

Τζέημς Τζόλ

ΟΙ ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ

Βολίν
Γκόλντμαν
Γκόντουϊν
Καφιέρο
Κροπότκιν
Μαλατέστα
Μάχνο
Μπακούνιν
Μπαμπέφ
Μπέρκμαν
Μπουοναρρότι
Ντουρρούτι
Όλιβέρ
Προυντόν
Στίρνερ
Φανέλλι
Φερρέρ
Φουριέ

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Είσαγωγή	7
Μέρος Πρώτο	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I	
Αἵρεση καὶ λογική	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II	
Ὁ μύθος τῆς ἐπανάστασης	39
Μέρος Δεύτερο	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III	
Λογική καὶ ἐπανάσταση: Προυντόν	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV	
Ὁ Μπακούνιν καὶ τὸ μεγάλο σχίσμα	88
Μέρος Τρίτο	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V	
Τρομοκρατία καὶ προπαγάνδα μετὰ τὴν δράσιν	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI	
Ἅγιοι καὶ ἐπαναστάτες	163
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII	
Ἡ ἐπανάσταση ποὺ ἀπέτυχε	193
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII	
Ἀναρχικοὶ καὶ συνδικαλιστὲς	216
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX	
Οἱ ἀναρχικοὶ σὲ δράσιν: Ἰσπανία	251
ΚΕΦΑΛΑΙΟ X	
Συμπεράσματα	311
Σημειώσεις	319

Εἰσαγωγή

«Εἴσαστε ἄθλια ἀπομονωμένα ὑποκείμενα. Χρεωκοπήσατε. Ὁ ρόλος σας τελείωσε. Πηγαίετε ἐκεῖ πού ἀνήκετε, σὲ σκουπιδογενεκέ τῆς ἱστορίας». Ἔτσι κατήγγειλε ὁ Τρότσκι τοὺς ἀντιπάλους του Μεγασεβίκους τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1917 — οἱ φράσεις του εἶναι χαρακτηριστικὲς ἐνὸς βασικοῦ τρόπου ἀντιμετώπισης τῆς ἱστορίας. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ὁ ἱστορικὸς θὰ πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τοὺς στόχους πού ἐπιτυγχάνονται, ἐνῶ τὰ κινήματα καὶ τὰ ἄτομα ἐκεῖνα πού δὲν συμβάλλουν σ' αὐτὴ τὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ προτσές θὰ πρέπει νὰ ἀγνοοῦνται καὶ ν' ἀντιμετωζοῦνται μὲ εἰρωνεία ἢ ν' ἀποκηρύσσονται σὰν ἀντιδραστικὰ καὶ ἀδιέξοδα. Δὲν εἶναι μόνο οἱ μαρξιστὲς πού ἀντιμετώπισαν τὴν ἱστορίαν μ' αὐτὴ τὴ μέθοδον· οἱ χριστιανοὶ ἱστορικοὶ ἐκφράσανε τὴν ἴδιαν ἀποψη γιὰ τοὺς εἰδωλολάτρες καὶ οἱ φιλελεύθεροὶ ἱστορικοὶ γιὰ τοὺς συντηρητικοὺς. Οἱ ἐπαναστάτες ὁμῶς πού οἱ ἀγῶνες τους δὲν στέφθηκαν μ' ἐπιτυχίαν ἀποτελέσαν βασικὰ θύματα αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν πού ἐνδιαφέρθηκαν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ τὴν ἐπιτυχίαν. Ὅταν πετυχαίνει μιὰ ἐπανάσταση, οἱ ἱστορικοὶ ἐνδιαφέρονται ν' ἀνακαλύψουν τίς ρίζες τῆς καὶ ν' ἀποκαλύψουν τίς καταβολές καὶ τὴν ἀνάπτυξή της· πολὺ συχνὰ λοιπὸν ὀλόκληρη ἢ ἀλυσιδωτὴ σειρὰ τῶν γεγονότων πού ὡδήγησαν σ' αὐτήν, γιὰ πολλὰς δεκαετίες πρὶν, παρουσιάζεται σὰν ἀναπόφευκτο προτσές, καὶ κάθε ἰδέα ἢ ἐπεισόδιο κρίνεται ἀνάλογα μὲ τὴ βοήθειαν ἢ τὰ ἐμπόδια πού πρόβαλε γιὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρά, οἱ ἐπαναστάσεις πού ἀπέτυχαν ἀντιμετωπίζονται σὰν ἀδιέξοδα, καὶ σπάνια γίνονται ἀντικείμενο μελέτης οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ ἰδέες πού τίς ἐμπνεύσανε. Κατὰ συνέπειαν ἀγνοοῦνται καὶ ξεχνιοῦνται πάρα πολλὰ στοιχεῖα πού εἶναι ἐνδιαφέροντα καὶ ἄξια μελέτης, καὶ περιορίζονται σκόπιμα οἱ ἔρευνες τοῦ ἱστορικοῦ. Κι ὁμῶς, ἂν ὁ στόχος τοῦ ἱστορικοῦ, ὅπως καὶ τοῦ καλλιτέχνη, εἶναι νὰ διευρύνει τὴν εἰκόνα μας γιὰ τὸν κόσμον, νὰ μᾶς προσφέρει ἕνα νέον τρόπο θεώ-

ρησης τῶν πραγμάτων, τότε ἡ μελέτη τῆς ἀποτυχίας μπορεῖ συχνά νὰ εἶναι τόσο ἀποδοτική καὶ διδακτική ὥστε καὶ ἡ μελέτη τῆς ἐπιτυχίας. Ἡ περιοδικὰ ἐπανερχόμενη ἀποτυχία καὶ οἱ αἰτίες τῆς παρέχουν δυνατότητες ἀποσαφήνισης τόσο τῆς ψυχολογίας τῶν ἀτόμων ὥστε καὶ τῆς δομῆς τῶν κοινωνιῶν.

Οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν ὑποστῇ πάρα πολλὰ πλήγηματα, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη μειονότητα, ἀπὸ τῆς λατρείας τῶν ἱστορικῶν γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Καμιά ἐπανάσταση ὅπου διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο οἱ ἀναρχικοί, δὲν πέτυχε. Οἱ πολιτικὲς τους θεωρίες ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς τωρινῆς λογικῆς καὶ περιέχουν ἀρκετὲς λαθεμένες ὑποθέσεις. Ἡ συμπάθεια ποὺ κατάφερε νὰ προκαλέσει κάποια πλευρὰ τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος καταστράφηκε ἀπὸ τὴν ἀνελένητη καὶ χωρὶς νόημα βία καὶ τρομοκρατία ποὺ χαρακτηρίζε μὴν ἄλλη σχολὴ ἀναρχικῆς πρακτικῆς. Παρόλα αὐτά, ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τῶν ἀναρχικῶν τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ἔχει θέσει ἀρκετὰ θεμελιακὰ ἐρωτήματα ὅσον ἀφορᾷ τῇ φύσει τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς κοινωνίας. Ἀσκήσαν ἔντονη καὶ συνεχῆ κριτικὴ ἐνάντια στὴ σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὸ κράτος καὶ ἀμφισβήτησαν τίς ὑποθέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα ὧν σχεδὸν τῶν σχολῶν τῆς σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης. Ἐπιτέθηκαν, πολλὸ συχνά μὲ τὸν πιὸ σκληρὸ καὶ ἄμεσο τρόπο, ἐνάντια στὶς ἀξίες καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς κατεστημένης κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς τάξεως πραγμάτων. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τίς ἐνέργειες δὲν ἔφεραν ἀποτελέσματα, παρέμειναν ὀρισμένες φορὲς κωμικὲς καὶ ἄλλες φορὲς ὀλοκάθαρα τραγικὲς. Κι ὅμως οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος ἐκφράζουν μιὰ διαρκῶς ἐπανερχόμενη ψυχολογικὴ ἀνάγκη, καὶ μάλιστα μιὰ ἀνάγκη ποὺ δὲν κατάφερε νὰ ἐξαφανίσει ἡ φαινομενικὴ ἀποτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ σὰν σοβαρῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δύναμης.

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα εἶναι προῖδον τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐνμέρει, τουλάχιστον, εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἀντίκτυπου ποὺ εἶχαν οἱ μηχανεὲς καὶ ἡ βιομηχανία στὴν ἀγροτικὴ καὶ συντεχνιακὴ κοινωνία. Ἀναπτύχθηκε μὲ βάση τὸ μῦθος τῆς ἐπανάστασης ὅπως ἐξελίχθηκε μετὰ τὸ 1789· ταυτόχρονα ὁμῶς, τὸ γεγονός ὅτι οἱ πολιτικὲς ἐπαναστάσεις καὶ οἱ συνταγματικὲς μεταρρυθμίσεις δὲν κατάφεραν νὰ ικανοποιήσουν τίς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνάγκες, ὥθησε

τοὺς ἀναρχικοὺς νὰ ἀμφισβητήσουν τὶς μεθόδους καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν ἐπαναστατῶν. Οἱ ἀξίες ποὺ προσπάθησαν νὰ καταστρέψουν οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν οἱ ἀξίες τοῦ δλοένα καὶ ἰσχυρότερου συγκεντρωτικοῦ, βιομηχανικοῦ κράτους ποῦ, στὸν 19ο καὶ στὸν 20ὸ αἰῶνα, ἐμφανίστηκε σὰν τὸ πρότυπο στὸ ὁποῖο ἔτειναν ὅλες οἱ κοινωνίες. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀναγκάστηκαν λοιπὸν νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσουν ὅλους σὰν ἐχθροὺς: ὕστερα ἀπὸ τοὺς γαιοκτῆμονες καὶ τοὺς παπάδες τῆς παλιᾶς τάξης πραγμάτων ἦρθε σὲ λίγο ἡ σειρά τῶν «ἐπαναστατῶν» τυράννων καὶ γραφειοκρατῶν ποὺ εἶχαν προέλθει ἀπὸ τὰ κινήματα ἐκεῖνα ποὺ ἰσχυρίστηκαν ὅτι ἀποσκοποῦσαν στὴ δημιουργία τῆς νέας κοινωνίας. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀγωνίζονταν πάντοτε ταυτόχρονα σὲ δυὸ τουλάχιστον μέτωπα.

Μολονότι τὸ ἀναρχικὸ κίνημα εἶναι φαινόμενο τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τωρινοῦ, ἀντιπροσωπεύει κάποιον εἶδος ἐξέγερσης ποὺ οἱ ρίζες του μποροῦν νὰ θρεθοῦν σὲ πιὸ μακρινὸ παρελθόν. Πάρα πολλοὶ ἀναρχικοὶ εἶναι περήφανοι γι' αὐτὲς τὶς καταβολές κι ἔχουν θεωρήσει προγόνους τοῦ ἀναρχισμοῦ πάρα πολλοὺς ποὺ σίγουρα θὰ ἐνιωθάν ἐκπληξῆ ἂν ἀνακάλυπταν τοὺς τωρινούς θεωρητικούς τους φίλους. Ὁ Ζήνωνας καὶ οἱ Στωϊκοί, οἱ Γνωστικοὶ αἰρετικοὶ καὶ οἱ Ἀναβαπτιστὲς θεωρήθηκαν ὅλοι πρόδρομοι τοῦ σύγχρονου ἀναρχικοῦ κινήματος. Πράγματι, κατὰ κάποιον τρόπο, αὐτὰ τὰ κινήματα θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξέγερσης ἢ ἀποχώρησης ἀντιπροσωπεύουν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ρεύματα τῆς ἀναρχικῆς σκέψης καὶ δράσης. Οἱ ἀναρχικοὶ συνδυάζουν τὴν πίστη στὴ δυνατότητα βίαιης καὶ ξαφνικῆς μεταμόρφωσης τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ὀρθή λογικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ στὴ δυνατότητα ἀνθρώπινης βελτίωσης καὶ τελείωσης. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, εἶναι κληρονόμοι ὅλων τῶν οὐτοπικῶν, χιλιαστικῶν θρησκευτικῶν κινήματων ποὺ διακήρυχναν ὅτι πλησιάζει τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ περίμεναν μ' ἐμπιστοσύνη τὴ στιγμή ποῦ «θὰ ἡχήσουν οἱ σάλπιγγες καὶ θ' ἀλλάξουμε μέσα σὲ μιὰ στιγμή, ὅσο ν' ἀνοιγοκλείσουμε τὰ μάτια μας». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶναι καὶ τέκνα τοῦ Αἰῶνα τῆς Λογικῆς. (Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Μέττερνιχ ἀποκάλεσε κάποτε τὸν Προυντόν νόθο τέκνο τοῦ Διαφωτισμοῦ). Εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ

ώθοῦν τὴν πίστη τους στὴ λογικὴ, στὴν πρόοδο καὶ στὴν εἰρηγική πειθὼ μέχρι τὰ ἔσχατα λαγικά της ὁρια. Ὁ ἀναρχισμὸς μὲ τὴν παλιά του σημασία εἶναι τόσο πίστη πὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ θρησκευτικοὺς ὅρους ὅσο καὶ ὀρθολογικὴ φιλοσοφία· καὶ πολλὲς ἀπὸ τίς ἀντιφάσεις καὶ ἀσυμφωνίες του ὀφείλονται στὴ σύγκρουση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο, καὶ στὴν ἔνταση πὺ ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στὶς διαφορετικὲς ἰδιοσυγκρασίες πὺ τὸν ἐκπροσωποῦν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Αίρεση και λογική

1

Υπάρχουν κινήματα στην ιστορία όλων των θρησκειών που απορίπτουν κάθε εξουσία, ἐγκόσμια ἢ θεϊκή, καὶ διακηρύχνουν τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία δράσης σύμφωνα μὲ κάποιο ἐσώτερο ψυχικὸ φῶς. Λόγω τῶν διώξεων καθὼς καὶ σὰν χαρακτηριστικὴ ἐνδειξη τῆς δλοκληρωτικῆς ἀποχώρησής τους ἀπὸ τὸν κόσμον, οἱ ἀφοσιωμένοι πιστοὶ πολλῶν αἱρέσεων ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ καταφεύγουν στὴν παρανομία καὶ τὴ συνωμοσία. Στὸ χῶρον τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γνωστὰ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ κινήματα. Ἔχουν μελετηθεῖ ἀπὸ τοὺς κοινωνιολόγους ποὺ ἐρευνοῦν τοὺς νόμους τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου· ἔχουν ἀναφερθεῖ ἀπὸ τοὺς μαρξιστὲς συγγραφεῖς σὰν παραδείγματα τῶν πρώτων προλεταριακῶν ἐξεγέρσεων καὶ σὰν πρώϊμα στάδια τῆς πάλης τῶν τάξεων. Ἄλλοι συγγραφεῖς (1) προσπάθησαν ν' ἀποδείξουν τὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς τρόπους σκέψης καὶ δράσης καὶ στὰ δλοκληρωτικὰ κινήματα τῆς ἐποχῆς μας. Ὅρισμένες ἀπ' αὐτὲς τὶς αἱρέσεις προσέλκυσαν ὅπωςδὴποτε ἀνθρώπους σὰν κι αὐτοὺς ποὺ ἀργότερα θὰ προσχωροῦσαν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ θ' ἀποδέχονταν τὶς ἀπόψεις του· καί, πρὶν ἐξετάσουμε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ σύγχρονου ἀναρχισμοῦ, θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἐξετάσουμε συνοπτικὰ ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ διαρκῶς ἐπανερχόμενες ἀνθρώπινες ἀνάγκες ποὺ ἱκανοποιοῦνται ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀκραῖες πεποιθήσεις καὶ ποιοὶ ἄνθρωποι τὶς ἀκολουθοῦν.

Ὅλες οἱ αἱρέσεις εἶναι κινήματα ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν καθιερωμένη ἐξουσία, ὁρισμένες ἀπ' αὐτὲς, ὅμως, εἶναι καθαρὰ θρησκευτικὲς καὶ δογματικὲς. Ἡ ἐπίθεσή τους κατευθύνεται ἐνάντια στὶς πεποιθήσεις ποὺ διατηρεῖ ἡ καθιερωμένη ἐκκλησία καὶ ἡ κριτικὴ τους ἐνάντια στὴν κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων ἀπλῶς ὁ-

ποδηλώνεται. Ὁ ἀντικειμενικός τους στόχος δὲν εἶναι ἡ μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἀντίθετα ἡ ἀποχώρηση ἀπ' αὐτὸν καὶ ὁ ἐξαγνισμὸς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων σὰν προετοιμασία γιὰ τὸν ἐπερχόμενο κόσμο. Κι ὅμως κάθε αἵρεση ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια συνεπάγεται κάποια κριτικὴ ἐνάντια στὶς ἀξίες τοῦ κόσμου τούτου. Κι ἐπιπλέον αὐτὴ καθαυτὴ ἡ πράξη τῆς ἀποχώρησης, ἰδιαίτερα ὅταν κατέληγε στὴ δημιουργία μιᾶς ὁμάδας ὁμοφρόνων πιστῶν, ὁδηγοῦσε συχνὰ ἐκείνους ποὺ συμμετεῖχαν σὲ ἐνέργειες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἐπικίνδυνα ἀνατρεπτικές. Πολλὲς αἵρέσεις, στὴ θόρειο Ἰταλία καὶ στὴ νότιο Γαλλία στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα, προπαγάνδιζαν τὴ λατρεία τῆς ἀθλιότητος — κι' ἔτσι κατακρίνανε ἑμμεσά τοὺς συμπολίτες τους ποὺ ἐπιδιώκανε τὰ πλούτη. Ἄλλες αἵρέσεις, ὅπως ἀναφέρθηκε γιὰ μιὰ ἀπ' αὐτὲς σ' ἓνα ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον κοντὰ στὸ Τουρίνο γύρω στὰ 1030, εἶχαν πραγματοποιήσει κάποια μορφή κοινοκτημοσύνης «*Omnem nostram possessionem cum omnibus hominibus communem habemus*»⁽²⁾ Αὐτὰ τὰ κινήματα ἀπάργησης δὲν παρενοχλοῦσαν τίς ἀρχές καὶ τὰ ἐνστικτα σὰ ὅποια βασίστηκαν ἦταν δυνατό νὰ τεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ δημιουργηθοῦν ἔτσι οἱ τεράστιες στρατιές τῶν ζητιανοκαλόγερων.⁽³⁾ Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ αἵρέσεις πολὺ περισσότερο ἀνατρεπτικές, ποὺ χωρὶς νὰ φτάνουν στὸ σημεῖο τῆς ἀνοιχτῆς πολιτικῆς ἐξέγερσης, ἀπέριπταν τίς ἀξίες τῆς κατεστημένης κοινωνίας σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ οἱ ἀρχές τίς θεωροῦσαν ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνες. Πρόκειται γιὰ τὰ κινήματα ποὺ χαρακτηρίζονται πλατιά σὰν Γνωστικὲς αἵρέσεις. Στὸ μεσαίωνα ἡ πιὸ γνωστὴ ἦταν ἡ αἵρεση τῶν Καθαρῶν ἢ Ἀλβιγηνῶν, ποὺ ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τοὺς κόμητες τῆς Τουλούζης τὸν 13ο αἰῶνα, καὶ ποὺ ἐξαφανίστηκε μόνο ὕστερα ἀπὸ ἀγριούς διωγμούς κι' ἔγαν ἰδιαίτερα αἱματηρὸ ἐμφύλιον πόλεμον.

Ἡ βασικὴ πεποίθηση τῶν Γνωστικῶν αἱρέσεων ἦταν ἡ ἐξῆς: ὁ ὑπάρχων κόσμος εἶναι ἐντελῶς διεφθαρμένος, ἐξωπραγματικός, ἐφήμερος καὶ χωρὶς καμιά σημασία. Σημασία εἶχε μόνο ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος, οἱ πνευματικὲς ἀξίες καὶ οἱ δοκιμασίες ποὺ διατηροῦσαν τὴν ψυχὴ σὲ διαρκὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν αἰωνιότητα, γιὰ τὴν ὅποια τελικὰ προορίζονταν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόδρασή της ἀπὸ

τούς πειρασμούς και τις ψευδαισθήσεις του κόσμου αυτού. Ἡ στάση αὐτὴ μπορούσε νὰ ἔχει πολὺ διαφορετικὰ ἀποτελέσματα στὴν πράξη. Ὅρισμένοι, ὅπως οἱ Καθαροὶ τῆς Λαγγκντόκ ἀκολουθοῦσαν μιὰ ἀσκητικὴ καθαρότητα ζωῆς σὰν ἐνδειξὴ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπέρριπταν τὶς ἐγκόσμιες ἀξίες. Αὐτὴ ὅμως ἡ αὐστηρότητα δὲν θὰ ἦταν ὁ μοναδικὸς δυνατὸς τρόπος συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ εἶχε καταλυθεῖ τὸ κυρίαρχο σύστημα ἠθικῆς. Ἐφόσον ὁ κόσμος ἀντιμετωπιζόταν σὰν ἐφήμερος, ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων δὲν εἶχε καμιὰ σημασία, μιὰ καὶ δὲν ἴσχυε κανένας ἀπὸ τοὺς ἀποδεκτοὺς ἠθικοὺς κανόνες, καὶ οἱ πράξεις ποὺ ἀψηφοῦσαν αὐτοὺς τοὺς κανόνες μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ἀληθινή, τὴ γνήσια πίστη. Εἶναι εὐκολο νὰ διαπιστώσουμε ὅτι οἱ αἱρέσεις ποὺ προπαγάνδιζαν τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι στὶς ἀποδεκτὲς ἀξίες μπορούσαν πολὺ γρήγορα νὰ θεωρηθοῦν ὑποπτες γιὰ ἀνηθικότητα καὶ διαφθορά. Ἡ προπαγάνδα ἐγάντια στοὺς Ἀλβιγηνούς, λογουχάρη, δὲν εἶναι παρὰ κατηγορίες γιὰ ὅλων τῶν εἰδῶν τὶς διαστροφές, ἰδιαίτερα σεξουαλικές. Κάθε ομάδα ἀνθρώπων ποὺ διοργάνωνε μυστικὲς συναντήσεις, ποὺ σύμφωνα μὲ κάποιες φήμες ἀποκήρυχνε τὸ γάμο, ποὺ ἀπέρριπτε σὰν ἀσήμαντους τοὺς δεσμούς καὶ τὰ πρότυπα τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, ἀργὰ ἢ γρήγορα ἐμελλε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχές σὰν τεράστιος κίνδυνος. Ἀκόμα κι ἂν ἀληθεύει ὅτι στὴν ἱστορία τῶν αἱρέσεων βρίσκουμε παραδείγματα συμπεριφορᾶς ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ἀνήθικα, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς σύγχρονης κοινωνίας, εἶναι ἐξίσου ἀληθινὸ ὅτι οἱ κατηγορίες γιὰ ἀνάρμοστη σεξουαλικὴ συμπεριφορὰ ἀποτελοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐκολοὺς τρόπους γιὰ νὰ παρακινηθοῦν οἱ ἄνθρωποι σὲ δράση ἐνάντια σὲ κάποια μειονότητα. Ὅλα τὰ δόγματα, θρησκευτικὰ ἢ ἀναρχικά, ποὺ ἀρνοῦνται τελείως τὴν ἀξία τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων, μποροῦν νὰ δημιουργήσουν τόσο πουριτανούς, ὅσο καὶ ἄτομα μὲ ἐλευθεριάζουσα ἠθικὴ καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς μονάχα ἀπὸ τὴ δεύτερη κατηγορία κάνει τὸν κόσμο νὰ ξεχνάει γρήγορα τὴν ὑπαρξὴ χιλιάδων ὁπαδῶν τῆς πρώτης.

Οἱ ἄνθρωποι προσχωροῦσαν στὶς Γνωστικὲς αἱρέσεις γιατί τοὺς συγκινοῦσε τὸ βίαιο μίσος ἐνάντια σ' ὅλα ὅσα ἐμφανίζονταν σὰν

ψεύτικες αξίες της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Λόγω τών συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἀναγκάζονταν νὰ σχηματίζουν μικρὲς παράνομες κοινότητες· καὶ πολὺ συχνὰ ἡ μυστικότητα ποὺ ἀναγκάζονταν νὰ τηροῦν ἐξελισσόταν σὲ ὁλόθερμη ἀγάπη γιὰ τὴ συνωμοσία, ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰ νὰ γίνεταὶ συνωμοσία. Ἡ ἀπόριψη τῶν ἐγκοσμίων μποροῦσε νὰ ὁδηγήσῃ στὶς ἀκραῖες θέσεις τῆς ἀσκητικῆς ἀφοσίωσης· ἡ ὁρισμένες ἄλλες φορὲς μποροῦσε νὰ καταλήξῃ σὲ πράξεις βίαιης καὶ τρομακτικῆς ἀπάρνησης τῆς υπάρχουσας ἡθικῆς. Ἡ ἀντίδραση τῶν ἐγκοσμίων ἀρχῶν ἐνάντια σ' ὅλα αὐτὰ τὰ κινήματα ἦταν πάντοτε ἡ ἴδια: ὁ φόβος τῶν ἀνατρεπτικῶν συνεπειῶν ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῶν καθιερωμένων ἀξιῶν ὁδηγεῖ στὴν ἐξαπόλυση διωγμῶν, ποὺ βασίζονται σὲ διάφορες φῆμες γιὰ κάποια διαδεδομένη συνωμοσία γιὰ τὴν ἀνατροπὴ ὁλόκληρης τῆς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων· καὶ οἱ φῆμες γίνονταν μὲ τὴ σειρά τους ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὴ προπαγανδιστικὴ ἐκστρατεία ποὺ χρησιμοποιοῦσε κάθε εἶδος κατηγορία, συκοφαντικὸ ὑπαινιγμὸ καὶ δυσφήμιση ἐνάντια στὰ θύματα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τους συμπεριφορὰ ἢ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ τους ἀδικήματα.

Ἐνῶ ὅμως οἱ θρησκευτικὲς αἵρέσεις, ποὺ ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τους βασίζονταν στὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ στὴν περιφρόνηση ἀπέναντι στὶς αξίες του, παρουσιάζουν ὁλοφάνερες ὁμοιότητες μὲ πολλὰς μεταγενέστερες οὐτοπικὲς πεποιθήσεις, καθὼς καὶ μὲ κάποιο ἀκραῖο εἶδος ἀναρχικοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀντικομφορμισμού, ἐκεῖνες οἱ αἵρέσεις ποὺ διέθεταν κάποιο πρόγραμμα κοινωνικῆς ἀλλαγῆς αὐτοῦ τοῦ κόσμου, θεωρήθηκαν πρόδρομοι τῶν μεταγενέστερων ἐπαναστατικῶν κινήματων, καὶ πράγματι ἔχουν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μαζί τους. Ἡ ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν αἰρέσεων εἶναι πλούσια σὲ κινήματα, ὅπως αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἡγήθηκε ὁ Τασέλμ στὴ Φλάνδρα τὸν δωδέκατο αἰῶνα, ποὺ ἔπεισε τοὺς ὁπαδούς του νὰ μὴν πληρώσουν τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς φόρους γιὰτὶ «τὰ ἱερὰ μυστήρια δὲν εἶναι παρὰ καθαρὴ θεήλωση, καὶ οἱ ἐκκλησίαι δὲν εἶναι καλύτερες ἀπὸ τὰ πορνεῖα». ⁽⁴⁾ Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ δυσφορία ἐνάντια στὴν ἐγκόσμια διαφθορά τῆς κατεστημένης ἐκκλησίας κατέληγε σὲ δράση ποὺ ἦταν ἐπαναστατικὴ ὅσον ἀφορᾷ τὶς συνέπειές της.

Ὅρισμένες φορές ὁ ἡγέτης καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ σχηματίζαν κάπου μιὰ ἰδαγνική κοινότητα καὶ περίμεναν τὴν Δευτέρα Παρουσία, πιστεύοντας πῶς πλησίαζε. Ἄλλοι περιόριζαν τὶς ἐπιθέσεις τοὺς ἐνάντια στὴν ἐξουσία καὶ τὴ διαφθορὰ τῆς ἐκκλησίας σὲ κάποιο γενικότερο αἷτημα γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη: «οἱ δικαστές, οἱ στρατοδίκες, οἱ ἐκκλησιάρχες, οἱ δήμαρχοι —σχεδὸν ὅλοι ζοῦν ἀπὸ τὶς ληστείες... ὅλοι τοὺς πλουτίζουν σὲ θάρος τῶν φτωχῶν... ὁ ἰσχυρότερος ληστεύει τὸν πιὸ ἀδύνατο», διαβάζουμε σὲ κάποια μπροσούρα τοῦ 14ου αἰῶνα ποὺ εἶναι γραμμένη σὲ γλῶσσα ποὺ μοιάζει πολὺ μ' αὐτὴ τῶν μεταγενέστερων κινήματων κοινωνικῆς ἐξέγερσης. ⁽⁵⁾ Κι ἕνας ἄλλος ἀγκιτάτορας τῆς ἐποχῆς θέτει ἤδη τὸ ζήτημα τῆς ὑπεραξίας τῶν ἀγαθῶν ποὺ παράγονται ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς. «Θὰ ἤθελα νὰ στραγγαλίσω τοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς κληρικούς, ὅλους τοὺς, ἕναν-ἕναν... Οἱ ἀγαθοὶ ἐργαζόμενοι φτιάχνουν τὸ σταρένιο ψωμί, ἀλλὰ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ τὸ γευτοῦν· ὄχι, τὸ μόνο ποὺ παίρνουν εἶναι τὰ ψίχουλα ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα τοῦ καλαμποκιοῦ, κι ἀπὸ τὸ καλὸ κρασί δὲν παίρνουν παρὰ μόνο τὴ μούργα· ἀπὸ τὰ ὁμορφα ροῦχα παίρνουν μονάχα τὰ ἀποφόρια. Ὅλα ὅσα εἶναι γευστικά καὶ ὁμορφα τὰ παίρνουνε οἱ ἀριστοκράτες καὶ οἱ κληρικοί.» ⁽⁶⁾

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ κινήματα θάσιζαν τὸ αἷτημά τους γιὰ κοινωνικὲς ἀλλαγές στὴν ἐμπιστοσύνη τους γιὰ τὴν ἄμεση δυνατότητα τῆς μελλοντικῆς ἐποχῆς τῆς εἰρήνης καὶ τῆς εὐημερίας —συνδυασμὸς τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Χρυσῆς Ἐποχῆς τοῦ Κήπου τῆς Ἑδέμ πρὶν ἀπὸ τὴν Πτῶση. Ὅρισμένες ἀπ' αὐτὲς τὶς πεποιθήσεις ἐπιδίωσαν καὶ ἐπανήλθαν πολλὲς φορές στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες· ἄλλες ἀποροφήθηκαν σιωπηρὰ ἀπὸ τὰ ὀρθόδοξα δόγματα. Οἱ περισσότερες ὁμῶς ἀπ' αὐτὲς τὶς αἱρέσεις εἶχαν τὴν τύχη ποὺ περίμενε καὶ τὶς οὐτοπικὲς ὁμάδες τῶν ἐπόμενων αἰώνων. Ὁ ἡγέτης γινόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο μεγαλομανής· ἡ ὁμάδα χωριζόταν σὲ ἀντίπαλα κινήματα· διαφορετικὰ θὰ προκαλοῦσε τὴ δυσφορία τῶν ἀρχῶν καὶ τὰ μέλη τῆς θὰ θανατώνονταν στὴν πυρά. Εἶναι εὐκολο νὰ κατανοήσουμε τί εἶδους ἰδιοσυγκρασίες προσελκύονταν σ' αὐτὰ τὰ κινήματα. Ἐπικρατοῦσε ταυτόχρονα κάποια αἴσθησις ἀπελπισίας, ἢ αἴσθησις ὅτι

υπήρχε κάτι τὸ ἀπελπιστικὰ λαθεμένο σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, καὶ ἡ
 σταθερὴ πίστη στὴ δυνατότητα νὰ μποῦν τὰ πράγματα στὸ σω-
 στὸ δρόμο, ἂν μποροῦσαν ἀπλῶς νὰ καταστραφοῦν οἱ θεσμοὶ ποὺ
 παρεμπόδιζαν τὴν σωστὴ ἐφαρμογὴ τῆς θεϊκῆς θέλησης. Ἐκεῖνο
 ποὺ δυσκολευόμαστε ν' ἀνακαλύψουμε εἶναι κατὰ πόσο υπήρχαν
 κοινοὶ κοινωνικοὶ ἢ οἰκονομικοὶ παράγοντες ποὺ ὁδήγησαν σ' αὐ-
 τὰ τὰ κινήματα ἐξέγερσης, καὶ κατὰ πόσο θὰ δικαιωνόταν ὁ ἱ-
 στορικός ἂν σύγκρινε αὐτὰ τὰ κινήματα, ἀπὸ κοινωνιολογικῇ, κα-
 θὼς καὶ ἀπὸ ψυχολογικῇ ἀποψη, μὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐπαναστα-
 τικὰ κινήματα τοῦ δέκατου ἑνατοῦ καὶ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Εἴ-
 ναι ἀρκετὰ δελεαστικὸ ν' ἀναζητήσουμε ὁμοιότητες ὅσον ἀφορᾷ
 τὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες στὶς ὁποῖες ἀνθίσαν οἱ οὐτοπικὲς ἢ χι-
 λιαστικὲς αἱρέσεις· καὶ ἀποτελεῖ πείρασμά στὸν ὁποῖο δὲν κατά-
 φεραν ν' ἀντισταθοῦν ὅλοι οἱ συγγραφεῖς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ
 τὶς αἱρέσεις. Ἐνας ἱστορικός λογουχάρη ἐρμηνεύει τολμηρά, θὰ
 λέγαμε, τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ κινήματος τῶν Καθαρῶν στὴ Λανγκν-
 τόκ, γράφοντας τὰ ἑξῆς: «Μὲ τὴν ὀλοζώντανη προτίμησίν του
 γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία, γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία, ὁ πληθυσμὸς
 αὐτῆς τῆς περιοχῆς συμφώνησε μ' ἓνα δόγμα ποὺ θεωροῦσε οὐ-
 σιαστικὴ τὴν πνευματικὴ ἀπελευθέρωση καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ
 ἀτόμου». (7) Πόσο βολικὸ θὰ ἦταν γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῶν ἀναρχι-
 κῶν κινήματων νὰ μποροῦσε ν' ἀποδεχτεῖ αὐτὴ τὴν ἀποψη· θὰ ἀ-
 νέλυε ἔτσι τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἀναρχισμοῦ στὴν Ἰσπανία, ἀνάγον-
 τὰς τὴν στοὺς ἐργάτες τῶν βιοτεχνιῶν τῆς Καταλωνίας, τῆς πε-
 ριοχῆς ποὺ γειτονεῦει μὲ τὴ Λανγκντόκ. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ δυ-
 σκολευόταν πολὺ νὰ ἐξηγήσῃ τὴ συνεχῆ ἐπιτυχίαν τῶν χιλιαστι-
 κῶν αἱρέσεων στὶς περιοχὲς τῶν λιγότερο ἐλαφρόμυαλων Ὀλλαν-
 δῶν ἢ Τσέχων. Μολονότι περιστασιακὰ, ὅπως στὴν περίπτωση
 τῶν Ἀλδιγηνῶν, προσχώρησαν καὶ οἱ εὐγενεῖς σ' αὐτὰ τὰ κινήμα-
 τα γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς δικούς τους πολιτικούς στόχους ἢ
 ἀκόμα καὶ ἀπὸ γνήσια πίστη, φαίνεται πῶς τὸ μεγαλύτερο ποσο-
 στὸ ὑποστήριξης προερχόταν ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τῆς
 κοινωνίας. Ἔτσι λοιπόν, μὲ τὴν παρακμὴ τοῦ κινήματος τῶν Κα-
 θαρῶν καὶ μὲ τὸ πέρασμά του στὴν παρανομία, οἱ πιὸ πιστοὶ ὁ-
 παῖδοί του βρίσκονταν μεταξὺ τῶν ὑφαντουργῶν καὶ τῶν χασάπη-
 δων καί, χαμηλότερα ἀκόμα στὴν κοινωνικὴ κλίμακα, μεταξὺ τῶν

κοινωνῶν γυναικῶν καὶ τῶν πλαγύδιων ἡθοποιῶν. (8)

Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ κινήματα ἐμφανίστηκαν σὲ περιόδους κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν μεταβολῶν ὅταν αὐξανόταν πολὺ γρήγορα ὁ πληθυσμὸς καὶ ἀναπτυσσόταν ἡ βιομηχανία τῶν πόλεων. Ἐπομένως οἱ ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Φλάνδρας καὶ τὰ ἀναπτυσσόμενα βιομηχανικὰ κέντρα στὰ δυτικὰ καὶ νότια τῆς Γερμανίας ἀποτελοῦσαν, σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Κόν, περιοχὲς ὅπου ἐμφανίζονταν συχνὰ αὐτὰ τὰ κινήματα τὸν 12ο καὶ 13ο αἰῶνα. Τὰ περισσότερα, ὅμως, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ παρελθὸν αὐτῶν τῶν μεσαιωνικῶν αἱρέσεων εἶναι ἰδιαίτερα ἐλλιπῆ γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ὁποιαδήποτε γενίκευση ὅσον ἀφορᾷ τὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες προήλθαν. Ἐξαπλώνονταν ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα στὴν ἄλλη καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ κοινωνικὴ τάξη στὴν ἄλλη, καὶ ἀναπτύσσονταν φυσικὰ πολὺ πιὸ γρήγορα ὅταν ἐξασθενοῦσαν οἱ παραδοσιακοὶ δεσμοὶ λόγῳ πολέμου ἢ ἄλλων ἐκτεταμένων καταστροφῶν· ὅταν οἱ λοιμοὶ καὶ ἡ πανοῦκλα ἔκαναν τοὺς ἀνθρώπους νὰ φοβοῦνται ἄμεση διάλυση, ἢ ὅταν ἡ κακὴ σοδεὶά ἢ ἡ πλεῖση τῆς αὐξημένης φορολογίας ἔκανε ἀσταθῆ τὴν οἰκονομικὴ βάση τῆς ζωῆς τους. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες τὰ θεμέλια τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος δέχονταν ἐπίθεση ἀπὸ τεράστια κύματα μαζικοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος.

Ἐρευνώντας τὴ Θρησκευτικὴ Μεταρύθμιση, οἱ ἱστορικοὶ ἔκαναν σημαντικὲς προσπάθειες νὰ συνδέσουν τὰ αἰρετικὰ κινήματα μὲ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές. Πράγμα πού ὀφείλεται βασικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θρησκευτικὰ κινήματα τοῦ 15ου, 16ου καὶ 17ου αἰῶνα, ἔχουν ἀναζητήσει τοὺς προδρόμους τους οἱ σύγχρονοι ἐπαναστάτες συγγραφεῖς καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι καταβάλλουν ἰδιαίτερες προσπάθειες γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν αὐτὲς τὶς ἐξεγέρσεις σύμφωνα μὲ τὶς δικές τους πολιτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς πεποιθήσεις. Τὰ διάφορα ἔργα γιὰ τὸν κομμουνισμό καὶ τὸν ἀναρχισμό ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς αὐτῶν θεωριῶν ἀφιερώνουν πολλὰς σελίδες στὸν Τόμας Μύντσερ καὶ στὴν Ἐξέγερση τῶν Χωρικῶν στὴ Γερμανία τὸν 16ο αἰῶνα· καὶ στοὺς Ἀναδασπιστὲς καὶ ἰδιαίτερα στὴν ὁμάδα πού κατέλαβε τὴν ἐξουσία στὴν πόλη Μύνστερ γιὰ λίγους μῆνες ἀπελπισμένου «πολεμικοῦ κομ-

μουνισμού» τὸ 1535. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ θρησκευτικοὶ μεταρρυθμιστὲς ἐμφανίζονται βασικά σὰν ἀπόστολοι τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ὁδηγήθηκε πολλές φορές στὰ ἄκρα καὶ ὑποτιμήθηκε ἔτσι τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὠθοῦνται σ' ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τὶς ἀφηρημένες ιδέες καὶ τὰ γνήσια θρησκευτικὰ κίνητρα ποὺ κρύβονται πίσω ἀπὸ πολλές πράξεις τους. Εἶναι ἀλήθεια, παρόλα αὐτά, πὼς πολλὰ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ κινήματα τῆς Μεταρρύθμισης διέθεταν ἐπαναστατικὸ περιεχόμενο καὶ δὲν ἐπιτέθηκαν μόνο ἐνάντια στὸ θρησκευτικὸ δόγμα τῆς κατεστημένης ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐνάντια στοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμοὺς τοῦ κατεστημένου κράτους.

Ὁ Τόμας Μύντσερ ἔγινε ἐπαναστάτης ἡγέτης ἀφοῦ ξεκίνησε σὰν καθαρὰ θρησκευτικὸς μεταρρυθμιστὴς ὅπως ὁ Λούθηρος. Ξεκίνησε σὰν ἱερέας στὴν ἐκκλησία ποὺ ἐνάντιά της ἐπρόκειτο ἀργότερα νὰ ἐπιτεθεῖ μὲ σφοδρότητα καὶ στὴν ἀρχὴ ἦταν πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς δοξασίες τοῦ Λούθηρου. Ἡ κριτικὴ ὅμως ποὺ ἀσκοῦσε ὁ Λούθηρος καὶ ἡ θεωρία του γιὰ τὴ δικαίωση μέσα ἀπὸ τὴν πίστη εἶχαν ἰδιαίτερα ἥπια μορφή καὶ δὲν ταίριαζαν μὲ τὴν ταραχώδη φυσιογνωμία τοῦ Μύντσερ, ποὺ ἀπὸ τὸ 1520 κι ὕστερα στράφηκε σὲ πιδὶ βίαιη προπαγάνδα καὶ κινητοποίηση, ἀπαιτώντας τὴν ἄμεση καταστροφὴ τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων γιὰ νὰ προετοιμαστεῖ ἔτσι τὸ ἔδαφος, ἔδω καὶ τώρα, γιὰ τὴν ἐλευσὴ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς Γῆς. Πρόκειται γιὰ προπαγάνδα ποὺ βρίσκει πάντοτε ἀνταπόκριση σὲ ἐποχές μεταβολῶν, ὅταν ὑπάρχουν ἐλπίδες γιὰ γρήγορη μεταμόρφωση τοῦ κόσμου, ἐλπίδες ποὺ διαφεύδονται ἀπὸ τὸν ἀργὸ ρυθμὸ τῶν μεταρρυθμίσεων· κι ἐπιπλέον πρόκειται γιὰ προπαγάνδα στὴν ὁποία ἀνταποκρίθηκαν μὲ μεγάλη προθυμία οἱ ἀγρότες τῆς Θουριγγίας, καθὼς καὶ οἱ ἀσημωροὶ τοῦ Ζβικάου καὶ οἱ χαλκωροὶ τοῦ Μάνσφελντ, ὅπου διέδωσε τὸ ἀποκαλυπτικὸ του δόγμα ὁ Μύντσερ. Γιὰ κάμποσο καιρὸ δρισμένα μέλη τοῦ κυρίαρχου οἴκου τῆς Σαξωνίας ἔδειξαν κάποιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς διδασκαλίες του, ἀλλὰ σύντομα, μὲ παρότρυνση ἐνμέρει τοῦ Λούθηρου, συνειδητοποίησαν ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Μύντσερ ἀποσκοποῦσαν βασικά σὲ μιὰ κοινωνικὴ καθὼς καὶ θρησκευτικὴ ἐπανάσταση. Τὸ ἐπόμενο δυὸ ἢ τρία χρόνια τὰ γραφτὰ τοῦ Μύντσερ ἔγιναν ὀλοφάνερα πιά ἐπαναστα-

τικά από άποψη περιεχομένου. Τò 1525 άναμείχθηκε σέ όρισμένα γεγονότα που θεμελίωσαν τή μνήμη του σαν άπόστολου τής κοινωνικής εξέγερσης· γιατί τò Μάρτιο του ίδιου χρόνου ξέσπασε σ' όλη τή Γερμανία ή μεγάλη Έξέγερση των Χωρικών. Οι αίτίες ήταν πολλές και πολύπλοκες· οι ευθύνες του Μύντσερ για τò ξέσπασμα αύτης τής εξέγερσης είναι θέμα για τò όποιο ακόμα και σήμερα διαφωνοούν οι ιστορικοί. Δέν υπάρχει άμφιβολία, όμως, ότι τουλάχιστον στη Θουριγγία, ή διάδοση των άπόψεών του επιδείνωσε τήν κατάσταση δυσარέσκειας που είχε προκληθεί από τήν έπιβολή ισχυρής πριγκιπικής εξουσίας στα διάφορα γερμανικά κρατίδια και από τήν συνακόλουθη αύξηση τής φορολογίας. Και δέν υπάρχει άμφιβολία, επίσης, ότι ό ίδιος ό Μύντσερ καλοδέχτηκε τήν εξέγερση σαν ένα βήμα προς τήν άνατροπή τής υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Ό Μύντσερ κατατάχτηκε στο στρατό των χωρικών και μετά τήν ήττα του πιάστηκε αλχμάλωτος και εκτελέστηκε.

Τά ιστορικά προβλήματα όμως γύρω από τις αίτίες που προκάλεσαν τήν Έξέγερση των Χωρικών και τή συμμετοχή του Μύντσερ δέν παρουσιάζουν ιδιαίτερη σημασία για τήν μελέτη των μεταγενέστερων έπαναστατικών κινήμάτων. Έκείνο που κάνει σημαντικό τόν Μύντσερ για τους μεταγενέστερους έπαναστάτες συγγραφείς, μαρξιστές ή άναρχικούς, είναι ή σχέση του με μιá γνήσια άπόπειρα κοινωνικής επανάστασης και ή επαναστατική διαιότητα τής γλώσσας με τήν όποία εκφράστηκε. Τò γεγονός αύτό βασικά τόν συνδέει περισσότερο με τους μεταγενέστερους άναρχικούς. Έπέμενε διαρκώς ότι ή ολοκληρωτική άνατροπή του κυρίαρχου συστήματος με τή βία αποτελούσε τήν βασική προϋπόθεση τής νέας τάξης πραγμάτων. «Έμπρός, ενάντιά τους, ενάντιά τους, όσο καίει ακόμα ή φωτιά!», έτσι παρακινούσε τους όπαδούς του. «Μήν αφήσετε να κρυώσει τò σπαθί σας! Μήν αφήσετε τήν κόψη του να στομώσει! Με τò σφυρί πάνω στο άμόνι του Νεμρώδ! Γκρεμίστε τόν πύργο τους, ρίξτε τον συντρίμια στο χώμα! Όσο ζούνε αύτοι δέν θα άπαλλαχτείτε ποτέ από τò φόβο των ανθρώπων...»⁽⁹⁾ Ό Μύντσερ είναι ό χαρακτηριστικός τύπος επαναστάτη, γιατί αύτό που έχει σημασία για εκείνον είναι ή πράξη τής εξέγερσης και όχι ή φύση του μετεπαναστατικού κό-

σμου. Πράγμα που τον κατατάσσει μεταξύ των αληθινών προδρόμων πολλών επαναστατών των μεταγενέστερων εποχών.

Οι Αναβαπτιστές θεωρήθηκαν κι αυτοί πρόδρομοι επαναστατών από τους επαναστάτες συγγραφείς του 19ου αιώνα. Και σ' αυτή την περίπτωση οι ομοιότητες αφορούν περισσότερο την ιδιοσυγκρασία των ανθρώπων παρά τα δόγματα που υποστηρίχθηκαν ή τις περιστάσεις· υπάρχει, όμως, τουλάχιστον ένα έπεισόδιο, ή κατάληψη του Μύνστερ το 1535, που έχει αποκτήσει θρυλική σπουδαιότητα στην επαναστατική ιστοριογραφία. Στην πραγματικότητα αποτελεί σφάλμα γ' αναφέρουμε τους Αναβαπτιστές σά νά ήταν ένα κίνημα με συνοχή. Οι διάφορες ομάδες των Αναβαπτιστών τις περισσότερες φορές είχαν ελάχιστα πράγματα κοινά, εκτός βέβαια από την πεποίθησή τους ότι ανήκαν όλοι στην Κοινότητα των Αγίων. Μεταξύ των όπαδών τους περιλαμβάνονταν ποικιλόμορφα δόγματα και ιδιοσυγκρασίες. Ορισμένοι ήταν βίαιοι επαναστάτες, άλλοι ήταν ήρεμοι και πουριτανοί έφησυχαστές. Μερικοί πίστευαν στην πρακτική επαναστατική δράση· άλλοι προτιμούσαν, όπως και οι Γνωστικοί αίρετικοί τον μεσαίωνα, γ' αποτραβηχτούν από τον κόσμο και νά στηρίξουν τις ελπίδες τους στον επόμενο. Όλοι τους όμως συμφωνούσαν στην άρνηση της αναγκαιότητας του κράτους. Μια και όσοι είχαν περάσει το μυστήριο της βάπτισης βρίσκονταν σέ άμεση έπαφή με το Θεό, όλοι οι παραπέρα μεσολαβητές ανάμεσα στο Θεό και τους ανθρώπους ήταν περιττοί. Το κράτος και ή εκκλησία ήταν θεσμοί άχρηστοι, στην ουσία κακόδουλοι, μια και στέκονταν ανάμεσα στον άνθρωπο και το θείο φώς που υπήρχε μέσα του και που αυτό το φώς θα του έδινε την κατεύθυνση της ζωής του. Από αυτές τις απόψεις ήταν εύκολο νά προχωρήσουν στο αίτημά τους γιά καταστροφή της υπάρχουσας κοινωνίας και γιά δημιουργία μιας νέας χιλιαστικής τάξης πραγμάτων που οι νόμοι της θ' αποκαλύπτονταν στους πιστούς με το εσωτερο φώς κάποιου προφήτη ή ηγέτη: και, όπως έγινε συχνά στην ιστορία των επαναστατικών κινήμάτων, ό,τι ξεκίνησε σάν κίνημα άπελευθέρωσης ήταν εύκολο νά καταλήξει σέ δεσποτισμό της τρομοκρατίας.

Οι Αναβαπτιστές έδρασαν στην Έλβετία, τή Γερμανία και στις Κάτω Χώρες, και στην πόλη Μύνστερ της Βεστροφάλλιας —

κρατίδιο στο όποιο ανώτατος άρχοντας ήταν ο επίσκοπος— το κίνημα πήρε την πιο άκραία επαναστατική του μορφή. Το Μύνστερ είχε γίνει προπύργιο του Λουθηρανισμού από το 1533, αλλά οι κάτοικοι του στράφηκαν γρήγορα στις πιο ένθουσιαστικές δοξασίες των Άναβαπτιστών. Η πόλη και τα περίχωρά της είχε ταλαιπωρηθεί τα τελευταία χρόνια από διαδοχικές καταστροφές και δυσκολίες —πανούκλα, οικονομική δυστυχία, βαριά φορολογία, θρησκευτικές διαμάχες— και οι άνθρωποι που την κατοικούσαν είχαν την κατάλληλη διάθεση ν' ακούσουν τους προφήτες της κρίσης και της καταστροφής και να τοποθετήσουν τις ελπίδες τους σε μια κατακλυσμική και πολύ άμεση αλλαγή. Ήταν λοιπόν εύκολο για τους Άναβαπτιστές «προφήτες», για τον Γιάν Μάθους από το Χάαρλεμ και τον μαθητή και διάδοχό του Γιάν Μπόκελσον, γνωστό σαν Ίωάννη από το Λέυντεν, να προκαλέσουν μια κατάσταση επαναστατικού πάθους και ένθουσιασμού που κράτησε περίπου ένα χρόνο. Σ' αυτό το διάστημα πίστευαν ότι το Μύνστερ επρόκειτο να γίνει η Νέα Ίερουσαλήμ, ενώ ο υπόλοιπος κόσμος θα καταστρεφόταν. Οι Άναβαπτιστές ανέλαβαν τον πλήρη έλεγχο της πόλης. Οι ρωμαιοκαθολικοί και οι όπαδοί του Λούθηρου εξορίστηκαν· πράγμα που ώθησε τον επίσκοπο, που τυπικά εξακολουθούσε να είναι άρχοντας της πόλης, ν' αναλάβει δράση. Με ένα μισθοφορικό στρατό κι άργότερα με τη βοήθεια των γειτονικών άρχόντων, ο επίσκοπος άρχισε να πολιορκεί την πόλη· η κοινωνική επανάσταση και η τρομοκρατία των Άναβαπτιστών πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με τη διεξαγωγή ενός άγριου κι άνελέητου πολέμου. Πρωτ' άπ' όλα, για να δείξουν την περιφρόνησή τους για όλους τους υπάρχοντες νόμους ιδιοκτησίας, κατέστρεψαν όλα τα άρχεϊα συμβολαίων και χρεωγράφων. (Αυτή η καταστροφή των αποδείξεων μιας άδικης κοινωνικής δομής αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό του Ιταλικού και Ισπανικού άναρχικού κινήματος στον 19ο αιώνα· όλες οι εξέγέρσεις αυτής της εποχής άρχιζαν με το κάψιμο των άρχείων ιδιοκτησίας στο Δημαρχείο.) Ύστερα θεμελιώθηκε κάποιο είδος κομμουνισμού στον άφορμό των αναγκαίων αγαθών· δημιουργήθηκαν κοινοτικές αποθήκες τροφίμων, ρούχων και στρωμάτων. Το κίνημα εκδήλωσε μαχητικά τον αντιδιανοουμενισμό του (άλλο ένα χαρακτηριστικό των

μεταγενέστερων επαναστατικῶν κινήματων) καὶ τὰ βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα καταστράφηκαν σὺν ἀντιχριστιανικῇ καὶ ἐφήμερᾳ.

Ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ κυριαρχία τῶν Ἀναβαπτιστῶν στὸ Μύνστερ δὲν κράτησε πολὺ. Ὁ Γιάν Μάθους σκοτώθηκε προσπαθώντας νὰ καθοδηγήσει μιὰ ἔξοδο τῶν πολιορκημένων καὶ ἡ διακυβέρνηση ἀπὸ μέρους τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Λέϋντεν γρήγορα μετατράπηκε σὲ παράλογη μεγαλομανιακὴ τρομοκρατία — σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πολυγαμία, ποὺ ἀποτέλεσε κοινὸ χαρακτηριστικὸ στὴ ζωὴ τῶν «προφητῶν» τῶν μεταγενέστερων οὐτοπικῶν κοινοτήτων. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1535 ἡ πόλη καταλήφθηκε καὶ στίς ἀρχές τοῦ ἐπόμενου χρόνου ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὸ Λέϋντεν πέθανε ἀπὸ τὰ βασανιστήρια στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν του. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ πῆρε ἀργότερα θρυλικὲς διαστάσεις στὴ γενεαλογία τῶν επαναστάσεων, καί, ὅπως καὶ ὁ Μύνστερ, ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὸ Λέϋντεν θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους επαναστάτες σὺν πρόδρομός τους, παρ' ὅλο ποὺ κατὰ τὴ διακυβέρνησή του στὸ Μύνστερ ἐμφανίστηκαν μόνο οἱ πρὸ παράλογες καὶ ἀρνητικὲς πλευρὲς τῆς ἀναρχικῆς βίαις καὶ τοῦ φανατισμοῦ.

Τὸ συμπέρασμα ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ ὁποιαδήποτε μελέτη τῶν αἰρετικῶν θρησκευτικῶν κινήματων εἶναι ὅτι ὀρισμένοι ἄνθρωποι γιῶθουν τὴν περιοδικὰ ἐπανερχόμενη ἀνάγκη νὰ ἀντιδράσουν βίαια ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων, ν' ἀμφισβητήσουν τὸ δικαίωμα τῶν κατεστημένων ἀρχόντων νὰ κυβερνοῦν, καὶ νὰ διακηρύξουν κατὰ συνέπεια ὅτι κάθε ἐξουσία καὶ κυβέρνηση εἶναι ἄχρηστη καὶ κακόβουλη. Καὶ αὕτη ἡ ἐξέγερση ἐνάντια στὴν κοινωνία καθὼς καὶ ὁ ἐκάστοτε ἡγέτης της, συνοδεύεται, ἀνάλογα μὲ τὴ συγκεκριμένη ἰδιοσυγκρασία, ἢ ἀπὸ τὴν πίστη στίς ἐπανορθωτικὲς ιδιότητες τῆς βίαιης καταστροφῆς, στὴν σπουδαιότητα τῆς επανάστασης σὺν αὐτοσκοποῦ, ἢ ἀπὸ μιὰ ἀπεριόριστη πίστη στίς δυνατότητες κάποιας ἁμεσης καὶ ριζικῆς ἀλλαγῆς πρὸς τὸ καλὺτερο, στὴν οἰκοδόμησιν μιᾶς ἐντελῶς νέας τάξης πραγμάτων πᾶνω στὰ εῖρησια τῆς παλαιᾶς. Ἡ ἀπόλυτη ἀπόριψη τῶν ἀξιών τῆς σύγχρονης κοινωνίας, τὸ μίσος γιὰ τὴν ἐξουσία, ἡ πίστη στὴ δυνατότητα καὶ στὴν ἐγγύτητα μιᾶς ὁλοκληρωμένης επανάστασης — τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συνδυάζονται μὲ μιὰ αἰσθησιμὴ συμμετοχῆς σὲ κάποια ἐκλεκτὴ καὶ συχνὰ μυστικὴ ὁμάδα.

Τὸ ταμπεραμέντο πού ὤθησε κάποτε τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀποδεχτοῦν χιλιαστικές, οὐτοπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις ἐνδέχεται (σύμφωνα μὲ ὁρισμένους συγγραφεῖς) νὰ τοὺς ὠθήσει στὴ δική μας ἐποχὴ νὰ ὑποστηρίξουν παντοδύναμα, δλοκληρωτικά ἐπαναστατικά δόγματα· μπορεί ὁμως καὶ νὰ ὀδηγήσει καὶ στὴν ἀπόριψη κάθε ἐξουσίας καὶ στὴν ἐξέγερση ἐνάντια σὲ κάθε μορφὴ κράτους. Οἱ πεποιθήσεις πού ὠθοῦν κάποιον ἄνθρωπο στὴν ἀποδοχὴ μιᾶς δλοκληρωτικῆς δικτατορίας ἐνδέχεται νὰ ὠθήσουν κάποιον ἄλλο στὴν δλοκληρωτικὴ ἀπόριψη κάθε ἐξουσίας.

Μολονότι ὁ ἀναρχισμὸς εἶναι ἐπίσης προϊὼν τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα, καὶ ἡ ἀναρχικὴ πολιτικὴ θεωρία βασίζεται στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λογικὴ καὶ στὴν πίστη ὅτι ὑπάρχει δυνατότητα πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς προόδου, δλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ μονάχα μιὰ ἀπὸ τίς χαρακτηριστικές τάσεις του. Ἡ ἄλλη τάση του μπορεί νὰ προσδιοριστεῖ μόνο σὰν θρησκευτικὴ τάση καὶ συνδέει τοὺς ἀναρχικοὺς ἀπὸ συναισθηματικὴ ἀποψη, ἂν ὅχι ἀπὸ δογματικὴ, μὲ τοὺς ἐξτρεμιστὲς αἵρετικούς τῶν προηγούμενων αἰώνων. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς δυὸ ἰδιοσυγκρασιακὲς πλευρές, τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν ὀρθολογικὴ, τὴν ἀποκαλυπτικὴ καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴ, ἔκανε τὴν ἀναρχικὴ θεωρίαν νὰ ἐμφανίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ καθαρὰ ἀντιφατικὴ. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διπλὴ φύση του προσφέρει στὸν ἀναρχισμὸ πλατιά καὶ παγκόσμια ἀπήχηση. Δὲν μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τίς πεποιθήσεις τῶν ἀναρχικῶν χωρὶς νὰ κατανοήσουμε τίς πολιτικὲς θεωρίες πού κληρονόμησαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἡ δράση τους ὁμως μπορεί πολλὰς φορές νὰ ἐρμηνευτεῖ μόνο σύμφωνα μὲ τὴν ψυχολογίαν τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

2

"Αν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἀναρχικοὶ ὀφείλεται σὲ κάποιο αἵρετικὸ ταμπεραμέντο, πολλὰς ἀπὸ τίς πραγματικὲς θεωρίες πού ἔχουν ἀποδεχτεῖ, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα συστήματα σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης, ἔχουν ἀντλήθει ἀπὸ τοὺς φιλόσοφους τοῦ

18ου αιώνα. Ἡ πίστη στίς ἀπεριόριστες δυνατότητες βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ κοινωνίες μποροῦν νά ὑποστοῦν μεταρρυθμίσεις μέ βάση τὸν ὀρθολογισμό, ὅλες αὐτές οἱ ιδέες εἶναι κοινές στὸν Κοντορσέ καὶ τὸν Μπένθαμ, στὸν Μοντεσκιέ καὶ τὸν Ἑλδέτιο, καὶ ἀποτελοῦν τὴν βάση κάθε συνακόλουθης φιλελεύθερης θεωρίας καὶ πρακτικῆς. Κι ὁμῶς, ἐνῶ ὁ ἀναρχισμὸς προϋποθέτει τὴ φυσικὴ καλὸσύνη τοῦ ἀνθρώπου, κατέληξε νά διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τίς πολιτικὲς θεωρίες τοῦ διαφωτισμοῦ. Οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰώνα δὲν ἦταν σὲ καμιά περίπτωση ἀναρχικοί: ἀποδέχονταν τὴν ιδέα τοῦ κράτους, κι ἐνὸς κράτους μάλιστα ποὺ μποροῦσε, σ' ὀρισμένες περιπτώσεις, νά ἔχει τὸ δικαίωμα καταπίεσης τῶν πολιτῶν γιὰ τὰ συμφέροντά τους. Ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ ριζοσπαστικὰ ἔργα τοῦ 18ου αἰώνα — λογουχάρη, ἡ «Πραγματεία γιὰ τὴν Ἀνισότητα» τοῦ Ρουσσώ — διακηρύττουν ὅτι οἱ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις θὰ πραγματοποιηθοῦν μέ τὴν πολιτικὴ μεταβολή, ἐνῶ οἱ ἀναρχικοὶ ἐπέμεναν πάντοτε στὴν ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς μεταβολῆς ἐνάντια στὴν ἐναλλαγὴ τῶν πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων, ποὺ τίς θεωροῦσαν ἀσήμαντες καὶ ὅπωςδὴποτε βλαβερές.

Οἱ μοναδικοὶ στοχαστὲς τοῦ 18ου αἰώνα ποὺ θὰ μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν πρόδρομοι τῶν ἀναρχικῶν εἶναι μιὰ ἢ δυὸ φυσιογνώμιες στὸ περιθώριο τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν κινήματων τῆς ἐποχῆς, σκοτεινὲς φυσιογνώμιες μέ ἰδιόρρυθμους ἀπόψεις ὅπως ὁ Ζάν Μελιέ, ἡ ὁ μυστηριώδης Μορελλύ, τοῦ ὁποῖου τὴν ἀποψη γιὰ τὴν «ἄρνηση τῆς κυδέρνησης» ἐπρόκειτο νά ἐπιδοκιμάσει ἀργότερα ὁ Προυντόν. Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς ὁμῶς ἦταν τόσο ζοφεροὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ τους καὶ μέ τόσο ἀσήμαντη ἐπιρροή ποὺ ὀρισμένες φορές ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ ὑπαρξὴ τους. Ἡ «Διαθήκη» τοῦ Μελιέ, λογουχάρη, ἐκδόθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ Βολταῖρο· ὀρισμένες φορές ἐκφράστηκαν ὑποψίες ὅτι τὸ ἔγραψε αὐτὸς καὶ χρησιμοποίησε τὸ ψευδώνυμο Μελιέ, γιὰτὶ περιέχονταν στὸ βιβλίο βίαιες ἀντικληρικὲς ἀπόψεις. Στὴν πραγματικότητα, φαίνεται πὼς ὁ Μελιέ ἦταν ἀληθινὸ πρόσωπο· φαίνεται πὼς ἦταν ἱερέας σ' ἓνα χωριό, ἐξοργίστηκε ἐνάντια στοὺς ἀνώτερους τοῦ κληρικοῦς καὶ ἄρχισε νά ἀσχεῖ κριτικὴ ἐνάντια στὴν κατεστημένη ἐκκλησία μέχρι ποὺ τελικὰ ἐπιτέθηκε ἐνάντια σὲ

κάθε θρησκεία και εξουσία. Ὁ υπότιτλος τῆς «Διαθήκης» του ἀποδίδει τὴν οὐσία τοῦ μηνύματός του: «Ἀπομνημονεύματα σκέψεων και συναισθημάτων τοῦ Ζὰν Μελιέ ποὺ ἀφοροῦν τὰ σφάλματα, τὴν ψευδῇ συμπεριφορὰ και τὴν κυδέρνηση τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπου εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθοῦν σαφεῖς και συγκεκριμένες ἀποδείξεις γιὰ τὴ ματαιότητα και πλαστότητα ὧν τῶν θεοτήτων και ὧν τῶν θρησκειῶν...». Ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὸν Μελιέ ἀληθινό, ἀν και χωρὶς ἐπίδραση, ἐπαναστάτη, ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζει μιὰ θέση στὴν ἀναρχικὴ ἱστορία, εἶναι ἡ βιαιότητα τῆς γλώσσας του και ἡ ἐπιμονή του — μ' ἐκφράσεις ποὺ θὰ μπορούσαν ν' ἀνῆκουν στὸν ἄλλον ἐπαναστάτη ἱερέα, τὸν Τόμας Μύντσερ — στὴν ἀναγκαιότητα τῆς δράσης: «Ἄς κρεμαστοῦν κι ἄς στραγγαλιστοῦν μὲ τὰ ἔντερα τῶν παπάδων ὅλοι οἱ μεγάλοι κι ὅλοι οἱ εὐγενεῖς τῆς γῆς, οἱ μεγάλοι και οἱ εὐγενεῖς ποὺ ποδοπατοῦν, βασανίζουν κι ἐξαθλιώνουν τοὺς φτωχοὺς». ⁽¹¹⁾ Ὅρισμένες φορές διακηρύχγει τὰ αὐθεντικὰ μηνύματα τῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς ἀναρχικοὺς: «Ἡ σωτηρία σας βρίσκεται μέσα στὰ χέρια σας... κρατῆστε γιὰ σᾶς μὲ τὰ ἴδια σας τὰ χέρια ὅλα τὰ πλούτη και τ' ἀγαθὰ ποὺ παράγετε τόσο ἀφθονα μὲ τὸν ἰδρώτα τοῦ προσώπου σας· κρατῆστε τα γιὰ σᾶς και γιὰ τοὺς συντρόφους σας. Μὴ δίνετε τίποτα στοὺς ψωροπερήφανους και ἀχρηστους ἀργόσχολους ποὺ δὲν κάνουν τίποτε τὸ χρήσιμο σ' αὐτὸ τὸν κόσμον». ⁽¹²⁾ Γενικὰ ὅμως τὰ ἀντικληρικὰ και ἀντιθρησκευτικὰ του αἰσθήματα ἦταν αὐτὰ ποὺ ἐνθουσίασαν τὸ Βολταῖρο και τὸν ντ' Ὀλμπάχ, ποὺ μ' εὐχαρίστηση ἀνακάλυψαν ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδιόρρυθμη και «πρωτόγονη» φυσιογνωμία ξεστόμιζε, μὲ εἰλικρίνεια και ἀφέλεια, ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζανε ὁρισμένα ἀπὸ τὰ δικά τους αἰσθήματα.

Ὁ Μορελλὺ εἶναι ἀκόμα πιὸ σκοτεινὴ φυσιογνωμία. Ἦταν ἐφεύρεση τοῦ Ντιντερό; Μήπως ἦταν ἐκεῖνος ὁ Μορέλλι ποὺ εἶχε γνωρίσει ὁ Ρουσσὼ στὴ Γενεύη; Ἀκόμα και σήμερα δὲν εἶναι τίποτε ἐξακριβωμένο γι' αὐτὴ τὴν περίπτωσι. Παρόλα αὐτά, τὸ ἔργο του «Κώδικας τῆς φύσης», ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1755, ἀποδεικνύει πῶς οἱ ἀποδεκτὲς ἰδέες τοῦ 18ου αἰῶνα θὰ μπορούσαν ν' ἀποκτήσουν κάποια ριζοσπαστικὴ και ἀναρχιστικὴ χροιά. «Ἀπὸ τὸ σκῆπτρο μέχρι τὸ μπαστούνι τοῦ τσοπάνη, ἀπὸ τὴν πα-

πικὴ τιάρα μέχρι τὸ ταπεινότερο φόρεμα, ἂν ρωτήσῃ κανεὶς ποῖος κυβερνάει τοὺς ἀνθρώπους, ἢ ἀπάντηση εἶναι εὐκολή· τὸ ἀτομικὸ συμφέρον ἢ τὸ συμφέρον κάποιου ἄλλου ποὺ γίνεται ἀποδεκτὸ λόγῳ ματαιοδοξίας καὶ ποὺ πάντοτε πηγάζει ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ποιὰ εἶναι ὁμῶς ἡ πηγὴ ὧν αὐτῶν τῶν τερατουργημάτων; Ἡ ἰδιοκτησία». (13) Κι ὁμῶς ἐλάχιστα πράγματα θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀναρχικὰ στὸ δυσνόητο βιβλίῳ τοῦ Μορελλῦ. Τὸ γεγονός ὅτι ἀναφέρεται σὰν πρόδρομὸς τους, ἀπὸ ὁρισμένους ἀναρχικοὺς συγγραφεῖς, ὀφείλεται βασικὰ στὴν πεποίθησή του ὅτι οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ πρέπει νὰ προσαρμόζονται στὶς προθέσεις τῆς Φύσης, καὶ στὴ διαπίστωσή του ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι θεμελιακὸ τόσο γιὰ τὴν ἠθικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν πολιτική. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Μορελλῦ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ μὲ περισσότερη ἀκρίβεια σὰν πρόδρομος τοῦ πιὸ ἄτεγκτου κομμουνισμοῦ καὶ ὅχι τοῦ ἀναρχισμοῦ. Οἱ δύο αὐτὲς θεωρίες, τὸν 19ο αἰῶνα, βρίσκονται συχνὰ πολὺ κοντὰ ἢ μιὰ στὴν ἄλλη· καὶ ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, ὁρισμένοι μεταγενέστεροι θεωρητικοί, ὅπως ὁ Κροπότκιν, αὐτοκαλοῦνταν ἀναρχοκομμουνιστές. Κι ὁμῶς ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ταμπεραμέντου οἱ κομμουνιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν τεράστιες διαφορές· τὸ μόνο κοινὸ τους στοιχεῖο εἶναι ἡ ἄποψή τους γιὰ τὴν ἰδιοκτησία καὶ ἡ ἀπόρριψη ἀπὸ μέρους τους τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἀληθινὴ ἀναρχικὴ παράδοση θὰ ἀπέριπτε τὴν ἔντονη συλλογικὴ ρύθμιση τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἀτόμου ποὺ πρότεινε ὁ Μορελλῦ γιατί, μολονότι ὁ Μορελλῦ διακήρυττε τὴν κατάργηση τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τὸ δικαίωμα κάθε πολίτη νὰ ὑποστηρίξεται ἀπὸ τὴν κοινότητα, δραματιζόταν μιὰ κοινωνία σπαρτιάτικης πειθαρχίας: ὅλοι ἦταν ὑποχρεωμένοι σὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία ἀπὸ τὰ εἴκοσι μέχρι τὰ εἴκοσιπέντε τοὺς χρόνους· ὁ γάμος ἦταν ὑποχρεωτικὸς κατὰ τὴν ἐφηβεία καὶ τὸ διαζύγιο δὲν ἐπιτρεπόταν στὰ ἐπόμενα δέκα χρόνια. Ὅλοι κατεῖχαν αὐστηρότατα τὴ θέση τους μέσα στὴν οἰκογένεια· οἱ οἰκογένειες ὀργανώνονταν σὲ φυλές, καὶ οἱ φυλές σὲ πόλεις· φαίνεται λοιπὸν πῶς ὁ Μορελλῦ δραματιζόταν μιὰν ἐξουσιαστικὴν ἱεραρχία καὶ ὅχι τὴν ἐλεύθερη δημοσπονδία τῶν αὐτόνομων κοινοτήτων ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς μεταγενέστερης ἀναρχικῆς σκέψης. Ὁ Μορελλῦ δὲν εἶχε καμιά ἄμεση, κι ἐπομένως, οὔτε

και μακροπρόθεσμη έπιρροή. Οί κομμουνιστές και αναρχικοί ιστορικοί τόν αναφέρουν στα γραφτά τους απλώς λόγω της άκραίας φύσης των κομμουνιστικών θεωριών του και της βίαιης επίθεσής του ενάντια στην ιδιωτική ιδιοκτησία.

Όσον αφορά τόν 18ο αιώνα, ο άληθινός πρόδρομος του αναρχισμού, καθώς και σχεδόν όλων των άλλων μεταγενέστερων πολιτικών θεωριών, είναι ο Ζάκ-Ζάκ Ρουσσώ. Μολονότι μικρότερου βεληγεκοῦς και ξεχασμένες φυσιογνωμίες όπως ο Μελιέ και ο Μορελλῦ ενδέχεται νά διαμόρφωσαν συγκεκριμένες απόψεις και θεσμούς σέ σχέση μέ τούς μεταγενέστερους αναρχικούς, είναι ο Ρουσσώ πού δημιούργησε τό ιδεολογικό κλίμα στο όποιο ήταν δυνατή ή ανάπτυξη του αναρχισμού. Ο Ρουσσώ άλλαξε ριζικά τήν ατμόσφαιρα και τό ύφος των πολιτικών συζητήσεων και συγχώνευσε τόν όρθολογισμό των φιλοσόφων μέ τή ζεστασιά, τόν ένθουσιασμό και τήν ευαισθησία των ρομαντικών. Όλα όσα είπε είναι λιγότερο σημαντικά από τόν πρόπο πού τά είπε, και γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο διατηρεί τή θέση του στην ιστορία όλης της μετέπειτα πολιτικής σκέψης· έτσι πού σήμερα θεωρείται από όρισμένους πρόδρομος της «όλοκληρωτικής δημοκρατίας» και από άλλους πρόδρομος των πιο άκραίων έλευθεριακών θέσεων.

Όσον αφορά τούς αναρχικούς, θά πρέπει νά έπηρεάστηκαν ιδιαίτερα από τις απόψεις του Ρουσσώ για τή Φύση και τήν εκπαίδευση.

Στήν πεποίθηση για τή δυνατότητα τελειοποίησης του ανθρώπου και των ανθρώπινων θεσμών, ο Ρουσσώ πρόσθεσε τήν αντίληψη του για τόν Εϋγενή "Άγριο, αντίληψη ιδιαίτερα αγαπητή στους περισσότερους αναρχικούς. Η φράση του «ο άνθρωπος γεννήθηκε έλεύθερος κι όμως παντού είναι άλυσοδεμένος» γίνεται στην ούσία ή πρώτη βασική αρχή της αναρχικής σκέψης. Η ιδέα ενός ευτυχισμένου πρωτόγονου κόσμου, μιās φυσικής κατάστασης όπου οί άνθρωποι, χωρίς νά άλληλοεξοντώνονται, ζούσαν μέ βάση τήν άμοιβαία συνεργασία, έπρόκειτο νά έχει ιδιαίτερη άπήχηση σ' όλων των ειδών τούς αναρχικούς. Παρ' όλο πού ο ίδιος ο Ρουσσώ έπρόκειτο νά συμβάλλει στην ανάπτυξη των πολιτικών θεωριών πού είχαν σαν βάση τους τήν ισχυρή κρατική έξουσία, οί ιδέες της πρωτόγονης απλότητας και καλосύνης πού

προπαγάνδιζε και οι θεωρίες της ορθολογικής εκπαίδευσης που υποστήριζε, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τις απόψεις του Κροπότκιν και του Φρανσίσκο Φερρέρ.

Η θεμελιακή αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός, αλλά διαφθείρεται από τους κοινωνικούς θεσμούς, παραμένει ή δάση κάθε αναρχικής θεωρίας και σχεδόν όλοι οι αναρχικοί θα συμφωνούσαν με την παρατήρηση του Ρουσσώ ότι «μεγαλώνουμε τα φυτά με την καλλιέργεια και διαμορφώνουμε τους ανθρώπους με την εκπαίδευση». (14) Όπως ακριβώς στην ιδανική εκπαίδευση του Έμιλ, οι λανθάνουσες ιδιότητες του παιδιού αποκαλύπτονται με την εilikρίνεια, την απλότητα, την ελευθερία και τη φυσική συμπεριφορά, έτσι και στην αναρχική κοινωνία τα ένστικτα των ανθρώπων, που αποσκοπούν στο καλό, θ' αποκαλυφθούν με τις ίδιες περίπου μεθόδους.

Ενώ ο Κοντορσέ ή ο Ρουσσώ πρόσφεραν πολλές αντιλήψεις στους αναρχικούς στοχαστές του επόμενου αιώνα, κι ενώ φυσιογνώμίες όπως ο Μελιέ ή ο Μορελλύ προσφέρουν στον αναρχικό ιστορικό τη δυνατότητα ιδεολογικής σύνδεσης ανάμεσα στους απόστολους της σύγχρονης κοινωνικής εξέγερσης και στους προδρόμους τους, ένας Άγγλος συγγραφέας, ξεκινώντας από βασικές κοινοτοπίες των φιλοσοφικών πεποιθήσεων του 18ου αιώνα, επεξεργάστηκε την πιο ολοκληρωμένη έκθεση των ορθολογικών αναρχικών πεποιθήσεων, μία φιλοσοφία του αναρχισμού επεξεργασμένη μέχρι τα έσχατα λογικά της συμπεράσματα, όσο κι αν αυτό φαίνεται, ενδεχομένως, παράλογο και εκπληκτικό. Ο συγγραφέας αυτός ήταν ο Γουίλλιαμ Γκόντουϊν. Ο Γκόντουϊν γεννήθηκε το 1756 και πέθανε σε ηλικία ογδόντα χρονών. Στη διάρκεια της ζωής του έμελλε να γίνει πολύ γνωστός —τόσο πολύ που η δεύτερη γυναίκα του μπόρεσε να του συστηθεί με την παρακάτω ερώτηση: «Είναι δυνατόν να βλέπω τον άθανατο Γκόντουϊν;» — κι όμως την εποχή που πέθανε είχε σχεδόν ξεχαστεί.

Ο Γκόντουϊν ήταν γιος ενός καλβινιστή ιερέα και προοριζόταν κι αυτός να γίνει κληρικός. Η ανατροφή του άφησε ανεξίτηλα ίχνη στη σκέψη του και παρόλο που η αντίδρασή του ενάντια σ' αυτήν τον ώθησε να γίνει αναρχικός, («Για τον Γκόντουϊν ο Θεός ήταν ένας τύραννος που έπρεπε να ανατραπεί», σύμ-

φωνα με τον Χ. Ν. Μπρέηλσφορντ), ⁽¹⁵⁾ ο πουριτανισμός και ο άσκητισμός του καλβινιστικού δόγματος σκιάζουν όλες τις πολιτικές πεποιθήσεις του. Η ούτοπία του, όπως και τόσων άλλων "Αγγλών πολιτικών στοχαστών, θυμίζει κάτι από το αντικομφορμιστικό παρεκκλήσι των νιάτων του, παρ' όλο που εκεί δεν υπάρχει καμιά θέση για τη θρησκεία. Ο Γκόντουϊν γνώρισε μεγάλη επιτυχία σαν μυθιστοριογράφος, αλλά το μεγάλο του έργο είναι η «Πραγματεία για την Πολιτική Δικαιοσύνη», που εκδόθηκε τον καιρό της Γαλλικής Επανάστασης του 1793. Εκείνη την εποχή ο Γκόντουϊν είχε ήδη πάψει να πιστεύει στην προοπτική της επιβολής οποιασδήποτε μεταρρύθμισης μέσα στα πλαίσια του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος. Πέντε χρόνια πριν, την εποχή των εκλογών του Γουεστμίνστερ το 1788, έγραφε: «Το σκάνδαλο, το έλλεινο και βρωμερό σκάνδαλο, ποτέ δεν παρουσιάστηκε με τέτοια ξεδιαντροπιά. Η ψηφοθηρία είναι επάγγελμα τόσο εξευτελιστικό, τόσο χυδαίο, τόσο πολύ άσυμβίβαστο με την ήθική και πνευματική αξιοπρέπεια, που δεν μπορώ να πιστέψω ότι είναι ικανό ένα πραγματικά μεγάλο μυαλό για μια τέτοια βρωμερή άγγαραία, για μια τέτοια διαστροφή». ⁽¹⁶⁾ Οι έμπειρες όμως της άμεσης επανάστασης στη Γαλλία δεν ήταν περισσότερο ενθαρρυντικές από τα πεπραγμένα της συνταγματικής Βρετανίας. Ο Γκόντουϊν, παρ' όλη τη συμπάθειά του για την Επανάσταση και τους υποστηρικτές της στην Αγγλία, ήταν μεγάλος έχθρος του Γιακωβινισμού και της τρομοκρατίας. Όλη του η πολιτική θεωρία διαπνεόταν από πεποιθήσεις και ιδανικά που είχαν τεράστιες διαφορές με τα ιδανικά του Ροβεσπιέρου· κι αποτελεί έιρωγεία, καθώς και χαρακτηριστικό της τύχης που γνώρισαν πολλοί άναρχικοί, το γεγονός ότι στην πατρίδα του θεωρήθηκε σαν ο πιο άκρατος επαναστάτης και τρομοκράτης.

Η βασική αρχή της πολιτικής θεωρίας του Γκόντουϊν είναι ότι η δικαιοσύνη και η ευτυχία συνδέονται στενά. «Η εφαρμογή της άρετης είναι ο μόνος και ο αληθινός δρόμος για την πραγμάτωση της ευτυχίας του ατόμου», έγραφε. ⁽¹⁷⁾ Κατά συνέπεια, η κοινωνία που θα βασίζεται στη δικαιοσύνη θα είναι μια κοινωνία που τα μέλη της θα είναι όπωσδήποτε ευτυχισμένα. Πρόκειται για μια θεωρία που συνεπάγεται βαθιά αίσιοδοξη αντιμετώ-

πιση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, γιατί ὁ Γκόντουϊν δὲν φαίνεται νὰ ἀμφέβαλε ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή ὅτι ἡ ἰδανικὴ κοινωνία του θὰ μπορούσε ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ θεμελιωθεῖ. «Ἡ δυνατότητα τελειοποίησης», ἔγραφε, «ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀναμφισβήτητα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, ἔτσι πὺ ἡ πολιτικὴ καθὼς καὶ ἡ πνευματικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατό νὰ θεωρηθεῖ ὅτι διανύει μιὰ πορεία προοδευτικῆς βελτίωσης». (18) Ἡ δυνατότητα τῆς ἀνθρώπινης τελειοποίησης πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀκραία παραλλαγή ἀπὸ μέρους τοῦ Γκόντουϊν μιᾶς θεωρίας πὺ πρωτοδιατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Χιούμ, γεννιέται χωρὶς καμιά ἔμφυτη ἰδέα. Τὸ πνεῦμα καὶ ὁ χαρακτήρας του ἔχουν λοιπὸν τὴν ἱκανότητα νὰ δέχονται ἀπεριόριστες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ περιβάλλον. Αὕτῃ ἡ ἐπιδεκτικὴτητα στὶς ἐπιδράσεις, τὸ εὐάλωτο τῶν ἀνθρώπινων ὄντων σὲ σχέση μ' ὅλες τὶς μορφές πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς πίεσης, εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ἀδυναμία του γιατί προσφέρει στὶς κυθερνήσεις τὴν σχεδὸν ἀπεριόριστη δύναμη νὰ ἐλέγχουν τοὺς ὑπηκόους τους μὲ κάθε εἶδος προπαγάνδα καὶ ἐκπαίδευση. Ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, μιὰ καὶ μ' ἕνα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα πὺ προσπαθεῖ νὰ διδάξει τὶς σωστές ἰδέες, μπορεῖ νὰ μάθει νὰ ζεῖ εἰρηνικὰ μὲ τοὺς συνανθρώπους του σὲ μιὰ κοινότητα ὅπου ἡ βία εἶναι ἄχρηστη καὶ τὸ καλὸ τοῦ καθενὸς εἶναι ἡ εὐτυχία ὅλων. Ἀφοῦ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντοτε ἐπιδεκτικὸς στὴ λογικὴ καὶ στὰ ἐπιχειρήματα ἀποτελεῖ τὴ βασικότερη, καὶ πὺ ἀμφισβητήσιμη, προϋπόθεση τοῦ Γκόντουϊν, ὅλες οἱ διαστροφές καὶ οἱ φαυλότητες μποροῦν νὰ ἐξαφανιστοῦν μὲ τὴν ἐξήγηση καὶ τὴν κατανόηση τῶν αἰτιῶν τους. «Κάθε διαστροφή καὶ φαυλότητα», ἔγραφε, «δὲν εἶναι παρὰ ἕνα σφάλμα πὺ ἀνάγεται στὸ ἐπίπεδο τῆς πρακτικῆς καὶ γίνεται ἀποδεκτὸ σὰν βασικὴ ἀρχὴ τῆς συμπεριφορᾶς μας». (19) Ὑπάρχουν περιπτώσεις πὺ προχωρεῖ τόσο πολὺ ὥστε νὰ προτείνει ὅτι ὄχι μόνο οἱ ἠθικὲς διαστρεβλώσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ οἱ σωματικὲς ἀσθενείες του, εἶναι δυνατόν νὰ θεραπευτοῦν μὲ τὴ λογικὴ. Ὁραματιζόταν ἕνα μακρινὸ μέλλον ὅπου ἡ ἀσθένεια, καὶ ἴσως ἀκόμα κι ὁ θάνατος, θὰ μπορούσε νὰ ἐξαφανιστεῖ μὲ τὴν πνευματικὴ προσπάθεια: «Μιλᾶμε μὲ πολλή σι-

γουριά, εἶν' ἀλήθεια, γιὰ τὰ ὅρια τῶν ἱκανοτήτων μας, κι ὅμως δὲν ὑπάρχει δυσκολότερο πράγμα ἀπὸ τὸν σαφῆ καθορισμὸ τους. Τὸ πνεῦμα, ἀπὸ προσευτικὴ ἀποψη τουλάχιστον, εἶναι ἀπεριόριστο». (20)

Συνήθως, στὸν κόσμο μὲ τὴν ὑπάρχουσα μορφή του, τὸ κράτος εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπιβάλλει τὴν πίεσή του στὰ ἄτομα· καὶ ἡ τωρινὴ πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τάξη πραγμάτων χρησιμεύει μόνο γιὰ νὰ ὑποχρεωθεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀγνοεῖ τὰ ἀληθινὰ του συμφέροντα καὶ νὰ διαιωνίζει τίς διαστροφές του. «Τὰ μαστιγώματα, οἱ καρατομήσεις καὶ οἱ κρεμάλες, τὰ μπουντρούμια, οἱ ἀλυσίδες καὶ τὰ στρεβλωτήρια εἶναι οἱ περισσότερα ἐπιδοκιμασμένες καὶ καθιερωμένες μέθοδοι γιὰ νὰ πειστοῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ ὑπακούουν καὶ γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν στὸ μυαλὸ τους τὰ διδάγματα τῆς λογικῆς. Κάθε χρόνο θυσιάζονται χιλιάδες θύματα στὸ βωμὸ τοῦ θετικοῦ νόμου καὶ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν». (21) Ὁ μοναδικὸς δυνατὸς τρόπος γιὰ νὰ βελτιωθοῦν τὰ ἀνθρώπινα ὄντα εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῶν αἰτιῶν τῶν διαστροφῶν τους. Κάθε ἔγκλημα ἔχει καὶ τὴν αἰτία του· ἂν ἐξαφανιστεῖ ἡ αἰτία του, τὸ ἔγκλημα θὰ πάψει νὰ ὑφίσταται. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Γκόντουϊν δὲν ὑπάρχει ἔγκλημα χωρὶς κίνητρο, δὲν ὑπάρχει πράξη χωρὶς κάποιο ὀρθολογικὸ στόχο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ νὰ συζητηθεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς κάνει τὸ πρόβλημα τῆς ιδιοκτησίας θεμελιακὸ γιὰ κάθε κοινωνία, μιὰ καὶ ἡ συχνότερη αἰτία τῶν ἐγκλημάτων εἶναι ἡ ἔλλειψη τῶν ἀναγκαίων ἀγαθῶν γιὰ τὴ ζωὴ. «Τὸ θέμα τῆς ιδιοκτησίας», ἔγραφε, «εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος στὸ οἰκοδόμημα τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης». (22)

Ἡ λύση ποὺ πρότεινε ἦταν ἀρκετὰ ἀπλή. Ἄν ἡ ιδιοκτησία εἶναι ἡ αἰτία ὅλων τῶν κακῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθεῖ. Οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων πίστευε πὼς ἦταν βασικὰ λίγες· καὶ θὰ χρειάζονταν ἐλάχιστα πράγματα σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου θὰ εἶχαν ἐξαφανιστεῖ τὰ κίνητρα τῆς ματαιοδοξίας καὶ τῆς φιλοδοξίας, ἡ ἐπιθυμία ἐπισκίασης τοῦ συνανθρώπου, μὲ τὴ διδασκαλία μιᾶς κλίμακας αὐθεντικῶν ἀξιών. Ἐπιπλέον, ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι θὰ μάθουν γρήγορα νὰ περιφρονοῦν τὴν ἐπίδειξη πλούτου καὶ τὴν πολυτέλεια, ἡ ποσότητα ἐργασίας ποὺ θὰ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴ ζωὴ ἀγαθῶν θὰ εἶναι πολὺ

μικρότερη απ' ό,τι στην υπάρχουσα κοινωνία· και ή χρησιμοποίη-
ση τών μηχανών ενδέχεται πολύ σύντομα νά προσφέρει τή δυνα-
τότητα σχεδόν ολοκληρωτικής κατάργησης τής χειρωνακτικής
έργασίας. «Δέν είναι σέ καμιά περίπτωση σαφές», έγραφε ό Γκόν-
τουϊν, «ότι ένας και μόνο άνθρωπος δέν θά μπορεί νά εκτελέσει
τις πιό εκτεταμένες λειτουργίες· ή, για νά χρησιμοποιήσουμε κά-
ποιο γνωστό μας παράδειγμα, ότι ένα αλέτρι δέν θά μπορεί νά
όδηγηθεί στο χωράφι και νά εκτελέσει τή λειτουργία του χωρίς
τήν ανάγκη επίβλεψης». (23) Τά καθήκοντα εκείνα πού θά χρειά-
ζονται εκτέλεση και εφαρμογή θά διακανονίζονται μέ βάση τόν
όρθολογισμό: «Θέλεις τό τραπέζι μου; Φτιάξε ένα μόνος σου· ή
αν τά καταφέρνω καλλίτερα από σένα σ' αυτό τό θέμα, θά σοū
τό φτιάξω έγώ. Τό θέλεις άμέσως; "Ας συγκρίνουμε ποιές ά-
νάγκες επείγουν περισσότερο, οί δικές σου ή οί δικές μου, κι ας
αφήσουμε τή δικαιοσύνη ν' αποφασίσει». (24)

Ό Γκόντουϊν είναι αϋθεντικός άναρχικός, γιατί δέν δραματί-
ζεται τή συλλογική εκμετάλλευση τής ιδιοκτησίας, αλλά απλώς
τή διάθεσή της σ' όποιονδήποτε τήν έχει ανάγκη. Στην ούσία,
γιώθει απέχθεια ενάντια στον έξαναγκασμό και ενάντια σέ κάθε
παραβίαση τής ατομικότητας. «Όλα όσα γίνονται συνήθως κατα-
νοητά μέ τόν όρο συνεργασία αποτελούν σ' ένα βαθμό μέγιστο
κακό... "Αν περιμένουν από μένα νά τρώγω και νά εργάζομαι σέ
συνδυασμό μέ τόν συνάνθρωπό μου, θά πρέπει νά γίνεται κάτι
τέτοιο τήν ώρα πού βολεύει περισσότερο έμένα ή τήν ώρα πού
βολεύει τόν συνάνθρωπό μου ή κανέναν μας. "Αρα, θά πρέπει
νά αποφύγουμε προσεκτικά κάθε πλεοναστική συνεργασία». (25)
Άκόμα και ή μουσική είναι ύποπτη, γιατί απαιτεί άφόρητη ύπο-
δούλωση τής ατομικότητας τών μουσικών: «Θά υπάρχουν μουσικές
συναυλίες; Ή άθλια κατάσταση τής πλειονότητας τών μουσικών
εκτελεστών είναι τόσο φανερή πού άκόμα και σήμερα αποτελεί
θέμα ταπείνωσης και έξευτελισμού... Θά υπάρχουν θεατρικές
παραστάσεις; Αυτό μου φαίνεται ότι προϋποθέτει παράλογη και
καθαρά διεστραμμένη συνεργασία. Αμφιβάλλω κατά πόσο οί άν-
θρωποι θά έχουν τή δυνατότητα νά επαναλαμβάνουν μέ όποιονδή-
ποτε τρόπο λέξεις και ιδέες πού δέν θά είναι δικές τους. Αμφιβάλ-
λω κατά πόσο θά εκτελούν οί μουσικοί εκτελεστές τις συγθέσεις

άλλων... Κάθε τυπική επανάληψη τών ιδεών άλλων ανθρώπων φαίνεται πώς αποτελεί μεθοδολογικό σχήμα για τον έγκλωβισμό για μεγάλο διάστημα του δικού μας μυαλού. 'Απ' αυτή την άποψη λοιπόν πλησιάζει στα όρια της καταστροφής της ειλικρίνειας, ή οποία απαιτεί να εκφράζουμε άμεσα κάθε χρήσιμη και πολύτιμη άποψη που περιλαμβάνεται στις σκέψεις μας». (26)

Οί άλλες μορφές συλλογικής δραστηριότητας είναι εξίσου άπεχθείς. «Θά πρέπει να επιστρέψω κάποια συγκεκριμένη ώρα», γράφει ο Γκόντουϊν, «άπό το μουσείο όπου εργάζομαι, άπό το μέρος όπου διαλογίζομαι ή άπό το παρατηρητήριο όπου εξετάζω τά φαινόμενα της φύσης, σε μια προκαθορισμένη αΐθουσα όπου πα-
ρατίθεται το δείπνο, αντί να τρώγω, όπως μου επιβάλει ή λογική, όταν και όπου ταιριάζει στις άσχολίες μου;» (27)

Οί ίδιες βασικές αρχές ισχύουν και για την περίπτωση της οίκογένειας. Πράγματι, πρόκειται για διπλά λαθεμένο θεσμό, γιατί δέν συνεπάγεται άπλως την ύποδούλωση της μιας προσωπικότητας σε μια άλλη, αλλά βασίζεται και στην ιδιοκτησία. Έπομένως δέν είναι αναγκαία ή ύπαρξή της: το σεξ και ή αναπαραγωγή είναι για τον Γκόντουϊν —δέν μπορούμε ν' άποφύγουμε αυτό το συμπέρασμα— άχρηστες περιπλοκές για τον όρθολογικό άνθρωπο σε μια όρθολογική κοινωνία. «Δέν είμαστε άπόλυτα σίγουροι, αν θά είναι γνωστό σε μια τέτοια κοινωνία ποιος είναι ο πατέρας του κάθε παιδιού». (28) Τά παιδιά θά ανατρέφονται με άυστηρά όρθολογικές αρχές, μολοντί ακόμα και ο Γκόντουϊν παραδέχεται ότι στη νηπιακή ήλικία «κάτι τέτοιο θά εξαρτάται τις περισσότερες φορές άπό τη μητέρα: εκτός κι αν, λόγω τών συχνών τοκετών ή λόγω αυτής καθαυτής της φύσης της φροντίδας, θεωρηθεί ύπερβολικό το φορτίο που ανατίθεται στη μητέρα: τότε θά είναι άπαραίτητη ή φιλική και πρόθυμη συμμετοχή τών άλλων». (29) 'Η συνακόλουθη εκπαίδευση διαρθρωνόταν σύμφωνα με άπόψεις που ξεπερνούν κατά πολύ τις αντιλήψεις ακόμα και τών πιο προοδευτικών εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστών του είκο-
στού αιώνα. «Κανένα άνθρωπο δν δέν θά είναι ύποχρεωμένο να μάθει κάτι, εκτός αν το θέλει κι έχει προσωπική αντίληψη της αξίας και της χρησιμότητάς του: και κάθε άνθρωπος, ανάλογα με την ικανότητά του, θά είναι έτοιμος και πρόθυμος να παρέχει

τις γενικές συμβουλές και τις περιεκτικές απόψεις που θα έπαρ-
κοῦν για τὴν καθοδήγηση καὶ τὴν ἐνθάρρυνση ἐκείνου που μελε-
τάει μὲ θάση τὴν ἐπιθυμία του». (30) Ὑπάρχουν ὅντως ὑπαινιγμοὶ
ὅτι ἡ γέννηση τῶν παιδιῶν, κι ἐπομένως ἡ ἀνατροφή καὶ ἡ ἐκ-
παίδευσή τους, μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀπαραίτητη, ἐφόσον ἡ λογικὴ
ἐνδέχεται νὰ ἀνακαλύψει τὸ μυστικὸ τῆς σωματικῆς ἀθανασίας
καὶ τῆς αἰώνιας νεότητος. Ἡ στάση τοῦ Γκόντουϊν ἀπέναντι στο
σέξ εἶναι, πραγματικά, χαρακτηριστικὴ τῆς ἀποψῆς του γιὰ τὴν
ἀνθρώπινη φύση. Στὴν ἰδανικὴ κοινωνία, «θὰ ἐπιδιώξω ἐπίμονα»,
γράφει, «τὴ συναναστροφή μὲ κείνη τὴ γυναῖκα που θὰ μὲ ἐντυ-
πωσιάσουν πάρα πολὺ τὰ προσόντα της. Ἄν ὅμως κι ἄλλοι ἄν-
τρες νιώθουν τὴν ἴδια προτίμηση γιὰ ἐκείνη; Δὲν πρόκειται νὰ
ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ δυσκολία. Μποροῦμε ὅλοι γ' ἀπολαύσουμε τὴ
συναναστροφή μαζί της καὶ θὰ εἴμαστε ἄρκετὰ σοφοὶ ὥστε νὰ
θεωροῦμε τὴν αἰσθησιακὴ συνεύρεση πολὺ τετριμένη ὑπόθεση». (31)

Ἡ ὀρθολογικὴ διάρθρωση τῶν μεταξὺ μας σχέσεων πραγματο-
ποιεῖται πολὺ γρήγορα. Ἐφόσον οἱ ὑποσχέσεις δημιουργοῦν ὑπο-
χρεώσεις που μᾶς ἐπιβάλλονται καὶ προκαλοῦν προσδοκίες που ἐν-
δέχεται νὰ μὴν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐκανοποιήσουμε, θὰ πρέπει
νὰ δίνονται ὅσο σπανιότερα εἶναι δυνατόν, γιὰ τὸ συμφέρον τόσο
τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας όσο καὶ τῆς εἰλικρίνειας. Μιὰ καὶ ἡ
ἀντιμετώπιση τῶν ἀνεπιθύμητων ἐπισκεπτῶν ἐνδέχεται νὰ σημαί-
νει γι' αὐτὸν που τοὺς δέχεται τὴ διατύπωση ψεύτικων δικαιο-
λογιῶν ἢ γενικὰ φεμάτων ἢ τὴν ὑποβολή του σὲ κατάσταση προ-
σωπικῆς δυσκολίας, τὸ μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Γκόντουϊν που τιτ-
λοφορεῖται «Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀποκλείονται οἱ ἐπισκέπτες»
παρουσιάζει τὴ λειτουργία τῆς ἠθικῆς του στὴν καθημερινὴ ζωὴ.
«Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀναγκαζόμαστε... νὰ ἀπαν-
τήσουμε ὅτι ὁ πατέρας μας ἢ ἡ σύζυγός μας δὲν εἶναι στὸ σπίτι»,
γράφει ὁ Γκόντουϊν, «ἐνῶ στὴν πραγματικότητά βρίσκονται μέ-
σα. Δὲν θὰ πρέπει νὰ αἰσθανθοῦμε τὴ γλώσσα μας νὰ μολύνεται
ἀπὸ τὸ χυδαῖο καὶ μικρόπρεπο ψέμα;» Καὶ ἂν εἶναι λογικός, θὰ
ἔχει τὴν καλὸσύνῃ ὁ ἐπισκέπτης μας νὰ φύγει: «Θὰ πρέπει νὰ
εἶναι πραγματικά ὁ πιὸ ἀδύναμος τῶν ἀνθρώπων αὐτὸς που θὰ
ἐνιωθε δυσἀρέσκεια μὲ μιὰ τόσο ξεκάθαρη ἀπάντηση, δταν θὰ
τὸν πληροφορήσουμε γιὰ τὴς ἠθικὲς συνέπειες που μᾶς ἐπιφέρει

δταν ἀναγκάζομαστε νά τοῦ λέμε ψέματα. Ἀκόμα καί στήν περίπτωσι ποὺ ἡ ἄρνησή μας νά τὸν δοῦμε ὀφείλεται σέ ξεκάθαρη δυσαρέσκεια, αἰτία εἶναι κάποιο ἠθικὸ μειονέκτημα ποὺ ἀντιλαμβάνομαστε ἢ νομίζουμε ὅτι ἀντιλαμβάνομαστε σ' αὐτόν. Γιατὶ δὲν θὰ πρέπει νά τοῦ ποῦμε τὴ γνώμη μας σέ σχέση μὲ τὸ ἄτομό του, ἀποκλείοντάς του ἔτσι τὴν εὐκαιρία βελτίωσης ἢ ὑπεράσπισης τῆς προσωπικότητάς του;»⁽³²⁾ Ἡ εἰλικρίνεια, ἡ ἀνεξαρτησία, ἡ φυσικὴ αὐτοσυγκράτηση, ἡ σοβαρὴ ὑψηλοφροσύνη, αὐτὲς εἶναι οἱ πνευματικὲς ἀρετὲς ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Γκόντουϊν ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τὴν κοινωνία.

Οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, στὸ βαθμὸ ποὺ εἶναι ἀναγκαῖοι, πηγάζουν λογικὰ ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ Γκόντουϊν γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση καί ἀπὸ τὰ κακὰ τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος. «Τὸ μοναδικὸ νόμιμο ἀντικείμενο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν εἶναι τὸ ὄφελος τῶν ἀτόμων». ⁽³³⁾ «Ἡ κυβέρνησις δὲν μπορεῖ νά ἔχει παρὰ μόνο δυὸ νόμιμους στόχους, τὴν καταστολὴ τῆς ἀδικίας ποὺ διαπράττεται ἐνάντια στὰ ἄτομα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητος, καί τὴν κοινὴ ἀμυνα ἐνάντια σ' ὁποιαδήποτε ἐξωτερικὴ ἀπειλή». ⁽³⁴⁾ Τοῦτο ἰσχύει προφανῶς μόνο κατὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο, δταν ἡ ἐκπαίδευσις δὲν ἔχει καταφέρει ἀκόμα νά ἐξαφανίσει τίς αἰτίες τῆς ἀδικίας μὲ τὴν μετατροπὴ τοῦ ἀνθρώπου σέ ὀρθολογικὸ καὶ ἐπομένως ἐνάρετο ὄν. Ὁ Γκόντουϊν εἶναι αὐθεντικὸς ἀναρχικὸς γιατί, μολονότι ἀποδέχεται τὸ συνασπισμὸ τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἀπειροελάχιστους διοικητικοὺς σκοποὺς —«συνασπισμὸς τόσοσ μόνο ὥστε νά ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἐνὸς δικαστικοῦ θεσμοῦ ποὺ θὰ κρίνει τίς ἀδικίες ποὺ ἐνδέχεται νά ὑπάρξουν ἐνάντια σὲ ἄτομα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητος» ⁽³⁵⁾ — αὐτὸς ὁ συνασπισμὸς θὰ πρέπει νά εἶναι ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο ἀντισυγκεντρωτικός. Ἡ ἐνοριακὴ κοινότης εἶναι ἡ μονάδα στήν ὁποία πρέπει νά βασιζοῦνται αὐτοὶ οἱ συνασπισμοὶ καί δὲν εἶναι ἀναγκαῖα καμιά κεντρικὴ συνέλευσις. «Ἄν κάποτε οἱ χωρὶς φιλοδοξίες καί εἰλικρινεῖς κύκλοι τῶν δρώντων ἀνθρώπων ἐνσωματωθοῦν μέσα στὸ ἀκόρεστο θάλαθρο τῶν κραυγαλέων συνελεύσεων, τότε θὰ ἔχει αὐτόματα ἐκμηδενιστεῖ ἡ εὐκαιρία βελτίωσης». ⁽³⁶⁾

Ὁ Γκόντουϊν δὲν ἦταν ἐπαναστάτης ὅσον ἀφορᾷ τίς μεθόδους, παρ' ὅλο ποὺ μπορεῖ νά ἐνθουσίασαν οἱ ἀπόψεις του· καί μὲ μεγάλ-

λη προσοχή και συνέπεια απέφυγε συστηματικά οποιαδήποτε ευνοϊκή αναφορά στη βία. «Στη περίπτωση που αύριο θα διαλυόταν έντελώς ή κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας, εκτός κι αν αυτή ή διάλυση ήταν αποτέλεσμα συνεπών και αφομοιωμένων απόψεων για την πολιτική δικαιοσύνη, που θα είχαν διαδοθεί προηγουμένως μεταξύ των κατοίκων, αυτό δεν θα σήμαινε σε καμιά περίπτωση την κατάργηση της βίας», (37) έγραφε και γι' άλλη μια φορά δικαιώθηκε από την έμπειρία της Γαλλικής Έπανάστασης. «Είμαι τολμηρός και τυχαδιώκτης στις γνώμες μου, όχι στη ζωή μου», δήλωσε κάποτε ο Γκόντουϊν (38) και είναι εύκολο να γελάσει κανείς σε βάρος ενός τόσο μελλοντολόγου και ουτοπικού μεταρρυθμιστή. Παρ' όλα αυτά συμπεριφέρθηκε αρκετά γενναία το 1794, όταν οι ιδρυτές μιας ριζοσπαστικής Ένωσης του Λονδίνου κατηγορήθηκαν για προδοσία από την κυβέρνηση Πίτ· ο Γκόντουϊν έξαπόλυσε την ιδιαίτερα σφοδρή έκστρατεια του μέσω του τύπου και κυκλοφόρησε πολλές μπροσουρες με τόση επιτυχία που τελικά κατόρθωσε την απαλλαγή των κατηγορουμένων. Οι επαναστατικές του απόψεις όμως αφορούσαν περισσότερο το μέλλον παρά το παρόν. Παρ' όλες τις επιθέσεις του ενάντια στην οικογένεια, παντρεύτηκε δύο φορές. Η πρώτη του γυναίκα ήταν η Μαίρη Γουώλστονκραφτ, σημαντική οπαδός των δραστικών μεταρρυθμίσεων και πρωτοπόρος στον αγώνα για τα δικαιώματα των γυναικών στην Άγγλία. Πέθανε ύστερα από λίγα χρόνια γάμου που θεμελίωσαν κάποια τρυφερότητα στη φύση του Γκόντουϊν, τρυφερότητα απροσδόκητη για έναν τόσο ψυχρό όρθολογιστή. Η μοναδική τους κόρη, η Μαίρη, παντρεύτηκε τον ποιητή Σέλλεϋ, που ήταν από τους πρώτους μαθητές του Γκόντουϊν. Η δεύτερη γυναίκα του Γκόντουϊν, η Κα Κλαίρμοντ, ήταν λιγότερο σημαντική και ο γάμος αυτός δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα ευτυχισμένος.*

* Αν με το να γίνει σύζυγος και πατέρας ο Γκόντουϊν έμφανίζεται να παραβίασε τις αρχές του, σε άλλα θέματα φαίνεται πώς

* Η κόρη της από τον προηγούμενο άντρα της ήταν η Κλαίρα Κλαίρμοντ, που φλερτάρησε τον Λόρδο Βύρωνα πολύ πιο πειστικά απ' ό,τι ή μητέρα της είχε φλερτάρει τον Γκόντουϊν και που γέννησε τη μοναδική κόρη του ποιητή, την Άλλέγκρα. (Σ.τ.Σ.).

φερόταν λές και ήταν ήδη μέλος της ιδανικής κοινότητας, στην οποία αρκεί να εκφράσει κανείς την επιθυμία του για να ικανοποιηθεί. Ο Γκόντουϊν πίστευε πως η ιδιοκτησία δεν είχε καμιά σημασία για τη ζωή του ανθρώπου· πίστευε πως η κοινωνία χρωστούσε τα απαραίτητα για τη ζωή στους φωτισμένους· και κατά συνέπεια έγινε ένας από τους πιο φημισμένους και ξεδιάντροπους τρακαδόρους της εποχής του, δανειζόταν πάντοτε χρήματα που ποτέ δεν ξεπλήρωνε. Παρ' όλα αυτά, η εικόνα του γερασμένου, εξασθλιωμένου και παρασιτικού Γκόντουϊν, όπως εμφανίζεται στη βιβλιογραφία που αφορά τον Σέλλεϋ (ένα από τα θύματά του) και στα απομνημονεύματά του 19ου αιώνα, δεν θα πρέπει να επισημιάσει τις αρετές του έργου του «Πραγματεία για την Πολιτική Δικαιοσύνη». Με το επιβλητικό και γλαφυρότατο έργο του, ο Γκόντουϊν αποκαλύπτει ένα δράμα για τον άνθρωπο και την κοινωνία και παραμένει η πιο ολοκληρωμένη έκθεση αυτής της τάσης της αναρχικής θεωρίας που βασίζεται στην απεριόριστη εμπιστοσύνη στην ορθολογική φύση του ανθρώπου και στις δυνατότητες βελτίωσής του. Ο Γκόντουϊν παρουσιάζει ενδιαφέρον μάλλον σαν θεωρητικός παρά σαν πρακτικός επαναστάτης. Δεν ήταν μόνο η ιδιοσυγκρασία του, όπως διαπιστώσαμε, μη επαναστατική, αλλά και η επιρροή του ήταν περιορισμένη. Μολονότι η «Πραγματεία» πουλήθηκε σε 4.000 αντίτυπα και προκάλεσε κάποια αναταραχή στην Αγγλία της δεκαετίας του 1790, όπου όλοι ήταν ιδιαίτερα πρόθυμοι για επιχειρήματα υπέρ και εναντίον της Επανάστασης, υπήρχε κάποιο ποσοστό αλήθειας στο σχόλιο που λέγεται πως έκανε ο Πιτ για το έργο του: «Ένα βιβλίο που κοστίζει τρεις γκινέες δεν θα μπορούσε ποτέ να κάνει κακό σ' όλους αυτούς που δεν διαθέτουν ούτε τρία σελλίνια για ξάδεια». (39) Η φήμη του Γκόντουϊν εξανεμίστηκε γρήγορα και το έργο του ξεχάστηκε, παρ' όλο που μεταφράστηκε στα Γερμανικά και συγκέντρωσε κάποια προσοχή από μέρους της Μαντάμ ντε Σταέλ και του Μπενζαμέν Κονσταν. Επηρέασε όμως τον Ρόμπερτ Όουεν και μέσα απ' αυτόν την αρχική ανάπτυξη του αγγλικού συνδικαλισμού, ενώ είχε βαθιά επιρροή τόσο στον Κόλεριτζ όσο και στον Σέλλεϋ. Υπάρχουν κομμάτια του Σέλλεϋ, ιδιαίτερα στον «Προμηθέα Αδέσμευτο», που είναι απλώς λόγια

του Γκόντουϊν περασμένα στο στίχο.*

Ἡ ἐκ νέου ἀνακάλυψη τοῦ Γκόντουϊν παρατηρεῖται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν οἱ ἀναρχικοὶ ἀναζητοῦν ὀρθολογικὲς θεωρίες γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸ σύνθημά τους γιὰ ἐπανάσταση. Καὶ ἐφόσον ὑπάρχουν πάντοτε ἄνθρωποι ποὺ πιστεύουν στὴν πρόοδο καὶ στὴ λογικὴ, ὑπάρχουν πάντοτε καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ πιστεύουν στὴν ἀναγκαιότητα τῆς βίαιης ἀλλαγῆς καὶ στὴν ἄμεση μεταμόρφωση τοῦ κόσμου. Ὁ Γκόντουϊν παραμένει θαυμαστὸ παράδειγμα φιλοσοφικοῦ ἀναρχικοῦ, γιὰ νὰ μᾶς θυμίζει τι ὀφείλει ὁ ἀναρχισμὸς στὲς θεωρίες τοῦ διαφωτισμοῦ, ὅπως καὶ ἄλλοι ἀναρχικοὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν θὰ προσφέρουν παραδείγματα ἀποκαλυπτικῆς καὶ χιλιαστικῆς ἰδιοσυγκρασίας ποὺ θὰ κάνουν τὸν ἀναρχισμὸ νὰ παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὰ αἰρετικὰ κινήματα τοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς Ὀρθοσκευτικῆς Μεταρρύθμισης.

Ἀλλὰ, οὔτε ἡ ἐπαναστατικὴ ἰδιοσυγκρασία, οὔτε καὶ ἡ ὀρθολογικὴ θεωρία, ἦταν ἀρκετὲς γιὰ νὰ διαμορφώσουν τὸν τύπο τοῦ ἀναρχικοῦ ὅπως ἐμφανίστηκε τὸν 19ο αἰῶνα. Τὸ ἐκρηκτικὸ παράδειγμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ ἡ αὐξανόμενη ἀμφισβήτηση τῆς πρωτοεμφανιζόμενης βιομηχανικῆς κοινωνίας ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσουν τίς συνθῆκες, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες τόσο οἱ αἰρετικοὶ ὅσο καὶ οἱ ὀρθολογιστὲς θὰ συνενώνονταν σ' ἓνα κίνημα ποὺ ἄσκησε θεμελιακὴ κριτικὴ ἐνάντια στὴν παλιὰ κοινωνία καὶ πρόσφερε ἓνα πρόγραμμα βίαιης δράσης σὰν θεραπεία γιὰ τὰ ἐλαττώματά της.

* π.χ. : "Ἐπεσε ἡ μισητὴ μάσκα, παραμένει ὁ ἄνθρωπος,
Χωρὶς σκῆπτρο, ἐλεύθερος, χωρὶς δόξα, καὶ ὅμως ἄνθρωπος.
Ἰσος, ἀταξικός, ἀντιφυλετικός καὶ ἀεθνής.
Ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὰ καλοῦπα, τὴ λατρεία,
τὰ διατάγματα, τὸ βασιλιά.
Ἐπὶ ἄλλοις δίκαιος, εὐγενής.
Σοφός ἄλλὰ ἄνθρωπος.
Χωρὶς πάθη.

Ὁ μύθος τῆς ἐπανάστασης

«Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶναι ἀπλῶς ὁ πρόδρομος μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης, πολὺ ἐντυπωσιακότερης ἐπανάστασης ποὺ θὰ εἶναι ἡ τελικὴ.»

Γκράκχους Μπαμπέφ

1

Τὸ 1909, ὁ Πιότρ Κροπότκιν, ὁ κορυφαῖος ἀναρχικὸς θεωρητικὸς τῆς γενιᾶς του, (1) κυκλοφόρησε μιὰ ἱστορία τῆς Μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. «Ἐκεῖνο ποὺ μαθαίνουμε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς Μεγάλης Ἐπανάστασης», ἔγραφε, «εἶναι ὅτι ἀποτέλεσε τὴν πηγὴ ὅλων τῶν σύγχρονων κομμουνιστικῶν, ἀναρχικῶν καὶ σοσιαλιστικῶν ἀντιλήψεων». Καὶ κατέληγε στὸ βιβλίο του μὲ μιὰ ὁλόθερμη ἐκκλήση στὸ πνεῦμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. «Τὸ μόνον βέβαιο εἶναι ὅτι ὅποιαδήποτε χώρα βαδίσει στὴν ἐποχὴ μας στὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπανάσταση, θὰ εἶναι κληρονόμος ὅλων ὧν ἔπραξαν οἱ πρόγονοί μας στὴ Γαλλία. Τὸ αἷμα τους χύθηκε γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα — ὑποστήκανε τὰ δεινὰ τους γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο εἶδος· οἱ ἀγῶνες, οἱ ἰδέες ποὺ πρόσφεραν στὸν κόσμον, ὁ ἀντίκτυπος αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, ὅλα αὐτὰ εἶναι κληρονομιά ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ὅλα ὅσα ἔκαναν ἔφεραν καρποὺς καὶ θὰ φέρουν ἀκόμα περισσότερους, ἀκόμα καλύτερους, καθὼς προχωροῦμε πρὸς τοὺς πλατιοὺς ὀρίζοντες ποὺ ἀνοίγονται μπροστὰ μας, ὅπου, σὰν φάρος ποὺ δείχνει τὸ δρόμο, λάμπουν οἱ λέξεις — ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΙΣΟΤΗΤΑ, ΑΔΕΛΦΟΣΥΝΗ». (2)

Πράγματι, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἦταν πιὰ καθιερωμένος μύθος, τὸν ὁποῖο οἱ ἱστορικοὶ διαφόρων σχολῶν προσπαθοῦσαν νὰ ἐρμηνεύσουν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς δικούς τους σκοποὺς· καὶ λίγο πρὶν γράψει ὁ Κροπότκιν τὸ βιβλίο του, ὁ Ζὰν Ζωρές, ὁ Γάλλος σοσιαλιστὴς ἡγέτης, εἶχε ἤδη

καταπιαστεί με μιὰ «σοσιαλιστική» ιστορία τῆς Ἐπανάστασης. Τὰ γεγονότα τοῦ 1830, τοῦ 1848 καὶ τοῦ 1871 στὴ Γαλλία εἶχαν ὅλα διαδραματιστεῖ συνειδητὰ σὰν πιστὲς κατὰ κάποιον τρόπο ἀπομιμήσεις τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1789 ἢ τοῦ 1792. Οἱ μεγάλες στιγμὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης πρόσφεραν τοὺς ὅρους με τοὺς ὁποίους περιγράφηκαν ὀρισμένα εἶδη ἐπαναστατικῆς δράσης, ὅπως ἡ Κομμούνα ἢ ἡ 18ῃ Μπρυμαίρ. Ὅπως τὰ περισσότερα σημαντικὰ ιστορικὰ γεγονότα, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπηρέασε σὲ δύο ἐπίπεδα. Εἶχε ἀμεσες, ἀμετάδλητες καὶ θαύτατες συνέπειες στὴ Γαλλία καὶ στὴν Εὐρώπῃ· κι ἄφησε πίσω της ἕνα θρύλον ποὺ συνεχίζει νὰ γοητεύει τὴ σκέψῃ τῶν ἀνθρώπων ἀκόμα καὶ σήμερα. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε ἐπομένως τὴν ἐπίδραση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὶς πηγὲς καὶ στὴν ιστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξετάσουμε με ποῖον τρόπο θεμελίωσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὴν πεποίθησιν ὅτι ὑπάρχει ὄντως δυνατότητα ἐπιτυχημένων ἐπαναστατικῶν κινήματων ἐνάντια στὴν κατεστημένη τάξιν πραγμάτων καὶ με ποῖον τρόπο πρόσφερε τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία θρύλων, στοὺς ὁποίους θ' ἀναζητοῦσαν τὴν ἐμπνευσή τους οἱ μεταγενέστεροι ἀναρχικοί. Στὴν πραγματικότητα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν ἦταν στὸ παραμικρὸ ἀναρχικὴ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς σκοποὺς, τὰ ἐπιτεύγματα ἢ ἀκόμα καὶ τὶς μεθόδους της. Δὲν πραγματοποιήθηκε οὔτε ὁ ἀντισυγκεντρωτισμός, οὔτε ἡ κατάργησις τῆς ἰδιοκτησίας — ποὺ καὶ τὰ δύο ἀποτελοῦν βασικὲς προϋποθέσεις ὅλων τῶν ἀναρχικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν κοινωνία. Ἀντίθετα ἡ ἐπανάσταση εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἰσχυροῦ, συγκεντρωτικοῦ κράτους καὶ τὴ θεμελίωσιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῆς δραστήριας ἀστικῆς τάξης. Ἐνῶ ἀπελευθέρωσε τοὺς χωρικοὺς ἀπὸ τὰ φεουδαρχικὰ δεσμὰ, δημιούργησε ἕνα ἔθνος ἀγροτῶν ἰδιοκτητῶν. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἐντυπωσιακὸ ἦταν τὸ θέαμα τῆς μεγαλύτερης πολιτικῆς ἐξέγερσης τῶν αἰώνων, αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ἀνατραπεῖ με ἐπαναστατικὰς μεθόδους μιὰ πανίσχυρη μοναρχία καὶ ἡ κυρίαρχη ἀριστοκρατία, καὶ ἡ ριζικὴ μεταρρύθμισις τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δομῆς μιᾶς μεγάλῃς χώρας. Ὅ,τι συνέβη κάποτε, μπορεῖ νὰ ξανασυμβεῖ, καὶ κατὰ συνέπειαν, ἀκόμα κι ἂν τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν τὰ ἐπιθυμητά, ὑπῆρχε πάντοτε ἡ δυνατότητα

μιάς επόμενης επανάστασης που θα μπορούσε να έχει μεγαλύτερη επιτυχία.

Ύπῆρχαν όμως μέσα στην επανάσταση ορισμένα κινήματα για τα οποία δικαιώθηκαν αργότερα οι αναρχικοί και οι κομμουνιστές που τα θεώρησαν παρόμοια με τα δικά τους, κινήματα που έδειχναν να ενδιαφέρονται περισσότερο για τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα απ' ό,τι για τα πολιτικά και τα συνταγματικά. Η πιο μεγάλωπρηπετη περίοδος τῆς επανάστασης, σύμφωνα με τὴν ἄποψή τους, ἦταν ἡ ἀνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1793, ὅταν οἱ «ἀθράκωτοι» βρίσκονταν, στοὺς δρόμους κι ὅταν ἡ συνεχῆς πίεση τῆς κινητοποίησής τους συνέβαλε στὴν ἀνατροπὴ τῶν Γιρονδίνων καὶ στὴ θεμελίωση τῆς Γιακωδίνικης δικτατορίας. Ἡ ἀύξηση τῶν τιμῶν τῶν τροφίμων καὶ ἡ γενικὴ ἔλλειψη ἀγαθῶν ἐνθάρρυνε τὴ λαϊκὴ κινητοποίηση, καὶ ὁ Ροβεσπιέρος ἤξερε πῶς νὰ τὴν χρησιμοποιήσει ἐνάντια στοὺς ἀντιπάλους του: «για νὰ νικήσουμε τοὺς μπουρζουάδες, πρέπει νὰ ξεσηκώσουμε τὸ λαό». (3) Ἀλλὰ οἱ ἡγέτες τῶν πιὸ ἀκραίων παρατάξεων τῶν ἀθράκωτων — ὁ Ἐμπέρ καὶ ὁ Ζάκ-Ρου — ἀπογοητεύτηκαν γρήγορα ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ροβεσπιέρου, καί, ὅπως ὁ Τρότσκι σὲ μιὰ μεταγενέστερη επανάσταση, ἔπесαν θύματα αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς τρομοκρατίας ποὺ εἶχαν βοηθήσει νὰ ἐδραιωθεῖ. Ἡ λαϊκὴ κινητοποίηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ὅμως εἶχε παρακινηθεῖ ἀπὸ τίς ἴδιες βασικὲς ἀνθρώπινες ἀντιδράσεις ποὺ εἶχαν ὠθήσει τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀκολουθήσουν τὰ λαϊκὰ κινήματα τοῦ μεσαίωνα — ἡ πρωτόγονη ἐπιθυμία γιὰ πιὸ δίκαιη διανομὴ τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ἐπιβίωση. «Ἐχεις ὥρατο φόρεμα», ἀκούστηκε νὰ λέει μιὰ γυναίκα σὲ μιὰν ἄλλη τὸ 1793. «Κάνε λίγο ὑπομονή· σὲ λίγο καιρὸ, ἀν' ἔχεις δύο, θὰ μοῦ δώσεις τὸ ἓνα κι ἔτσι ἀκριβῶς θέλουμε νὰ εἶναι τὰ πράγματα· ἔτσι θὰ εἶναι ὅπως καὶ μ' ὅλα τὰ ἄλλα». (4) Ἡ, ὅπως ἔθεσαν τὸ θέμα οἱ ἀθράκωτοι τοῦ Μπωκαίρ σὲ μιὰ διακήρυξή τους πρὸς τὴν Ἐθνοσυνέλευση τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1793: «Εἴμαστε φτωχοὶ κι ἐνάρετοι ἀθράκωτοι· φτιάξαμε μιὰ ἔνωση τεχνιτῶν καὶ ἀγροτῶν... ξέρουμε ποιοὶ εἶναι οἱ φίλοι μας: ἐκεῖνοι ποὺ μᾶς ἀπαλλάξανε ἀπὸ τὸν κλῆρο καὶ τοὺς εὐγενεῖς, ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα, ἀπὸ τοὺς φόρους, ἀπὸ τὴ μοναρχία κι ὅλα τὰ κακὰ ποὺ σέρνει

μαζί της· εκείνοι που οι άριστοκράτες τους αποκάλεσαν αναρχικούς, ταραξίες, δπαδούς του Μαρά». (5) Οι χαρακτηρισμοί είναι σημαντικοί. «Αναρχικός» ήταν ο δρος που υιοθέτησε ο Ροβεσπιέρος για να έπιτεθεί ενάντια στους ανθρώπους της άριστερας, που τους είχε χρησιμοποιήσει για τους σκοπούς του, αλλά που ήθελε να τους ξεφορτωθεί. Ο Μαρά, ύστερα από τη δολοφονία του το 1793, έγινε ο ήρωας όλων των εξτρεμιστών· καθένas τους ισχυριζόταν πως είναι ο αληθινός του διάδοχος.

Ανάμεσα σ' αυτούς τους «αναρχικούς» υπήρχαν όρισμένοι ηγέτες που ενδιαφέρθηκαν για την κοινωνική εξέγερση, που ήταν χαρακτηριστική των μεταγενέστερων αναρχικών. Ο Ζάκ-Ρου, λογουχάρη, ο άποστάτης παπάς που για κάμποσο καιρό ήταν λαϊκός ρήτορας και δημοσιογράφος μ' επιρροή, έχει περάσει στην ιστορία σαν ο άνθρωπος που συνόδεψε τον Λουδοβίκο 16ο στον τόπο της εκτέλεσής του και που άρνήθηκε την τελευταία θέληση του καταδικασμένου βασιλιά με τα λόγια «Βρίσκομαι εδώ απλώς για να σάς οδηγήσω στη λαιμητόμο» — παράδειγμα θηριώδους ψυχρότητας ή επαναστατικής άφοσίωσης στο καθήκον ανάλογα με την πλευρά που βλέπει κανείς τα πράγματα. Ο Ζάκ-Ρου ήταν ο πιο βίαιος από τους εξτρεμιστές που έγιναν γνωστοί σαν Enragés (Λυσσασμένοι, Έξοργισμένοι), και αυτή άκριδώς ή βιαιότητα και άγριότητα των λόγων και των πράξεών του του έξασφάλισε τιμητική θέση στην ιστορία του αναρχισμού και του κομμουνισμού. Έπιπλέον, επέμενε, πολύ περισσότερο απ' όποιονδήποτε άλλο επαναστάτη, στο γεγονός ότι ή πολιτική έλευθερία χωρίς την οικονομική απελευθέρωση δεν είχε κανένα νόημα, και ότι εκείνο που είχε σημασία ήταν ή κοινωνική επανάσταση και όχι ή πολιτική αλλαγή. «Η έλευθερία», έλεγε, «δέν είναι παρά ένα φάντασμα έφόσον μιá τάξη ανθρώπων μπορεί να κάνει μιάν άλλη να πεθάνει από την πείνα χωρίς καμιά τιμωρία. Η έλευθερία δεν είναι παρά ένα φάντασμα, έφόσον ο πλούσιος με το μονοπώλιό του έχει δικαίωμα ζωής ή θανάτου πάνω στους συνανθρώπους του». (6)

Η προσφορά του Ζάκ-Ρου στη μεταγενέστερη αναρχική πρακτική ήταν ή επίδειξη της επαναστατικής δύναμης του όχλου, των άπεριόριστων δυνατοτήτων της άμεσης δράσης — στην προ-

κειμένη περίπτωση ή άρπαγή των αγαθών από τὰ καταστήματα τροφίμων— και του τρόπου με τον οποίο οι ενέργειες λεηλασίας και ληστείας θα μπορούσαν να θεωρηθούν πράξεις κοινωνικής δικαιοσύνης. Σε σύντομο διάστημα ο Ζάκ - Ρου ολοκλήρωσε τὸ ρόλο του σαν λαϊκὸς ρήτορας. Ὁ Ροδεσπιέρος διέταξε τὴ σύλληψή του και ἐκείνος αὐτοκτόνησε στὴ φυλακή.

Ἀνάμεσα στους ἄλλους Enragés και «ἀναρχικούς» τοῦ 1793, ὁ Ζάκ Βαρλέ ἦταν ὁ πιὸ εὐγλωττος και ἐπιφανής. Νεαρός, ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια, ἦταν ἤδη στὰ εἴκοσι του χρόνια ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ θίαιους λαϊκοὺς ρήτορες και τὰ συνθήματα ποὺ ἔριχνε θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ἦταν γνήσια ἀναρχικά—«Δὲν μπορούμε νὰ πάψουμε νὰ δυσπιστοῦμε ἀκόμα και γι' αὐτοὺς ποὺ κέρδισαν τὴν ψῆφο μας· τὰ παλάτια τῶν βασιλιάδων δὲν εἶναι οἱ μοναδικές φωλιές δικτατόρων», (7) φυλακίστηκε κι αὐτὸς ἀλλὰ ἐπέζησε τῆς τρομοκρατίας γιὰ νὰ κατορθώσει νὰ γράφει ἕνα βιβλίο — καταδίκη τῆς Γιακωβίνικης δικτατορίας με τὸν τίτλο «Ἡ Ἐκρηξή». Στὸ βιβλίο αὐτὸ ἐκφράζεται ἡ ἀηδία ἐνὸς ἐπαναστάτη— ποὺ διακήρυξε: «εἶναι προτιμότερο νὰ χαθεῖ ἢ ἐπαναστατικὴ κυδέρνηση παρὰ νὰ χάσουμε τὶς ἀρχές μας» — ὅταν γνώρισε τὴν πρακτικὴ τῆς ἐπαναστατικῆς κυδέρνησης. «Τὶ κοινωνικὸ τερατούργημα, τὶ ἀριστούργημα μακιαβελισμοῦ εἶναι αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ κυδέρνηση», ἔγραφε. «Γιὰ κάθε λογικὸ ἄνθρωπο, ἡ κυδέρνηση και ἡ ἐπανάσταση εἶναι δυὸ πράγματα ἐντελῶς ἀντίθετα —ἐκτὸς κι ἂν ὁ λαὸς θέλει νὰ θέσει τοὺς ἀντιπροσώπους του σὲ κατάσταση διαρκοῦς ἐξέγερσης ἐνάντια στὸν ἑαυτὸ τους— πράγμα ποὺ εἶναι παράλογο». (8)

Δυὸ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς Γιακωβίνικης ἐποχῆς ἐπρόκειτο ν' ἀφήσουν τὰ ἔχνη τους στὴν ἀναρχικὴ θεωρία. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὑπῆρχε αὐτὴ καθαυτὴ ἡ τρομοκρατία. Οἱ μεταγενέστερες ἀπόψεις ὅσον ἀφορᾷ αὐτὴ τὸ θέμα εἶναι ἀμφίροπες και ἀποκαλύπτουν ἄλλη μιὰ ἰδιοσυγγρασιακὴ σύγκρουση μεταξὺ τῶν ἀναρχικῶν. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καταδίκαιζαν ὅλες τὶς δικτατορίες και τὶς μεθόδους τους. Κι ὅμως ὑπῆρχαν πολλὰ στοιχεῖα στὴ θεωρία και στὴν πρακτικὴ τοῦ Ροδεσπιέρου ποὺ τοὺς γοήτευαν. Πολλοὶ ἀνταποκρίθηκαν πρόθυμα στὴν ἀνηλεότητα και τὴ βιαιότητα ἐνὸς καθεστῶτος ποὺ οἱ ὑποστηρικτὲς του μπορούσαν νὰ καυχιῶν-

ται ότι έδλεπαν «τὰ κεφάλια τῶν ἀριστακρατῶν γὰ πέφτουν σάν τὰ μῆλα στή Νορμανδία τὸ Φθινόπωρο»⁽⁹⁾ καὶ πολλοὶ ἀντιμετώπιζαν τὴν τρομοκρατία σάν ἀναγκαῖο καὶ στήν οὐσία ἐπιθυμητὸ μέσο γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης. Ἐπιπλέον, μολονότι ἡ ἐπανάσταση ἦταν καθαρὰ πολιτικὴ σὲ σχέση μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς, τόσο ὁ Ροβεσπιέρος ὅσο καὶ ὁ Μαρὰ εἶχαν θεωρητικὰ κάποιες κοινωνικὲς βλέψεις. Ὁ Ροβεσπιέρος δραματιζόταν μιὰ κοινότητα ὅχι καὶ πολὺ διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴν ποὺ φανταζόταν ὁ Προυντόν, μιὰ κοινωνία ἀγροτῶν καὶ τεχνιτῶν ποὺ δούλευαν γιὰ λογαριασμό τους καὶ ἀνταλλάζανε μεταξὺ τους ἐθελοντικὰ τὰ προϊόντα τους. Ὁ Μαρὰ, σ' ἓνα τοῦ κεῖμενο ποὺ τὸ παραθέτει ἐπιδοκιμαστικὰ ὁ Κροπότκιν, ἔγραψε γιὰ τὸν κίνδυνο πρὸςδοσίας τῆς ἐπανάστασης. «Ἔτσι λοιπὸν ἡ ἐπανάσταση ἔγινε καὶ διατηρήθηκε μόνο ἀπὸ τὰ χαμηλότερα στρώματα τῆς κοινωνίας — ἀπὸ τοὺς ἐργάτες, τοὺς τεχνίτες, τοὺς μικρέμπορους, τοὺς ἀγρότες, τοὺς πληθεῖους, ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἄμειρους ποὺ οἱ ξεδιάντροποι πλούσιοι τοὺς ἀποκάλεσαν «κανάγηδες» καὶ ποὺ ἡ ρωμαϊκὴ ὑπεροφία τοὺς ἀποκάλεσε προλετάριους. Ποιὸς ὅμως θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ φανταστεῖ ὅτι θὰ γινόταν πρὸς ὄφελος τῶν μικροῦδιοκτητῶν, τῶν δικηγόρων, τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἀπάτης». ⁽¹⁰⁾

Ἐξάλλου οἱ Γιακωβίνοι εἶχαν προπαγανδίσει τὰ ἰδανικά τῆς αὐθεντικῆς ἰσότητος καὶ τῆς δημοκρατικῆς ἀρετῆς ποὺ ἔμελλε νὰ ἔχουν ἰδιαιτέρη ἀπήχηση στὶς ἀναρχικὲς ομάδες, κυρίως στήν Ἰσπανία. Ἡ χρῆση τῆς προσφώνησης «ἐσὺ» ἀντὶ τοῦ «ἐσεῖς» καὶ τοῦ «πολίτη» ἀντὶ «κύριε» ἀπέκτησε καθαρὰ συμβολικὴ ἀξία. «Στὴν εὐτυχία τῆς ἰσότητος, ἡ οἰκειότητα εἶναι ἀπλῶς ἡ εἰκόνα τῶν φιλανθρωπικῶν ἀρετῶν ποὺ κρύβουμε μέσα στὴ ψυχὴ μας», ἔγραψε μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐφημερίδα τὸ 1972.⁽¹¹⁾ Στὰ μάτια τῶν ὑπεραισιόδοξων ἀναρχικῶν οἱ ἀρετὲς αὐτὲς ἐπρόκειτο νὰ διατηρήσουν τὴ ζωντάνια τους παρ' ὅλη τὴν ἀγριότητα καὶ τὴ χωρὶς νόημα βία ποὺ τὶς συνόδευε. Ἀκόμα καὶ στήν περίπτωση ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ συγκεντρώνουν τὴν προσοχὴ τους σὲ συγκεκριμένες ομάδες, ὅπως στοὺς Enragés, ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία εἶναι αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔγινε ἡ ἐπανάσταση. Ἀπὸ ἐκεῖ κι ὕστερα ἡ ἐπανάσταση θὰ ἐπιζοῦσε σάν μαγιά κάτω ἀπὸ τὴν

ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας μέχρι τὸ ἐπόμενο μεγάλο ξέσπασμα. Ἡ προφητεία ποὺ ἔκανε ὁ Μαρὰ —ὁ πάντοτε εὐνοούμενος ἐπαναστατικὸς χαρακτήρας μεταξὺ τῶν μεταγενέστερων ἀκραίων ἐπαναστατῶν— στὰ τέλη τοῦ 1789, θὰ μπορούσε νὰ διευρυνθεῖ καὶ νὰ καλύψει δλόκληρο τὸν αἰῶνα. «Οἱ φτωχοί, πάντοτε ἐξαθλιωμένοι, πάντοτε ὑποδουλωμένοι καὶ πάντοτε καταπιεσμένοι, δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ βελτιώσουν τὴν κατάστασή τους μὲ εἰρηνικὰ μέσα. Πράγμα ποὺ ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ πλοῦτου στὸ νομικὸ κώδικα. Ἐπιπλέον, οἱ νόμοι ἔχουν ἰσχὺ μόνο ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι εἶναι πρόθυμοι νὰ ὑπακούσουν· οἱ ἄνθρωποι τίναξαν στὸν ἀέρα τὸ ζυγὸ τῆς ἀριστοκρατίας· μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ καταστρέφουν καὶ τὸν πλοῦτο. Τὸ θέμα εἶναι νὰ τοὺς δια φωτίσουμε καὶ νὰ τοὺς κάνουμε νὰ συνειδητοποιήσουν τὰ δικαιώματά τους, καὶ τότε ἡ ἐπανάσταση θὰ λειτουργήσῃ ἀλάθητα χωρὶς νὰ μπορέσῃ νὰ τῆς ἐναντιωθεῖ καμιά ἀνθρώπινη δύναμη». (12)

Ἡ ἐπανάσταση καθαγίασε ἐπίσης τὴ συνωμοσία καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τῆς ἐπρόκειτο ν' ἀποδεχτοῦν τὴ συνωμοσία σὰν τρόπο ζωῆς. Ἡ «Συνωμοσία τῶν Ἰσων» τοῦ Γκράκχους Μπαμπέφ καὶ τῶν φίλων του τὸ 1796 ἔγινε τὸ ὑπόδειγμα ποὺ ἐγνωθὰν ὑποχρεωμένοι νὰ τιμήσουν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι ἐπαναστάτες. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔνα συγκριτικὰ ἀσήμαντο ἐπεισόδιο ἀπέκτησε πολὺ περισσότερη ἱστορικὴ σημασία ἀπ' ὅ,τι εἶχε στὴν ἐποχὴ του. Ὁ Μπαμπέφ ἦταν commissaire à terrier, ἔνα εἶδος πράκτορα γῆς, ποὺ δούλευε γιὰ λογαριασμὸ τῶν φεουδαρχῶν, καὶ ἐπιζητοῦσε μὲ πάθος τὴν ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας ποὺ θεωροῦσε ἀναγκαῖο ἔνα τέτοιο ἐπάγγελμα. Ἦδη τὸ 1787 εἶχε προτείνει στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἀρράς νὰ συζητήσῃ τὸ ἀκόλουθο θέμα: «Μὲ βάση τὴ γενικὴ συσσώρευση τῆς γνώσης ποὺ ἀποκτήθηκε, ποιά θὰ ἦταν ἡ κατάσταση ἐνὸς λαοῦ ποὺ θὰ διέθετε τέτοιους κοινωνικοὺς θεσμούς, ὥστε νὰ ἐπικρατεῖ τέλεια ἰσότης μεταξὺ τῶν μεμονωμένων μελῶν τῆς κοινότητος, καὶ ποὺ ἡ γῆ στὴν ὁποία θὰ κατοικοῦσε δὲν θὰ ἀνῆκε σὲ κανένα — ἀν, μὲ λίγα λόγια, ὅλα ἦταν κοινά, ἀκόμα καὶ τὰ προϊόντα κάθε εἵδους ἐργασίας». (13) Ἡ Ἀκαδημία τοῦ Ἀρράς δὲν ἦταν ἑτοιμὴ νὰ συζητήσῃ ἔνα τέτοιο θέμα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅμως ποὺ ἀρχισε ἡ ἐπανά-

σταση, ὁ Μπαμπέφ διακήρυξε γι' ἄλλη μιὰ φορά τὶς ἀπόψεις του: «Ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ ὅλων τῶν κακῶν ποὺ μαστίζουσι τὴν κοινωνία... ὁ ἥλιος λάμπει γιὰ ὅλους καὶ ἡ γῆ δὲν ἀνήκει σὲ κανέναν. Ἐμπρὸς λοιπόν, φίλοι μου, συντρίψτε, τινάξτε στὸν ἀέρα, ἀνατρέψτε αὐτὴ τὴν κοινωνία ποὺ δὲν σᾶς ταιριάζει. Πάρτε ὅ,τι θέλετε ἀπὸ παντοῦ. Ὅ,τιδήποτε περισσεύει ἀνήκει δικαιοδικαίως σ' αὐτὸν ποὺ δὲν κατέχει τίποτα». Ἡ βία ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ νέα τάξη πραγμάτων, καὶ παθιασμένα, ὅπως καὶ ὁ Μύντσερ 250 χρόνια πρὶν, ἐξόρκιζε τοὺς ἀκροατὲς του: «Κόψτε χωρὶς ἔλεος τὰ λαβύργια τῶν τυράννων, τῶν πατρικίων, τῶν χρυσωμένων ἑκατομμυριούχων, ὅλων ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἐναντιωθοῦν στὴν κοινὴ μας εὐτυχία». (14) Μὲ τὴ δημιουργία τοῦ Διευθυντηρίου τὸ 1795 καὶ μὲ τὴν ἀνυπαρξία προοπτικῶν γιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ὁ Μπαμπέφ καὶ οἱ φίλοι του ξεκίνησαν μιὰ συνωμοσία ἐνάντια στὴν κυβέρνηση. «Ἐφτασε ἡ στιγμὴ», διακήρυσσαν οἱ συνωμότες μὲ τὸ «Μανιφέστο τῶν Ἰσων», «γιὰ νὰ θεμελιώσουμε τὴ Δημοκρατία τῶν Ἰσων, αὐτὸ τὸ μεγαλόπρεπο ἄσυλο ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Πλησιάζουν οἱ μέρες τῆς γενικῆς ἀποκατάστασης. Βασανισμένες οἰκογένειες, ἐλᾶτε καὶ πάρτε τὴ θέση σας στὸ τραπέζι ποὺ ἔστρωσε ἡ φύση γιὰ ὅλα τὰ τέκνα της». (15)

Ὁ Μπαμπέφ καταγόταν ἀπὸ τὴ θόρειο-ἀνατολικὴ Γαλλία. Ἡ κατάστασις τῶν ἀγροτῶν τῆς Πικαρδίας καὶ τὰ βιώματά του γιὰ τὴν ἀθλιότητά τους, ἐμπνεύσανε τὶς πολιτικὲς ἀπόψεις του. Ἡ βασικὴ ἀναγκαιότητα, κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀγροτικὴ μεταρύθμιση — καὶ αὐτονομάστηκε Γράκχος, γιὰ νὰ τονίσει τοὺς δεσμοὺς του μὲ τοὺς προγενέστερους ἀγροτικοὺς μεταρρυθμιστὲς. Ἀπὸ τὴν προπαγάνδισι τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, κατέληξε, συχνὰ μὲ ἀσαφῆ καὶ ἀντιφατικὴ μέθοδο, νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἰδέες ποὺ εἶχε ἀνακαλύψει στὸν Μαλβύ, τὸν Μορελλὺ καὶ τὸν Ρουσσώ, καὶ νὰ τὶς μετατρέψῃ σὲ πρόγραμμα ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς δράσης. Στὴν οὐσία δὲν ἦταν ποτὲ ἀναρχικός, μολονότι ἡ ἐπιμονὴ του στὴν κατάργησι τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας τὸν συνδέει μὲ τοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικοὺς στοχαστὲς. Τὰ ἀποτελέσματα ὁμως, ποὺ σύμφωνα μ' ἐναν αὐθεντικὸ ἀναρχικὸ θὰ ἐπιτυγχάνονταν μὲ τὴν ἐλεύθερη συνεργασία τῶν ἀτόμων,

θα επιτυγχάνονταν κατά τον Μπαμπέφ, με το κράτος. «Η κυβέρνηση», έγραφε, «θα απαλλαγεί απ' όλα τα όρια, τους φράχτες, τους τοίχους, τις κλειδαριές στις πόρτες, τις διαφωνίες, τις δίκες, τις κλοπές, τους φόνους, από κάθε είδους έγκλημα· από τη ζήλεια, την αντιζήλεια, την πλεονεξία, την περηφάνεια, την απάτη, τη διπλοπροσωπεία, με λίγα λόγια απ' όλες τις διαστροφές, καθώς και από το σκουλήκι του γενικού, του ατομικού και του αιώνιου άγχους για το αύριο, για την επόμενη οδομάδα, για τον επόμενο χρόνο, για τα γερατειά μας, για τα παιδιά μας, για τα έγγονα μας, από το σκουλήκι που τρώει τα σωθικά του καθενός μας».(16) "Αν οι σκοποί είναι αναρχικοί, τα μέσα δεν είναι. Ο Μπαμπέφ πίστευε στο ισχυρό κράτος, που διευθύνεται από κάποια επαναστατική δικτατορική κλίκα, υπεύθυνη για την οργάνωση της οίκοναμικής ζωής, με συλλογική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και πλατιές δικαιοδοσίες για τη διεύθυνση της εργασίας. Έπομένως σωστά θεωρείται πρόδρομος των κομμουνιστών συγγραφέων. Αποτελεί όμως σημαντική, θρυλική, φυσιογνωμία για όλους τους μεταγενέστερους επαναστάτες, γιατί επέμενε στην αναγκαιότητα μετατροπής της πολιτικής επανάστασης σε κοινωνική και οικονομική, και πάνω απ' όλα γιατί πίστευε στη συνωμοσία σαν το μόνο σωστό μέσο για την επίτευξή της.

Η δική του «Συνωμοσία των Ίσων» ήταν τελείως άσήμαντη, έγκυρεια γιατί τόσο αυτός όσο και οι φίλοι του συνδύαζαν την προετοιμασία της συνωμοσίας με τη δημόσια συζήτηση των στόχων τους — και γι' αυτό το λόγο ήταν εύκολο για την αστυνομία να εισχωρήσει στην οργάνωση και η καταστολή της ήταν γρήγορη και εύκολη. Παρόλο όμως που ο ίδιος ο Μπαμπέφ εκτελέστηκε και πολλοί από τους φίλους του εξορίστηκαν, παρέμεινε η ιδέα της συνωμοσίας σά μέσο για την επίτευξη της κοινωνικής επανάστασης. Ύπηρχαν όντως οι αντίπαλοι της επανάστασης που είχαν όλη την προθυμία ν' αποδεχτούν την αντίληψη ότι η όλη υπόθεση ήταν αποτέλεσμα μιας παγκόσμιας συνωμοσίας. «Σ' αυτή τη Γαλλική Έπανάσταση όλα, ακόμα και τα φοβερότερα σκάνδαλα, είχαν προβλεφτεί, προκαθοριστεί και προσχεδιαστεί, όλα είχαν προετοιμαστεί και παρακινηθεί από τους ανθρώπους που κινούσαν τα νήματα των συνωμοσιών, που είχαν μεγάλη πείρα

στις μυστικές οργανώσεις, από τους ανθρώπους που ήξεραν να διαλέξουν και να επισπεύσουν τη στιγμή που ευνοούσε τα σχέδιά τους». (17) Αυτές οι υποψίες, που διατυπώνονται από έναν έμιγκρέ ιερέα το 1797, είναι χαρακτηριστικές των πεποιθήσεων που επρόκειτο να έχουν οι συντηρητικοί τον 19ο αιώνα: και στην ουσία όλοι αυτοί που στην εποχή μας είναι έτοιμοι ν' αποδώσουν ένα ένοχλητικό γεγονός στις μηχανοραφίες των κομμουνιστών (των μασώνων, των καθολικών ή των Έβραίων) είναι θύματα της ίδιας ψευδαίσθησης. Το αποτέλεσμα ήταν να υπερτιμήσουν οι συνωμότες τη σπουδαιότητά τους και σ' όρισμένες περιπτώσεις να ωθήσουν και τους ιστορικούς να την υπερτιμήσουν.

Για τη γενιά που διαδέχθηκε τη «Συνωμοσία των Ίσων», το μεγάλο πρότυπο του συνωμότη, το παράδειγμα απ' το οποίο έμπνεύστηκαν πολλοί μεταγενέστεροι επαγγελματίες επαναστάτες, ήταν ο Φίλιππο Μπουοναρρότι, που ο Μπακούνιν τον αποκάλεσε «μεγαλύτερο συνωμότη του αιώνα». (18) Γεννήθηκε στην Τοσκάνη, και στο πανεπιστήμιο προσχώρησε στις επαναστατικές ιδέες των «φιλοσόφων»: επηρεάστηκε επίσης από τον αγώνα για την ανεξαρτησία της Κορσικής. Με το ξέσπασμα της επανάστασης στη Γαλλία βρέθηκε άμέσως εκεί. Συνάντησε τον Μπαμπέφ και πήρε μέρος στη συνωμοσία του, την οποία αργότερα εξιστόρησε. Στην εξορία του στην Έλβετία και το Βέλγιο, και μετά την όριστική επιστροφή του στη Γαλλία, αφιέρωσε τη ζωή του στην ίδρυση αναρίθμητων και συχνά μυθικών μυστικών εταιρειών που τελικά βοήθησαν τη διάδοση των ιδεών του. Πίστευε πως ήταν εκείνος που θα επανόρθωνε τα σφάλματα των επαναστατών προδρόμων του: «Η αποδράση των άθεϊστών, τα σφάλματα των Έμπερτιστών, ή άνηθικότητα των Δαντωνιστών, ή ταπεινωμένη περηφάνεια των Γιρονδίνων, οι σκοτεινές συνωμοσίες των Βασιλικών, το χρυσάφι της Άγγλίας, διαφύευσαν την 9η Θερμιδώρ, τις ελπίδες του γαλλικού λαού και όλου του ανθρώπινου είδους». (19) Η επανάσταση ήταν στην ουσία ένα καθήκον που έπρεπε να εκπληρωθεί.

Στη Γαλλία, όπου γύρισε μετά την επανάσταση του 1830, ο Μπουοναρρότι εξακολούθησε, χωρίς αποτέλεσμα, να δημιουργεί μυστικές εταιρείες και να εφαρμόζει αυτό που είχε χαρακτηρίσει

δταν ήταν νεαρός, «βαθιά πεποίθηση ότι είναι καθήκον κάθε αξιοπρεπούς ανθρώπου να εργάζεται για την ανατροπή του κοινωνικού συστήματος που καταπιέζει την πολιτισμένη Ευρώπη, για να θεμελιώσει μια τάξη πραγμάτων που θα συντηρήσει την ευτυχία και την αξιοπρέπεια όλων». (20) *Εξήσε μέχρι το 1837, ένταρ- κώνοντας για τους νεότερους επαναστάτες τις παραδόσεις και τις άρετες της μεγάλης επανάστασης, «γενναίος και σεβάσμιος γέρον- τας», που, όπως παρατήρησε ο Άγγλος χαρτιστής ήγέτης Μπρόν- τερ Όμπράϊεν, «στην προχωρημένη ηλικία των έβδομηνταεπτά χρονών έκλαιγε σά μικρό καιδάκι κάθε φορά που άκουγε το όνο- μα του Ροβεσπιέρου». (21) Μερικές φορές δρέθηκε στο περιθώ- ριο πραγματικών συνωμοσιών στο Βέλγιο ή στην Ίταλία. Πιο συχνά όμως ήταν ο ίδιος μια συνωμοσία, ο άπαραίτητος πατρό- νος των επαναστατικών συγκεντρώσεων, το άκαμπτο και μαχητι- κό μέλος των δημοκρατικών εταιρειών, όπως της «Έταιρείας των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου», που θεωρήθηκε —λαθεμένα— ύ- πεύθυνη για τις απόπειρες δολοφονίας έναντίον του Λουδοβίκου - Φιλίππου το 1835 και το 1836*. Ο Μπουοναρρότι ήταν η κυρίαρ- χη φυσιογνωμία, όπως ο Μπλανκί και ο Μπακούνιν για την επό- μενη γενιά, που θεωρήθηκε από τους συγχρόνους του και πολύ περισσότερο από τους μεταγενέστερους σαν η ένσάρκωση του πνεύματος της επανάστασης, σαν ο άφοσιωμένος απόστολος της επανάστασης για την επανάσταση.

Η Γαλλική Έπανάσταση άφησε πίσω της τουλάχιστον τρεις μύθους, που πρόσφεραν στηρίγματα στις επαναστατικές δοξασίες του 19ου αιώνα και αποτέλεσαν μέρος των πεποιθήσεων των ά-

* Η δεύτερη δολοφονική απόπειρα ήταν στην ουσία μια πράξη κοι- νωνικής διαμαρτυρίας, που έμοιαζε παράξενα με δρισμένους από τους δομισμούς που έκαναν οι άναρχικοί στο τέλος του 19ου αιώνα. Ο δο- λοφόνος, ο Άλιμπώ, δήλωσε: «Ήθελα να σκοτώσω το βασιλιά, γιατί είναι έχθρος του λαού. Βρισκόμουν σέ άθλια κατάσταση λόγω των σφαλμάτων της κυβέρνησης· κι έφόσον ο βασιλιάς είναι ο επικεφαλής, αποφάσισα να τον σκοτώσω». Όταν τον ρώτησαν ποιοι ήταν οι συνερ- γάτες του συνωμότες απάντησε: «Ο άρχηγός της συνωμοσίας ήταν το κεφάλι μου· οι συνεργοί ήταν τα χέρια μου». Και στο έκρίωμα φώνα- ξε: «Πεθαίνω για την έλευθερία, για το καλό της ανθρωπότητας, για την έκμηδένιση της μισητής μοναρχίας!» (THUREAU — DANGIN, «HISTOIRE DE LA MONARCHIE DE JUILLET», Τόμος ΙΙΙ, 3η έκδοση, Παρίσι 1892, σελ. 35. (Σ.τ.Σ.).

ναρχικῶν. Πρῶτο, ὁ μύθος τῆς ἐπιτυχημένης ἐπανάστασης. Ἄρα λοιπὸν ἦταν δυνατὴ μιὰ βίαιη ἐπανάσταση· καὶ δεύτερο, ἡ ἐπόμενη ἐπανάσταση θὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ ὄχι ἀπλῶς ἡ ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς κυρίαρχης τάξης ἀπὸ μιὰν ἄλλη. Σύμφωνα μὲ τὸν Μπαμπέφ, «Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶναι ἀπλῶς ὁ πρόδρομος μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης, πολὺ ἐντυπωσιακότερης ἐπανάστασης, ποὺ θὰ εἶναι ἡ τελικὴ». (22) Τρίτο, ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπονόμηση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ἀπὸ μιὰ συνωμοσίαν ἀφοσιωμένων ἐπαναστατῶν. Αὐτὲς τὲς ἀπόψεις ἐπρόκειτο νὰ συμμεριστοῦν οἱ Γερμανοὶ μαρξιστῆς, οἱ Ρῶσοι λαϊκιστῆς καὶ οἱ Γάλλοι καὶ Ἰσπανοὶ ἀναρχικοί. Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα οἱ ἐπαναστάσεις θὰ γίνονταν τόσο στοὺς δρόμους ὅσο καὶ στὰ σπουδαστήρια τῶν φιλοσόφων.

2

Ὁ μύθος τῆς ἐπανάστασης ἐκανοποίησε τὲς ἰδιοσυγκρασιακὰς ἀνάγκες ὅλων ἐκείνων ποὺ στοὺς προηγούμενους αἰῶνες θὰ εἶχαν πάρει μέρος στὲς σταυροφορίες ἢ στὲς θρησκευτικὰς ἐξεγέρσεις. Ταυτόχρονα ὅμως οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μεταβολὲς στὴν Εὐρώπῃ στὲς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα προωθοῦσαν καινούργιες συζητήσεις γιὰ τὴ μορφή τῆς κοινωνίας μετὰ τὴ ἐπανάσταση καὶ γιὰ τὴ ζωὴ στὴν ὁποία θὰ μπορούσαν νὰ ἐλπίζουν οἱ ἄνθρωποι σὲ μιὰ καινούργια βιομηχανικὴ ἐποχὴ. Στὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐπανάσταση δημιουργήθηκαν νέες δραματικὲς οὐτοπίες, ποὺ βασίζονταν στὴ γνώση (πράγμα ποὺ ὅπως διαπιστώσαμε συμμεριζόταν καὶ ὁ Γκόντουϊν) τῶν παραγωγικῶν ἐκιοτήτων τῆς βιομηχανίας καὶ τῶν μηχανῶν, καὶ στὴ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν κατόρθωσε νὰ ἐκανοποιήσῃ παρὰ ἐλάχιστο μόνο μέρος τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν βλέψεων τῶν φτωχῶν. Στὸ μῦθο τῆς ἐπανάστασης προστέθηκαν τώρα οἱ καινούργιοι μῦθοι γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία.

Οἱ οὐτοπικοὶ σοσιαλιστῆς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πρὸ σημαντικοὶ θεωροῦνται ὁ Φουριέ καὶ ὁ Σαιν - Σιμόν, ἀσχολήθηκαν, ὅπως καὶ

ὁ Γκόντουϊν, μὲ τὴ μελλοντικὴ κατάστασι τῆς κοινωνίας καὶ ὅχι μὲ τὰ μέσα ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐπανάστασης. Πίστευαν πῶς ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἀνθρώπινη πρόοδος θὰ ἐπέφεραν τὶς ἀπαραίτητες ἀλλαγὰς χωρὶς νὰ χρειαστεῖ ἡ χρησιμοποίησι βίας. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἑγκελς, «ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι γιὰ ὅλους αὐτοὺς ἡ ἔκφρασι τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, τῆς λογικῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης, καὶ δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ ἀνακαλυφθεῖ γιὰ νὰ κατακτήσῃ τὸν κόσμον μὲ τὴ δύναμὴ του». (23) Στὰ δράματά του γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία παρατηροῦμε πολλὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπανεέλθουν ἀργότερα σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας· οἱ πεποιθήσεις τοῦ Σαλν - Σιμόν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Φουριέ πρόσφεραν πάρα πολλὰ στὴ διαμόρφωσι τοῦ εἰρηνικοῦ, λογικοῦ καὶ ἡρεμοῦ ἀναρχικοῦ, ὅπως ἀκριδῶς οἱ ἐνέργειαι τῶν Enragés, τοῦ Μπαμπέφ ἢ τοῦ Μπουοναρρότι ἀποτελέσαν παραδείγματα γιὰ τοὺς βίαιους ἐπαναστάτας, τοὺς ἀπόστολους τῆς ἀναρχικῆς τρομοκρατίας.

Ὁ Φουριέ, ποὺ πέθανε τὸ 1837, τὴν ἴδια χρονιά μὲ τὸν Μπουοναρρότι, ἦταν περιοδεύων ἐμπορικὸς ἀντιπρόσωπος χωρὶς μεγάλη ἐπιτυχία, ἕνας σοδαρὸς καὶ ἥσυχος ἐργένης ποὺ πέρασε ἐντελῶς ἀδιατάραχτη ζωὴ. Ὅπως καὶ ὁ Γκόντουϊν, πίστευε πῶς ἡ νέα κοινωνία θὰ πραγματωνόταν μὲ τὴν ὀρθολογικὴ συνεργασία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνία του, ποὺ τὴν ἀποκαλοῦσε Ἀρμονία, ἀπὸ ὀρισμένους ἀπόψεις ἦταν ἤδη ἀλλόκοτη καὶ στὴν οὐσία γινόταν πιὸ ἀλλόκοτη ἀπὸ τὸ συμβολισμὸ στὴν περιγραφὴ τῆς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀτέλειωτους πίνακες, ὅπου τὰ ἀνθρώπινα πάθη ἐξιςώνονται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὰ χρώματα ἢ τὶς νότες τῆς κλίμακας. Δελεαζόμεστε νὰ περιγράψουμε μόνον τὶς πιὸ ἐκκεντρικὰς πλευρὰς τῆς ζωῆς στὴν Ἀρμονία — ἡ χρησιμοποίησι π.χ. τῶν μικρῶν παιδιῶν γιὰ τὸ μάζεμα τῶν σκουπιδιῶν, ἐφόσον εἶναι σὲ ὅλους γνωστὸ ὅτι ἀρέσει στὰ παιδιὰ νὰ παίζουν μὲ τὴ σκόνῃ καὶ τὰ χρώματα, ἢ ἡ εἰκόνα παιδιῶν τριῶν χρονῶν ποὺ καθαρίζουν μπιζέλια γιὰ τὴν κουζίνα (μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς περιέργης μπαγκατέλας μὲ διάφορες τρύπες) πρὶν πάρουν τὸ πρωῒνό τους ποὺ ἦταν κρέμα, φροῦτα, μαρμελάδα καὶ ἐλαφρὸ λευκὸ κρασί. Πίσω ἀπ' ὅλες αὐτὰς τὶς φαντασιώσεις ὑπάρχουν μιᾶ - δυὸ ἔννοιαι ποὺ δικαιολογοῦν τὴν ἐπιρροὴν ποὺ εἶχε ὁ Φουριέ, καὶ τὶς ὁποῖες δανεί-

στηκαν ἀπ' αὐτὸν οἱ μεταγενέστεροι στοχαστὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση.

Ὁ Φουριέ πίστευε πῶς ὅλα τὰ κακὰ τῆς κοινωνίας ὀφείλονταν βασικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι ἐρίσκονταν σὲ διαρκῆ σύγκρουση μεταξὺ τους τὰ φυσικὰ ἐνστικτα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ κοινωνικὸ τους περιβάλλον. Ἡ μόνη λύση ποὺ ἀπέμενε λοιπὸν ἦταν νὰ προσαρμοστεῖ ἡ κοινωνία καὶ ὁ φυσικὸς κόσμος στὴ φύση καὶ τίς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνία ποὺ θὰ ἱκανοποιοῦσε τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀνθρώπων γιὰ ποικιλία, γιὰ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ προβληματισμό, γιὰ καλὴ τροφή καὶ ἐκλεπτυσμένες ἀπολαύσεις, θὰ μπορούσε νὰ αὐτοδιευθύνεται. Μ' ἔναν ἐξαιρετικὰ ἐξελιγμένο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, μὲ τὴν μετατροπὴ τῆς ἐργασίας σὲ ἐνδιαφέρουσα δραστηριότητα ποὺ θὰ ἐξασφαλίζει νὰ μὴν καταπιάνεται ποτὲ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐκπλήρωση κάποιου καθήκοντος γιὰ παραπάνω ἀπὸ δύο ὥρες τῇ φορᾷ, ἡ σκληρὴ μονοτονία τῆς νέας βιομηχανικῆς κοινωνίας θὰ μπορούσε νὰ καταργηθεῖ. Μὲ τὴν ὀρθολογικοποίηση τῆς γεωργίας καὶ μὲ τίς βελτιωμένες μεθόδους μεταφορᾶς θὰ ὑπῆρχε ἀρκετὴ τροφή γιὰ ὅλους, καὶ ἡ βιομηχανία θὰ περιοριζόταν στὰ ἐλάχιστα ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀπλῶν ἀπαιτήσεων τῶν ἀνθρώπων. (Τὰ προϊόντα ὅπως τὸ ψωμί, ποὺ χρειάζονταν μεγάλη ἐπεξεργασία γιὰ τὴν προετοιμασία τους —μάζεμα τοῦ σιταριοῦ, ἄλεσμα στὸ μύλο, πλάσιμο τοῦ ψωμοῦ, ψήσιμο— θὰ τὰ ἀντικαταστοῦσαν μὲ ἀπλούστερα προϊόντα). Ἡ παραγωγὴ σὲ πλατιὰ κλίμακα θὰ ἀπλοποιοῦσε τὴ ζωὴ καὶ θὰ μείωνε τὸ κόστος τῆς, ἐνῶ ἡ μαζικὴ κατανάλωση θὰ πρόσφερε τὴ δυνατότητα σταθερῆς ἀγορᾶς, πράγμα ποὺ θὰ βοηθοῦσε νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἀνωμαλίες τῆς ὑπερπαραγωγῆς. (Ὁ Φουριέ εἶχε δουλέψει κάποτε γιὰ ἕναν ἔμπορο ποὺ δύθισε τὸ φορτίο μὲ τὸ ρύζι στὴ θάλασσα γιὰ νὰ διατηρήσει τὴν τιμὴ στὸ ὕψος τῆς, πράγμα ποὺ δὲν τὸ ξέχασε ποτέ).

Οἱ κοινότητες τοῦ Φουριέ —τὰ «φαλανστήρια»— ἦταν συνεργατικὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπου κάθε μέλος διέθετε ἕναν ἀριθμὸ μετοχῶν. Παρ' ὅλη τὴν αὐτοπειθαρχημένη ρουτίνα τῆς διαβίωσης τῶν κατοίκων τῆς Ἀρμονίας, ἡ κοινωνία τους δὲν βασιζόταν στὴν ἰσότητα ἀλλὰ στὴν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου. Σύμφωνα μὲ τὸν Σὰρλ Ζίγγτ, τὰ φαλανστήρια ἦταν κάτι ἀνάμεσα σὲ τεράστιο ξε-

νοδοχαίτο και σε τεράστιο συνεργατικό κατάστημα. Ένώ βασικά πρόκειται για κοινότητα με περισσότερες άνεσεις από την ιδανική κοινωνία του Γκόντουιν (υπήρχε τουλάχιστον κεντρική θέρμανση), αποτελεί παρόμοιο εξτρεμισμό απρόσωπης συνεργασίας. Πρόκειται για έναν κόσμο όπου τα παιδιά χωρίζονται από τους γονείς τους, όπου όλα τα γεύματα είναι κοινά και οι μόνοι ιδιωτικοί χώροι που χρειάζονται είναι η κρεβατοκάμαρα και το δωμάτιο του γτυσίματος. Πρόκειται όμως για πραγματική αναρχική κοινωνία. Ο Φουριέ σε καμία περίπτωση δεν απαιτεί την επέμβαση του κράτους για τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των διαφόρων φαλανστηρίων. Καταδικάζει τη χρησιμοποίηση της βίας: «Ό,τι-δήποτε βασίζεται στη βία», έγραφε για τις κοινότητες των Ίη-σουϊτών στην Παραγουάη, «είναι εϋθραστο και υποδηλώνει την απουσία ευφυΐας». (24) Οι κοινότητές του είναι πρόδρομοι εκείνων των προσπαθειών για συνεργατικές ουτοπικές επιχειρήσεις, με τις οποίες οι ιδεαλιστές του 19ου και του 20ού αιώνα προσπάθησαν να ξεφύγουν από τον βιομηχανικό κόσμο: μερικές φορές άμεσα επηρεασμένες απ' αυτόν, όπως ο περίφημος καταυλισμός στη Φάρμα Μπρούκ, στη Μασαχουσέτη, κι άλλοτε επηρεασμένες από πεποιθήσεις κι ελπίδες όμοιες με τις δικές του: όπως τα κιμπούτζ στο σύγχρονο Ισραήλ. Δεν επηρέασε αποκλειστικά τους αναρχικούς: η επιμονή του για την πλατιά κλίμακας παραγωγή και για τη μαζική κατανάλωση μέσω τυποποιημένων συνεταιρισμών πρόλεγε τις μεθόδους του μεταγενέστερου καπιταλισμού. Με την έμφαση που έδινε στη δυνατότητα να μεταβληθεί (και να διαστρεβλωθεί) η φύση του ανθρώπου, είναι πρόδρομος όλων όσων πιστεύουν στον οικονομικό σχεδιασμό και τον κοινωνικό προγραμματισμό, σοσιαλιστών και καπιταλιστών. Παρόλα αυτά αποτελεί βασικό τμήμα του κόσμου των ιδεών απ' όπου αναδύεται ο αϋθεντικός αναρχισμός. Κανένας κοινωνικός θεωρητικός του 1840 και του 1850 δεν μπορούσε ν' αγνοήσει τις απόψεις του, ακόμα και στην περίπτωση που πολλές απ' αυτές φαίνονταν πολύ φανταστικές για να θεωρηθούν σοβαρές. «Για έξι δλόκληρες εβδομάδες ήμουν αίχμάλωτος αυτής της παράξενης ιδιοφυΐας», έγραφε ο Προυντόν. (25) Αργότερα αρνήθηκε την επιρροή του Φουριέ: «Σαφώς διάβασα Φουριέ και συζήτησα τις ιδέες του πε-

ρισσότερο από μία φορά, αλλά σε τελευταία ανάλυση δεν νομίζω να του οφείλω τίποτα». (26) Κι όμως θα παρατηρήσουμε πολλά στοιχεία από το μεγαλοφυές και σχεδόν παιδικό δράμα του Φουριέ μέσα στην εικόνα που έχει για τον κόσμο ο Πруντόν, και κατά συνέπεια στις αντιλήψεις πολλών αναρχικών που θεωρούνται πνευματικά τέκνα του Πрунτόν.

Αν ο Φουριέ, με την εμφαση που δίνει στην εξωστρεφή φύση του ανθρώπου και με την πίστη του σ' ότι μπορούσε να επιτευχθεί με τη συνεργασία — πράγμα που έρχεται σε τόσο μεγάλη αντίθεση με την μοναχική, έργενικη ύπαρξή του — προβάλλει την εικόνα της κοινωνίας που θα δημιουργηθεί μετά την επανάσταση, ο άλλος μεγάλος ουτοπικός σοσιαλιστής στοχαστής των αρχών του 19ου αιώνα, ο Άνρ ντε Σαιν - Σιμόν, μολονότι πρόσφερε πολλά για την ανάπτυξη της έννοιας της επανάστασης, δεν ήταν ποτέ αναρχικός. Είναι αλήθεια πως πίστευε ότι στην ιδανική κοινωνία το κράτος θα γινόταν άχρηστο και η πολιτική δράση περιττή. «Οι άνθρωποι που έκαναν την επανάσταση, οι άνθρωποι που την κατεύθυναν, και οι άνθρωποι που από το 1789 μέχρι σήμερα καθοδήγησαν τη χώρα, έχουν διαπράξει ένα σοβαρότατο πολιτικό σφάλμα. Προσπάθησαν όλοι να βελτιώσουν τους κυβερνητικούς μηχανισμούς, ενώ θα έπρεπε να τους υποτάξουν και να δώσουν προτεραιότητα στη διαχείριση». (27) Στην ουσία τα λόγια αυτά θυμίζουν πολύ τη φράση του Κάρλ Μάρξ: «η κυβέρνηση των ανθρώπων αντικαθίσταται με τη διαχείριση των πραγμάτων». Η «διαχείριση» όμως, που θαύμαζε τόσο πολύ ο Σαιν - Σιμόν, δεν είχε καμιά σχέση με την αϋθόρμητη συνεργασία των φαλανστηρίων του Φουριέ ή της εργατικής διεύθυνσης της βιομηχανίας που πρόκειτο να προπαγανδίσουν αργότερα οι αναρχικοί. Οι αληθινοί κληρονόμοι της σκέψης του Σαιν - Σιμόν ήταν λοιπόν σ' αυτό το θέμα οι τραπεζίτες και οι καπιταλιστές που αποτέλεσαν μάλιστα και τους πρώτους μαθητές του. Ο Σαιν - Σιμόν θα πρέπει να θεωρηθεί πρόδρομος των μεγάλων βιομηχάνων και κεφαλαιούχων του 19ου αιώνα και όχι των επαναστατών ηγετών.

Η επίδραση όμως του Σαιν - Σιμόν στον Μάρξ ήταν τεράστια. Ο Σαιν - Σιμόν ήταν ο πρώτος στοχαστής που ανέλυσε τις ιστο-

ρικές μεταβολές με βάση την πάλη που διεξάγεται ανάμεσα στις κοινωνικές και οικονομικές τάξεις. Πίστευε επίσης πώς το προταές της ιστορίας βρισκόταν στο πλευρό της επανάστασης, παποίθηση που, όταν της δόθηκε χειγελιανή μορφή από τον Μάρξ, αποτέλεσε τον ισχυρότερο ψυχολογικό παράγοντα για την εξάπλωση του μαρξισμού. Η ακατάστατη, χωρίς σύστημα και ιδιόρρυθμη διδασκαλία του Σαιν - Σιμόν διαδόθηκε και συζητήθηκε μετά το θάνατό του το 1827. Μερικοί από τους όπαδούς του έκαναν τον Σαιν-Σιμονισμό θρησκεία: άλλοι καλλιέργησαν τη λατρεία του για την επιστήμη και δημιούργησαν τον κλάδο της κοινωνιολογίας: άλλοι έγιναν πετυχημένοι επιχειρηματίες και στην ουσία η Διώρυγα του Σουέζ και η σιδηροδρομική γραμμή Παρίσι - Λυών - Μεσόγειος ήταν επιχειρήσεις έμπνευσμένες από τις ιδέες του. Μολονότι δέν είναι δυνατόν να θεωρηθεί αναρχικός, οι απόψεις του, όπως και του Φουριέ, πρόσφεραν πολλά για τη διαμόρφωση της πνευματικής ατμόσφαιρας στην οποία αναπτύχθηκαν οι δύο μεγάλοι αναρχικοί του 19ου αιώνα, ο Πруντόν και ο Μπακούνιν.

Ενώ οι ούτοπικοί σοσιαλιστές στη Γαλλία συμπληρώνουν το έργο της Γαλλικής Έπανάστασης, κάνοντας προτάσεις για τη μορφή της κοινωνίας μετά την επόμενη πετυχημένη κοινωνική επανάσταση, οι Γερμανοί φιλόσοφοι πρόσφεραν το άλλο ούσιαστικό στοιχείο στη σκέψη των νεότερων πρακτικών καθώς και θεωρητικών επαναστατών που έμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1830 και του 1840. «Οι άληθινοί μου δάσκαλοι είναι τρεις», έγραφε ο Πруντόν, «ή Βίθλος, ο Άνταμ Σμιθ και ο Χέγκελ». (28) : και στο έργο του έμφανίζονται περισσότερο ίχνη του τελευταίου παρά των δύο προηγούμενων. Την ίδια περίπου εποχή ο Μπακούνιν, όπως και όλοι οι Ρώσοι διανοούμενοι της γενιάς του, αίσθάνθηκε την επίδραση του Χέγκελ και τον αγάπησε με όλη τη βιαιότητα της παθιασμένης φύσης του. Μέσα από τη μελέτη του Χέγκελ, έγραφε, «έχω άνορθωθεί για να μην ξαναπέσω ποτέ». (29)

Η Γαλλική Έπανάσταση είχε άποδείξει πώς ήταν δυνατό να καταστραφούν οι παλιές μορφές διακυβέρνησης. Οι ούτοπικοί σοσιαλιστές πρότειναν εξυδανικευμένες εικόνες για τη μορφή του καινούργιου κόσμου. Οι χειγελιανοί ήταν εκείνοι που πρόσφεραν στη νέα γενιά των επαναστατών την παποίθηση ότι η ιστορία

δρισκόταν στο πλευρό τους, και τη φιλοσοφία της ριζικής αλλαγής. Οι διάδοχοι του Χέγκελ —οί «νεοχεγκελιανοί»— παρέλαβαν τη θεωρία του δασκάλου και την έστρεψαν προς επαναστατικούς στόχους. Ένώ ο ίδιος ο Χέγκελ είχε χρησιμοποιήσει τη φιλοσοφία του σαν μέσο δικαίωσης του υπάρχοντος πρωσικού κράτους, οι διάδοχοί του, σύμφωνα με τον Μάρξ, αντέστρεψαν την διαλεκτική του και την έκαναν φιλοσοφία της επανάστασης. Έφθσον, σύμφωνα με τον Χέγκελ, όλα όσα ήταν πραγματικά ήταν όρθολογικά, θα πρέπει, σκέφτηκαν οι νεοχεγκελιανοί, να είναι δυνατή η αναδιάρθρωση του κόσμου έτσι που να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του όρθου Λόγου. Έφθσον, πάλι, η κίνηση της ιστορίας ήταν διαλεκτική και όλες οι συγκρούσεις είχαν σαν αποτέλεσμα μια νέα σύνθεση, ή σύγκρουση των τάξεων ή οι διαδοχικές επαναστάσεις θα πρέπει αναπόφευκτα να δημιουργήσουν μια νέα τάξη πραγμάτων. Μ' αυτή τη μέθοδο έπεξεργάστηκε ο Μάρξ τη θεωρία της πάλης των τάξεων που θα κατέληγε στη δικτατορία του προλεταριάτου, διάφοροι άλλοι, όμως, που είχαν κι αυτοί γοητευτεί από τον Χέγκελ, πρόσφεραν πάρα πολλά στην ανάπτυξη μιας καθαρά αναρχικής θεωρίας. Ένώ ο Μάρξ και μερικοί άλλοι, όπως ο Μόξες Χές, συνδύαζαν τη θεωρία της πάλης των τάξεων με τη χεγκελιανή αντίληψη για το κράτος, για να δημιουργήσουν την ιδέα του κρατικού κομμουνισμού, όπου το παντοδύναμο, όρθολογικό κράτος θα καταργήσει τελικά τις διάφορες τάξεις και θα διαμορφώσει όλους τους πολίτες σε αρμονικό σύνολο πριν τελικά μαραθεί, όρισμένοι άλλοι, κι αυτοί έπηρεασμένοι από τον Χέγκελ, έβλεπαν την τελική σύνθεση, όπως ο Προυντόν, σαν άμεση κατάργηση του κράτους.

Από τους επαναστάτες του 1830 και του 1840 που πρόσφεραν πάρα πολλά και άμεσα στη διαμόρφωση των αναρχικών θεωριών της επόμενης γενιάς, ο Βίλχελμ Βάιτλινγκ ήταν ο πιο σημαντικός. Ο Βάιτλινγκ καταγόταν από πολύ φτωχή οικογένεια. Γεννήθηκε το 1808, νόθος γιος μιας Γερμανίδας υπηρέτριας κι ενός αξιωματικού του στρατού του Ναπολέοντα. Έγινε ράφτης και μετακόμισε στο Παρίσι όπου δρισκόταν σ' επαφή με το Μάρξ και τον Μπακούνιν, τον οποίο είχε γνωρίσει σε μια προηγούμενη επίσκεψή του στην Έλβετία. Ο Μπακούνιν και ο Μάρξ δεν κατά-

φεραν στην ουσία να τον κάνουν χειγχελιανό, και αντιλούσε τις ιδέες του από το Σαιν - Σιμόν και τον Φουριέ. Δεν απέβαλε ποτέ όμως κάποια μορφή πρωτόγονου χριστιανισμού, την πεποίθηση ότι ο Χριστός ήταν ο πρώτος κομμουνιστής, που είχε μιλήσει ενάντια στην ιδιοκτησία και τον πλούτο, που ήταν νόθος σάν τον Βάϊτλινγκ, κι έκανε παρέα με πόρνες και φαράδες. Αναφερόταν διαρκώς στον Τόμας Μύντσερ και στον Ιωάννη από το Λέυντεν, και θεωρούσε κατά κάποιο τρόπο τον εαυτό του συνεχιστή του κηρύγματός τους· διακήρυσσε κι αυτός ότι οι δημοκρατικές ιδέες «έκπορεύονται από το χριστιανισμό». ⁽³⁰⁾ Το 1838 κυκλοφόρησε το «Η ανθρωπότητα, όπως είναι και όπως θα έπρεπε να είναι», και το 1842 το «Εγγυήσεις Αρμονίας και Ελευθερίας». Στα έργα του αυτά συνδυάζει την πεποίθηση ότι η ταξική πάλη καταλήγει στην αναπόφευκτη επανάσταση με πολλές ακαθόριστες ακόμα αναρχικές απόψεις· στο έργο του «Το Ευαγγέλιο ενός Φτωχού Αμαρτωλού», που κυκλοφόρησε τρία χρόνια αργότερα, σύνδεσε όλα αυτά με την δική του παραλλαγή της χριστιανικής διδασκαλίας. «Η τέλεια κοινωνία», αναφέρει ο Μπακούνιν τα λόγια του Βάϊτλινγκ, «δεν έχει καμιά κυβέρνηση, μονάχα διαχείριση, δεν έχει νόμους, μονάχα υποχρεώσεις, δεν έχει ποινές, μονάχα μέσα επανόρθωσης». ⁽³¹⁾ Πρόκειται στην ουσία για ιδέες πολύ κοντινές με τις απόψεις του Γκόντουϊν, τον οποίο είναι σίγουρο ότι δεν διάβασε ποτέ, καθώς και με τις απόψεις τους Σαιν - Σιμόν, που είναι μάλλον σίγουρο ότι τον διάβασε. Από τον Χέγκελ αντλείται η πίστη σε μια ιδανική κοινωνία που οι νόμοι της ταυτίζονται με τις έπιταγές της ήθικης, έτσι που δεν υπάρχει καμιά σύγκρουση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Οι απόψεις του Βάϊτλινγκ μπορούν να χαρακτηριστούν καλύτερα σάν ουτοπικός κομμουνισμός και όχι σάν αναρχισμός, γιατί πίστευε ότι το κράτος θα πρέπει να διοικείται από κάποια καθαρά Σαιν-Σιμονική επιτροπή γιατρών, επιστημόνων και φιλοσόφων, που θα έχουν τη δικαιοδοσία να διευθύνουν την εργασία. Ταυτόχρονα αντιπαθούσε τον συγκεντρωτισμό και μισούσε την όλη ιδέα της χρηματικής οικονομίας — χαρακτηριστικό σαφώς αναρχικό. Θα προτιμούσε να βασιζόταν όλη ή οικονομία στην ανταλλαγή των αγαθών χωρίς τη μεσολάβηση χρημάτων, έτσι που η εργασία του κάθε ανθρώπου να βρι-

σκεται σέ άμεση σχέση με αυτά που παράγει και τὰ προϊόντα νά ανταλλάσσονται άμεσα μέσα στην κοινότητα. Πρόκειται για αντίληψη που χαρακτηρίζει όλους τούς κοινωνικούς μεταρρυθμιστές: ο Ρόμπερτ Όουεν είχε δραματιστεί ένα «Δίκαιο Έθνικό Χρηματιστήριο Έργασίας», κι ένας από τούς Άμερικανούς δπαδούς του, ο Τζοσάια Γουώρεν, άνοιξε τὸ 1826 ένα μαγαζί στὸ Σινσινάτι, όπου οί πελάτες έπαιρναν πίστωση ανάλογα με τὸ ποσοστὸ έργασίας που περιείχαν τὰ προϊόντα που παραδίδονταν στὸ κατάστημα. Ὁ Προυντὸν έπρόκειτο νά αναπτύξει αὐτὴ τὴν ιδέα· και ἡ κατάργηση τοῦ χρήματος έγινε από τότε άπαραίτητη βασική αρχή σ' όλα τὰ άναρχικά προγράμματα.

Όταν συναντήθηκαν στην Έλβετία, ο Μπακούνιν έντυπωσιάστηκε από τις «Έγγυήσεις» τοῦ Βάιτλινγκ. Στις «Έγγυήσεις» ο Βάιτλινγκ έγραφε ότι οί επαναστάσεις θά γίνουν «ἢ με σκληρὴ σωματική βία ἢ με τὴν πνευματική δύναμη, ἢ και με τὰ δύο. Τὸ σπαθι δέν παρεχώρησε ακόμα τὴ θέση του στην πένα· αλλά θά έρθει ο καιρὸς που θά γίνουν όλα ακριβῶς έτσι. Τότε οί επαναστάσεις δέν θά εἶναι πιὰ αίματηρές». ⁽³²⁾ Στην πράξη, όμως, δέν υπάρχει καιρὸς για χάσιμο. Μόνο με τὴν έκκληση στὰ υλικὰ συμφέροντα τοῦ λαοῦ θά ξεσπάσει ἡ επανάσταση: «νά περιμένουμε μέχρι που νά διαφωτιστοῦν ὅλοι, ὅπως προτείνεται συνήθως, σημαίνει νά παρατήσουμε τὴν ὅλη υπόθεση». ⁽³³⁾ Όταν έφυγε από τὸ Παρίσι για τὴν Έλβετία, ἡ δράση τοῦ Βάιτλινγκ δέν τοῦ δημιούργησε προβλήματα μόνο με τις αρχές τῆς Ζυρίχης, αλλά και με ὀρισμένους φίλους του. «Θά έρθει ο καιρὸς που δέν θά ζητᾶμε, οὔτε θά παρακαλᾶμε, αλλά θά απαιτοῦμε. Τότε λοιπὸν θ' ανάψουμε μιὰ μεγάλη φωτιά με τραπεζογραμμάτια, λογαριασμούς, διαθήκες, καταλόγους φόρων, συμβόλαια ἐνοικίου, και ὅλοι θά ρίξουν τὰ πορτοφόλια τους μέσα στὴ φωτιά...» Τὴν εποχὴ περίπου που συνάντησε τὸν Μπακούνιν, ο Βάιτλινγκ εἶχε καταπιαστεῖ με τὴν ὀργάνωση μιᾶς σειρᾶς λεσχῶν, και φαίνεται πὼς έλπιζε ότι βρίσκονταν ἤδη ἐκεῖ τὰ μέσα για τὴν πραγμάτωση τῆς επανάστασης και ότι οί δπαδοί του θά ἦταν σέ λίγο έτοιμοι νά πάρουν όλα ὅσα θέλουν και ν' άνοιξουν τις φυλακές για νά εξασφαλίσουν τὴν υποστήριξη τῶν καταδίκων. ⁽³⁴⁾ Ὅποιοσδήποτε ιδέες κι αν εἶχε ο Βάιτλινγκ για τὴ χρήση τῆς βίας

ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἦταν πεπεισμένος —καὶ ὅτι σ' αὐτὸ θὰ τὸν ἀκολουθοῦσε κι ὁ Μπακούγιν— ὅτι οἱ ἀληθινὲς ἐπαναστάσεις γίνονται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν ἔχουν νὰ χάσουν τίποτα. Ἡ νέα ἠθικὴ τῆς ἐπανάστασης, ἔγραφε, «μπορεῖ νὰ διδασχεῖ ἀποτελεσματικὰ μόνον στὶς συγχυσμένες μάζες ποὺ συσσωρεύονται στὶς μεγάλες πόλεις μας καὶ ζοῦν στὴν πιὸ ξεδιάντροπη ἀθλιότητα». (35)

Οἱ πραγματικὰ φτωχοί, οἱ λουμπενπρολετάριοι, ποὺ περιφρονήθηκαν τόσο πολὺ ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, οἱ ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἔχουν κανένα στήριγμα σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, καὶ ὅχι οἱ πετυχημένοι τεχνίτες ποὺ ἔχουν ἐξασφαλίσει κάποια θέση στὸν κόσμο, αὐτοὶ καὶ μόνον αὐτοὶ θὰ γίνουν ἐπαναστάτες. Στὴν οὐσία, τὸ πετυχημένο ἀναρχικὸ κίνημα τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα βασιζόταν σ' ἓνα συνδυασμὸ ἀνθρώπων ὅπως ὁ Βάϊτλινγκ —εἰδικευμένοι, ἀνεξάρτητοι, αὐτοδημιουργητοὶ τεχνίτες— καὶ ἀνθρώπων ποὺ ἐρέθηκαν σὲ κατάσταση κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀπελπισίας, ὅπως, λογουχάρη, οἱ ἀκτῆμονες ἐργάτες γῆς τῆς Ἀνδαλουσίας.

Ὁ ἴδιος ὁ Βάϊτλινγκ, ὅμως, δὲν ἦταν βίαιος ἐπαναστάτης στὴν πράξη, μολονότι φυλακίστηκε ἄρκετὲς φορές, γιατί στὶς Κομμουνιστικὲς Λέσχες ποὺ εἶχε ἰδρύσει, συζητοῦνταν ἀνατρεπτικὲς ἰδέες. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, ἀφοῦ ἀναγκάστηκε νὰ γυρίσει διαστικὰ στὴ Γερμανία, ἔφυγε γιὰ τὶς ΗΠΑ, ὅπου πέρασε ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του προσπαθώντας χωρὶς ἐπιτυχία νὰ θεμελιώσει διάφορες οὐτοπικὲς κοινότητες.

Ἐκεῖνο ποὺ κάνει σημαντικοὺς τοὺς οὐτοπικοὺς σοσιαλιστές γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων ἐπαναστατικῶν κινήματων —ἀναρχικῶν ἢ κομμουνιστικῶν— τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, δὲν εἶναι τόσο οἱ συχνές, ὅσο οἱ παθητικὲς προσπάθειές τους νὰ θέσουν σὲ ἄμεση πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τὶς ἰδέες τους. Ἐκεῖνο ποὺ κατόρθωσαν ἦταν νὰ ἐδραιώσουν τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀλλαγὴ θὰ πρέπει νὰ ἔχει τὸ προβάδισμα σὲ σχέση μὲ τὴν καθαρὰ πολιτικὴ μεταρύθμιση, καὶ ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν σχέσεων ποὺ ἐπικρατοῦν ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καὶ τὸν καταναλωτὴ ἢ ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ἐργασία εἶναι πολὺ πιὸ

σημαντική από την επιχειρηματολογία για τις συνταγματικές μορφές και τους πολιτικούς θεσμούς.

Αυτή η συνειδητοποίηση του «κοινωνικού ζητήματος» είχε κάνει την εμφάνισή της στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες των αρχών του 19ου αιώνα, σε μια εποχή που οι νέες βιομηχανικές μορφές και οι νέες τεχνικές μέθοδοι, μαζί με την αύξηση του πληθυσμού των πόλεων σ' όλη την Ευρώπη, προκαλούσαν τεράστιες νέες κοινωνικές και οικονομικές συγκρούσεις και νέα προβλήματα. Οι ταραχές που προκάλεσαν οι ύφαντουργοί στη Λυών το 1834 ή στη Σιλεσία το 1841 είχαν αποδείξει πόσο τρομακτική θα μπορούσε να είναι η νέα εργατική τάξη. Τα ξεσπάσματα των βίαιων ριζοσπαστικών εργατικών αναταραχών στο Παρίσι, το Βερολίνο ή τη Βιέννη, που διατάραξαν την πορεία έφησησας των αστικών επαναστάσεων του 1848, αποκάλυψαν ποιές ήταν οι διαθέσιμες δυνάμεις για τους επαναστάτες που ήξεραν πώς να τις οργανώσουν και πώς να μεταπλάσουν τις άσφαλεις βλέψεις τους σε αληθινή επαναστατική φιλοσοφία. «Κάναμε μια επανάσταση χωρίς καμιά ιδέα», παραπονιόταν ο Προυντόν το 1848. Οι επαναστάσεις δεν θα στερούνταν τις ιδέες στο μέλλον. Μετά το 1848 ο Μάρξ και ο Έγκελς, ο Προυντόν και ο Μπακούνιν άντλησαν τα αντίστοιχα διδάγματα απ' ό,τι είχε συμβεί. Μ' αυτές τις φυσιογνωμίες αρχίζει το σύγχρονο επαναστατικό κίνημα, και τόσο οι μαρξιστές όσο και οι αναρχικοί αρχίζουν να προπαγανδίζουν αντίθετες και συχνά ανταγωνιστικές απόψεις για τη μορφή που θα μπορούσαν να έχουν τα επιτεύγματα της επανάστασης και για την μέθοδο που θα έπρεπε να τεθεί σ' εφαρμογή για να πετύχει η επανάσταση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Λογική και επανάσταση: Προυντόν

«Ἡ δυστυχία μου εἶναι ὅτι τὰ πάθη μου συγχέονται μὲ τις ἰδέες μου· τὸ φῶς ποὺ φωτίζει τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, μὲ καίει.»

Προυντόν

1

«Τι εἶναι ἡ ἰδιοκτησία; Ἡ ἰδιοκτησία εἶναι κλοπή». Ἡ φράση αὐτὴ ἐμφανίστηκε σ' ἓνα κείμενο τοῦ Πιέρ-Ζοζέφ Προυντόν τὸ 1840. Ἐμελλε νὰ γίνεи ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ καὶ δυναμικὰ ἐπαναστατικὰ συνθήματα τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὸ κείμενο αὐτὸ ἐδραίωσε τὴ φήμη τοῦ συγγραφέα, ποὺ ἦταν τριανταεῖνα χρονῶν ὅταν πρωτοκυκλοφόρησε. Τὸ παρελθόν του καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του εἶναι σημαντικὰ γιὰ τὴν κατανόηση τόσο τῶν θεωριῶν του ὅσο καὶ τῆς ἀπήχησης ποὺ εἶχαν στὴ γαλλικὴ ἐργατικὴ τάξη. Ἡ καταγωγὴ τοῦ Προυντόν ἦταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μπεζανσόν στὴ Φράνς-Κοντέ. Μολονότι ἔζησε καὶ ἐργάστηκε στὴ Λυὼν καὶ τὸ Παρίσι, ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε τὰ πράγματα παρέμεινε ἡ σκοπιὰ τοῦ πουριτανοῦ νεολαίου ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, ποὺ κλονίστηκε καὶ ἀηδίασε ἀπὸ τὴν πολυτέλεια, τὴν ἐπιδεικτικὴ ἐκκεντρικότητα, τὴν παρακμὴ καὶ τὴ διαφθορὰ τῆς μητροπόλεως, «αὐτοῦ τοῦ κέντρου τῆς πολυτέλειας καὶ τῶν φώτων», ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσε.⁽¹⁾ Οἱ γονεῖς τοῦ Προυντόν ἦταν ἀγροτικῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ ἐνσωματώνονταν σιγὰ-σιγὰ στὰ χαμηλότερα στρώματα τῆς μικροαστικῆς τάξης τῆς πόλης. Γιὰ μιὰ φορὰ τουλάχιστον εἶχε δίκιο ὁ Μάρξ ὅταν χαρακτηρίσει τὸν Προυντόν μικροαστό. Ὁ πατέρας του ἦταν τεχνίτης (εἶχε δουλέψει σὰν βαρελοποιὸς) ποὺ κατέληξε ζυθοποιὸς καὶ πανδοχέας στὴ Μπεζανσόν. Δὲν εἶχε ποτὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὴ δουλειὰ του καὶ συχνὰ ἡ οἰκογένεια κακοπερνοῦσε. Ὁ νεότερος Προυντόν προτιμοῦσε νὰ τὴν ἀποδίδει στήν γιὰ λόγους ἀρχῶν ἀρνησθὲν τοῦ πατέρα του νὰ ἀποδεχτεῖ τὰ διεφθαρμένα πρότυπα τοῦ ἐμπορίου τῆς ἐποχῆς. «Πούλαγε τὴ μπύρα του σχεδὸν σὲ τιμὴ

κόστους· δὲν ἤθελε παρὰ μιὰ ἀπλὴ ἐπιβίωση, ὁ καημένος ὁ ἀνθρωπάκος ἔχασε τὰ πάντα». ⁽²⁾ Ταυτόχρονα ἡ μητέρα τοῦ Πруντόν ἀντιπροσώπευε τὸ ἰδανικὸ τῶν ἀγροτικῶν ἀρετῶν τῆς λιτότητας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει μεγάλο μέρος τῶν ἀπόψεων τοῦ γιὰ τὴν ἰδανικὴ κοινωνία. Ἦταν, παθιασμένα θὰ λέγαμε, περήφανος γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ: «Οἱ πρόγονοί μου κι ἀπὸ τίς δυὸ πλευρὲς ἦταν ὅλοι τους ἐλεύθεροι ἐργαζόμενοι... πασίγνωστοι γιὰ τὴ γενναιότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιστάθηκαν ἐναντία στὶς διεκδικήσεις τῶν ἀριστοκρατῶν... Ὅσο γιὰ τὴν εὐγενικὴ μου καταγωγὴ, ἐγὼ εἶμαι εὐγενής». ⁽³⁾ Ὅταν ἦταν παιδί εἶχε δουλέψει σὰν γελαδάρης, καὶ σ' ὅλη τοῦ τὴ ζωὴ θυμόταν τὴν ὁμορφιά τῆς ὑπαίθρου· στὴν ἐπαρχία ποὺ γεννήθηκε, τὰ τοπία ποὺ ὁ φίλος καὶ συμπατριώτης τοῦ Γκυστάδ Κουρμπὲ θὰ τὰ ζωγράφιζε μὲ τόση ζωντάνια. Ἡ ἀποψη τοῦ Πрунτόν γιὰ τὸν κόσμον παρέμεινε πάντοτε ἀγροτικὴ καὶ ἡ ἰδανικὴ τοῦ κοινωνία ἦταν ἡ κοινωνία τῶν δυνατῶν, ἀνεξάρτητων καὶ ὅλο αὐτάρκεια ἀγροτῶν. Ὅλο τοῦ τὸ ἔργο, ὅπως καὶ πολλῶν μεταγενέστερων ἀναρχικῶν, διαπνέεται ἀπὸ κάποια νοσταλγία γιὰ τίς χαμένες —καὶ συχνὰ φανταστικὲς— ἀρετὲς μιᾶς ἀπλῆς κοινωνίας, ὅπως ὑπῆρχε πρὶν διαφθαρεῖ ἀπὸ τίς μηχανεὲς καὶ τίς ψεύτικες ἀξίες τῶν κεφαλαιούχων καὶ τῶν βιομηχάνων.

Ὁ Πрунτόν ἦταν ἐντελῶς αὐτοδίδακτος καὶ στὰ κείμενά τοῦ ἐμφανίζονται ὅλα ἐκεῖνα τὰ παράδοξα καὶ ἀπρόσμενα χαρακτηριστικά τῆς χωρὶς σύστημα αὐτοδιδασκμένης γνώσης. Εἶχε μάθει τυπογράφος (ἐπάγγελμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν πάρα πολλοὶ σοβαροὶ καὶ σημαντικοὶ ἀναρχικοί)· ἔμαθε μόνος τοῦ Ἑβραϊκά, Λατινικά καὶ Ἑλληνικά· διάβασε πολυάριθμα ἔργα γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴ φιλοσοφία· διατύπωσε ἐρασιτεχνικὲς ἐτυμολογικὲς θεωρίες. Τελικὰ τὸ 1838 πῆρε μιὰ ὑποτροφία γιὰ τὸ Παρίσι ποὺ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῆς Μπεζανσόν· σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀκαδημία ἀφιέρωσε ἀργότερα τὸ κείμενό τοῦ «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» μολονότι ἡ «Προειδοποίησις πρὸς τοὺς ἰδιοκτῆτες», ποὺ κυκλοφόρησε ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια, ἐπρόκειτο νὰ κατασχεθεῖ ἀπὸ τὸν εἰσαγγελέα τῆς Μπεζανσόν. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» καὶ τὸ κύρος ποὺ ἀπέκτησε ὁ Πрунτόν ἀπὸ τίς διαμάχες τοῦ μὲ τίς ἀρχὲς τῆς Μπεζανσόν, τοῦ πρόσφεραν μεγάλη

φήμη. Σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του ἦταν ἀκαταπόνητος προπα-
γανδιστὴς καὶ συγγραφέας καὶ ἄσκησε ἀνελέητη κριτικὴ ἐνάν-
τια στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία σὰν σύνολο. Ἀφοσιώθηκε, σύμφω-
να μὲ μιὰ περίφημη φράση του στὸ «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» στὴ
μελέτῃ τῶν «μέσων βελτίωσης τῆς φυσικῆς, πνευματικῆς καὶ ἡ-
θικῆς κατάστασης τῆς φτωχότερης καὶ πολυαριθμότερης τάξης».

Παρ' ὅλο ὅμως ποὺ τὸ «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» καὶ τὰ ἄλλα
κείμενά του γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ποὺ ἀκολούθησαν, γιὰ νὰ μὴν ἀνα-
φέρουμε τίς διαμάχες του μὲ τίς ἀρχές τῆς Μπεξανσόν, τὸν ἔκαναν
ἄρκετὰ γνωστὸ στοὺς ριζοσπαστικοὺς κύκλους τόσο στὴ Γαλλία
ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικὸ —τὸ 1842 ὁ Κάρλ Μάρξ γνώριζε ἤδη τὸ
ἔργο του— δὲν τοῦ ἀπέφεραν καθόλου χρήματα. Ἔτσι τὰ ἐπόμενα
χρόνια κέρδιζε τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωὴ δουλεύοντας σὲ μιὰν ἐ-
ταιρεία ποτάμιων μεταφορῶν στὴ Λυών, ὅπου μελέτησε, ἀπὸ πρῶ-
το χέρι, τὰ προβλήματα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς
τῶν ἀγαθῶν. Ἐκεῖ εἶχε καὶ τὴν πρώτη ἐμπειρία μὲ μαχητικὲς
ἐργατικὲς ὁμάδες. Παρόλο ποὺ μέχρι τὸ 1847 δὲν ἦρθε νὰ μείνει
στὸ Παρίσι, ἔκανε ἄρκετὲς ἐπισκέψεις στὴν πρωτεύουσα, καὶ σ'
αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χρόνια πρωτοσυνάντησε τοὺς ἄλλους μεγάλους
ἐπαναστάτες τῆς γενιᾶς του, ἰδιαίτερα τὸν Μάρξ καὶ τὸν Μπα-
κούνιν. Στὴν οὐσία τὰ κείμενά του γιὰ τὴν ἰδιοκτησία τὸν εἶχαν
ἤδη καθιερώσει σὰν ριζοσπάστη στοχαστὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴν οἰκο-
νομία, καὶ οἱ ἀπόψεις του συζητιόντουσαν πλατιά, ἰδιαίτερα μά-
λιστα ἀφοῦ τίς διατύπωσε σ' ἓνα ἐκτεταμένο φιλοσοφικὸ τοῦ ἔργο,
στὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων ἢ φιλοσοφία τῆς ἀθλιό-
τητας». Πρόκειται γιὰ ἔργο χαρακτηριστικὸ τοῦ Πруντόν — χω-
ρὶς συνοχή, φλύαρο, διευρυμένο ἀπὸ ἀποψη θεμάτων, ποὺ περιλάμ-
βανε ἀπὸ συζητήσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ μέχρι λεπτομερεῖς
κριτικὲς γιὰ τίς μεθόδους ἐλέγχου τῶν γεννήσεων. Ἀπηχεῖ τὰ
ὀλόθερμα διαδάγματά του ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς, τὴν ἱστορίαν καὶ
τὴ φιλοσοφίαν καθὼς καὶ τίς πουριτανικὲς ἠθικὲς τοῦ ἀπόψεως γιὰ
τὸ γάμο καὶ τὴν οἰκογένειαν. Πάνω ἀπ' ὅλα ἀντανακλᾷ τὴ γοη-
τευτικὴ καινούργια φιλοσοφικὴ θεωρία ποὺ συζητοῦσαν διαρκῶς
οἱ παριζιάνικες γνωριμιές τοῦ Πруντόν, ὁ Μάρξ, ὁ Μπακούνιν
καὶ ὁ Κάρλ Γκρύν, καὶ παρουσιάζει τίς ἰδέες ἐνάντια στίς ὁποῖες
ἀντιδρούσε ὁ Πруντόν. Ἐπρόκειτο γιὰ τίς ἰδέες τοῦ Φουριέ, τοῦ

Σαίν-Σιμόν και τών άλλων Γάλλων «οὐτοπικῶν» πού τόν τελευταῖο καιρό εἶχαν κάνει δημοφιλεῖς τίς λέξεις «σοσιαλισμός» και «κομμουνισμός». Ὁ Προυντόν ἀπέριπτε κάθε ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας πού προσπαθοῦσε ἀπλῶς νά διευθετήσῃ ἐκ νέου τά ὑπάρχοντα συστατικά τῆς. Δέν εἶχε νόημα νά μετατεθεῖ ἡ ἐξουσία ἀπό τή μιᾶ ομάδα σέ μιᾶν ἄλλη ἢ νά ἀφαιρεθεῖ ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου ἀπό τοὺς τωρινούς ἰδιοκτῆτες μόνο και μόνο γιά ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπό ἕνα καινούργιο σύνολο μονοπωλιακῶν ἐκμεταλλευτῶν τῶν φτωχῶν. «Ὅποιοσδήποτε ἐπικαλεῖται τήν ἐξουσία και τὸ κεφάλαιο γιά τήν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, ψεύδεται, γιατί ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας πρέπει νά εἶναι ἡ ἀνατροπή τοῦ κεφαλαίου και τῆς ἐξουσίας». (4) Ὁ Προυντόν λοιπόν ἐναντιώθηκε ἐξίσου στίς τεράστιες διομηχανικῆς ἐπιχειρήσεις, στίς ὁποῖες ἀπέβλεπαν οἱ ὁπαδοί τοῦ Σαίν-Σιμόν γιά τήν κατάργηση τῆς ἀθλιότητος, και στή μαζική παραγωγή και κατανάλωση τῶν φαλαγγστηρίων τοῦ Φουριέ· ἀπέριπτε ὅμως και τά σχέδια πού ἐκπονήθηκαν ἀπό τόν Ἐτιέν Καμπέ ἢ τόν Λουί Μπλάν γιά τή δημιουργία οὐτοπικῶν κοινοτήτων ὅπου ὅλα θά ἦταν κοινή ἰδιοκτησία, ἀλλά ἡ ἐργασία θά ἦταν ὑποταγμένη σέ κάποια ἰσχυρή κεντρική διεύθυνση. Κι ἐπιπλέον δέν συμπαθοῦσε καθόλου τίς συνηθισμένες θεωρίες τῶν φιλελεύθερων. Μολονότι εἶχε μάθει οἰκονομία ἀπό τίς ἴδιες πηγές — Ἀνταμ Σμίθ, Ρικάρτο, Σαίη — ἀπέριπτε τὸ συμπέρασμά τους ὅτι ἡ κατάργηση τῶν δασμῶν και ἡ εἰσαγωγή τοῦ διεθνoῦς ἐλεύθερου ἐμπορίου θά ἔλυγε ὅλα τά οἰκονομικά προβλήματα. Στήν οὐσία ὀρισμένες ἀπό τίς πιό γλαφυρές σελίδες τοῦ διεθλίου του «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» εὐνοοῦσαν τόν προστατευτισμό και ἐναντιώνονταν στὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, μέ τή δικαιολογία ὅτι τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο θά ἐπέτρεπε ἀπλῶς στοὺς φτωχοὺς νά ὑφίστανται τήν ἐκμετάλλευση σέ διεθνή κλίμακα ἀπό τά ἴδια μονοπώλια πού τοὺς καταπνέζαν και πρίν.

Ἀντί γιά μιᾶ κοινωνία βασισμένη στή συσσώρευση και τήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου και στήν ἐπιβολή κεντρικῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐργασία, ἡ πραγματική δουλειά πού γίνεται ἀπό τόν ἄνθρωπο, θά πρέπει νά ἀποτελεῖ τή βάση κάθε κοινωνικῆς ὀργάνωσης. «Ἡ ἐργασία», ἔγραφε, «εἶναι τὸ πρῶτο χαρακτηριστικό, τὸ οὐσιαστικό γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου». (5) Ἀπό

τῇ στιγμῇ ποὺ ἡ ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται σὲ ἀμεση σχέση μετὰ τὰς ἀνάγκας του, τὸ πρόβλημα τῆς ἐκμετάλλευσης θὰ ἐξαφανιστεῖ καὶ κάθε ἄνθρωπος θὰ ἐργάζεται ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐπιβιώσει αὐτὸς καὶ ἡ οἰκογένειά του χωρὶς νὰ παράγει κέρδη γιὰ τὸν ἰδιοκτήτη ἢ τὸν ἐργοδότη ποὺ δὲν κάνει τίποτα. Ἡ ἰδιοκτησία —καὶ ὁ Πруντόν φαίνεται νὰ ἐννοεῖ τόσο τὴν ἐγγεῖο ἰδιοκτησία ὥς καὶ τὸ κεφάλαιο— εἶναι κλοπή, γιὰτὶ ὁ ἰδιοκτήτης ἰδιοποιεῖται, ὅ,τι θὰ ἔπρεπε νὰ διατίθεται ἐλεύθερα σὲ ὅλους. Στὴ θέση τῆς ἰδιοκτησίας, ὑποστηρίζει ὁ Πрунτόν, «μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μόνο ἡ κατοχὴ καὶ ἡ χρῆσις μετὰ τὴν διαρκῆ προϋπόθεσιν ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἐργάζεται καὶ ἔχει πρὸς τὸ παρὸν στήν κατοχὴν τοῦ μόνο τὰ ἀντικείμενα ποὺ παράγει». (6)

Γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀμεσῆς σχέσεως ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ποὺ παράγει ἓνας ἄνθρωπος καὶ σ' αὐτὰ ποὺ καταναλώνει, ἡ βασικὴ προϋπόθεσις, σύμφωνα μετὰ τὸν Πрунτόν, εἶναι ἡ κατάργησις ὁλόκληρης τῆς καθιερωμένης δομῆς πιστώσεων καὶ ἀνταλλαγῶν. Ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποὺ θὰ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ οἱ κεφαλαιοῦχοι, οἱ τράπεζες καί, στήν οὐσία, τὸ χρῆμα, οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων θὰ ἐπιστρέφουν σὲ μιὰ ὑγιῆ φυσικὴ ἀπλότητα. Ὁ Πрунτόν ἐμελλε, πράγματι, τὸ 1849 νὰ κάνει μιὰ σύντομην ἀποτυχημένην προσπάθειαν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς μεταρρύθμισης, ἰδρύοντας ἀπὸ μόνος του μιὰ Τράπεζαν τοῦ Λαοῦ, ποὺ δὲν διέθετε κεφάλαιον καὶ δὲν ἀποκόμιζε κέρδη, καὶ ὅπου οἱ πελάτες μπορούσαν νὰ συσσωρεύσουν πιστώσεις γιὰ τὰ ἀγαθὰ ποὺ εἶχαν παραχθεῖ πραγματικὰ ἀπὸ τοὺς ἰδίους. Ἔτσι μπορούσαν νὰ ἀνταλλάσσουν τὸ προϊόν μετὰ τὸ προϊόν χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη χρημάτων. «Πρέπει νὰ καταστρέψουμε τὴν βασιλικὴν κυριαρχίαν τοῦ χρυσοῦ», ἔγραφε ὕστερον ἀπὸ τὴν συντριβὴν τῶν προσπαθειῶν του νὰ ἐφαρμόσῃ στήν πράξιν τὴν ἰδέαν του, «μεταβάλλοντας κάθε προϊόν τῆς ἐργασίας σὲ τρέχον νόμισμα...» (7) Ἦταν μιὰ ἰδέαν ποὺ ὁ Πрунτόν, παρ' ὅλη τὴν ἀποτυχίαν τῆς καὶ τὴν μὴ ἐφαρμογὴν τῆς, δὲν θὰ τὴν ἐγκατέλειπε ποτὲ καὶ θὰ ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖον τῆς ἀποφῆς του γιὰ τὴν κοινωνικὴν ὁργάνωσιν, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ὑπερασπίσῃ μετὰ τὸ ἔργον του.

Πρὶν γράφῃ τὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» καὶ τὰ προηγούμενα δοκίμιά του γιὰ τὴν ἰδιοκτησίαν, ὁ Πрунτόν εἶχε

μελετήσει τη φιλοσοφία του Κάντ και του Φίχτε. Οί έπαφές του όμως με τους Γερμανούς έμιγκρέδες στο Παρίσι του διδάξαν τον τρόπο σκέψης και τη φρασεολογία της γερμανικής φιλοσοφίας και του γνώρισαν τη χεγκελιανή σχολή. Έτσι τὰ κείμενά του της δεκαετίας του 1840 ασχολούνται ιδιαίτερα με τη συζήτηση για τὸ Ὑποκείμενο και τὸ Ἀντικείμενο, τὴ θάση τῆς ἠθικῆς και τῆς διαλεκτικῆς. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ, μᾶλλον ἀδέξια, προσπάθεια τοῦ Προυτὸν νὰ συγκροτήσει τὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» σύμφωνα με τὸ χεγκελιανὸ πρότυπο ἦταν ποὺ προκάλεσε τὴν εἰρωνεία τοῦ Μάρξ, και φαίνεται πὼς ὑπάρχει κάποια ἀλήθεια στὸ σχόλιο ποὺ ἔκανε ὁ Μάρξ: «Ἀπὸ τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς ὁ κύριος Προυτὸν διατήρησε μόνο τὴ φρασεολογία». Ὁ Μάρξ ἰσχυρίστηκε πὼς αὐτὸς εἶχε γνωρίσει τὸν Προυτὸν τὸν χεγκελιανισμό και ἔγραψε: «Τοῦ ἐμφύσησα τὸν χεγκελιανισμό πρὸς μεγάλο του κακὸ, μὰ και δὲν μποροῦσε νὰ μελετήσει τὸ θέμα σὲ βάθος, ἀφοῦ δὲν ἤξερε Γερμανικά». (8) Ὁ Μάρξ παρουσίασε τὴν δξύτατη κριτικὴ του ἐνάντια στὶς οἰκονομικὲς θεωρίες τοῦ Προυτὸν μέσα σ' ἓνα χρόνο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ «Συστήματος οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων», με ἓνα βιβλίο του ποὺ τιτλοφορήθηκε, παρωδώντας τὸν ὑπότιτλο τοῦ Προυτὸν, «Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας». Στὴν οὐσία, ὅμως, ὅπως συνέβαινε συχνὰ με τὸν Μάρξ, οἱ θεωρητικὲς διαφορὲς ἔκρυβαν μιὰ βαθιὰ προσωπικὴ διαφορά. Ὁταν ὁ Προυτὸν πρωτοσυνάντησε τὸν Μάρξ τὸ χειμῶνα τοῦ 1844-45, ὁ Προυτὸν ἦταν ἤδη συγκριτικὰ διάσημος συγγραφέας, ποὺ τὰ κείμενά του και οἱ ἰδέες του συζητιοῦνταν πλατιά, ἐνῶ ὁ Μάρξ ἦταν ἀκόμα ἓνας ἀγνωστος ριζοσπάστης Γερμανὸς δημοσιογράφος. Ὁ Μάρξ πολὺ γρήγορα διαπίστωσε πόσο χρήσιμος μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ Προυτὸν γιὰ τὴ δουλειὰ του και ἔκανε τὴν πρόταση ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ δράσει σὰν ἀντιπρόσωπος στὸ Παρίσι μιᾶς ὁργάνωσης ποὺ θὰ συνέδεε τοὺς σοσιαλιστὲς τῶν διαφόρων χωρῶν με τὴ μέθοδο τῆς ἀλληλογραφίας — πρώτη ἀπόπειρα γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Διεθνούς, στὴν ὁποία εἴκοσι χρόνια ἀργότερα θὰ κυριαρχοῦσε ὁ Μάρξ. Ὁ Προυτὸν δὲν ἐνθουσιάστηκε με τὴν ἰδέα· φαίνεται πὼς παρόλο τὸ θαυμασμό του γιὰ τὸν Μάρξ και τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς νέας γερμανικῆς φιλοσοφίας, εἶχε ἀντιληφθεῖ πόσο δύσκολος συνεργάτης ἦταν ὁ Μάρξ.

και δπωσδήποτε υπήρχαν ήδη διαφωνίες που αποκαλύπτονται δλοκάθαρα με την απάντηση του Προυντόν στον Μάρξ. «Άς έρευνήσουμε μαζί, αν θέλετε, τους νόμους τής κοινωνίας», έγραφε ο Προυντόν, «τον τρόπο με τον οποιο πραγματώνονται, τή διαδικασία με την οποία καταφέρνουμε νά τους ανακαλύπτουμε· αλλά για όνομα του Θεού, αφού καταστρέφουμε όλους τους a priori δογματισμούς, μή θέλετε κι έμεις με τή σειρά μας νά προπαγανδίσουμε στο λαό διάφορα δόγματα· μή θέλετε νά έμπλακοϋμε στην αντίφαση του συμπατριώτη σας Λούθηρου, που, αφού άνέτρεψε τήν καθολική θεολογία, άρχισε άμέσως, με δπλα τους άφορισμούς και τ' άναθέματα, νά θεμελιώνει τήν προτεστάντικη θεολογία». (9)

Ήταν ή πρώτη φορά που εκφραζόταν ή διαφορά και ή άσυμφωνία απόψεων ανάμεσα στο γαλλικό και το γερμανικό έργατικό κίνημα — διαφορά που έπρόκειτο ν' αποτελέσει χαρακτηριστικό τής μεταγενέστερης σοσιαλιστικής ιστορίας — ενώ το ρήγμα ανάμεσα στον Μάρξ και τον Προυντόν έθετε το πρότυπο για το μελλοντικό ρήγμα ανάμεσα στον Μάρξ και τον Μπακούνιν, που θα δίχαζε για πάντα το διεθνές έργατικό κίνημα. Ο Μάρξ συμπλήρωσε αϋτή τήν προσπάθειά του νά θεμελιώσει μιá συνεργασία με τον Προυντόν με τήν σφοδρότατη επίθεση που περιέχεται στο βιβλίο του «Η άθλιότητα τής φιλοσοφίας». Ήταν καλύτερος φιλόσοφος και καλύτερος οικονομολόγος από τον Προυντόν, και μεγάλο μέρος τής κριτικής του για τις θεωρίες του Προυντόν δικαιώθηκε. Κι όμως υπάρχει κάποια διάση στην παρατήρηση με την οποία δέχτηκε ο Προυντόν τήν επίθεση του Μάρξ: «Η άληθινή σημασία του έργου του Μάρξ είναι ότι λυπάται που σκέφτηκα σαν κι αϋτόν σε τόσα πολλά θέματα, και μάλιστα το έκανα πρώτος» (10)

Πράγματι, ή σπουδαιότητα των πρώτων έργων του Προυντόν δέν οφείλεται τόσο πολϋ στα θεωρητικά του επιχειρήματα, που είναι συχνά συναρπαστικά, οϋτε και στις άπλές φράσεις δπως «ή ιδιοκτησία είναι κλοπή» ή «ή πολυαριθμότερη και φτωχότερη τάξη» που έπρόκειτο νά γίνουν κοινοτοπίες τής επαναστατικής ρητορικής. Οφείλεται σ' ολόκληρη τήν αντίληψή του για τή φύση του ανθρώπου και τής κοινωνίας. Για τον Προυντόν, δπως είπαμε, ή εργασία ήταν το χαρακτηριστικό τής φύσης του ανθρώπου· κατá τή γνώμη του ο άνθρωπος που δέν εργάζεται, δέν

είναι αληθινός άνθρωπος που ζει ολοκληρωμένη ζωή. Κατά συνέπεια ή εργασία ήταν τόσο κοινωνική αναγκαιότητα όσο και ήθική αρετή. Παρείχε το βασικό στοιχείο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και ταυτόχρονα το βασικό ήθικό πρότυπο. Και μολοντί ο ίδιος ο Προυτόν ήταν διαγνούμενος και αποδεχόταν με τή σκέψη του τήν αξία της πνευματικής εργασίας, είχε στο μυαλό του τή χειρωνακτική εργασία των αγροτών και των τεχνιτών. "Αν για τον Μάρξ το προλεταριάτο ήταν ή τάξη εκείνη που προοριζόταν από τους αμετάκλητους νόμους της ιστορίας να θριαμβεύσει, για τον Προυτόν το προλεταριάτο ήταν ή τάξη εκείνη που με τὰ δεινά και τους μόχθους της θα έκανε δυνατή μιὰ νέα ήθική καθώς και μιὰ νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων. Ή αίσθηση της αξιοπρέπειας της εργασίας, και ή αναγκαιότητα της διαφύλαξής της από τον εξευτελισμό που της επιβάλλουν οι μηχανές και από τήν εκμετάλλευση που της επιβάλλει το καπιταλιστικό σύστημα, διαπνέει όλο το έργο του Προυτόν, κι αυτή ή ιδέα του καθήκοντος που έχει ο εργάτης απέναντι στον έαυτό του και της αποστολής που έχει απέναντι στον κόσμο αποτελεί τή βάση όλολκληρης της συνακόλουθης αναρχικής θεωρίας.

Ή θεωρία του Προυτόν, όμως, ότι ο εργάτης πρέπει να είναι ή βάση όλολκληρης της κοινωνίας, δέν τον έκανε να παραβλέπει τις αδυναμίες και τὰ έλαττώματα των εργατών που γνώριζε. Αντιμετώπιζε τήν εργατική τάξη με όλα της τὰ έλαττώματα. Γι' αυτόν και για τον φίλο του και όπαδό του, τον ζωγράφο Γκυστάβ Κουρμπέ, οι εργάτες ήταν άτομα, και όχι απλώς το άνωνυμο σύμβολο της αξιοπρέπειας της εργασίας, όπως εμφανίζονται, λογουχάρη, στους πίνακες ενός άλλου συγχρόνου τους, του Ζάν Φρανσουά Μιλλέ. «Ο άνθρωπος», σύμφωνα με τον Προυτόν, «είναι τύραννος ή σκλάβος με τή δική του θέληση πριν γίνει τύραννος ή σκλάβος από τή μοίρα· ή καρδιά του προλετάρειου είναι σαν και τήν καρδιά του πλούσιου, άντρο φλύαρου αίσθησιασμού, φωλιά βρωμιάς και υποκρισίας». (11) «Το μεγαλύτερο εμπόδιο που θα πρέπει να ξεπεράσει ή εφαρμογή της ισότητας δέν είναι ή αστοκρατική ψωροπερηφάνεια του πλούσιου», έγραφε, «άλλά ο αντίθετος έγωϊσμός του φτωχού». Δέν ήταν αρκετό ν' αλλάξουν οι θεσμοί της κοινωνίας για ν' αλλάξει και ή φύση του ανθρώπου.

Κάθε πραγματική μεταρρύθμιση πρέπει να είναι και ήθικη μεταρρύθμιση στο κάθε άτομο. «Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του αμαρτωλός, ουσιαστικά όχι κακοποιός, αλλά κακοφτιαγμένος, και η μοίρα του είναι να αναπαράγει διαρκώς μέσα του το ιδανικό του». (12) Στην προκειμένη περίπτωση συναντούμε άλλο ένα σημαντικό διαφορές τόσο με τους ουτοπικούς, όπως τον Σαλν - Σιμόν και τον Φουριέ, για τους οποίους αρκούσε ν' αλλάξει το περιβάλλον του ανθρώπου για ν' αλλάξει και η φύση του, όσο και με τον Μάρξ, για τον οποίο η ήθικη ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τις υλικές συνθήκες. Η έμφαση που έδινε ο Προυντόν στην αναγκαιότητα έθελοντικής προσπάθειας από το κάθε άτομο ήταν κάτι στο οποίο συμφώνησε απόλυτα η μεταγενέστερη αναρχική θεωρία και πρακτική καθώς και μια δλόκληρη σχολή γαλλικής σοσιαλιστικής σκέψης.

Η αντίληψη του Προυντόν για τη διχασμένη φύση του ανθρώπου και για την αρχική του αμαρτία τον κάνει να πλησιάζει την πίστη στο Θεό, πράγμα που δεν συμβαίνει σε καμιά περίπτωση με τους αναρχικούς. Γι' αυτόν ο Θεός και ο άνθρωπος είναι αντιμέτωποι, και ο αγώνας τους είναι αγώνας του ανθρώπου με το καλύτερο μέρος του εαυτού του: «Αλλά ο Θεός και ο άνθρωπος, παρ' όλη την αναγκαιότητα που τους συνδέει, είναι έγνωιες ασυμβίβαστες' αυτό που οι μοραλιστές έχουν αποκαλέσει με την εύλαβέστατη συκοφαντία τους πόλεμο του ανθρώπου ενάντια στον εαυτό του, δεν είναι τελικά παρὰ ο πόλεμος του ανθρώπου ενάντια στο Θεό, ο πόλεμος της σκέψης ενάντια στο έγστικτο, ο πόλεμος της λογικής, του σχεδιασμού, της διαλογής, της υπομονής ενάντια στο παράφορο ή μοιραίο πάθος, κι αυτό αποτελεί αδιάσειστη απόδειξη». (13) Αν οι ιδέες του Προυντόν για την οργάνωση της κοινωνίας βασίζονται στην πίστη του για τη δυνατότητα ορθολογικών οικονομικών και κοινωνικών νόμων, η αντίληψή του για την ανθρώπινη φύση είναι θεμελιωμένη στη συνειδητοποίηση της δύναμης του ανορθολογικού και στη διαρκή προσπάθεια που απαιτείται για να μπορέσουν οι άνθρωποι να συμπεριφερθούν λογικά. Η νέα τάξη πραγμάτων δεν είναι εύκολη, άμεσα πραγματοποιήσιμη ουτοπία' όταν ο Προυντόν έγραφε στο σημειωματάριό του «Έλευθερία, Ίσότητα, Αδελφσύνη! Προτιμώ Έλευθερία, Ίσότητα, Λιτότητα,» (14) έγνωσε αυτό ακριβώς που έλεγε.

Ἡ ἀποψη γιὰ τὴ βία ποὺ εἶναι ἐμφυτη στοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἀνορθολογικοῦ στοιχείου στὶς πράξεις τους, ἔκανε τοὺς μεταγενέστερους στοχαστὲς τοῦ δικαίου καθὼς καὶ τοὺς φιλόσοφους τῆς ἀναρχικῆς βίας νὰ θεωροῦν δάσκαλό τους τὸν Προυντόν. Ἔχει ἐπίσης ὁρισμένες παράδοξες ἐπιδράσεις στὸ ἔργο καὶ στὴν προσωπικότητα τοῦ Προυντόν, ἔτσι ποὺ οἱ δύο συγκρουόμενες πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης φύσης ποὺ παρατήρησε νὰ ἀντικατοπτρίζονται ἀκόμα καὶ στὸ δικό του χαρακτήρα καὶ στὸ ἔργο του. Ἡ βιαιότητα ὅμως τοῦ χαρακτήρα του δὲν τὸν ὤθησε νὰ λάβει ἅμεσα μέρος σὲ ἐπαναστάσεις. Μολονότι μποροῦσε νὰ διακηρύξει στὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 στὸ Παρίσι ὅτι «ἄκουγε τὸ μεγαλόπρεπο βρυχηθμὸ τῶν κανονιῶν», δὲν δρέθηκε, ὅπως ὁ Μπακούνιν, στὸ ἐπίκεντρο κάθε βίαιης ἐξέγερσης. Πίστευε γενικὰ ὅτι ἡ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ εἰρηνικὰ μέσα καὶ φοβόταν μήπως ἡ ἐπανάσταση ἔφερνε μαζί της τοὺς κινδύνους μιᾶς νέας τυραννίας. «Δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε τὴν ἐπαναστατικὴν δράση μέσο γιὰ τὴν κοινωνικὴ μεταρύθμιση», ἔγραφε στὸν Μάρξ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ διαφωνία τους, «γιατὶ αὐτὸ τὸ θεωρούμενο μέσο θὰ ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἐπὶ κλησὶν στὴ βία, στὴν αὐθαιρεσία, μὲ λίγα λόγια καθαρὴ ἀντίφαση» (15).

Ἡ βιαιότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Προυντόν εἶναι περισσότερο προσωπικὴ καὶ ἐκφράζεται μὲ τρομακτικὰ ξεσπάσματα ἐνάντια, λογουχάρη, στοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς δημοφυλόφιλους, ἢ, ὡς ποῦμε, ἐνάντια στὸ ἀγγλικὸ ἔθνος· καὶ μολονότι ὅταν βρίσκεται στὶς λογικὲς του στιγμὲς προχωρεῖ τόσο πολὺ, ὥστε ν' ἀμφισβητεῖ τὸ δικαίωμα τῆς κοινωνίας νὰ ἐπιβάλλει ἔστω καὶ τίς ἐλάχιστες ποινές, ἄλλες φορὲς ζητάει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου καὶ ἀκόμα καὶ τὴ χρῆση βασανιστηρίων. (16)

Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ Προυντόν προσπάθησε νὰ ἐφεύρει μεθόδους γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν καὶ τὴν μεταβολὴ τῶν βίαιων ἐνστικτῶν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ὀρθολογικῶν στόχων. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἐνστικτὰ ἦταν ὑπεύθυνα γιὰ τὴν πρόκλησιν τῶν πολέμων καὶ διὰ τὰ νομοθετικὰ συστήματα, ἐγχώρια ἢ διεθνή, ἦταν ἐφαρμόσιμα μόνον στὸ βαθμὸ ποὺ μποροῦσαν νὰ καναλιζάρουν τὰ φυσικὰ ἀνθρώπινα συναισθήματα τοῦ μίσους καὶ τῆς

ἐπιθυμίας για ἐκδίκηση. Ὁ πόλεμος ἦταν ἀναπόφευκτος στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία λόγω τῆς ψυχολογικῆς του καταγωγῆς: παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες νὰ διατηρηθεῖ μέσα σὲ ὁρισμένα πλαίσια μὲ τὴ σύναψη συμφωνιῶν καὶ συμβάσεων, δὲν ἔγινε δυνατό νὰ ἐμποδιστεῖ τὸ ξέσπασμά του, καὶ ἐπομένως, ἐφόσον δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐλεγχθεῖ, ὁ πόλεμος θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθεῖ. «Ἡ καταστροφή τοῦ милитаризμου εἶναι ἡ ἀποστολὴ τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ ποιὴν γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἀποτυχία τὴν ἀπεριόριστη παρακμὴ». (17) Ὁ πόλεμος θὰ μπορούσε νὰ ἐξαφανιστεῖ μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης ποὺ θὰ παρείχε κάποια ἐπαρκῆ μέθοδο γιὰ τὴν ἐκτροπὴ τῶν ἐνστικτῶν τοῦ μίσους καὶ τῆς ἐκδίκησης πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὑποστήριξης τοῦ νομοθετικοῦ συστήματος ποὺ θὰ ἦταν ἀμοιβαία σεβαστό.

Σ' ὅλη του τὴ ζωὴ καὶ σ' ὅλα του τὰ ἔργα ὁ ἀκράτος πουριτανισμὸς τοῦ Προυντόν, ἰδιαίτερα στὰ σεξουαλικά προβλήματα, ὀφείλεται στὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴ βίαιη, τυφλὴ καὶ καταστροφικὴ φύση τῶν ἀνθρώπινων ἐνστικτῶν. Μία ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τῆς σκληρῆς δουλειᾶς, κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν ὅτι θὰ μείωνε τὴ σεξουαλικὴ ἐπιθυμία κι ἔτσι θὰ πρόσφερε ἓνα φυσικὸ μέσο γιὰ τὸν ἐλεγχὸ τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Προυντόν ἦταν κατὰ συνέπεια ἀντιφεμινιστής· ἡ θέση τῆς γυναίκας ἦταν στὸ σπίτι καὶ δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐναλλαγὴ παρὰ νὰ εἶναι νοικοκυρὰ ἢ πόρνη. Ἦταν θαύματα προσηλωμένος στὴ μητέρα του καὶ οἱ ἀγροτικὲς ἀρετὲς τῆς τῆς λιτότητας καὶ τῆς αὐταπάρνησης παρέμειναν καὶ γι' αὐτὸν οἱ ἰδανικὲς ἰδιότητες τῆς γυναίκας. Διάλεξε τὴ γυναίκα του μὲ βάση αὐτὲς τὶς ἀπόψεις: ὕστερα ἀπὸ τὴ συνάντησή του μὲ μιὰ ἄγνωστη κοπέλα στὸ δρόμο, ποὺ τοῦ φάνηκε πὼς εἶχε τὴν κατάλληλὴ ἐργατικὴ ἐμφάνιση, τῆς ἔγραψε: «Μετὰ ἀπὸ τὰ θέματα τῆς ἡλικίας, τῆς περιουσίας, τῆς ἐμφάνισης, τῆς ἠθικῆς, ἔρχεται τὸ θέμα τῆς μόρφωσης: Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σᾶς πῶ, ἰδεσποίνis, ὅτι ἔγιωθα πάντοτε ἀντιπάθεια γιὰ τὶς ψηλομύτες κυρίες, γιὰ τὴν καλλιτέχνyδα ἢ τὴ συγγραφέα... Ἀλλὰ ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα, ἀπλή, χαριτωμένη, ἀφελής, ἀφοσιωμένη στὴ δουλειὰ καὶ τὰ καθήκοντά της, αὐτά, μὲ λίγα λόγια, ποὺ πιστεύω πὼς διέκρινα σὲ σᾶς, ἀξίζουν τὴν ἐκτίμηση καὶ τὸ θαυμασμό μου». (18) (Σὲ τελευταία ἀνάλυση, κατέληξε νὰ εἶναι

δπως και δλοι οί άλλοι τρόποι για να διαλέξει κανείς σύζυγο.)

Ἡ οἰκογένεια ἦταν ἀπαραίτητα ἡ βάση τῆς κοινωνίας τοῦ Πруντόν· καί σ' αὐτό τὸ θέμα διαφέρει ἀπὸ τὰ κοινοδικὰ σχήματα τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν. «Χωρὶς οἰκογένεια, χωρὶς πόλη, χωρὶς δημοκρατία»,⁽¹⁹⁾ ἔγραφε, καί στὴν ἀγροτική ἀπλότητα τῆς δικῆς του οἰκογενειακῆς ζωῆς (ποῦ ἀναπαραστήθηκε θαυμάσια στὸ πασίγνωστο πορτραῖτο τοῦ Κουρμπέ) ἀνακάλυψε τὴ δική του ἀπελευθέρωση ἀπὸ ὁρισμένες ἐντάσεις τῆς ἴδιας του τῆς φύσης. Αὐτὰ ἀκριδῶς τὰ ἐνστικτώδη παθιασμένα του συναισθήματα τὸν ἔκαναν τόσο δυναμικὸ ἐπαναστάτη στοχαστή, καί παρόλες τὲς ἐτερόκλητες γνώσεις του καί τὲς προσπάθειές του γιὰ συστηματική φιλοσοφία, αὐτὰ ἀκριδῶς, ὅπως συνειδητοποίησε κι ὁ ἴδιος, τοῦ ἔδωσαν δύναμη, ἔστω κι ἂν μερικὲς φορές προκάλεσαν ἀσυνέπειες στὴ θεωρία του καί ξεσπάσματα βιαιότητας καί προκατάληψης. Ὁ ἴδιος ὁ Πрунτόν περιέγραψε συνοπτικὰ αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς ζωῆς του μὲ ἓνα του σχόλιο στὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο: «Ἀπὸ ποῦ ἀντλῶ τὸ πάθος μου γιὰ τὴ δικαιοσύνη ποῦ μὲ βασανίζει, μ' ἐξαγριώνει καί μ' ἐξοργίζει; Δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἐξηγήσω. Εἶναι ὁ θεὸς μου, ἡ θρησκεία μου, εἶναι ὅλα γιὰ μένα: κι ἂν προσπαθῶ νὰ τὸ δικαιολογήσω μὲ τὴ φιλοσοφικὴ λογική, διαπιστώνω πῶς δὲν μπορῶ». ⁽²⁰⁾

2

Μὲ τὰ βιβλία καί τὲς μپροσοῦρες του τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, ὁ Πрунτόν ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὲς φιλοσοφικὲς καί οἰκονομικὲς πεποιθήσεις του, καί δὲν ἀναφέρθηκε ἐκτεταμένα στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας μετὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν μεταβολῶν ποῦ πίστευε πῶς ἔπρεπε νὰ γίνουν ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καί τὸ σύστημα ἀνταλλαγῶν. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔμως εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἀπέριπτε τὴν ἰδέα τοῦ κράτους. «Τὶ εἶναι ἡ κυβέρνησις;» ἔθεσε τὸ ἐρώτημα τὸ 1840· κι ἔδωσε τὴν Σαιν-Σιμονικὴ ἀπάντηση: «Ἡ κυβέρνησις εἶναι ἡ δημόσια οἰκονομία, ἡ ἀνώτατη διεύθυνση τῆς ἐργασίας καί τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ὅλου τοῦ ἔθνους». ⁽²¹⁾ Ἀργότερα πάλι στὸ «Τὶ

«Είναι η ιδιοκτησία;» δείχνει προς τὰ ποῦ κατευθύνεται ἡ πολιτικὴ του σκέψη: «Ἡ ἐλεύθερη συνένωση, ἡ ἐλευθερία, στὸ βαθμὸ ποῦ διατηρεῖ τὴν ἰσότητα στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὴν ἰσοροπία στὶς ἀνταλλαγές, εἶναι ἡ μοναδικὴ δυνατὴ μορφή τῆς κοινωνίας, ἡ μοναδικὴ δίκαιη καὶ ἀληθινὴ μορφή τῆς κοινωνίας. Ἡ πολιτικὴ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐλευθερίας· ἡ κυβέρνηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, μὲ ὁποιοδήποτε ὄνομα κι ἂν ἐμφανιστεῖ, εἶναι καταπίεση: ἡ ἀνώτατη τελείωση τῆς κοινωνίας συνίσταται στὴν ἐνότητα τάξης καὶ ἀναρχίας». (22) Οἱ ἐμπειρίες ὁμῶς τοῦ Προυντὸν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1848 ἔστρεψαν τὴν προσοχή του στὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς καθὼς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ὁργάνωσης, καὶ τὸν ὥθησαν νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ διπλὸ πρόγραμμα, ποῦ τὸ περιέγραφε συνοπτικά, ὅταν δήλωνε: «Θεμελιώνεται λοιπὸν ἡ ἰδέα μας γιὰ τὸν ἀναρχισμό: ἡ ἀνυπαρξία κυβέρνησης ἀναπτύσσεται ὅπως ἀναπτύχθηκε προηγουμένως ἡ ἀνυπαρξία ἰδιοκτησίας». (23) Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ ἄρνηση τῆς κυβέρνησης καὶ ἡ ἄρνηση τῆς ἰδιοκτησίας κάνει τὸν Προυντὸν τὸν πρῶτο αὐθεντικὸ ἀναρχικὸ στοχαστή.

Μολονότι τὸ 1848 ὁ Προυντὸν ἦταν πλατιὰ γνωστὸς σὰν ἐπαναστάτης συγγραφέας, δὲν εἶχε στὴν οὐσία πολλὰς ἐπαφὰς μὲ πρακτικὰς πολιτικὰς ὁργανώσεις. Στὴ Λυών, εἶναι ἀλήθεια, ἤρθε σὲ ἐπαφή μὲ μιὰ ἀπὸ τίς ἡμιπαράνομες ριζοσπαστικὰς ὁργανώσεις, τοὺς Μιουτσουαλιστὰς, ποῦ τὸ ὄνομά τους ἐπρόκειτο ν' ἀναβιωθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς δικούς του ὁπαδούς, καὶ εἶχε κάνει ὁρισμένους διαπιστώσεις γιὰ τίς ἐπαναστατικὰς δυνατότητες τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου. Ὅλα του τὰ ἐνστικτα ὁμῶς ἐναντιώονταν στὴν πολιτικὴ δράση, καὶ ἦταν τόσο διστακτικὸς γιὰ τοὺς σκοποὺς, τίς μεθόδους καὶ τὰ κίνητρα τῶν μικροαστῶν φιλελεύθερων δημοκρατῶν, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς σκοποὺς καὶ τίς μεθόδους τῶν ὁπαδῶν τοῦ Σαιν-Σιμόν καὶ τοῦ Φουριέ. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1848 τὸν ἀνάγκασε ὁμῶς ν' ἀναλάβει δράση ποῦ στὴν οὐσία ἀποδοκίμαζε. Εἶχε ἐνθουσιαστεῖ μὲ τὴν κατάστασι, καὶ δρέθηκε στὸ δρόμο, σύμφωνα μὲ διάφορους ποῦ τὸν εἶδαν, νὰ βοηθᾷ στὸ ξερίζωμα ἐνὸς δέντρου γιὰ τὸ στήσιμο ὁδοφράγματος—ἡ μοναδικὴ ἐπαναστατικὴ πράξη ποῦ ἔκανε ποτέ. Κυκλοφόρησε μιὰ μπροσούρα ὅπου ἔριχνε τὸ σύνθημα τῆς ἐκθρόνισης τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου, καὶ τελικὰ

επέτρεψε στον ξαυτό του ακόμα και να εκλεγεί στην Έθνοσυνέλευση. Αίσθανόταν όμως διαρκώς ότι οι στόχοι της επανάστασης ήταν λαθεμένοι. Άντι για την κοινωνική επανάσταση και την αναμόρφωση ολόκληρου του συστήματος της ιδιοκτησίας, οι ηγέτες της Δεύτερης Δημοκρατίας ενδιαφέρονταν μόνο για πολιτικές και συνταγματικές μεταβολές. Άκόμα και οι προσπάθειες για οικονομική δράση, όπως τα εθνικά εργαστήρια που υποστήριζε ο Λουί Μπλάν, και που τα εισήγαγε η κυβέρνηση, με τροποποιημένη μορφή, προσπαθώντας μάταια να αντιμετωπίσει την αυξανόμενη ανεργία και τη δυσαρέσκεια, βασίζονταν, σύμφωνα με τον Πруντόν, σε λαθασμένες αρχές, γιατί απλώς αντικαθιστούσαν την καταπίεση από το κράτος με την καταπίεση από τον εργοδότη. Κατά συνέπεια η σταδιοδρομία του Πрунτόν στην Έθνοσυνέλευση ήταν βασικά αρνητική. «Ψήφισα ενάντια στο Σύνταγμα», δήλωσε, «όχι γιατί περιέχει πράγματα που κατακρίνω και δεν περιέχει πράγματα που επιδοκιμάζω. Ψήφισα ενάντια στο Σύνταγμα γιατί είναι Σύνταγμα». (24) Απογοητεύτηκε από τις προσπάθειές του να χρησιμοποιήσει την Έθνοσυνέλευση ως μέσο οικονομικής μεταρρύθμισης: όταν προσπάθησε να περάσει ένα νομοσχέδιο για την αναδιοργάνωση του συστήματος φορολογίας, που πρόβλεπε βασικά την κατάσχεση του μεγαλύτερου μέρους των ιδιωτικών περιουσιών για τη θέσπιση Τραπεζών πιστώσεων και επιχορηγήσεων προς τους αγρότες και τους εργάτες, αντιμετώπισε κακόβουλα γέλια και μιιά αϊθουσα που αϊδειαζε συνεχώς. Άποτυχημένη ήταν όπως είδαμε και η προσπάθειά του το 1849 να δημιουργηθεί με ιδιωτική πρωτοβουλία μιιά Τράπεζα του Λαού.

Η έμπειρία του 1848 διάλυσε τις ψευδαισθήσεις του και η άμεση αντίδρασή του ήταν καθαρά απαισιόδοξη: «Ναί, είμαστε ήττημένοι και ταπεινωμένοι· ναί, χάρη στην απειθαρχία μας, χάρη στην ανικανότητά μας για επανάσταση, είμαστε όλοι διαλυμένοι, φυλακισμένοι, άφοπλισμένοι, αποβλακωμένοι...» (25) Άπό το 1849 κι ύστερα απομακρύνθηκε για τα καλά από την πολιτική και τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις και έξελίχθηκε σε πραγματικό άναρχικό.

Τόν Ιανουάριο του 1849 ο Πрунτόν δημοσίευσε μιιά βίαιη κριτική ενάντια στον Λουδοβίκο Ναπολέοντα, τον πρόσφατα εκ-

λεγμένο Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, καὶ δικάστηκε γιὰ προτροπὴν
σὲ στάση. Κατάφερε νὰ παραμείνει κρυμένος γιὰ λίγους μῆνες,
ἀλλὰ τὸν συλλάβανε τὸν Ἰούλιο καὶ φυλακίστηκε γιὰ τρία χρό-
νια, μολονότι τὸν περισσότερο καιρὸ τῆς φυλάκισής του οἱ συγ-
θήκες δὲν ἦταν σκληρὲς καὶμποροῦσε νὰ ἀρθρογραφεῖ καθὼς
καὶ νὰ βλέπει τὴν οἰκογένειά του καὶ τοὺς φίλους του. Ὅλα τὰ
ὕπολοιπα χρόνια του —πέθανε τὸ 1865— κέρδιζε δύσκολα τὴ
ζωὴ του σὰν ἀρθρογράφος καὶ συγγραφέας μικρῶν φυλλαδίων
καὶ θεμελίωνε τὴ φήμη του σὰν ἀπόλυτα ἄφοβος καὶ ἀνεξάρτητος
στοχαστῆς ποὺ δὲν θὰ τὸν ἔκανε νὰ σωπάσει ἢ ἀπειλὴ τῆς φυλά-
κισῆς ἢ τῆς ἐξορίας. Ἡ σχέση του μὲ τὸν Λουδοβίκο Ναπολέον-
τα ἦταν ἀρχετὰ ἀμφίροπη. Τὴν ἐποχὴ τοῦ πραξικοπήματος τοῦ
1851 ὁ Πруντόν ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ καλοδεχτεῖ τὴ δικτατο-
ρίαν τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς στάσης του
εἶναι πολλοὶ καὶ στήν οὐσίαν μπερδεμένοι. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ
—σὰν τοὺς φιλόσοφους τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ ἀναζητοῦσαν τὴ βοή-
θεια κάποιου γενναιόδωρου ἀριστοκράτη— δὲν εἶχε ἐγκαταλεί-
ψει τελείως τὶς ἐλπίδες του ὅτι ἴσως ὁ Λουδοβίκος Ναπολέοντας νὰ
ἐφάρμοζε ὁρισμένα ἀπὸ τὰ σχέδιά του γιὰ φορολογικὲς μεταρυθ-
μίσεις καὶ γιὰ παροχὴ ἐλεύθερων πιστώσεων. Ταυτόχρονα, σύμ-
φωνα μὲ τὸν Πруντόν, ὁ Ναπολέοντας ἦταν τουλάχιστον ἡ ἀ-
σφαλιστικὴ δικλείδα ἐνάντια στήν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας
ποὺ φαινόταν σὰν ἡ μοναδικὴ ἐναλλαγὴ τὴν ὥρα ποὺ εἶχε ἀποτύχει
ἡ προσπάθεια γιὰ ἀστικὴ δημοκρατία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ
φαίνεται πὼς ὑπῆρχε κάποιο στοιχεῖο χαιρεκακίας στήν ἀποδοχὴ
τοῦ πραξικοπήματος ἀπὸ μέρους τοῦ Πрунτόν. Ὅπως οἱ Γερμα-
νοὶ κομμουνιστὲς τὸ 1932 εἶχαν προετοιμαστῇ νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν
ἀνοδο τοῦ Χίτλερ στήν ἐξουσία παρὰ νὰ συνεργαστοῦν μὲ τοὺς
σοσιαλδημοκράτες ἀντιπάλους τους, ἔτσι καὶ ὁ Πрунτόν φαίνε-
ται πὼς θεωροῦσε τὴ δικτατορίαν σὰ μέσο γιὰ τὴν ἡττα τῶν ἐχθρῶν
του καὶ σὰν προοίμιο τῆς ἐπανάστασης, μιὰ φάση τῆς συντριβῆς
τῆς κατεστημένης κοινωνίας ποὺ θ' ἀνοίγε τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀλη-
θινὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ μεταρύθμιση.

Ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ μέρους τοῦ Πрунτόν τῆς δικτατορίας τοῦ
Λουδοβίκου Ναπολέοντα καὶ οἱ ἐπιθέσεις του ἐνάντια στὴ φιλελεύ-
θερη δημοκρατία καὶ στὸ γενικὸ δικαίωμα ψήφου θὰ εἶχαν ἐπι-

πτώσεις στη φήμη και τὸ κύρος του. Στὸν 20ὸ αἰώνα θεωρήθηκε ἀπὸ ὀρισμένα μέλη τῆς ἄκρας δεξιᾶς σὰν πρόδρομὸς τους: θεωρήθηκε πρόγονος τοῦ Μωράς καὶ τῆς Action Francaise* καὶ ἀκόμη, τὴν ἐποχὴ τοῦ καθεστῶτος τοῦ Βισύ, θεωρήθηκε ἐκπρὸς-σωπος τοῦ αὐθεντικοῦ «Γαλλικοῦ» σοσιαλισμοῦ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μαρξιστικὴ ρωσικὴ παραλλαγή. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Πруντόν εἶναι λίγο δύσκολο νὰ χωρέσει μέσα στὰ πλαίσια τῆς παράδοσης τῆς «προοδευτικῆς» φιλελεύθερης πολιτικῆς σκέψης. Ἡ ἀποψή του γιὰ τὴν ἀνορθολογικὴ καὶ βίαιη φύση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ πούρι-τανισμὸς του, ὁ ἀντισημιτισμὸς του, ἡ περιφρόνησή του γιὰ τὶς ἐκλογὰς καὶ τὰ κοινοβούλια καὶ γιὰ ὅλη τὴ φρασεολογία τῶν δημοκρατικῶν κυβερνήσεων εἶναι ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ ἐρμηνευ-τεῖ ἡ συμπάθεια ποὺ ἐνίσωσαν γιὰ τὸ ἀτομὸ τοῦ ὀρισμένου φασί-στες. Κι ὅμως θὰ ἦταν μεγάλο σφάλμα, ἀνεπίτρεπτο θὰ λέγαμε, νὰ θεωρούσαμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα σὰν ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς θεωρίας του, ἢ νὰ τοῦ κολλούσαμε τὴ ρετσινιά τοῦ προφήτη τῶν δικτατοριῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα μὲ βάση τὴ στάση του ἀπέναντι στὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα.

«Ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὅπως παρουσιάζε-ται ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῆς δευτέρας Δε-κεμβρίου» — τὸ ἔργο αὐτὸ ποὺ καταράκωσε τὴ φήμη τοῦ Πрунτόν μεταξὺ τῶν φιλελεύθερων δημοκρατῶν, τόσο τότε ὅσο καὶ ἀργότερα, ἀποκαλύπτει πὼς κατάφερε τελικὰ νὰ βρεθεῖ σὲ μᾶλλον ἀμφίβολη θέση. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπέδειξαν τὰ γεγονότα τῶν χρόνων 1848-51 ἦταν ἡ πλήρης χρεωκοπία τῆς συμβατικῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς σκέψης. Κανένα ἀπὸ τὰ καθεστῶτα ποὺ ἐπικράτησαν στὴ Γαλλία μετὰ τὸ 1789 δὲν μπόρεσε νὰ ἐξασφαλί-σει τὴν τήρηση τῶν «ἀρχῶν τοῦ '89», ποὺ ὁ Πрунτόν τὶς καθό-ριζε σὰν ἐλευθερία τῆς ἰδιοκτησίας, ἐλευθερία τῆς ἐργασίας καὶ φυσικό, ἐλεύθερο, ἴσο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἀνάλογα μὲ τὴν ἱκανότητα καὶ ὄχι μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη. Ἡ ἱστορία τῶν προη-γούμενων ἐξηντατεσσάρων χρόνων ἀπέδειξε, σύμφωνα μὲ τὸν Πрунτόν, ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ ὕπαρξη ἀπολυταρχικῆς κυβέρνη-σης. Εἶναι ἀνοιχτὸς λοιπὸν ὁ δρόμος γιὰ μιὰ καινούργια ὁργάνωση τῆς κοινωνίας ποὺ δὲν θὰ βασίζεται στὴ διαρκὴ κεντρικὴ κυ-

* Γαλλικὴ φασιστικὴ ὁργάνωση (Σ.τ.Μ.).

βέρνηση, αλλά στη συνεχή και μεταβαλλόμενη αλληλεπίδραση συμφερόντων: «'Αν υπάρχει κυβέρνηση, μπορεί να είναι αποτέλεσμα μόνο μιας εξουσιοδότησης, μιας συνθήκης, μιας δημοσπονδίας, με λίγα λόγια θα πρέπει να προέρχεται από την ελεύθερη και αυθόρμητη συγκατάθεση όλων των ατόμων που αποτελούν την Ξννοια Λαός, και που καθένα απ' αυτά επιμένει και επαγρυπνεῖ για τη διαφύλαξη όλων των συμφερόντων του. 'Η κυβέρνηση λοιπόν, αν υπάρχει, αντι να είναι εξουσία, θα αντιπροσωπεύει τη σχέση ανάμεσα σ' όλα τα συμφέροντα που δημιουργούνται από την ελεύθερη ιδιοκτησία, την ελεύθερη εργασία, το ελεύθερο εμπόριο, την ελεύθερη πίστωση, και θα έχει αποκλειστικά αντιπροσωπευτική αξία, όπως το χάρτινο χρήμα που έχει αξία μόνο μέσω του τι αντιπροσωπεύει». ⁽²⁶⁾ 'Αν ή κοινωνία μπορεί να οργανωθεί με βάση την άμεση αλληλεπίδραση των συμφερόντων, και αν αυτή ή οργάνωση βασίζεται στη «σχέση ανάμεσα στις ελευθερίες και τα συμφέροντα», τότε, συνεχίζει ο Προυτόν, εξαφανίζεται ή διαφορά ανάμεσα στην οίκονομία και την πολιτική: «Γιατί για να υπάρχει σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα, αυτά καθ'αυτά τα συμφέροντα πρέπει να υπάρχουν, να δίνουν απαντήσεις από μόνα τους, να προβάλουν τις απαιτήσεις τους και τις δεσμεύσεις τους, να δρούν... Σε τελευταία ανάλυση, όλοι είναι ή κυβέρνηση, άρα δέν υπάρχει καμιά κυβέρνηση. Το σύστημα διακυβέρνησης λοιπόν εξηγείται από τον όρισμό του: όταν λέμε αντιπροσωπευτική κυβέρνηση αυτό σημαίνει σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα· όταν λέμε σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα αυτό σημαίνει άγνυπαρξία κυβέρνησης» ⁽²⁷⁾

Ο Προυτόν δέν διατήρησε για πολύ τις ψευδαισθήσεις του ότι ο Ναπολέοντας ΙΙΙ θα έγκαινίαζε μια νέα κοινωνία, όπου ή κυβέρνηση θα παραχωροῦσε τη θέση της στην ελεύθερη αλληλεπίδραση των αντισυγκεντρωτικών οίκονομικών και κοινωνικών δυνάμεων. 'Αντίθετα, τα μονοπώλεια που ενάντια τους είχε έπιτεθει, ή αστυνομία και ή γραφειοκρατία που είχε καταγγείλει, οι οίκονομικές και κοινωνικές ιδέες που είχε αποδοκιμάσει, όλα αυτά παρουσιάζονταν σταθερά έδραιωμένα στη γαλλική κοινωνία περισσότερο από ποτέ. Οι ιδέες όμως, που τον υποχρέωσαν να αναπτύξει ή άποτυχία της Έπανάστασης του 1848 και της Δεύτερης

Δημοκρατίας, παρέμειναν θεμελιακές για τὰ ἐπόμενα καίμενά του. Ἡ μοναδική ἐλπίδα πραγματοποίησης τῶν οἰκονομικῶν μεταρρυθμίσεων, για τὶς ὁποῖες ἀγωνίστηκε, ἦταν ἡ πλήρης ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας ἔτσι πὺν νὰ συνεργάζονται τὰ οἰκονομικά συμφέροντα, κατάλληλα καὶ δίκαια ὁργανωμένα, για ἀμοιβαῖο ὄφελος χωρὶς τὴν παρέμβαση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. «Αὐτὸ πὺν δάξουμε στὴ θέση τῆς κυβέρνησης εἶναι ἡ βιομηχανικὴ ὁργάνωση», ἔγραφε ὁ Πруντόν τὸ 1851, «αὐτὸ πὺν δάξουμε στὴ θέση τῶν νόμων εἶναι τὰ συμβόλαια... αὐτὸ πὺν δάξουμε στὴ θέση τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν εἶναι οἱ οἰκονομικὲς δυνάμεις». (28)

Στὸ πολύτομο ἔργο του, σ' αὐτὰ τὰ δεκαεφτὰ χρόνια ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ στὸ θάνατό του, ὁ Πрунτόν, δταν δὲ σχολιάζει ἀπλῶς τὴν τρέχουσα πολιτικὴ, ἐπεξεργάζεται αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θέματα. Στὴν οὐσία, μολονότι ἀναγκάστηκε νὰ ἐκπατριστεῖ στὸ Βέλγιο τὴν περίοδο 1858-1862, για ν' ἀποφύγει νὰ φυλακιστεῖ λόγῳ τῶν ἄρθρων του, ἔγινε λιγότερο ἐπαναστάτης. Ἐνδιαφερόταν νὰ ἀποκαλύψει τὶς ἀντιφάσεις τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καὶ νὰ προπαγανδίσει τὸ ἀναπόφευκτο τῆς ἀλλαγῆς, ὅχι ὁμῶς καὶ νὰ ἐπεξεργαστεῖ μὲ λεπτομέρειες τὴ μορφή πὺν θὰ εἶχε ἡ κοινωνία μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Πράγμα πὺν τὸν διασώζει ἀπὸ τὸν συναρπαστικὸ, συχνὰ παράλογο, λεπτομερῆ σχεδιασμὸ ἐνὸς Γκόντουϊν ἢ ἐνὸς Φουριέ, ἀλλὰ πὺν σημαίνει ἐπίσης ὅτι ποτὲ δὲν ἐξηγεῖ πραγματικὰ μὲ ποῖὸ τρόπο πρόκειται για ξεπεραστοῦν οἱ ὀλοφάνερες δυσκολίες τοῦ συστήματός του. Στὸ πῖὸ ἐκτεταμένο του ἔργο, «Ἡ δικαιοσύνη στὴν ἐπανάσταση καὶ στὴν ἐκκλησία», (29) καταφεύγει σ' αὐτὴ καθαυτὴ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου σὰν τὴ μοναδικὴ ἐγγύηση ὅτι εἶναι ἐφαρμόσιμος ὁ ἀναρχισμός του. Ἡ δικαιοσύνη, ἡ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς κοινωνίας, δὲν ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ θεὸ καὶ δὲν ἐνυπάρχει στὴ φύση: εἶναι «ιδιότητα τῆς ψυχῆς», πὺν ἀπαιτεῖ προσεκτικὴ ἀγωγή. «Ἡ δικαιοσύνη», γράφει ὁ Πрунτόν, «ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς ἄγριους, εἶναι ἡ ιδιότητα τῆς ψυχῆς πὺν θὰ ἀναπτυχθεῖ σιγὰ - σιγὰ καὶ τελευταία ἀπ' ὅλες· χρειάζεται ἐνεργητικὴ ἐκπαίδευση μὲ ἀγῶνα καὶ ἐπιμονή». (30) Ἀπὸ τὴ στιγμή πὺν οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔχουν ἀναπτύξει τὴν αἴσθηση τῆς δικαιοσύνης, οἱ σχέσεις τους θὰ διέπονται ἀπὸ τὸν «αὐθόρμητο καὶ ἀμοιβαῖα ἐγγυη-

μένο σεβασμό για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ανεξάρτητα από το σε ποιό πρόσωπο και κάτω από ποιές συνθήκες απειλείται κι ανεξάρτητα από τους κινδύνους που θα υποστούμε για την υπεράσπισή της». (31) Κι αργότερα γράφει: «Τι μᾶς ἐγγυᾶται τὴν τήρηση τῆς δικαιοσύνης; Τὸ ἴδιο πράγμα πὺ ἐγγυᾶται ὅτι ὁ ἔμπορος θὰ σεβαστεῖ τὸ νόμισμα — ἡ πίστη στὴν ἀμοιβαιότητα, δηλαδή αὐτὴ καθ'αυτὴ ἡ δικαιοσύνη. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι γιὰ τὰ ἔξυπνα καὶ ἐλεύθερα ὄντα ἡ ἀνώτατη αἰτία τῶν ἀποφάσεών τους (32) Ὁ Προυντόν καταφεύγει, στὴν οὐσία, στίς πρώιμες μελέτες πὺ εἶχε κάνει γύρω ἀπὸ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, καὶ ἡ κοινωνία του βασίζεται στὴν κατηγορηματικὴ προστακτικὴ καὶ στὴν ἀρχή: «Κάνε στοὺς ἄλλους αὐτὰ πὺ θὰ ἤθελες νὰ σοῦ κάνουν».

Ὁ Προυντόν δραματίστηκε μιὰ κοινωνία ὅπου οἱ ἄνθρωποι θὰ ἀνταλλάζανε τὰ προϊόντα τους μὲ τὰ ἄλλα προϊόντα πὺ θὰ χρειάζονταν κι ὅπου οἱ θεσμοὶ πὺ θὰ ἦταν ἀπαραίτητοι γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ θὰ δημιουργοῦνταν μὲ διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στίς ἐνδιαφερόμενες ομάδες. Μερικὲς φορές γράφει λὲς καὶ θὰ ὑπάρχει κάποια ἐλάχιστη διαρκὲς κεντρικὴ κυβέρνηση πὺ θὰ τὴν ἀποτελοῦν ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τίς κομμουνες πὺ σχηματίζουν τὸ κράτος. Σ' ἄλλα γραφτά του κάνει τὴν πρόταση ὅτι ἡ κεντρικὴ κυβέρνηση εἶναι ἀναγκαία μόνο γιὰ τέτοιους σκοποὺς, ὅπως ἡ ἀρχικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἀνασύσταση τῆς κοινωνίας. Ὅπωςδήποτε ὅμως βασικὸ στοιχεῖο τῆς νέας ὁργάνωσης εἶναι ἡ ὁμοσπονδία, καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἰδέα ἐνδιαφέρθηκε περισσότερο ν' ἀναπτύξει ὁ Προυντόν στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του — ἡ ἀποψὴ του αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ ἔχει σημαντικότερη ἐπιρροὴ μετὰ τὸ θάνατό του. Ἡ κοινωνία πρέπει νὰ βασίζεται σὲ μικρὲς μονάδες: «Ἄν ἡ οἰκογένεια ἦταν τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας, τὸ ἐργαστήριό εἶναι τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς νέας κοινωνίας». (33) Αὐτὲς οἱ μικρὲς μονάδες θὰ εἶναι ὁργανωμένες χαλαρὰ σὲ κομμουνες, πὺ θὰ εἶναι ὅ,τι χρειάζεται γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐλάχιστων διαχειριστικῶν λειτουργιῶν πὺ ἀπαιτοῦνται. Οἱ κομμουνες θὰ πρέπει γιὰ ὁρισμένους σκοποὺς νὰ συνενώνονται σὲ μιὰ ὁμοσπονδία, ἀλλὰ ἡ μεταδίδωση ἐξουσίας σὲ ὁποιοδήποτε κεντρικὸ φορέα θὰ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ περιορισμένη καὶ νὰ ἐλέγχεται αὐστηρὰ: λογουχάρη, ὁ ἔλεγχος τῆς πολιτο-

φυλακῆς πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἀμυνα ἐνάντια σέ κάποια ξένη εἰσβολή θά πρέπει νά ἀνατίθεται στίς τοπικές ἀρχές ἐκτός ἀπό τίς περιόδους πολέμου, καί δέν χρειάζεται νά ὑπάρχει κάποιος κεντρικός οἰκονομικός προϋπολογισμός ἢ κάποια κεντρική διοίκηση. Ὁ Προυντόν δέν ἀντιμετωπίζει ποτέ τὸ πρόβλημα πού ἀντιμετωπίζουν στήν πράξη ὅλα τὰ δημοσπονδιακά συστήματα, δηλαδή τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θά διατηρηθεῖ κάποια ἰσότητα ὅσον ἀφορᾷ τὸ βιοτικό ἐπίπεδο ἀνάμεσα στίς κομμουνες πού ἔχουν διαφορὲς στοὺς οἰκονομικοὺς πόρους. Πράγμα πού ὀφείλεται ἐν μέρει στὸ γεγονός ὅτι δραματιζόταν τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως καί ὅλοι οἱ ἀναρχικοί, λές καί ζοῦσαν ἐξαιρετικά λιτὴ ζωὴ μὲ ἐλάχιστες ἀνάγκες. Δέν ξέχασε ποτέ τὴν καταγωγὴ του καί εἶχε τὴν τάση νά ἐξισώνει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ἀγρότες τῆς Μπεζανσόν ἢ μὲ τοὺς αὐτοδίδακτους καί αὐτοπειθαρχημένους τυπογράφους πού γνώρισε στὰ νιάτα του. Παρ' ὅλο πού συνειδητοποίησε ὅτι τὸ «ἐργαστήριό εἶναι ἡ βάση τῆς νέας κοινωνίας», ἦταν ἓνα ἐργαστήριό σέ ἀγροτική περιοχή καί οἱ τεχνίτες σκέφτονταν σὰν μικροῖδιοκτῆτες. Μετὰ ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἔγραφε, «ἡ ἀνθρωπότητα θά λειτουργήσῃ ὅπως στὴ Γένεση, θά ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν καλλιέργεια καί τὴ φροντίδα τοῦ ἐδάφους πού θά τῆς προσφέρει μιὰ ζωὴ γεμάτη χάρες, ὁ ἀνθρώπος θά καλλιεργεῖ τὸν κῆπο του. Ἡ γεωργία, κάποτε δουλειὰ τῶν σκλάβων, θά γίνῃ μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες καλὲς τέχνες,* καί ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ θά εἶναι γεμάτη ἀθωότητα, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε πειρασμό καί ἀπὸ κάθε ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ ἰδανικό». (34)

Οἱ ὁμάδες ἀπὸ τίς ὁποῖες θά δημιουργηθεῖ ἡ νέα κοινωνία πρέπει νά εἶναι ὀρθολογικὲς καί φυσικὲς. «Κάθε φορὰ πού οἱ ἄντρες μὲ τίς γυναῖκες τους καί τὰ παιδιὰ τους μαζεύονται σ' ἓνα μέρος, ζοῦν καί καλλιεργοῦν τὴ γῆ δίπλα -δίπλα, διαμορφώνουν διαφορετικὲς ἐργασίες, δημιουργοῦν μεταξὺ τους γειτονικὲς καί φιλικὲς σχέσεις καί, εἴτε τὸ θέλουν εἴτε ὄχι, θεμελιώνουν μιὰ κατάσταση ἀλληλεγγύης, ἀποτελοῦν αὐτὸ πού ὀνομάζω φυσικὴ ὁμάδα, πού σύντομα ἐδραιώνεται σὰν πολιτικὸς ὀργανισμός, πού ἐκδηλώνει τὴν

* Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ ἀγάπη γιά τοὺς ἀνθρώπους εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν φαλασθηρίων τοῦ Φουριέ. (Σ.τ.Σ.).

ταυτότητά του με την ενότητά του, την ανεξαρτησία του, τη ζωή του, την αυτοκίνηση και την αυτονομία του». (35)

Ο ένθουσιασμός του Πруντόν για την δημοκρατία και για τη μικρή ομάδα των άσπασε σε παράδοξες θέσεις. Βρέθηκε να υπερασπίζεται τους Ίησους για τη στάση τους υπέρ της ανεξαρτησίας των καντονίων στη διάρκεια του έλβετικού εμφύλιου πολέμου του 1846, και στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο υποστήριξε σθεναρά τους νότιους, τονίζοντας ότι η θυσία των δικαιωμάτων των νότιων πολιτειών για χάρη της πολιτικής των βορείων που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση των δούλων σήμαινε απλώς ότι οι νέγροι θα γίνονταν από σκλάβοι προλετάριοι, πράγμα που για τον Πрунτόν δεν ήταν αλλαγή προς το καλύτερο. Προκάλεσε την οργή όλων των φιλελεύθερων με τις επιθέσεις του ενάντια στον Μασόνι και τον Γαριβάλδη, γιατί ήθελαν να επιβάλουν μια αθάνατη ενότητα στον ποικιλόμορφο και ετερογενή πληθυσμό της Ιταλίας. Προτιμούσε γενικά τα πολυεθνικά κράτη και —μολονότι όρισμένες φορές παρουσιάζει κάποια ίχνη γαλλικού σωβινισμού σύμφωνα με την λακωνική παράδοση— δεν συμπαθούσε τα αίτήματα για «εθνικά σύνορα» και εθνική αυτοδιάθεση. Σχεδόν ο μόνος μεταξύ των ριζοσπαστών συγγραφέων της εποχής του έναντιώθηκε στον άγωνα των Πολωνών για την κατάκτηση της ανεξαρτησίας τους, με τη δικαιολογία ότι το ανεξάρτητο πολωνικό κράτος θα βρισκόταν κάτω από την ολοκληρωτική κυριαρχία μιας αντιδραστικής αριστοκρατίας. (Ήταν ένα από τα λίγα σημεία στα οποία συμφωνούσε με τον Ρίτσαρντ Κόμπντεν, σε μεγάλη αντίθεση με τον Μπακούνιν, ο οποίος ναύλωσε πραγματικά ένα πλοίο και έκανε μια εκτρωματική εκστρατεία για να βοηθήσει την πολωνική εξέγερση το 1863).

Ο Πрунτόν δεν ήταν από τους φιλόσοφους που επεξεργάστηκαν μια συνεπή ορθολογική δομή όπως ο Γκόντουϊν. Είναι μάλλον ένας συγγραφέας που η επιρροή του οφείλεται σε όρισμένα συναρπαστικά συνθήματα —«Η ιδιοκτησία είναι κλοπή», «Ο θεός είναι κακός»— και σε λίγες θεμελιακές ιδέες για τη φύση του ανθρώπου και για τη μελλοντική οργάνωση της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, η παθιασμένη ιδιοσυγκρασία του, η πεισματική άρνησή του να συμβιβαστεί ή να υποταχτεί, η ευρύτητα των παράξενων

γνώσεών του, όλα αυτά τον έκαναν πρώτης τάξεως δημοφιλή άρθρογράφο. Οι «τρεις μεγάλοι τόμοι» της «Δικαιοσύνης» πουλήθηκαν περίπου σε 6.000 αντίτυπα την εποχή της έκδοσής τους, κι αν ήταν υπερβολικοί οι ισχυρισμοί του Πруντόν ότι οι αναγνώστες των άρθρων που έγραφε από την εξορία του στο Βέλγιο ήταν γύρω στους 10.000, η επιρροή του την εποχή που πέθανε ήταν πολύ πλατιά, και μάλιστα όχι μόνο στο εργατικό κίνημα της Γαλλίας, που αναπτυσσόταν κατά τη δεκαετία του 1860, αλλά και στο εξωτερικό, ιδιαίτερα στην Ισπανία και την Ιταλία.

Ενώ το γεγονός ίσως, ότι κατανόησε την ανορθολογική πλευρά της ανθρώπινης φύσης και ότι φαινόταν να γνωρίζει τη διαίδητα για την οποία ήταν ίκανοί οι άνθρωποι, δδήγησε σε μια αναδίωση του ενδιαφέροντος για το έργο του Πрунτόν στον 20ό αιώνα, το μήνυμά του προς τους συγχρόνους του ήταν απλούστερο. Η κατάργηση των κεφαλαιούχων και των εισοδηματιών, ή εξασφάλιση στον εργάτη ολόκληρης της αξίας των αγαθών που παρήγαγε, ή ανάπτυξη των μικρών, αλληλοβοηθούμενων ομάδων στη θέση των απανθρωποποιημένων εργοστασίων, ή διαρκής υπενθύμιση των αρετών της αγροτικής ζωής, όλα αυτά είχαν ολοφάνερη και θετική απήχηση. Και το αρνητικό μήνυμα του Πрунτόν ήταν ακόμα πιο έντυπωσιακό και περιέχει την ούσία του αναρχισμού ή τουλάχιστον μια πλευρά του. «Να σε κυβερνάνε σημαίνει να σε παρακολουθούν, να σ' επιθεωρούν να σε κατασκοπεύουν, να σε κατευθύνουν, να σ' έγκλωβίζουν σε νόμους, να σε ρυθμίζουν, να σε καταγράφουν, να σου κάνουν κατήχηση, να σου κάνουν κήρυγμα, να σε ελέγχουν, να σε μετρούν, να σε ζυγίζουν, να σε λογοκρίνουν, να σε διατάζουν άνθρωποι που δεν έχουν ούτε το δικαίωμα ούτε τη γνώση ούτε την αρετή. Να σε κυβερνάνε σημαίνει να σε καταγράφουν, να σε ταξινομοούν, να σε ελέγχουν, να σε φορολογούν, να σε σφραγίζουν, να σε μετρούν, να σε υπολογίζουν, να σε καταχωρούν σαν πατέντα, να σου δίνουν άδεια, να σ' εξουσιοδοτούν, να σε όπισθογραφούν, να σε επιπλήττουν, να σε μπερδεύουν, να σε τροποποιούν, να σε τιμωρούν, να σε συλλαμβάνουν σε κάθε λειτουργία, σε κάθε συναλλαγή, σε κάθε κίνηση. Σημαίνει να σε φορολογούν, να σου πίνουν το αίμα, να σου ζητάνε λύτρα, να σ' εκμεταλλεύονται, να σε μονοπωλούν, να σε εκδιάζουν, να σε στί-

βουν, νὰ σὲ ἐξαπατοῦν, νὰ σὲ ληστεύουν μὲ τὴν πρόφασιν τοῦ γενικοῦ συμφέροντος· ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐλάχιστην ἀντίστασιν, στὴν πρώτη διαμαρτυρία, νὰ σὲ καταπιέξουν, νὰ σὲ καταδικάζουν σὲ πρόστιμο, νὰ σὲ βρῶν, νὰ σὲ ἐνοχλοῦν, νὰ σὲ παίρνουν ἀπὸ πίσω, νὰ σὲ τρομοκρατοῦν, νὰ σὲ δέρουν, νὰ σὲ ἀφοπλίζουν, νὰ σὲ στραγγαλίζουν, νὰ σὲ φυλακίζουν, νὰ σὲ δικάζουν, νὰ σὲ καταδικάζουν νὰ σὲ ἐκτοπίζουν, νὰ σὲ ξυλοκοποῦν ἄγρια, νὰ σὲ πουλᾶνε, νὰ σὲ προδίνουν, καὶ τελικᾶ νὰ σὲ περιγελᾶνε, νὰ σὲ βρῶν, νὰ σὲ ἐξευτελίζουν, νὰ σοῦ καταρακῶνουν τὴν ἀξιοπρέπεια. Αὕτῃ εἶναι ἡ κυβέρνησις, αὕτῃ εἶναι ἡ δικαιοσύνη της, αὕτῃ εἶναι ἡ ἠθικὴ της». (30) Τόσο μὲ τὶς θετικὰς ὅσο καὶ μὲ τὶς ἀρνητικὰς τοῦ θεωρίες ὁ Προυτὸν εἶναι ὁ πρῶτος καὶ ὁ πῶς σημαντικὸς ἀναρχικὸς φιλόσοφος· καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς δὲν πρόσθεσαν πάρα πολλὰ σὲ ὅσα εἶπε. Ἐκεῖνο ποὺ μένει εἶναι νὰ δοῦμε σὲ ποῖο βαθμὸ τέθηκαν στὴν πράξιν αὐτὰς οἱ ἰδέες.

3

Τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1864 ἱδρύθηκε στὸ Λονδίνο ἡ Διεθνὴς Ἑνωσις Ἐργαζομένων. Μολονότι ὁ Κάρλ Μάρξ δὲν εἶχε ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἰδρυτικῆς συνέλευσης, ἦταν ἀποφασισμένος ἀπὸ τὸ ξεκίνημα κινήσεως τῆς Πρώτης Διεθνούς, νὰ τὴν θέσει κάτω ἀπὸ τὴν διεύθυνσιν καὶ τὸν ἑλεγχό του. Οἱ Γάλλοι ἀπεσταλμένοι στὴν πρώτη συνέλευσιν ἦταν στὴν οὐσία ὁπαδοὶ τοῦ Προυτὸν. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, λοιπὸν, ὁ Προυτὸν βρέθηκε ἀντιμέτωπος, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ 1848, μὲ τὸ πρόβλημα ποὺ ἀφοροῦσε τὴν στάσιν ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τηρηθεῖ ἀπέναντι στὴν πρακτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ποὺ ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται τὰ τελευταῖα χρόνια στὴ Γαλλίαν. Τὸ 1863 μιὰ ὁμάδα παριζιάνων ἐργατῶν ἀνήγγειλε ὅτι θὰ ἔβαζε ὑποψηφιότητα σὲ ἐκλογὰς γιὰ τὸ Νομοθετικὸ Σώμα. Ὁ ἡγέτης τῆς ὁμάδας, Ἄνρι Τολαίν, ἦταν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἐργάτες ποὺ θὰ ἐπιδοκίμαζε ἀνεπιφύλακτα ὁ Προυτὸν — ἡρεμὸς, σφιχτοχέρης, ἀξιοπρεπής, μὲ πάθος γιὰ τὸ διάδασμα καὶ τὴν μάθησιν. Τὸ 1862 ὁ Τολαίν

είχε οργανώσει μ' επιτυχία μια αντιπροσωπεία Γάλλων εργατών στη Μεγάλη Έκθεση του Λονδίνου και είχε αρπάξει την ευκαιρία για να εκφράσει την αρχή του ότι πρέπει κανείς να λέει στους εργάτες: «Είσαστε ελεύθεροι, οργανωθείτε, κάνετε τη δουλειά σας μόνοι σας». (37) Παρ' όλο που δεν κατάφεραν να εκλεγούν στη συνταχτική συνέλευση του Παρισιού για την οποία είχαν θέσει υποψηφιότητα, ο Τολαίν επέμεινε στις προσπάθειές του για την ανάπτυξη πολιτικής δράσης, και το 1864 έγραψε ένα μανιφέστο, γνωστό σαν «Μανιφέστο των Έξήντα», όπου τόνιζε την ανάγκη να έχουν οι εργάτες τη δική τους πολιτική οργάνωση, ώστε να μην εξαρτώνται πια για την αντιπροσώπευσή τους από τη μπουρζουαζία.

Ο Πруντόν διαφώνησε ριζικά. Γιατί τα τελευταία χρόνια προπαγάνδιζε την αποχή από όλες τις εκλογές σαν έκφραση της αποδοκιμασίας ενάντια στον άπατηλό συνταγματισμό της Δεύτερης Αυτοκρατορίας. Μόνο με τη μαζική έκφραση της αποδοκιμασίας και με την άρνηση των μαζών να βοηθήσουν το σύστημα να λειτουργήσει θα μπορούσε ν' αποκαλυφθεί η υποκρισία του αυτοκρατορικού καθεστώτος. Η έκστρατεία του Πрунτόν ενάντια στη συμμετοχή στις εκλογές δεν στέφθηκε με μεγάλη επιτυχία, και ήταν ολοφάνερο ότι πολλοί από εκείνους που, σαν τον Τολαίν, ήταν αφοσιωμένοι όπαδοί του, δεν ήταν ευχαριστημένοι με την καθαρά άρνητική πολιτική της απόλυτης εκλογικής αποχής. Για ν' απαντήσει σ' αυτό ακριβώς το «Μανιφέστο των Έξήντα», ο Πрунτόν, ένα χρόνο πριν πεθάνει, ένωσε την υποχρέωση να καθορίσει και να αναθεωρήσει τη θέση του. Στο «Για την πολιτική ικανότητα της εργατικής τάξης», που βρισκόταν ακόμα στο τυπογραφείο όταν πέθανε, ο Πрунτόν επαναλαμβάνει τις περισσότερες από τις παλαιότερες θεωρίες του. Συνειδητοποιούσε τώρα όμως ότι η οργάνωση της εργατικής τάξης θα μπορούσε ίσως να πετύχει ορισμένα πράγματα με πολιτικά μέσα: «Στην καρδιά της κοινωνίας λαμβάνει χώρα ένα κοινωνικό γεγονός ανυπολόγιστης σημασίας· είναι (κι εδώ ξαναχρησιμοποιεί μια από τις παλιές αγαπημένες του Σαιν-Σιμονικές φράσεις) η εμφάνιση στην πολιτική ζωή της πολυαριθμότερης και φτωχότερης τάξης». (38) Τελικά, ο Πрунτόν ήταν έτοιμος ν' αποδεχτεί αυτή τη νέα πολιτική εξέ-

λιξή· επέμενε όμως ότι κάθε πολιτική δράση θα πρέπει να βασίζεται στην αρχή της αμοιβαιότητας. Μόνο μέσα από τη δράση, επαναλαμβάνανε, των μικρών ομάδων που συνεργάζονται πρακτικά στην καθημερινή οικονομική και κοινωνική ζωή και που ζούν σύμφωνα με τον αμοιβαίο σεβασμό, είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε πρόοδος. Διαφορετικά —και ο Πруντόν είχε σαφή επίγνωση μάλλον των κινδύνων της πολιτικής δράσης παρά των πλεονεκτημάτων της— η πολιτική που ακολουθούν πολλοί σοσιαλιστές θα καταλήξει σίγουρα σε καταστροφή. «Το πολιτικό σύστημα», έγραφε, «μπορεί να καθοριστεί ως εξής: «Μια στέρεη δημοκρατία θεμελιωμένη φαινομενικά στη δικτατορία των μαζών, όπου όμως οι μάζες διαθέτουν τόσο μόνο εξουσία όσο χρειάζεται για να εξασφαλιστεί η καθολική υποδούλωση». (39)

Οι θεωρίες του Πрунτόν είχαν ιδιαίτερη απήχηση στον καλλιεργημένο πνευματικά εργαζόμενο της Δεύτερης Αυτοκρατορίας, τουλάχιστον λόγω των αντιφάσεων και των ανωμαλιών στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Γαλλίας στα μέσα του 19ου αιώνα. Ήταν μια περίοδος επέκτασης και μεταβολών, επέκτασης των σιδηροδρόμων, κατασκευής νέων τεράστιων εργοστασίων, ανάπτυξης των τραπεζών και δημιουργίας των πρώτων μεγάλων καταστημάτων, δημιουργίας του ανανεωμένου και λαμπερού Παρισιού του βασιλιά Χάουσαν (τον οποίο ο Πрунτόν απέχθανόταν αφόρητα). Σε μια εποχή που οι πραγματικοί μισθοί των εργατών παρέμεναν στάσιμοι, όλα αυτά έκαναν ακόμα μεγαλύτερη την απόσταση και τον άκταγωνισμό ανάμεσα στις τάξεις, ιδιαίτερα στο Παρίσι. Κι όμως, ενώ όρισμένοι εργάτες ξεριζώθηκαν κυριολεκτικά και αποροφήθηκαν στον παντοδύναμο κόσμο της νέας βιομηχανικής πόλης, άλλοι εξακολουθούσαν να εργάζονται στο σπίτι ή σε μικρά εργαστήρια και συχνά καλλιεργούσαν κι ένα μικρό χωράφι, έτσι που τελικά εξακολουθούσαν να είναι λίγο αγρότες στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν τις καταστάσεις. (40) Οι καινούργιοι εργατικοί ηγέτες, όπως ο Τολαίν, που ήθελαν να εφαρμόσουν στην πράξη τις θεωρίες του Πрунτόν, ήταν οι άνθρωποι που ήξεραν καλά αυτές τις αντιθέσεις και τις μεταβολές. «Ο εργατικός ηγέτης», έχει γράψει ένας Γάλλος σοσιαλιστής ιστορικός γι' αυτή την περίοδο, «δεν είναι ούτε τεχνί-

της, οὔτε προλετάριος· εἶναι γενικά ἕνας ἄνθρωπος πού πέρασε τήν παιδική του ἡλικία στήν ἐπαρχία κι αὐτό θέν τὸ ἔχει ξεχάσει· εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ἕνας ἄνθρωπος πού ξέρει καλά τὸ μικρὸ ἐργαστήρι, ἀλλὰ πού ἀκολουθεῖ προσεχτικά τήν ἀνάπτυξη τοῦ μεγάλου ἐργοστασίου... εἶναι ἄνθρωπος καλὰ πληροφορημένος, πού προσπαθεῖ νὰ προβλέπει καὶ νὰ διαμορφώσει μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸ μέλλον... Μισὸς ἀγρότης, μισὸς ἐργάτης, πού συνδυάζει τὸ ρεαλισμὸ καὶ τήν οὐτοπία σ' ἕνα ἐνιαῖο εὐφυέστατο σχῆμα»⁽⁴¹⁾ Ἡ περιγραφή αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε γίνει γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Πруντόν ἢ γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς του, ὅπως τὸν Τολαῖν, (μολονότι καταγόταν ἀπὸ τήν παλιὰ παριζιάνικη τάξη τῶν τεχνιτῶν καὶ ὄχι ἀπὸ τήν ἐπαρχία), ἢ γιὰ τὸν Εὐγένιο Βαρλέν, τὸν νεαρὸ δι-βλιοδέτη πού ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ γαλλικοῦ τμήματος τῆς Διεθνοῦς καὶ τῆς Κομμούνας τοῦ 1871.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Πрунτόν ἐφάρμοζαν στήν πράξη τίς ἀπόψεις του γιὰ αὐτοδελτίωση καὶ ἀμοιβαία βοήθεια. Ὁ Βαρλέν, λογουχάρη, ἱδρυσε ἕνα μεγάλο συνεργατικὸ μαγειρεῖο στὸ Παρίσι πού πρόσφερε φαγητὸ στοὺς ἐργάτες. Ταυτόχρονα συζητοῦσαν ὁλοένα καὶ περισσότερο τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπανάστασης. Ἡ νεότερη γενιά, ἀπ' τήν ὁποία ὁ Βαρλέν ἦταν ὁ πιὸ γνωστός, πολλὲς φορές δέν ἀνεχόταν τοὺς περιορισμένους στόχους τοῦ Τολαῖν καὶ τῶν γεροντότερων. Ταυτόχρονα, ἀπὸ τήν αἴθουσα ὅπου συγκεντρώνονταν στήν ὁδὸ γτὲ Γκρανδ-γιέρ —στὸν ἴδιο δρόμο, πράγμα πού προτιμοῦν νὰ ὑπενθυμίζουσιν συχνὰ οἱ ἱστορικοί, ὅπου διακήρυξε τήν κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὁ Ζάκ-Ρουὶ τὸ 1793— ξεκινοῦσε ἕνας χεῖμαρος Πрунτονικῶν ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων πού ἐπρόκειτο νὰ φέρει σὲ σύγκρουση τὸ γαλλικὸ τμῆμα τῆς Διεθνοῦς μὲ τὸν Μάρξ.

Ἡ ἐπίδραση ὅμως τοῦ Πрунτόν στὸ γαλλικὸ ἐργατικὸ κίνημα ἦταν μακροπρόθεσμη καὶ ὄχι ἄμεση. Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἄνθρωποι σὰν τὸν Τολαῖν καὶ τὸν Βαρλέν δέν εἶχαν πολλοὺς ὁπαδοὺς, καὶ μόνο μὲ τήν Κομμούνα τοῦ 1871 οἱ Πрунτονικὲς ἀπόψεις ἔγιναν ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς ἐπαναστατικῆς πρακτικῆς στὴ Γαλλία. Ὁ Πрунτόν ἔζησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ ἐπιδοκιμάσει τὴν ἱδρυση τῆς Διεθνοῦς· γρήγορα ὅμως οἱ ὁπαδοὶ του ἀνακάλυψαν ὅτι οἱ πεποιθήσεις τους ἦταν ἀντίθετες μὲ τήν συγ-

κεντρωτική πειθαρχία που προσπαθούσε να επιβάλει ο Μάρξ. Δεν παρέμειναν όλοι τους αναρχικοί, αλλά οι ιδέες της συνεργασίας και του αντισυγκεντρωτισμού που άντλησαν από τον Προυντόν αποτέλεσαν σημαντικό στοιχείο της γαλλικής σοσιαλιστικής σκέψης, και οι διαφορές ανάμεσα στον Μάρξ και τον Προυντόν αντικατοπτρίστηκαν αργότερα στις διαφορές ανάμεσα στο γαλλικό και στο γερμανικό σοσιαλιστικό κίνημα στις αρχές του 20ου αιώνα.

Παρ' όλα αυτά, σε τούτη ακριβώς τη δεκαετία του 1860 το αναρχικό κίνημα άρχισε να γίνεται πολιτική δύναμη στην πράξη. Η γνωριμία του Προυντόν με τον Μάρξ και τον Μπακούνιν τον συνέδεσε με τις βασικές παραδόσεις της σύγχρονης ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής και ριζοσπαστικής σκέψης. Γιατί παρ' όλη τη δική του πολιτική αδράνεια, έχει επηρεάσει μεγάλο μέρος του γαλλικού εργατικού κινήματος μέχρι και τη δική μας εποχή. Τελικά, η δημιουργία της Διεθνούς, μολονότι ή άμεση πρακτική της σπουδαιότητα δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο πίστευαν τα μέλη της και οι ιστορικοί της, πρόσφερε το έδαφος όπου έγινε ή ιδιοσυγκρασιακή και θεωρητική σύγκρουση ανάμεσα στον Μάρξ και τους όπαδούς του από τη μια πλευρά, και στον Μπακούνιν και στους όπαδούς του Προυντόν, από την άλλη. Η σύγκρουση αυτή επρόκειτο να διχάσει το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα ανεπανόρθωτα και να προσφέρει δύο εναλλακτικές λύσεις για την πραγματοποίηση της επανάστασης και δύο εναλλακτικά δράματα για την μορφή που θα έχει ο κόσμος από τη στιγμή που θα πετύχει ή επανάσταση.

Ὁ Μπακούνιν καὶ τὸ μεγάλο σχίσμα

«Γιὰ νὰ ξεσηκώσουμε τοὺς ἀνθρώπους, πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ διάβολο μέσα μας».

Μπακούνιν

1

Ὁ Πруντόν πρόσφερε τὴν ἀρχικὴ ἐπεξεργασία τῶν περισσότερων ἰδεῶν ποὺ ἐμπνεύσανε τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Ὁ Μπακούνιν ὁμῶς ἦταν αὐτὸς ποὺ πρόσφερε στοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικοὺς ἓνα λαμπρὸ παράδειγμα ἀναρχικῆς στράτευσης στὴ δράση. Καὶ ὁ Μπακούνιν ἦταν αὐτὸς ποὺ ἀποκάλυψε πόσο βαθιὲς ἦταν οἱ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς ἀπόψεις τῶν ἀναρχικῶν καὶ στὸν κομμουνισμό τοῦ Μάρξ, κι ἔτσι ἔκανε σαφῆ τὴ διάσπαση στὸ διεθνὲς ἐπαναστατικὸ κίνημα ποὺ εἶχε ἤδη ἐμφανιστεῖ μὲ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Πруντόν καὶ τὸν Μάρξ στὴ δεκαετία τοῦ 1840. Ὁ Μπακούνιν, πάλι, περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο σύγχρονό του, συνέδεσε τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς Ρωσίας μὲ τὸ κίνημα τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης καὶ ἀνέτλησε ἀπ' αὐτὸ τὴν πίστη του στὶς ἀρετὲς τῆς βίας γιὰ τὴ βία καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴ μέθοδο τῆς τρομοκρατίας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει πολλοὺς ἄλλους ἐπαναστάτες πέρα ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς.

Ὁ Μιχαήλ Μπακούνιν γεννήθηκε τὸ 1814, περίπου 150 μίλια ἀπὸ τὴ Μόσχα, στὴν ἐπαρχία Τβέρ.⁽¹⁾ Παρόλη τὴν εὐτυχισμένη παιδική του ἡλικία στὴν ἐπαρχία —ὁ πατέρας του ἦταν συντηρητικὸς, ἀλλὰ συγκριτικὰ ανοιχτόμυαλο μέλος τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας— ἐμελλε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ βίαιο καὶ ἀτίθασο νεαρὸ ποὺ τοῦ ἄρεσε ἰδιαίτερα μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του νὰ μπλέκει σὲ δραματικὲς συγκρούσεις. «Ὁ Μιχαήλ μοῦ λέει», ἔγραφε ἓνας ἀπὸ τοὺς φίλους του, «ὅτι κάθε φορὰ ποὺ ἐπιστρέφει στὸ σπίτι του περιμένει νὰ βρεῖ κάτι τὸ ἀσυνηθιστο».⁽²⁾ Ὅπωςδήποτε ἂν

δὲν ἔδρισκε κάτι τὸ ἀσυνήθιστο, καταπιανόταν ἀμέσως μὲ τὴν ἐπανάρθωση τῆς κατάστασης. «Ἀπέδιδε ὁ ἴδιος τὸ πάθος του γιὰ τὴν καταστροφή στὴν ἐπιρροή τῆς μητέρας του, ποὺ ὁ δεσποτικός της χαρακτήρας τοῦ προκάλεσε παράφορο μίσος γιὰ κάθε περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας». (3) Ἡ μετέπειτα ἐπαναστατικὴ του δραστηριότητα φαίνεται πῶς εἶναι ἄμεση ἔκφραση μιᾶς πολὺπλοκης καὶ πολυτάραχης ἰδιοσυγκρασίας. (Ὅρισμένοι συγγραφεῖς διαπίστωσαν στὴ σταδιοδρομία του κάποια ἀναπλήρωση γιὰ τὴν σεξουαλικὴ ἀνικανότητα ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται πῶς ἔπασχε.) Ὁ χαρακτήρας του ἄλλαξε πολὺ λίγο στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του καὶ περιγράφτηκε πολὺ καλὰ στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του ἀπὸ τὸν φίλο του, τὸν κριτικὸ Βησσαρίωνα Μπελίνσκυ, ποὺ ἔγραψε: «Πρόκειται γιὰ θαυμάσιο ἄνθρωπο, βαθιὰ πρωτόγονη, λιονταρίσια φύση — αὐτὸ ἵδεν μπορεῖ νὰ τοῦ τὸ ἀρνηθεῖ κανεὶς. Ἀλλὰ οἱ ἀπαιτήσεις του, ἡ παιδικότητά του, ἡ καυχησιολογία του, ἡ ἀνειλικρίνειά του, ἡ ἔλλειψη ἠθικῶν ἐνδοιασμῶν — ὅλα αὐτὰ κάνουν ἀδύνατη τὴ φιλία μαζί του. Ἀγαπάει τίς ἰδέες, ὄχι τοὺς ἀνθρώπους. Θέλει νὰ κυριαρχήσει μὲ τὴν προσωπικότητά του, ὄχι ν' ἀγαπήσει». (4)

Ἡ ἀγάπη τοῦ Μπακούνιν γιὰ τίς ἰδέες εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἤδη ἀπὸ 1830 ὅταν, ὕστερα ἀπὸ κάποια σύντομη καὶ ἀποτυχημένη περίοδο σὰν ἀξιωματικός, συνδέθηκε μὲ τὸν μοσχοδίτικο κόσμο τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἔγινε φίλος τοῦ Μπελίνσκυ. Ὅπως καὶ ὁ Μπελίνσκυ παρασύρθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴ διάδοση τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας — πρῶτα τοῦ Φίχτε κι ὕστερα τοῦ Χέγκελ, ποὺ καὶ οἱ δυὸ ἔδειχναν, κατὰ τὴ γνώμη του, ὅτι κήρυτταν πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐξέγερσης. Τὸ 1840, στὰ 26 χρόνια του, ταξίδεψε στὸ Παρίσι καὶ σὰν τὸν Πруντόν, ἦρθε ἀμέσως σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ριζοσπάστες κοσμοπολίτες διανοούμενους ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ· τότε πρωτοσυνάντησε τὸν Πрунτόν καὶ τὸν Μάρξ καὶ διάβασε καὶ συζήτησε τὰ γραφτὰ τῶν νεοχεγκελιανῶν καὶ τοῦ Βάιτλινγκ. Ὅπως ἀκριδῶς οἱ ἐπαφές τοῦ Πрунτόν μὲ τὸν Μάρξ ἀποκάλυψαν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὴν ἰδιοσυγκρασιακὴ διαφορά τους καθὼς καὶ τίς θεωρητικὲς ἀντιθέσεις τους, ἔτσι καὶ οἱ πρῶτες συναντήσεις τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸν Μάρξ ἔδιναν κάποια ἰδέα γιὰ τὸ μεγάλο

σχίσμα που θα γινόταν ύστερα από είκοσι χρόνια. Ο Μάρξ, θυμόταν αργότερα ο Μπακούνιν, «με αποκαλούσε συναισθηματικό ιδεαλιστή, και είχε δίκιο. Εγώ τον αποκαλούσα κατσούφη, ματαιόδοξο και προδοτικό· είχα κι εγώ απόλυτο δίκιο». (5)

Παρόλο που ο Μπακούνιν στη διάρκεια των ταξιδιών του στη Γερμανία και τη Γαλλία έγραφε αρκετά άρθρα, η βίαιη φύση του χρειαζόταν στην ουσία τη δράση. Οι επαναστάσεις λοιπόν του 1848 καθιέρωσαν τη φήμη του σαν μια από τις σημαντικότερες επαναστατικές φυσιογνωμίες της Ευρώπης. Λίγο πριν από το ξέσπασμα της επανάστασης στο Παρίσι, ο Μπακούνιν είχε ήδη ανακατευτεί σε φασαρίες λόγω των σχέσεών του με τις οργανώσεις των Πολωνών προσφύγων. Τον Δεκέμβριο του 1847 τον απέλασαν από το Παρίσι ύστερα από έναν φλογισμένο λόγο του με τον οποίο πρόσφερε την υποστήριξή του στους Πολωνούς για την ανατροπή της τσαρικής κυβέρνησης. (Σ' όλη του τη ζωή έδειξε ιδιαίτερη αφοσίωση στην εθνική απελευθέρωση των Πολωνών.) Επέστρεψε διασπικα στο Παρίσι τη στιγμή που ξέσπασε η επανάσταση, τον Φεβρουάριο του 1848, παρόλο που ξανάφυγε ύστερα από ένα μήνα για να προσπαθήσει να υποκινήσει ταραχές στην Πολωνία. Δεν έφτασε όμως ποτέ στην Πολωνία, γιατί τον συνέλαβαν στο Βερολίνο, και τον απελευθέρωσαν μόνο με την προϋπόθεση ότι δεν θα συνέχιζε το ταξίδι του. Αυτός όμως πήγε στην Πράγα όπου πήρε μέρος στο Παναλαβικό Συνέδριο, πράγμα που του έδωσε την πρώτη ευκαιρία για να απευθυνθεί σε αρκετά πυκνό ακροατήριο και να εκθέσει ορισμένες από τις βασικές του απόψεις.

Η σκέψη του Μπακούνιν δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα λεπτή ή πολύ πρωτότυπη· και σ' όλη του τη ζωή, που ήταν αφιερωμένη στο σκοπό της επανάστασης, εξέφρασε το πάθος του μάλλον με πράξεις συνωμοσίας και εξέγερσης παρά με θεωρίες για την κοινωνική ή την οικονομική αλλαγή. Η διαμαρτυρία του ότι «ο Μάρξ διευθύνει και χειραγωγεί τους εργάτες, κάνοντάς τους θεωρητικούς» είναι χαρακτηριστική. Στο «Αρχές της σλαβικής πολιτικής», που έγραψε για το Συνέδριο της Πράγας, και στο «Εκκληση στους Σλάβους», που δημοσιεύτηκε στο τέλος του χρόνου, επεξεργάστηκε ιδέες που θα παραμείνουν βασικές των απόψεών

του. Σύμφωνα μ' αυτά του τὰ κείμενα, οἱ Σλάβοι θὰ ἔπρεπε νὰ δημιουργήσουν μιὰ δημοσπονδία, ἔτσι πού «ἡ νέα πολιτική νὰ μὴν εἶναι κρατική πολιτική, ἀλλὰ λαϊκή πολιτική, ἀνεξάρτητων, ἐλευθέρων ἀτόμων». Δὲν ἔπρεπε ὁμῶς νὰ καταστραφεῖ μόνο ἡ αὐστριακὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ σύστημα φιλελεύθερων ἀστικῶν ἀξιῶν πού στὴ θεμελίωσή του πίστευαν πολλοὶ ἄνθρωποι πῶς ἀποσκοποῦσαν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848. «Πρέπει νὰ ἀνατρέψουμε ἀπὸ πάνω μέχρι κάτω αὐτὸν τὸν παρακμασμένο κόσμο πού ἔχει γίνει ἀνίκανος καὶ στεῖρος... Πρέπει πρῶτα νὰ ξεκαθαρίσουμε τὴν ἀτμόσφαιρά μας καὶ νὰ μετασχηματίσουμε ἐντελῶς τὸ περιβάλλον ὅπου ζοῦμε· γιατί διαφθείρει τὰ ἔνστικτά μας καὶ τὴ θέλησή μας καὶ περιορίζει τὴν καρδιά καὶ τὴν εὐφυΐα μας. Τὸ κοινωνικὸ μας ζήτημα παίρνει βασικά τὴ μορφή τῆς ἀνατροπῆς τῆς κοινωνίας». (6) Καὶ ταυτόχρονα ἔγραφε στὸ Γερμανὸ ποιητὴ καὶ ριζοσπάστη πολιτικὸ Χέρβεκ: «Ἡ ἐποχὴ τῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς, τῶν συντακτικῶν καὶ ἐθνικῶν συνελεύσεων καὶ πάει λέγοντας εἶναι ξεπερασμένη. Ὅποιος θέσει μὲ εἰλικρίνεια τὸ ἐρώτημα στὸν ἑαυτὸ του θὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσει πῶς δὲν νιώθει πιά κανένα ἐνδιαφέρον, μονάχα ὑποχρεωτικὸ καὶ ψεύτικο ἐνδιαφέρον, γι' αὐτὲς τὶς ἀπαρχαιωμένες μορφές. Δὲν πιστεύω στὰ συντάγματα καὶ τοὺς νόμους· καὶ τὸ καλὺτερο σύνταγμα τοῦ κόσμου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μὲ ικανοποιήσει. Χρειαζόμαστε κάτι διαφορετικὸ· ἔμπνευση, ζωὴ, ἕναν καινούργιο κόσμο, ἐλεύθερο καὶ χωρὶς νόμους». (7)

Ὁ Πруντόν εἶχε σὰν σύνθημά του τό: «Destruam ut aedificabo» (Καταστροφή καὶ Ἀνοικοδόμηση). Γιὰ τὸν Μπακούνιν, ὁμῶς, ἡ πράξη τῆς καταστροφῆς ἦταν ἀρκετὴ ἀπὸ μόνη της, γιατί κατὰ τὴ γνώμη του ὑπάρχει μιὰ θεμελιακὴ καλοσύνη στὸν ἄνθρωπο καὶ μιὰ θεμελιακὴ ὀρθότητα καὶ πληρότητα στοὺς ἀνθρώπινους θεσμοὺς πού θὰ ἀπελευθερωθοῦν αὐτόματα ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ ἀνατραπεῖ τὸ ὑπάρχον σύστημα· καὶ ἡ ἀρχικὴ πράξη τῆς ἐπαναστατικῆς βίας θὰ ἀποκαλύψει τὶς φυσικὲς ἀρετὲς τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς παραπέρα προετοιμασία. Ὁ Μπακούνιν πίστευε πῶς αὐτὲς οἱ ἀρετὲς ἔμελλε νὰ βρεθοῦν ἰδιαίτερα στοὺς Ρώσους ἀγρότες πού κατὰ κάποιον τρόπο θὰ ἀναλάμβαναν τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀπολύτρωσης τῆς Εὐρώπης. Ὁ σλα-

δόφιλος ένθουσιασμός του Μπακούνιν, όπως έκφράστηκε στο Συνέδριο της Πράγας, περιείχε ισχυρά αντιγερμανικά αισθήματα που θα έντεινονταν αργότερα εξαιτίας της διαφωνίας του με τον Μάρξ. Η συνέπεια ήταν για πάρα πολλά χρόνια στην ιστορία του εύρωπαϊκού σοσιαλιστικού κινήματος ότι ο γερμανικός μαρξισμός φαινόταν να αντιπροσωπεύει τον τύπο του συγκεντρωτικού, πειθαρχημένου και γραφειοκρατικού πολιτικού δόγματος, στο οποίο έναντιώθηκαν πεισματικά οι άναρχικοί στη Ρωσία, τη Γαλλία, την Ίσπανία και την Ίταλία.

Στο Πανσλαβικό Συνέδριο της Πράγας ο Μπακούνιν αποκάλυψε ένα άλλο χαρακτηριστικό του πάθος — την Ίδρυση φανταστικών μυστικών οργανώσεων. Όλη του τη ζωή θεωρούσε τον έαυτό του μεγάλο συνωμότη, στο επίκεντρο κάποιου δίκτυου παράνομων οργανώσεων που διατηρούσε ο ίδιος τον έλεγχο τους, και που ήταν οργανωμένες με βάση την «αύστηρή ιεραρχία και την ανεπιφύλακτη ύπακοή». Προγραμματίιζε πάντοτε τη δημιουργία κεντρικών έπιτροπών που πολλές φορές δέν είχαν άλλα μέλη πέρα από τον έαυτό του. Κι όμως ήταν τόσο μεγάλη ή γοητεία και ή αύτοπεποίθηση του Μπακούνιν, που διάφοροι νεαροί καταπιάνονταν με μεγάλη προθυμία να δημιουργήσουν έπαφές με άλλους πυρήνες της συνωμοσίας που συχνά δέν ύπήρχε παρά μόνο στη φαντασία του Μπακούνιν. Το πρώτο απ' αυτά τα συνωμοτικά μέλη ήταν ένας νεαρός Τσέχος δημοσιογράφος που προσηλυτίστηκε την έποχή του Συνεδρίου της Πράγας και ύστερα από αρκετά χρόνια ο Μπακούνιν έξακολουθούσε να μοιράζει κάρτες συμμετοχής σε άνύπαρχτες οργανώσεις, όπως ή ακόλουθη που έγραφε: «Ο κάτοχος αυτού του δελτίου είναι ένας από τους διαπιστευμένους αντιπροσώπους του ρωσικού τμήματος της Παγκόσμιας Έπαναστατικής Συμμαχίας, Νο. 2771». (8) Αναμφισδήτητα, όμως, ή φαντασία του Μπακούνιν τον βοήθησε να διαδώσει και να κάνει κατανοητή τη δική του άποψη για τη φύση της έπανάστασης και για τη θέση του μέσα σ' αυτήν· αποτέλεσμα, στο τέλος της ζωής του, οι άστυνομίες πάρα πολλών χωρών καταπιάστηκαν τόσο σοβαρά με τις συνωμοσίες του Μπακούνιν όσο είχε καταπιαστεί και εκείνος.

Τον χειμώνα του 1848 - 1849 ο Μπακούνιν βρισκόταν στη Σα-

ξωνία· και την άνοιξη του 1849 συνελήφθηκε κατά τη διάρκεια της σύνομης, αλλά βίαιης επανάστασης στη Δρέσδη, που ήταν το τελευταίο ξέσπασμα ριζοσπαστισμού στη Γερμανία πριν τον τελικό θρίαμβο της άντεπανάστασης. Στην πραγματικότητα δεν εκτιμούσε καθόλου τους στόχους αυτής της εξέγερσης, που ήταν ή διαμαρτυρία ενάντια στη διάλυση της Δίαιτας από μέρους του βασιλιά — στο σώμα αυτό ήταν έντελως αντίθετος ο Μπακούνιν. Ήταν τεράστιος, όμως, ο ένθουσιασμός του γιατί βρισκόταν στο επίκεντρο μιας πραγματικής επανάστασης, πολέμησε στα όδοφράγματα, μαζί με μια άλλη επαναστατική φυσιογνωμία, που ο αντίκτυπός της στην Ευρώπη του 19ου αιώνα θα ήταν, με διαφορετικό τρόπο, τόσο μεγάλος όσο και ο δικός του — με τον Ρίχαρντ Βάγκνερ. Με τη συντριβή της επανάστασης ο Μπακούνιν συνελήφθηκε, και από εκείνη τη στιγμή άρχισε μια μεγάλη περίοδος φυλάκισης που έμελλε να συμβάλει ιδιαίτερα στη θεμελίωση της μεταγενέστερης φήμης του σαν μεγάλου επαναστάτη. Οι αρχές της Σαξωνίας τον καταδίκασαν σε θάνατο, αλλά τον παρέδωσαν τελικά στους Αυστριακούς, που ήθελαν να τον τιμωρήσουν για τη δράση του στην Πράγα και για τα συνθήματά του για την καταστροφή της αυστρο-ούγγρικής αυτοκρατορίας. Οι Αυστριακοί με τη σειρά τους τον καταδίκασαν κι αυτοί σε θάνατο και άρχισαν τις προετοιμασίες για την εκτέλεσή του, αλλά τελικά υποχώρησαν στις πιέσεις της ρωσικής κυβέρνησης που απαιτούσε να τιμωρηθεί ο Μπακούνιν σαν επαναστάτη και, στην ουσία, καταδικασμένος Ρώσος ύπηκος. Από το 1851 μέχρι το 1857 βρισκόταν στη φυλακή στη Ρωσία· το 1857 η ποινή του μετατράπηκε σε εξορία στη Σιβηρία. Το 1861 κατάφερε να δραπετεύσει με καταπληκτική ευκολία, αφού απελευθερώθηκε προσωρινά, δίνοντας το λόγο της τιμής που ότι θα επιστρέψει, και χρησιμοποιώντας τις σχέσεις της οικογένειάς του καθώς και την κοινωνική του θέση, κατόρθωσε να φτάσει στο Λονδίνο, περνώντας από την Ίαπωνία και την Αμερική. Η δραπέτευσή του ήταν τόσο εύκολη και τόσο απλή, και βοηθήθηκε από διάφορους Ρώσους υπαλλήλους στη Σιβηρία, που ορισμένες φορές διαδίδοταν ή φήμη ότι ο Μπακούνιν ήταν, στην ουσία, τσαρικός πράκτορας. Οι διαδόσεις αυτές, όμως, ήταν έντελως αβάσιμες και, θα λέγαμε, καθαρά ψεύτικες και κατα-

σκευασμένες· ήταν χαρακτηριστικές του είδους των επιθέσεων που θα δέχονταν οι μεταγενέστεροι αναρχικοί επαναστάτες από τους μαρξιστές αντιπάλους τους, και αναζωπυρώθηκαν, περίπου δέκα χρόνια αργότερα, κατά τη διάρκεια της έντονης πάλης των ιδεών ανάμεσα στον Μπακούνιν και τον Μάρξ. Όπως ο Πруντόν είχε προκαλέσει τις υποψίες των άλλων ριζοσπαστών λόγω της σύνοψης έρωτοτροπίας του με τον Βοναπαρτισμό, έτσι και ο Μπακούνιν, στην πρώτη φάση της φυλάκισής του, έγραψε ένα περίεργο ντοκουμέντο, μια «Έξομολόγηση στον Τσάρο», όπου μιλούσε σαν «άσωτος, αποξενωμένος και διεφθαρμένος γιός μπροστά στον επίεική πατέρα», αφηγήθηκε την ιστορία της ζωής του, χωρίς όμως να έκθέσει καμιά από τις επαναστατικές του σχέσεις, και ύστερα περιέγραψε τα βαθιά πατριωτικά σλαβικά του αίσθήματα και την ακόμα βαθύτερη αποστροφή του για τους Γερμανούς. Η «Έξομολόγηση» δεν είχε δημοσιευτεί για διάστημα έβδομήντα χρόνων· και στην εποχή της δεν φαίνεται να τη γνώριζαν πάρα πολλοί άνθρωποι. Πρόκειται για μια αντανάκλαση του ρωσικού έθνικισμού του Μπακούνιν καθώς και κάποιας δουλικότητας απέναντι στον τσάρο, και παρουσιάζει ενδιαφέρον περισσότερο γιατί αποσαφηνίζει την ντοστογιεβσκή πλευρά του χαρακτήρα του Μπακούνιν παρά γιατί έχει κάποια πολιτική σημασία. Όπως και στην περίπτωση του Πруντόν, όμως, υπάρχει κάτι από την ανυπομονησία και την απόγνωση του αναρχικού πού, όταν βρίσκεται σε σύγκρουση με πιο συμβατικούς επαναστάτες και ρεφορμιστές, στρέφεται απελπισμένα προς την εξουσία με την ελπίδα να πραγματοποιήσει τους στόχους του.

Η άφιξη του Μπακούνιν στο Λονδίνο τον έφερε στο επίκεντρο του διεθνούς επαναστατικού κινήματος. Πήγε να ζήσει μαζί με τους Ρώσους έμιγκρέδες, τον Χέρτσεν και τον Όγκάρεβ, και στην ουσία εξαρτήθηκε οικονομικά από τον Χέρτσεν. Το γόητρο του Μπακούνιν στις διάφορες επαναστατικές ομάδες ήταν πάρα πολύ μεγάλο· και οι κακόβουλες φήμες για τις συνθήκες της δραπέτευσής του δεν μπόρεσαν να μειώσουν τη φήμη που είχε αποκτήσει με τις επαναστατικές του ενέργειες στα 1848 - 1849 και με την ακόλουθη μακρόχρονη φυλάκισή του. Η εμφάνισή του ήταν κι αυτή πάρα πολύ έντυπωσιακή. Ήταν πανύψηλος, πάρα πολύ ενεργη-

τικός, και ὀρισμένες φορές μὲ σχεδὸν παιδική ἀπλότητα. «Ἡ ὁράση του, ἡ ἀνάπαυσή του, ἡ ὄρεξή του», ἔγραψε ὁ Χέρτσεν, «σὰν ὅλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικά του, —ἀκόμα καὶ τὸ γιγάντιο μέγεθός του καὶ ὁ ἀκατάπαυστος ἰδρώτας του— ἦταν ὑπεράνθρωπων διαστάσεων, καὶ παρέμεινε πάντοτε ἓνας τεράστιος γίγαντας μὲ λιονταρίσια καρδιά καὶ ἀναμαλλιασμένη χαίτη». (9) Σὲ σύγκριση μὲ τὴ δύναμη τοῦ χαρακτήρα του καὶ μὲ τὴ γοητεία του, τὰ ἐλαττώματα τοῦ Μπακούνιν —ἡ πλήρης ἀποτυχία του ὅσον ἀφορᾷ τὰ χρήματα, ἡ βιαιότητά του, ἡ παιδικὴ νευρικότητα καὶ ὀξύθυμία του— δὲν διακρίνονταν σχεδὸν καθόλου· τὰ ἤξεραν καὶ τὰ ἀντιμετώπιζαν μόνο οἱ πολὺ στενοὶ του φίλοι, ὅπως ὁ Χέρτσεν ποὺ ἦταν ἀρκετὰ ἀνεκτικός καὶ εἰρωνικός γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τὸν ὑπομένει.

Ὁ Μπακούνιν ἔμεινε στὸ Λονδίνο περίπου τρία χρόνια· ἀν καὶ συνάντησε τὸν Μάρξ ὕστερα ἀπὸ πρόσκλησή του —παρόλο ποὺ τὸν ὑποφιαζόταν διὰ ἐνθάρρυνε τίς διαδόσεις γιὰ τὴ δῆθεν ἰδιότητά του σὰν τσαρικοῦ πράκτορα— καὶ συζήτησε μαζί του θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ Διεθνή, δὲν πῆρε τελικὰ μέρος στὴν ἱδρυση τῆς ὀργάνωσης. Τὸ 1864, τὸ χρόνο τῆς ἱδρυσης τῆς Διεθνούς, ὁ Μπακούνιν ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἰταλία καὶ ἔζησε ἐκεῖ τὰ ἐπόμενα τρία χρόνια, πρῶτα στὴν Φλωρεντία καὶ ὕστερα στὴ Νάπολη καὶ στὰ περίχωρά της. Ἡ Νάπολη ἦταν ἡ πόλη ὅπου βρῆκε τοὺς πρῶτους τοῦ ὁπαδούς, καὶ ἡ Ἰταλία παρέμεινε ἡ χώρα ὅπου πάντοτε ἐμφάνιζαν ἀνθησὴ οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀναρχισμοῦ τοῦ Μπακούνιν στὴν Ἰταλία τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἦταν πάρα πολὺ σημαντικὴ. Ἐφτάσε τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ ὁ Ματσίνι, ὁ ἥρωας ὅλων τῶν ριζοσπαστῶν δημοκρατῶν στὴν Ἰταλία, ἄρχισε νὰ χάνει τὴν ἐπιρροή του στὴ νεολαία. Παρόλο ποὺ ὁ Ματσίνι ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους προφῆτες τῆς ἐνοποίησης τῆς Ἰταλίας, τῆς ἐνοποίησης ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1860 χωρὶς τὴ βοήθειά του καὶ μὲ συνταγματικὴ μορφή —τὴ Μοναρχία— στὴν ὁποία εἶχε ἐναντιωθεῖ. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς νεότερους δημοκράτες πίστευαν πῶς ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Ματσίνι ἦταν στεῖρος καὶ ξεπερασμένος, καὶ εἶδαν στὸ πρόσωπο τοῦ Μπακούνιν ἓναν καινούργιο καὶ πιὸ συναρπαστικὸ ἐπαναστάτη ἡγέτη ποὺ διακήρυττε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση τὴ

στιγμή που φαινόταν πώς η πολιτική επανάσταση των προηγούμενων χρόνων δεν είχε επιλύσει σχεδόν κανένα από τα κοινωνικά προβλήματα της Ιταλίας.⁽¹⁰⁾ Επιπλέον, οι νεαροί ριζοσπάστες της Νάπολης, με τους οποίους έπιασε γρήγορα φιλίες ο Μπακούνιν, είχαν ήδη επηρεαστεί από τις ιδέες του Προυτόν. Ο Κάρλο Πιζακάνε, που είχε δολοφονηθεί όταν προσπάθησε να ξεσηκώσει μια δημοκρατική εξέγερση ενάντια στους Βουρβόνους το 1857, είχε προπαγανδίσει στους όπαδούς του τα ιδανικά του φεντεραλισμού και του μιουτσουαλισμού, ιδέες που έδειχναν πολύ περισσότερο συναρπαστικές μετά το 1860, όταν οι δημοκρατικοί του νότου διακήρυτταν την άποψη πώς η συγκεντρωτική μοναρχία του οίκου της Σαβοΐας θα ήταν το ίδιο επικίνδυνη για την ελευθερία τους όπως και η τοπική δυναστεία των Βουρβόνων που είχε μόλις ανατραπεί.

Και ο ίδιος ο Μπακούνιν βρήκε στην Ιταλία την κατάσταση που μπορούσε να τον ενθουσιάσει. Ενώ ο Μάρξ είχε πεισθεί πώς η επανάσταση μπορούσε να ξεσπάσει μόνο στις βιομηχανικές κοινωνίες και να γίνει από το ταξικά συνειδητό βιομηχανικό προλεταριάτο, ο Μπακούνιν έβλεπε τη δυνατότητα μιας επανάστασης στις μη βιομηχανικές χώρες, όπως στην Ιταλία ή τη Ρωσία. Λίγο καιρό μετά από την άφιξή του στην Ιταλία έγραφε τα ακόλουθα: «Το ξέσπασμα της κοινωνικής επανάστασης σε καμιά χώρα δεν είναι τόσο κοντά όσο στην Ιταλία. Στην Ιταλία δεν υπάρχει όπως στις άλλες χώρες της Ευρώπης μια προνομιούχα τάξη εργατών που, χάρη στους ψηλούς μισθούς τους, περηφανεύονται για τη φιλολογική εκπαίδευση που έχουν δεχτεί κυριαρχούνται από τις αρχές των άστων, από τη φιλοδοξία τους και τη ματαιοδοξία τους σε τέτοια έκταση που διαφέρουν από αυτούς μόνο σ' ότι αφορά την κατάστασή τους και όχι στον τρόπο σκέψης τους».⁽¹¹⁾ Η αντίθεση ανάμεσα στην έμπιστοσύνη του Μπακούνιν στις επαναστατικές δυνατότητες εκείνων που δεν έχουν να χάσουν τίποτα (ιδέα που, όπως είδαμε, κάλλιστα μπορεί να προέρχεται από τον Βάϊτλινγκ) και στην ιδανική εικόνα του Προυτόν για τον αὐτοεκπαιδευμένο και αὐτοβελτιωμένο χωρικό ή τεχνίτη που συνεργάζεται με το γείτονά του για την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας, είναι ολοφάνερη και παρέμεινε η βασική αιτία ουσια-

στικῶν διχογνωμιῶν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Στὴν οὐσία, ὅμως, ὁ Μπακούνιν ἐμελλε νὰ ἔχει ὁπαδοὺς καὶ ἀπὸ τὰ δύο εἴδη ἐργατῶν. Παρόλη τὴν ἐμπιστοσύνη του στὸ λ ο ὅ μ π ε ν π ρ ο λ ε τ α ρ ι ᾶ τ ο , οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι του σύντροφοι ἐμελλε νὰ εἶναι οἱ ὠρολογιοποιοὶ τοῦ ἐλβετικοῦ Ζυρὰ — οἱ πιὸ εἰδικευμένοι καὶ καλλίτερα ἐκπαιδευμένοι τεχνίτες τῆς Εὐρώπης. Ταυτόχρονα, στὴν Ἰταλία, συγκεντρώθηκαν γύρω του ἄρκετοὶ ἀναρχικοὶ ποὺ ἐμελλε νὰ γίνουν ἀργότερα ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες φυσιογνωμίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀναρχισμοῦ· οἱ σύντροφοι καὶ οἱ ὁπαδοὶ του βρισκόνταν μεταξὺ τῶν καταπιεσμένων ἐργατῶν τῶν ἰταλικῶν πόλεων καὶ τῆς ἑπαρχίας, ἔτσι ποὺ ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ μας μπορεῖ νὰ συναντήσῃ κανεὶς παιδιὰ στὴ Ρώμη ἢ τὴ Σικελία μὲ τὸ ὄνομα «Μπακούνιν» ἢ τὶς τρεῖς θυγατέρες ἐνὸς ἀναρχικοῦ ποὺ εἶχαν τὰ χαρακτηριστικὰ ἀναρχικὰ ὀνόματα «Πείνα, Ἀθλιότητα καὶ Ἐπανάσταση» (Fame, Miseria, Rivoluzione).

Ὅταν βρισκόταν στὴν Ἰταλία ὁ Μπακούνιν ἱδρύσει τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς διεθνεῖς ἐπαναστατικὲς ὁργανώσεις στὶς ὁποῖες θὰ ἀφιέρωνε ὁλόκληρὴ τὴν υπόλοιπὴ ζωὴ του. Ὀνομάστηκε Διεθνῆς Ἀδελφότητα καὶ παρόλο ποὺ ὁ Μάρξ εἶχε ἤδη ἱδρύσει τὴ Διεθνῆ Ἐνωση Ἐργατῶν στὸ Λονδίνο, δὲν θεωροῦσε ἀκόμα τὸν Μπακούνιν σοβαρὸ ἀντίπαλο καὶ στὴν οὐσία καλοδέχτηκε τὴ δράση του στὴν Ἰταλία σὰν μέσο γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Μαρτίνι. Πρὶν ὅμως γίνουν ἰδιαίτερα σημαντικὲς οἱ ἐνέργειές του στὴν Ἰταλία, ὁ Μπακούνιν, ποὺ οἱ κινήσεις του καθορίζονταν σχεδὸν πάντοτε ἀπὸ τὶς διαρκεῖς οἰκονομικὲς δυσκολίες του, ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἑλβετία καὶ πέρασε ἐκεῖ, ἀπὸ τὸ 1867 καὶ ὕστερα, τὴν πιὸ σημαντικὴ φάση τῆς ζωῆς του.

2

Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ βρέθηκε στὴν Ἑλβετία, ὁ Μπακούνιν ἔγινε γρήγορα τὸ ἐπίκεντρο ἀναρίθμητων προγραμμαμάτων, ραδιουργιῶν, σχεδίων, ἐλπίδων καὶ φόβων. Ἡ πληθωρικὴ ἰδιοσυγκρασία του, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴ συνωμοσία, ἡ πίστη του στὶς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες τῆς Ρωσίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἰσπανίας, ὁ ἀκα-

μάτικος μποέμικος τρόπος ζωής του και η επιθυμία του να περιβάλλεται από φίλους και συντρόφους, όλα αυτά τον έκαναν να μπλεχτεί σε διάφορες δύσκολες καταστάσεις και προκάλεσαν συνέπειες που αποκαλύπτουν τις εσωτερικές συγκρούσεις από τις οποίες πάσχει πάντοτε το αναρχικό κίνημα. Η βαθιά έχθρότητα του Μπακούνιν για την τσαρική Ρωσία ήταν συνδυασμένη με μια εξίσου βαθιά πίστη στη δύναμη της Ρωσίας όχι μόνο να απολυτρωθεί, αλλά και να ανοίξει το δρόμο προς την ευρωπαϊκή επανάσταση. Για τον Μπακούνιν οι καταπιεσμένοι ήταν από τη φύση τους επαναστάτες και το μόνο που χρειάζονταν για να ξεγερευθούν ήταν η κατάλληλη βοήθεια. «Αναφερόμαστε», έγραφε, «στη μεγάλη μάζα της εργατικής τάξης, που, καταπονημένη από την καθημερινή της εργασία, βρίσκεται σε κατάσταση άγνοιας και αθλιότητας. Παρόλες τις πολιτικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις, που διάφοροι άνθρωποι προσπάθησαν και εν μέρει κατόρθωσαν να επιβάλουν στη συνείδησή της, παραμένει σοσιαλιστική χωρίς να το ξέρει· είναι ουσιαστικά, ένστικτώδης, και χάρη στη δύναμη της θέσης της πιο σοβαρά και πιο γνήσια σοσιαλιστική απ' ό,τι όλοι μαζί οι άστοι και επισημογενες σοσιαλιστές. Είναι σοσιαλιστική μέσα απ' όλες τις συνθήκες της υλικής της ύπαρξης, μέσα απ' όλες τις ανάγκες του είναι της, ενώ οι άλλοι είναι σοσιαλιστές μέσα από τις ανάγκες της σκέψης τους· και στην πραγματικότητα της ζωής οι ανάγκες της ανθρώπινης ύπαρξης έχουν πολύ μεγαλύτερη επιρροή απ' ό,τι οι ανάγκες της ανθρώπινης σκέψης, εννοώντας έδω με τη σκέψη, όπως παντού και πάντοτε, την έκφραση του είναι, τις αντανακλάσεις των διαδοχικών εξελίξεών του, αλλά ποτέ την αρχή της κίνησής του». (12)

Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, η επανάσταση ήταν πιθανό να γίνει στις καθυστερημένες χώρες, παρόλο που δεν μπορούσαν να το συνειδητοποιήσουν οι καταπιεσμένες τάξεις. «Ο ρωσικός λαός», λέει ο Μπακούνιν, «είναι σοσιαλιστικός από ένστικτο και από τη φύση του επαναστατικός». (13) Τα ίδια ισχύουν και για την Ιταλία, όπου «οι εργάτες είναι σοσιαλιστές και επαναστάτες από ένστικτο και λόγω των περιστάσεων... αλλά εξακολουθούν να αγνοούν τελείως τις πραγματικές αιτίες της αθλιότητάς τους». (14)

«Οἱ μάζες τῶν Ἰταλῶν ἀγροτῶν», ἔγραφε στὰ 1871, «ἀποτελοῦν ἤδη ἕναν τεράστιο καὶ παντοδύναμο στρατὸ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ προλεταριάτου τῶν πόλεων καὶ ὁργανωμένος ἀπὸ τοὺς νεαροὺς σοσιαλιστὲς ἐπαναστάτες ὁ στρατὸς αὐτὸς θὰ εἶναι ἀήττητος». (15) Δὲν ὑπάρχει λόγος ὅμως νὰ περιμένουμε νὰ μάθουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι τὰ συμφέροντά τους μέσα ἀπὸ τὴν ἀργὴ διαδικασία τῆς ἐκπαίδευσης. «Δὲν πρέπει νὰ διδάξουμε τὸ λαό, πρέπει νὰ τὸν βοηθήσουμε νὰ ἐξεγερθεῖ». (16) Αὐτὴ καθαυτὴ ἡ πράξη τῆς ἐπανάστασης θὰ εἶναι ἀρκετὰ διδακτικὴ ἀπὸ μόνη της. «Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς καλοὺς μπουρζουάδες σοσιαλιστὲς», ἔγραψε κάποτε ὁ Μπακούνιν, μᾶς λένε πάντοτε, «Ἄς καθοδηγήσουμε πρῶτα τὸ λαὸ κι ὕστερα τὸν χειραφετοῦμε». Ἐμεῖς ἀντίθετα τοὺς λέμε, «Ἄστε τους πρῶτα νὰ χειραφετηθοῦν μόνοι τους κι ὕστερα θὰ καθοδηγηθοῦν ἀπὸ μόνοι τους γιὰ δικὸ τους λογαριασμό». (17) Οἱ Ρῶσοι ἀγρότες, σύμφωνα μὲ τὸν Μπακούνιν, βρίσκονταν σὲ ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ θέση, μιὰ καὶ διέθεταν παραδοσιακὲς μορφὲς ὁργάνωσης, ὅπως ἀγροτικὲς κομμουνες, κι ἔτσι μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν παράδειγμα γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη στὶς περισσότερὸ ἀναπτυγμένες χῶρες, ἐφόσον θὰ ἐξασφάλιζαν σημαντικὴ ἐπαναστατικὴ ἡγεσία. «Ἄν καθυστερήσουν πολὺ οἱ ἐργάτες τῆς Δύσης», ἔγραψε τὸ 1869, «οἱ Ρῶσοι ἀγρότες θὰ εἶναι αὐτοὶ ποὺ θὰ τοὺς δώσουν τὸ παράδειγμα». (18)

Μὲ τὰ βαθιὰ του αἰσθήματα γιὰ τὴ Ρωσία καὶ μὲ τὴν πίστη του στὸ ἐπαναστατικὸ της μέλλον, ὁ Μπακούνιν προσπαθοῦσε νὰ βρίσκει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νεότερη γενιὰ μέσα στὴ Ρωσία. Ὑποδέχτηκε λοιπὸν μὲ ἐνθουσιασμὸ τὸ 1869 ἕναν νεαρό, 22χρονο Ρῶσο, τὸν Σεργκεῖ Γκενάντεβιτς Νετσάγιεφ, ποὺ παρουσιάστηκε στὴν Ἑλβετία ἰσχυρίζόμενος ὅτι εἶχε δραπετεύσει ἀπὸ κάποια ρωσικὴ φυλακὴ. «Ἐχω μαζί μου», ἔγραφε ὁ Μπακούνιν σ' ἕναν Ἑλβετὸ φίλο του, «ἕναν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς φανατικούς νεαροὺς ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ ἀμφιβολία, ποὺ δὲν φοβοῦνται τίποτα καὶ ποὺ ἔχουν πάρει τὴν ἀμετάκλητὴ ἀπόφαση πὼς ὅσοι πολλοὶ κι ἂν χάθουν στὰ χέρια τῆς κυδέρνησης, δὲν πρόκειται νὰ σταματήσουν τὴ δράση τους μέχρι νὰ ἐξεγερθεῖ ὁ ρωσικὸς λαός. Εἶναι θαυμάσιοι, αὐτοὶ οἱ νεαροὶ φανατικοί, πιστοὶ χωρὶς θεοὺς, ἥρωες χωρὶς τυμπανοκρουσίες». (19) Ἡ φιλία τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸ Νε-

τσάγιεφ θά τοῦ προξενοῦσε ἔντονο προσωπικό πόνο καί πολιτικά προβλήματα, παρόλα αὐτά ὅμως ἦταν ἰδιαίτερα σημαντική γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀναρχικῶν ἀντιλήψεων, μιᾶ καί κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή τῆς πραγματικά τρομοκρατικῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ Νετσάγιεφ, ὁ Μπακούνιν, γιά λίγο καιρό τουλάχιστον, κατέληξε νά ὑποστηρίζει τήν τρομοκρατία σάν τόν πιό ἀποτελεσματικό τρόπο ἀμφισβήτησης τῶν ἀξιῶν καί τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους.

Ὁ Νετσάγιεφ ἦταν ἕνας αὐτόκλητος ἐπαναστάτης, σκοτεινός, μοναχικός καί πανούργος ἄνθρωπος, ἐπιδειξίας, φανατικός, ἰδεαλιστής καί ἐγκληματίας μαζί. Γεννήθηκε στό ταπεινό περιβάλλον τοῦ ἀναπτυσσόμενου ὑφαντουργικοῦ κέντρου Ἰθάνοβο, νοτιοανατολικά ἀπό τή Μόσχα, γρήγορα ὅμως κατάφερε νά φύγει γιά τή Μόσχα ὅπου παρακολούθησε μαθήματα στό πανεπιστήμιο. Οἱ ἐπαναστάτες φοιτητές πού συνάντησε ἐκεῖ εἶχαν ἐντυπωσιαστεῖ πολὺ ἀπό τήν ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II, τὸ 1866· διάβαζαν καί θαύμαζαν τὰ κείμενα τοῦ Μπουοναρότι καί ἦταν ἀφοσιωμένοι στήν ἰδέα τῆς συνωμοτικῆς ζωῆς. Στή Μόσχα ὁ Νετσάγιεφ συνάντησε τόν Πιότρ Νικίτις Τκάτσεφ, τόν πιό συνεπῆ καί βαθυστόχαστο ἀπ' αὐτοὺς τοὺς νεογιακωβίνους. Ἦταν ὁ ἄνθρωπος πού ἡ θεωρία του γιά τήν ἐλίτ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἀφοσιωμένων ἐπαναστατῶν ἔμελλε νά ἔχει σημαντική ἐπίδραση στόν Λένιν καί παρόλο πού, σάν τόσους ἄλλους τῆς γενιᾶς του, εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὸ θρύλο τοῦ Μπακούνιν, κατέληξε ὑποστηρικτῆς ἐνός σθεναρὰ ὁργανωμένου ἐπαναστατικοῦ κινήματος καί ἀπέριψε τελείως τίς ἀναρχικὲς ἰδέες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Νετσάγιεφ καί ὁ Τκάτσεφ κυκλοφόρησαν τὸ 1868 ἕνα «Πρόγραμμα Ἐπαναστατικῆς Δράσης», πού περιεῖχε στοιχεῖα τόσο ἀπὸ τὸν ἀναρχισμό τοῦ Μπακούνιν ὅσο καί ἀπὸ τή μεταγενέστερη συγκεντρωτικὴ πειθαρχία τοῦ Τκάτσεφ. Οἱ ἡγέτες τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης θά πρέπει νά εἶναι καινούργιοι ἄνθρωποι, ἀφοσιωμένοι ὁλοκληρωτικά στοὺς σκοποὺς τῆς ἐπανάστασης καί μὲ τὴ δράση τους νά ἐκπληρώνουν τήν πλήρη ἐλευθερία καί ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς τους. Οἱ ἐπαναστατικὲς ομάδες θά πρέπει νά εἶναι ἀντισυγκεντρωτικὲς καί τὰ μέλη θά πρέπει νά μετακινοῦνται διαρκῶς, ἔτσι πού κανεὶς νά μὴν μπορεῖ νά διαφθαρεῖ ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Πάνω ἀπ' ὅλα ὁ ἐπαναστάτης θά πρέπει

νά μὴν εἶναι πιστὸς παρὰ μόνον στὴν ἐπανάσταση: «Ὅσοι συμμετέχουν στὴν ὀργάνωση θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε ἀγαθὸ, ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ἢ οἰκογενειακὸ δεσμό, γιατί ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ἐνδέχεται νὰ κάνουν τὰ μέλη νὰ παραμελήσουν τὴ δράση τους». (20)

Ὅταν ὁ Νετσάγιεφ ἔφτασε στὴ Γενεύη τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1869, μὲ δλων τῶν εἰδῶν τὶς ἐφευρεμένες ἱστορίες γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ του παρελθόν, ἐρῆκε τὸν Μπακούνιν πρόθυμο νὰ συνεργαστεῖ μαζί του καὶ νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς μιᾶς νέας ἐπαναστατικῆς γενιᾶς στὴ Ρωσία. Ἐγραψαν μαζί τὸν «Ἐπαναστατικὸ Κατηχισμὸ», μιὰ συλλογὴ «ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν», καὶ διάφορα ἄλλα μανιφέστα ποὺ διακήρυτταν τὴν ἀναγκαιότητα ἐπιβολῆς ἀνελέητης τρομοκρατίας στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὸ κράτος. Ὅποιοσδήποτε χλεύαζε καὶ περιφρονοῦσε τὶς ἀξίες τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ἦταν σύμμαχος γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ στόχου τῆς ἐπανάστασης: «Ἡ ληστεία εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ δοξασμένες πλευρὲς τῆς λαϊκῆς ζωῆς στὴ Ρωσία... Ὁ ληστής στὴ Ρωσία εἶναι ὁ ἀληθινὸς καὶ ὁ μοναδικὸς ἐπαναστάτης, χωρὶς διανοουμενίστικη φρασεολογία καὶ ρητορική. Ἡ λαϊκὴ ἐπανάσταση γεννιέται μέσα ἀπὸ τὴ συγχώνευση τῆς ἐξέγερσης τοῦ ληστή μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ ἀγρότη... Ἀκόμα καὶ σήμερα αὐτὸς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ κόσμος τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης· ὁ κόσμος τῶν ληστῶν, καὶ μονάχα αὐτὸς διατηροῦσε πάντοτε ἀρμονικὲς σχέσεις μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ θέλει νὰ δημιουργήσῃ μιὰ σοβαρὴ συνωμοσία στὴ Ρωσία, ποὺ θέλει μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση, πρέπει νὰ στραφεῖ σ' αὐτὸν τὸν κόσμον καὶ νὰ ἀσπαστεῖ τὴ ζωὴ του». (21)

«Ὁ ἐπαναστάτης περιφρονεῖ καὶ μισεῖ τὴ σύγχρονη κοινωνικὴ ἠθικὴ σ' ὅλες τῆς τὶς μορφές... θεωρεῖ ἠθικὸ ὅτιδήποτε βοηθεῖ στὸ θρίαμβον τῆς ἐπανάστασης... Ὅλα τὰ ἥρεμα καὶ ἀποχαυνωτικὰ αἰσθήματα φιλίας, σχέσεων, ἔρωτα, εὐγνωμοσύνης, ἀκόμα καὶ χιούμορ, πρέπει νὰ καταπνιγοῦν μέσα του ἀπὸ τὸ ψυχρὸ πάθος γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ἐπανάστασης... Μέρα καὶ νύχτα πρέπει νὰ ἔχει μιὰ μονάχα σκέψη, ἓνα σκοπὸ — τὴν ἀνελέητη καταστροφὴ».

«Δὲν ἀναγνωρίζουμε καμιά ἄλλη δράση πέρα ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς ἐξόντωσης, ἀλλὰ παραδεχόμαστε πὺς οἱ μορφὲς μετὰ τὶς ὁποῖες θὰ ἐκδηλωθεῖ αὐτὴ ἡ δράση θὰ εἶναι ἰδιαίτερα ποικιλόμορφες — δη-

λητήριο, μαχαίρι, κρεμάλα, κλπ. Σ' αυτόν τόν αγώνα, ή επανάσταση αγιάζει όλα τὰ μέσα τὸ ἴδιο». (22)

Αὐτὴ ἡ παθιασμένη λατρεία τῆς τρομοκρατίας, ὅπου ἡ βία γίνεται ἀποδεκτὴ σχεδὸν σὰν αὐτοσκοπός, εἶναι κάτι ποὺ δὲν θὰ τὸ συναντήσουμε σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ Μπακούνιν, καὶ ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς μεγάλης ἐπιρροῆς ποὺ εἶχε δεχτεῖ ἀπὸ τὸν Νετσάγιεφ. Ἦταν ἀρκετὴ ὁμῶς γιὰ νὰ εἰσάγει στὸ ἀναρχικὸ κίνημα ἓνα στοιχεῖο ποὺ δὲν χάθηκε ποτέ, καὶ νὰ προτείνει τῇ θεωρίᾳ τῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση, ποὺ ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει τὴν κινητήρια δύναμη μεγάλου μέρους τῆς ἀναρχικῆς δραστηριότητος τὰ ἐπόμενα τριάντα χρόνια. Ὁ Νετσάγιεφ, πρὶν ἐπιστρέψει στὴ Ρωσία, διακήρυττε τὴν ἀνάγκη ἀμεσης, προσωπικῆς, βίαιης δράσης. «Χωρὶς νὰ σεβόμαστε ζωές, χωρὶς νὰ διστάζουμε μπροστὰ σ' ὁποιαδήποτε ἀπειλὴ, φόβο ἢ κίνδυνο, πρέπει — μὲ μιὰ σειρά προσωπικῶν πράξεων καὶ θυσιῶν ποὺ διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη σύμφωνα μὲ κάποιον προκαθορισμένο σχέδιο, μὲ μιὰ σειρά τολμηρῶν, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε παράτολμων, προσπαθειῶν — νὰ συμμετάσχουμε στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ, ἀπ' ὅπου μπορούμε νὰ ὑποκινήσουμε πίστη στὸν ἑαυτὸ του καὶ σὲ μᾶς, πίστη στὴ δύναμή του, ἀπ' ὅπου μπορούμε νὰ τὸν ἀναταράξουμε, νὰ τὸν ἐνώσουμε, νὰ τὸν ὠθήσουμε πρὸς τὸ θρίαμβο τοῦ σκοποῦ... Διαθέτουμε ἓνα μοναδικὰ ἀρνητικὸ πρόγραμμα ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ τροποποιήσει: τὴν ἀπόλυτὴ καταστροφή». (23)

Ἡ καριέρα τοῦ Νετσάγιεφ σὰν ἐπαναστάτῃ τέλειωσε μὲ ἀποκρουστικὸ καὶ μυστηριώδη τρόπο. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Μόσχα, δολοφόνησε ἓνα φοιτητὴ ποὺ ἦταν μέλος τῆς ὀργάνωσός του, ἴσως γιὰ τὴν φοβόταν τὴν προδοσίαν, ἢ ἴσως ἀπλῶς γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴ δύναμή του πάνω στοὺς ὁπαδούς του, καὶ ὕστερα ἔφυγε γιὰ τὴ Γενεύη. Ἐδῶ δὲν προσπάθησε μόνον νὰ ξελογιάσει τὴν κόρη τοῦ Χέρτσεν γιὰ τὰ λεφτά της, ἀλλὰ ἀρχισε καὶ νὰ ραδιουργεῖ ἐνάντια στὸν Μπακούνιν. Τὸ 1872 συνελήφθη καὶ παραδόθηκε στὶς ρωσικὲς ἀρχές, καὶ μετὰ ἀπὸ δέκα χρόνια πέθανε στὴ φυλακὴ. Ὁ Μπακούνιν παραδέχτηκε μὲ λύπη πὼς εἶχε παρασυρθεῖ ἀπὸ ἓναν ἀνέντιμο καὶ ὑποπτο τυχοδιώκτη, καὶ ἔγραψε: «Φερθήκαμε ἡλίθια, καὶ ἀλήθεια πόσο θὰ εἶχε γελάσει σὲ δάρος μας ὁ Χέρτσεν, ἂν ἦταν ζωντανός, καὶ πόσο δίκιο θὰ εἶχε νὰ μᾶς

περιφρονεί και να μας χλευάζει. Δεν γίνεται τίποτα πιά. "Ας καταπιούμε την πίκρα μας, και θα φερθούμε πιο έξυπνα στο μέλλον». (24)

Η σύντομη σχέση του Μπακούνιν με τον Νετσάγιεφ έχει στην ουσία συνδέσει τη θεωρία του αναρχισμού με την πρακτική της άτομικης τρομοκρατίας, πράγμα που είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες. Από το 1870 και μετά υπήρχε πάντοτε κάποια πλευρά στο αναρχικό κίνημα που ήταν πρόθυμη να δράσει τρομοκρατικά, αν όχι για χάρη της τρομοκρατίας, τουλάχιστον για να συμβολίσει μια δλοκληρωτική εξέγερση ενάντια στην κοινωνία. Οι εγκληματίες και οι ληστές συχνά μπορούσαν να ισχυριστούν πως εφαρμόζαν αναρχικές αρχές και πως με τα εγκλήματά τους βοηθούσαν να αποκαλυφθεί ή υποκρισία και η πλεονεξία της τάξης που ενάντια της επιτίθενταν.

Αναρίθμητες τρομοκρατικές πράξεις έμελλε να γίνουν στη Ρωσία: παρόλο που ο στόχος τους δεν ήταν, όπως των αναρχικών, η κατάργηση του κράτους, η τεχνική τους προερχόταν από τα κινήματα με τα οποία είχαν συνδεθεί ο Μπακούνιν και ο Νετσάγιεφ. Σε δλοκληρη την Εύρώπη και αλλού, η τρομοκρατία θα γινόταν αποδεκτό πολιτικό όπλο: και σε όρισμένες περιπτώσεις, όπως στη συνωμοσία που κατέληξε στη δολοφονία του αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου το 1914, η εμπνευση όφειλόταν στο αναρχικό παράδειγμα.

3

Η υπόθεση Νετσάγιεφ, μολονότι απορόφησε μεγάλο μέρος της ενεργητικότητας του Μπακούνιν το 1869 και το 1870, και μολονότι άφησε ίχνη στις απόψεις του, δεν ήταν το σημαντικότερο επεισόδιο της περιόδου που έζησε στην Έλβετία. Από τη στιγμή που έφτασε εκεί ανακατεύτηκε στην πολιτική των τοπικών ριζοσπαστικών ομάδων, έλβετικών και ξένων, και, το πιο σπουδαίο, μέσα απ' αυτές ασχολήθηκε με την πολιτική της Διεθνούς. Ταυτόχρονα, στη διάρκεια αυτών των χρόνων παγιώθηκε η επίδρασή του στην Ίταλία, και στην Ίσπανία τέθηκαν τα θεμέλια για την

ανάπτυξη αὐτοῦ ποὺ ἐμελλε νὰ γίνεῖ τὸ πιὸ σημαντικὸ μέρος τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος.

Ὅταν ὁ Μπακούνιν ἔφτασε στὴ Γενεύη τὸ 1867 ὑπῆρχε ἤδη ἕνα ἰσχυρὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα στὶς γειτονικὲς περιοχές, ἰδιαίτερα μεταξὺ τῶν ὠρολογοποιῶν στὰ βουνὰ τοῦ Ζυρά. Ἄν οἱ ἐμπειρίες του στὴν Ἰταλία τὸν εἶχαν πείσει γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες τῶν ἀκτημόνων ἀγροτῶν καὶ ἐκείνων τῶν ἐργατῶν ποὺ δὲν εἶχαν κανένα συμφέρον ἀπ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, στὴν Ἑλβετία ἀνακάλυψε ἕνα ἄλλο εἶδος ἐργαζόμενου, τὸν εἰδικευμένο τεχνίτη, θαυστόχαστο καὶ μορφωμένο ἀπὸ μόνο του, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσει στὶς συνθήκες τῆς ἐργατικῆς ζωῆς του κάτι ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς κοινωνίας τοῦ μέλλοντος. Ὁ ἴδιος ὁ Μπακούνιν τοὺς ἔλεγε: «Δουλεύοντας σὲ μικρὲς ομάδες στὰ ἐργαστήριά σας ἢ δουλεύοντας στὰ σπίτια σας, κερδίζετε περισσότερα ἀπ' ὅ,τι ἂν θὰ δουλεύατε στὶς μεγάλες φάμπρικες ποὺ χρησιμοποιοῦν ἑκατοντάδες ἐργάτες· ἡ δουλειά σας εἶναι εὐφυῆς καὶ καλλιτεχνική, δὲν σᾶς ἀποκτηνώνει ὅπως οἱ μηχανές. Σ' αὐτὸ συντείνουν ἡ δεξιότητά καὶ ἡ πνευματικότητά σας. Κι ἐπιπλέον διαθέτετε περισσότερο ἐλεύθερο χρόνο καὶ σχετικὴ ἐλευθερία· αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ εἴσαστε πιὸ μορφωμένοι, πιὸ ἐλεύθεροι καὶ εὐτυχισμένοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους». (25) Φαίνεται πὼς ὁ Μπακούνιν εἶχε ἐντυπωσιαστῇ ὑπερβολικὰ ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμό μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ὑποδέχτηκαν, γιὰτὶ οἱ ὠρολογοποιοὶ τοῦ Σαίντ-Ἰμιέ καὶ τοῦ Λὰ Σὼν-ντέ-Φὸν ἦταν συχνὰ κακοπληρωμένοι καὶ στυγνὰ ἐκμεταλλευμένοι — ἀναγκάζονταν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἄλλους γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν προϊόντων τους καὶ γιὰ τὴν προμήθεια πρώτων ὑλῶν. Παρόλα αὐτὰ ὅμως ἡ ἐλευθερία καὶ οἱ δυνατότητες ἐκπαίδευσης καὶ συζήτησης ποὺ εἶχαν λόγω τῆς φύσης τῆς δουλειᾶς τους ἦταν κάτι ἀληθινό· καὶ μὲ τὴν ἐπιρροή τοῦ Δρ. Κουλλερύ, ἐνὸς ριζοσπάστη γιατροῦ, ποὺ σύντομα δοθηθήθηκε ἀπὸ τὸν δάσκαλο καὶ ἱστορικὸ Τζέημς Γκυγιώμ, ἦταν ἤδη ἀρκετὰ καλὰ ὁργανωμένοι γιὰ νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Διεθνοῦς ἤδη ἀπὸ τὸ 1865. Ὅταν παρουσιάστηκε ἐκεῖ ὁ Μπακούνιν ἀνταποκρίθηκαν ἀμέσως στὶς ἀπόψεις του καὶ στὴ ζεστασιά καὶ πληθωρικότητα τῆς προσωπικότητάς του, καὶ σὲ λίγο ὁ «Μισέλ», ὅπως τὸν ἔλεγαν στὸ ἑλβετικὸ Ζυρά, ἔγινε ἕνα ἀπὸ τὰ γνωστά

πρόσωπα τῶν συγκεντρώσεών τους.

Ὁ Μπακούνιν ἀσχολήθηκε ἄμεσα μὲ τὴν τοπικὴ πολιτικὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἑλβετία καθὼς καὶ μὲ τὴ διατήρηση ἐπαφῶν μὲ ἄλλους ἀναρχικοὺς καὶ ἐπαναστάτες στὴ Ρωσία, τὴν Ἰταλία, τὴν Ἰσπανία καὶ ἄλλοι. Κατὰ συνέπεια ἀναμίχθηκε σὲ καθαρὰ ἐλβετικὲς διαμάχες — π.χ. στὴ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς εἰδικευμένους ὥρολογοποιούς καὶ τοὺς ἀνειδίκευτους οἰκοδόμους στὴ Γενεύη — καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Διεθνούς.

Μέχρι τότε ὁ Μπακούνιν δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ ἄμεσα μὲ τὴ Διεθνή, μολονότι οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Μάρξ ἦταν φαινομενικὰ ἄρκετὰ φιλικές. Ἡ πρώτη δημόσια ἐμφάνισή του σὲ διεθνή συγκέντρωση μετὰ τὴν ἀφίξή του στὴν Ἑλβετία ἐγίνε σὲ μιὰ συγκέντρωση τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1867 μιᾶς ἑτερογενοῦς φιλελεύθερης ὁργάνωσης ποὺ ὀνομαζόταν Σύνδεσμος γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ὅπου πρωταγωνιστοῦσε ὁ Γαριβάλδης καὶ πῆραν μέρος ὁ Βικτόρ Οὐγκό, ὁ Τζὼν Στιούαρτ Μίλλ καὶ ἄρκετὰ μέλη τῆς Διεθνούς. Ὁ Μπακούνιν ὅμως ἦταν ἤδη ἄρκετὰ γνωστὴ φυσιογνωμία στὴν Εὐρώπη καὶ μπορούσε νὰ σταθεῖ δίπλα στὸν Ἰταλὸ ἥρωα. Στὴν οὐσία οἱ δύο ἄντρες φαίνεται πὼς ἐνίωσαν κάποια ἐνστικτώδη προτίμηση ὁ ἕνας γιὰ τὸν ἄλλο, λὲς καὶ ἡ ἀπλότητα, ἡ ἀμεσότητα καὶ ἡ ἀφοσίωσή τους στὸν ἀντίστοιχο ἐπαναστατικὸ σκοπὸ τοὺς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ξεπεράσουν τίς πλατύτερες διαφορὲς πεποιθήσεων καὶ τακτικῆς ποὺ εἶχαν. «Μὲ βαρὺ, περίεργο περπάτημα», ἔτσι περιέγραψε κάποιος αὐτόπτης μάρτυρας τὴν εἴσοδο τοῦ Μπακούνιν στὴν αἴθουσα συνεδριάσεων, «ἀνέβηκε τὰ σκαλιὰ ποὺ ὀδηγοῦσαν στὴν ἐξέδρα ὅπου καθόταν τὸ προεδρεῖο, ντυμένος ἀφρόντιστα ὅσο ποτέ, φοροῦσε μιὰ γκριζὰ μπλούζα κι ἀπὸ κάτω δὲν φαινόταν πουκάμισο, ἀλλὰ ἕνα φανελλένιο ἐσώρουχο· ἀμέσως ἀπὸ στόμα σὲ στόμα διαδόθηκε ὁ ψίθυρος «Μπακούνιν». Ὁ Γαριβάλδης σηκώθηκε, προχώρησε λίγο μπροστὰ καὶ τὸν ἀγκάλιασε. Αὐτὴ ἡ σοβαρὴ συνάντηση δύο μεγάλων καὶ δοκιμασμένων πολεμιστῶν τῆς ἐπανάστασης δημιούργησε ἐκπληκτικὴ ἐντύπωση... Ὅλοι σηκώθηκαν ὀρθιοὶ καὶ ἀκούστηκε ἕνα παρατεταμένο καὶ ἐνθουσιαστικὸ χειροκρότημα». (26)

Ὁ Μπακούνιν ποτὲ δὲν θεωροῦσε τὴ συμμετοχὴ σὲ μιὰ ἐπα-

ναστατική οργάνωση άσυμβίβαστη με τή συμμετοχή σέ μιάν άλλη. Ἡ Ἐπαναστατική Ἀδελφότητα, πού εἶχε ἰδρύσει δταν βρισκόταν στήν Ἰταλία, τυπικά ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει, καί τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1868 ἰδρυσε μιάν άλλη οργάνωση, τή Διεθνή Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία. Συνεπῶς δὲν ἐδλεπε τίποτα ἀντιφαστικό στήν προσπάθειά του νά κάνει περισσότερο ἐπαναστατικό τὸ Σύνδεσμο γιά τήν Εἰρήνη καί τήν Ἐλευθερία μέ τὸ νά τὸν ὠθήσει νά πάρει μέρος στή Διεθνή πού εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιά τὸν ἐπαναστατικό σκοπὸ στήν Ἑλβετία, ὑποστηρίζοντας μιὰ ἀπεργία τῶν οἰκοδόμων τῆς Γενεύης. Ὁ Μπακούνιν λοιπὸν χρησιμοποίησε τὸ συνέδριο τοῦ Συνδέσμου γιά τήν Εἰρήνη καί τήν Ἐλευθερία στή Βέρνη γιά νά ἐκφράσει τίς δικές του ἐπαναστατικές ἀπόψεις καί γιά νά ἐναντιωθεῖ στὸν ἥπιο ἀστικό φιλελευθερισμὸ τῶν περισσότερων ἀντιπροσώπων, καί δήλωσε: «Γιά νά γίνει ἐνεργητική δύναμη, ὁ Σύνδεσμός μας ὀφείλει νά γίνει ἡ καθαρὰ πολιτική ἐκφραση τῶν μεγάλων κοινωνικο-οἰκονομικῶν συμφερόντων καί ἀρχῶν πού ἀναπτύσσονται καί διαδίδονται τόσο θριαμβευτικά ἀπὸ τή μεγάλη Διεθνή Ἑνωσιὴ Ἑργατῶν τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς». (27) Ὑπῆρχαν ἐλάχιστες πιθανότητες νά γίνει ἀληθινὰ ἐπαναστατικός ὁ Σύνδεσμος, καί οἱ προτάσεις τοῦ Μπακούνιν καταψηφίστηκαν. Ἀμέσως μετὰ ὁ Μπακούνιν διέκοψε τίς σχέσεις του μέ τὸν Σύνδεσμο γιά τήν Εἰρήνη καί τήν Ἐλευθερία καί ἀποφάσισε νά προσχωρήσει στή Διεθνή. «Ἀπὸ τή στιγμή πού οἱ συγκρουόμενες μουρζουάδικες συναισθηματικές ἰδέες καί τάσεις δρέθηκαν νά κατέχουν τήν πλειοψηφία», εἶπε, «δὲν ὑπῆρχε χῶρος γιά ἕναν σοβαρὸ καί εἰλικρινῆ ἐπαναστάτη. Τὸ μέσο αὐτὸ δοκιμάστηκε καί διαπιστώθηκε ἀκατάλληλο, ἔπρεπε νά ἀποριφθεῖ· δὲν ἔμενε παρὰ νά ἀναζητηθεῖ κάποιος ἄλλος. Ἡ Διεθνὴς Ἑνωσιὴ Ἑργατῶν φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ κατάλληλο μέσο». (28)

Προφανῶς ὁ Μπακούνιν δὲν ἀντιλήφθηκε σέ ὅλη τους τήν ἔκταση τὰ προβλήματα πού θὰ δημιουργοῦσε ἡ προσχώρησή του στή Διεθνή. Οἱ Ἑλβετοὶ φίλοι του εἶχαν ἤδη προσχωρήσει· οἱ σχέσεις του μέ τὸν Μάρξ ἦταν ἀρκετά χαλαρές, ἀλλὰ βασικά δὲν ἦταν ἐχθρικές, ἐνῶ ὁ θαυμασμὸς του γιά τὸν Μάρξ σάν στοχαστὴ ἦταν πολὺ μεγάλος. Ὁ Μάρξ, ἔγραφε στὰ 1870, ἦταν ἄνθρωπος «μὲ μεγάλη πνευματικότητα καί ἐξυπνάδα, μὲ πολὺ βαθιὲς γνώ-

σεις, πού όλη του ή ζωή, μπορούμε νά ποϋμε χωρίς καμιά διάθεση κολακείας, ήταν άφιερωμένη άποκλειστικά στο μεγάλο σκοπό τής εποχής μας, στη χειραφέτηση τών εργατών». (29) 'Ο Μάρξ άπεναντίας περιέγραφε τόν Μπακούιν σαν «άνθρωπο χωρίς καμιά θεωρητική γνώση», (30) πού στην ούσία όμως συμμεριζόταν τίς περισσότερες γενικές θεωρητικές πεποιθήσεις του Μάρξ. Ήταν πεπεισμένος ύλιστής· πίστευε άκράδαντα ότι ό κόσμος θα έπρεπε νά γίνει κατανοητός σύμφωνα με τούς νόμους τής επιστήμης και ότι δέν ήταν άπαραίτητη καμιά μεταφυσική ή θεολογική έρμηνεία τής κοινωνικής, τής οικονομικής, τής πολιτικής ή τής ήθικής συμπεριφοράς, και ότι στην ούσία αυτές οι έρμηνείες τó μόνο πού έκαναν ήταν νά συσκοτίζουν τή γνώση πού έχει ό άνθρωπος για τά συμφέροντά του. 'Ο ύλισμός του Μάρξ, έγραφε, τόν έκανε νά υπερέχει σέ σχέση με τόν Προυντόν, πού τó μεγάλο του μειονέκτημα ήταν ότι «δέν μελέτησε ποτέ τίς φυσικές επιστήμες για νά μάθει νά χρησιμοποιεί τή μέθοδό τους». 'Ο Μάρξ, από τήν άλλη πλευρά, «δρίσκεται στο σωστό δρόμο. Έχει θεμελιώσει τήν άρχή ότι όλες οι θρησκευτικές, πολιτικές και νομικές εξελίξεις δέν είναι οι αίτιες, αλλά τά αποτελέσματα τών οικονομικών εξελίξεων». (31) Παρόλα αυτά οι δύο άντρες είχαν τόσο διαφορετική ιδιοσυγκρασία, πού σέ καμιά περίπτωση δέν μπορούσαν νά συνεργαστούν άρμονικά. Ή ιδιοσυγκρασιακή τους σύγκρουση έμελλε νά εξελιχθεί σέ θεωρητική σύγκρουση και οι διαφορές τους όσον άφορά τήν επαναστατική τακτική έμελλαν νά καταλήξουν στη διάσπαση του διεθνούς εργατικού κινήματος, διάσπαση από τήν όποία δέν συήλθε απόλυτα ποτέ.

Ή στάση του Μάρξ άπέναντι στη Διεθνή ήταν πάντοτε άμφιροπη. Πίστευε στη σπουδαιότητα μιας διεθνούς οργάνωσης για τήν προπαγάνδισή τών ιδεών του και για τή διατήρηση του έλέγχου όλων τών αναπτυσσόμενων εργατικών κινήματων τής Ευρώπης. Ταυτόχρονα όμως είχε συχνά άμφιβολίες για τά συνέδρια τής Διεθνούς πού δέν έξυπηρετούσαν άμεσα αυτούς τούς σκοπούς και πού ήταν πιθανό νά προσφέρουν εύκαιρίες για τή διάδοση θεωριών πού κατά τή γνώμη του δέν θα επέτρεπαν στην εργατική τάξη νά δεί ποιά είναι ή σωστή πορεία δράσης. Στην πραγματικότητα στά πρώτα συνέδρια τής Διεθνούς, οι όπαδοί του Μάρξ

ήταν πολύ λιγότεροι από τους υποστηρικτές των απόψεων του Προυντόν, και έφόσον αυτοί ήταν πάρα πολλοί στη Γαλλία και την Έλβετία, παρουσιάστηκαν ιδιαίτερα ισχυροί στο συνέδριο που έγινε στη Γενεύη στο τέλος του καλοκαιριού του 1866 — το πρώτο ύστερα από την ίδρυση της Διεθνούς. Ο Μάρξ είχε ήδη εκφράσει άμφιβολίες γι' αυτό το συνέδριο πριν ακόμα πραγματοποιηθεί: «Παρόλο που έχω αφιερώσει πολύ χρόνο για την προετοιμασία του Συνεδρίου της Γενεύης», έγραφε στις 23 Αυγούστου, «δέν μπορώ, ούτε κι έχω τη διάθεση να συμμετάσχω, γιατί μου είναι αδύνατο να αφήσω τη δουλειά μου τόσο καιρό. Έλπίζω πώς χάρη σ' αυτή (στη δουλειά μου) θα μπορέσω να κάνω κάτι πιο σημαντικό για την έργατική τάξη απ' ό,τι μπορώ να προσφέρω προσωπικά σε οποιαδήποτε συνέδριο». (32)

Οι περισσότεροι από τους προυντονιστές που πήραν μέρος στο συνέδριο ήταν τώρα συγκριτικά πολύ πιο ήπιοι και λιγότερο επαναστάτες. Η καθαρά άναρχική πλευρά της θεωρίας του Προυντόν είχε τώρα παραμεριστεί για χάρη των «μιουτσουαλιστικών» ιδεών για την οικονομική οργάνωση. Πολλοί από τους υποστηρικτές του έβλεπαν τώρα τη δυνατότητα κάποιας μορφής δράσης μέσα από το κράτος, στον τομέα της εκπαίδευσης λογουχάρη και ή προσπάθεια του Τολαίν να κάνει το Συνέδριο της Γενεύης να υιοθετήσει μια ισχυρή, ταξικά συνειδητή επαναστατική και αντι-διανομενίστικη γραμμή καταψηφίστηκε. «Δέν μισούμε κανένα», είπε, «άλλά στις τωρινές συνθήκες είμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε αντίπαλούς μας όλα τα μέλη προνομιούχων τάξεων, είτε πρόκειται για καπιταλιστικές είτε για διπλωματούχους και ακαδημαϊκούς». (33) Αυτή ή απέχθεια για τους διανοούμενους έμελλε να ξαναεμφανιστεί μεταξύ των μεταγενέστερων άναρχικών — ένα ιδιαίτερα δημοφιλές σύνθημα ήταν το εξής: «όχι χέρια μαλακά, αλλά χέρια ροζιασμένα» — και πρόκειται για απέχθεια που συχνά τη συμμερίστηκε και ο ίδιος ο Μπακούνιν. Η καταψήφιση της κίνησης του Τολαίν και ή θεωρητική σύγχυση που είχαν οι περισσότεροι αντιπρόσωποι στο συνέδριο του 1866 ένδέχεται να συνέτεινε στην προθυμία του Μπακούνιν, μετά τη δική του προσχώρηση στη Διεθνή ύστερα από δυό χρόνια, να αποδεχτεί τις προσπάθειες των μαρξιστών να κάνουν την οργάνωση πιο αποτελε-

ηματική και να δημιουργήσουν μια πιο ταξικά συνειδητή βάση. Μετά την προσχώρησή του στη Διεθνή, ο Μπακούνιν υποστήριζε ότι έπρεπε να δημιουργηθεί μια οργάνωση που θα εκπαιδεύει «προπαγανδιστές, απόστολους και τελικά οργανωτές», και επομένως θα δημιουργούσε τους πρωτοπόρους της επανάστασης που θα προσηλύτιζαν τους εργάτες σ' όλη την Ευρώπη. Η οργάνωση που θα θρούσε κατ' αυτό τον τρόπο ονομάστηκε από τον Μπακούνιν Διεθνής Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία. Προφανώς δεν την αντιλαμβάνονταν έξω από την Διεθνή ή αντίθετη με τους σκοπούς της, αλλά σαν οργάνωση έλιε στο έσωτερικό της Διεθνούς που θα νέπνεε τα μέλη της με συνεχή επαναστατικό ζήλο.

Η Συμμαχία ήταν η πιο αποτελεσματική από τις οργανώσεις που ίδρυσε ο Μπακούνιν και στο τέλος του 1868 διέθετε τμήματα στη Λυών και τη Μασσαλία, είχε αποκαταστήσει τις επαφές που είχε ο Μπακούνιν στη Νάπολη και είχε στείλει τον Γκιουζέπε Φανέλλι στη Μαδρίτη και τη Βαρκελώνη για να βοηθήσει το ισπανικό αναρχικό κίνημα να ακολουθήσει την τόσο σημαντική πορεία του. Δεν μας παραξεγεύει το γεγονός ότι αυτές οι ενέργειες αντιμετωπίζονταν με βαθιά δυσπιστία από την πλευρά του Μάρξ και του Έγκελς στο Λονδίνο, και, όσο πιστός κι αν ήταν ο Μπακούνιν απέναντι στη Διεθνή, τουλάχιστον στις προθέσεις του, η Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία θα πρέπει να φαινόταν σαν αντίπαλη οργάνωση που είχε σαν στόχο να αναλάβει το ρόλο της Διεθνούς. Ο Μπακούνιν άπορούσε με την έχθρική στάση του Μάρξ. Σε ένα γράμμα του στον Μάρξ, τον Δεκέμβριο του 1868, αφού πληροφορήθηκε τις διαμαρτυρίες που εξέφρασε σ' έναν από τους συντρόφους του στη Γενεύη, έγραφε: «Τον ρωτάς αν εξακολουθώ να είμαι φίλος σου. Ναι, περισσότερο από ποτέ, αγαπητέ μου Μάρξ, γιατί τώρα καταλαβαίνω πόσο δίκιο είχες όταν μας προσκαλούσες όλους να ακολουθήσουμε το δύσκολο δρόμο της οικονομικής επανάστασης κι όταν επιτέθηκαν ενάντια σε εκείνους ανάμεσά μας που παραλίγο να ασχοληθούν με προσπάθειες που ήταν ή εθνικιστικές ή αποκλειστικά πολιτικές. Αυτή τη στιγμή κάνω αυτό που ξεκίνησες να κάνεις και σύ πριν από είκοσι περίπου χρόνια. Από τότε που αποχώρησα δημόσια από τους άστούς του Συνεδρίου της Βέρνης, δεν ξέρω καμιά άλλη κοινωνία, κα-

νένα άλλο περιβάλλον έξω από τον κόσμο των εργατών. Ἡ Πατρίδα μου εἶναι τώρα ἡ Διεθνῆς κι ἐσὺ εἶσαι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτές της. Βλέπεις λοιπόν, ἀγαπητέ μου φίλε, πὼς εἶμαι ὁπαδός σου, καὶ εἶμαι περήφανος γι' αὐτό...»⁽³⁴⁾ Τὸ γράμμα αὐτὸ ἐπιβεβαίωσε ὅτι ὁ Μπακούνιν εἶχε ἀπορίψει τὸν Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶπε τίποτε τὸ συγκεκριμένο γιὰ τὴ Συμμαχία. Ὅπωςδὴποτε ὁμοίως, ὅσο συμβιβαστικό κι ἂν ἤθελε νὰ εἶναι, καθυστέρησε νὰ φτάσει. Τὴν ἡμέρα ποὺ γράφτηκε, τὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Διεθνoῦς, ποὺ πρὶν ἀπὸ τρεῖς μῆνες εἶχε καταδικάσει ἐπίσημα τὸ Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ἐκφραζόταν ἐνάντια καὶ στὴ Διεθνῇ Σοσιαλδημοκρατικῇ Συμμαχία: «Ἡ παρουσία μιᾶς δεύτερης ὁργάνωσης ποὺ λειτουργεῖ μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴ Διεθνῇ Ἑνωσὴ Ἑργατῶν θὰ εἶναι ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος γιὰ τὴν ἀποδιοργάνωση τῆς Διεθνoῦς». ⁽³⁵⁾

Ὁ Μπακούνιν ἦταν πάλι ἑτοιμος νὰ συνεργαστεῖ: πρότεινε νὰ διαλυθεῖ ἡ Συμμαχία καὶ τὰ τμήματά της νὰ γίνουν ἄμεσα τμήματα τῆς Διεθνoῦς. Τὰ προβλήματα τῆς ὁργάνωσης καὶ τοῦ ἐλέγχου ποὺ ἦταν τόσο σημαντικὰ γιὰ τὸν Μάρξ δὲν σήμαιναν τίποτα γιὰ τὸν Μπακούνιν: ἀλλὰ ὁ Μάρξ, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἔνιωσε νὰ ἀμφισβητεῖται ἡ ἐξουσία του, εἶχε πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ καταστρέψει τὴν ἐπιρροή τοῦ Μπακούνιν στὴ Διεθνῇ. Ἡ κρίση ξέσπασε στὸ συνέδριο τῆς Διεθνoῦς στὴ Βασιλεία τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1869. Ἐνῶ προηγουμένως ὁ Μπακούνιν φαινόταν στὸν Μάρξ καὶ τοὺς ὁπαδούς του ὅτι ἀπειλοῦσε μόνο τὴ δικαιοδοσία τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνoῦς, στὴ Βασιλεία ἀμφισβήτησε τὴ θέση τους σὲ πολιτικὰ καὶ θεωρητικὰ θέματα. Οὔτε ὁ Μάρξ οὔτε ὁ Ἑγκελς παρακολούθησαν τὸ συνέδριο, ἐνῶ οἱ Ἑλβετοὶ ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν εἶχαν φυσικὰ σημαντικὴ δύναμη. Ὁ Μπακούνιν ἐκδήλωσε στὴν οὐσία γι' ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν προθυμία του νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ἐξουσία τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου καὶ ὑποστήριξε τὴν πρόταση γιὰ ἐπέκταση τῶν ἐκτελεστικῶν τοῦ ἐξουσιῶν καὶ γιὰ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματός του νὰ διαγράφει ὅποιοδὴποτε τμήμα ἐνεργοῦσε ἐνάντια στὸ πνεῦμα τῆς Διεθνoῦς.⁽³⁶⁾ Ἐπίσης δὲν παρουσιάστηκε καμιὰ ἄμεση σημαντικὴ διαφωνία στὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἰδιοκτησία καὶ γιὰ τὴ συλλογικὴ κατοχή

της γῆς. Ὁ Μπακούνιν ἐναντιώθηκε ὁμῶς στὶς ἀπόψεις τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου γιὰ τὸ συγκριτικὰ λιγότερο σημαντικό ζήτημα τῆς κατάργησης τοῦ δικαιώματος τῆς κληρονομιάς, ἀποψη ποὺ ἤθελε νὰ συμπεριληφθεῖ στὸ ἄμεσο πρόγραμμα τῆς Διεθνoῦς. Οἱ μαρξιστὲς ἰσχυρίστηκαν, προβάλλοντας διάφορα ἐπιχειρήματα, πὼς ἐπρόκειτο γιὰ πρόβλημα ποὺ θὰ λυνόταν μόνο του μετὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ γίνῃ εἰδικὴ ἀναφορὰ του σ' αὐτὸ τὸ στάδιο. Ἐπρόκειτο ὁμῶς γιὰ ζήτημα ὅπου οἱ ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρές. Σύμφωνα μ' αὐτόν, ἡ κληρονομικὴ ἰδιοκτησία δὲν ἀποτελοῦσε μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ συγκριτικὰ ἀσήμαντα κακὰ ποὺ θὰ ἐξαφανίζονταν μετὰ τὴ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας. Ἡ κατάργηση τῆς κληρονομικῆς ἰδιοκτησίας, ἐπομένως, ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὸ βῆμα γιὰ τὴ διάλυση τοῦ κράτους, καὶ ὅποιο κράτος μπορούσε νὰ πειστεῖ ἢ νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ καταργήσῃ τὸν κληρονομημένο πλοῦτο, θὰ ἔκανε τὸ πρῶτο καὶ κρίσιμο βῆμα γιὰ τὴν αὐτοκατάργησή του. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Μπακούνιν, μονάχα ἡ κληρονομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐμποδίζει νὰ εἶναι ἴσοι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι: ἀρνήθηκε πὼς ὑπῆρχε ὅποιαδήποτε ἀνισότητα φυσικῶν χαρισμάτων, καὶ πίστευε πὼς οἱ ἀνισότητες τῆς παρούσας κοινωνίας ὀφείλονταν ἀποκλειστικὰ στὸ περιβάλλον. «Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν εἶναι ταυτόσημοι, ἀλλὰ ἰσοδύναμοι καὶ κατὰ συνέπεια ἴσοι». (37)

Ἄν ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τοὺς πλούσιους τὰ κληρονομημένα πλούτη καὶ μαζί μ' αὐτὰ ὅλα τὰ προνόμια τῆς καλῆς ἀνατροφῆς, τῆς καλῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς καλῆς στέγασης, τότε θὰ διαπιστώσουμε πὼς δὲν διαφέρουν ἀπ' ὅποιονδήποτε ἄλλο ἄνθρωπο.

Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Μπακούνιν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸ Συνέδριο τῆς Βασιλείας ἐνδέχεται νὰ ἦταν λαθεμένη ἀπὸ ἀποψη τακτικῆς καὶ νὰ τοῦ ἀπέφερε ἐλάχιστα πρακτικὰ ὀφέλη. Ἀνέλυσε ὁμῶς διεξοδικὰ καὶ μὲ ἐπιμονὴ τὴν ἀποψή του, καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου καταψηφίστηκε ἀπὸ τὸ Μπακούνιν καὶ τοὺς Ἑλβετοὺς, Γάλλους καὶ Βέλγους φίλους του. Ὅταν ἔγινε γνωστὸ τὸ ἀποτέλεσμα ὁ Ἐκάρριους, ὁ Γερμανὸς ράφτης ἀπὸ τὸ Λονδίνο ποὺ ἦταν ἀντιπρόσωπος τοῦ Μάρξ στὸ συνέδριο, δήλωσε: «Ὁ Μάρξ θὰ δυσχεραστεῖ πάρα πολὺ». (38) Ὁ Μάρξ ἀντέδρασε ἥπια μιὰ καὶ περίμενε πολὺ χειρότερα πράγματα. «Χαίρομαι ποὺ τελείωσε πιὰ

τὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας», ἔγραψε στὴν κόρη του στὶς 25 Σεπτεμβρίου, «καὶ ποὺ τὰ ἀποτελέσματά του ἦταν συγκριτικὰ καλὰ. Αὐτὲς οἱ ἀνοιχτὲς ἐπιδείξεις τοῦ κόμματος καὶ ὅλων τῶν ἀτελειῶν του πάντοτε μὲ ἀνησυχοῦν». ⁽³⁹⁾ Τοὺς ἐπόμενους ἔξι μῆνες, ὅμως, ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἑγκελς, παρακινημένοι ἀπὸ ὀρισμένους προσωπικοὺς ἐχθροὺς τοῦ Μπακούνιν μεταξὺ τῶν προσφύγων στὴ Γενεύη, ἐξαπέλυσαν τόσο προσωπικὴ ὅσο καὶ πολιτικὴ ἐπίθεση ἐνάντιά του. Ἐνῶ τὰ τμήματα τῆς Διεθνoῦς στὴν Ἑλβετία ἔπαιρναν μέρος σὲ ὁλοένα καὶ σκληρότερες ἀντιμαχίες ἀνάμεσα στοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Μάρξ καὶ στοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν, ἀναζωογονήθηκαν ὅλες οἱ προσωπικὲς συκοφαντίες καὶ διαμαρτυρίες ἐνάντια στὴν συμπεριφορὰ τοῦ Μπακούνιν. Οἱ φήμες ὅτι ἦταν Ρῶσος πράκτορας —κατηγορία ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἐπίσημα στὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας— ἐπαναλήφθηκαν· ὁ Μάρξ θυμήθηκε πῶς ὁ Μπακούνιν εἶχε παραλείψει νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ γιὰ τὸ ἀντίτυπο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ποὺ τοῦ εἶχε δωρήσῃ· ἐκφράστηκαν ὑπαινιγμοὶ ὅτι ὁ Μπακούνιν, ποὺ εἶχε ἀναλάβῃ νὰ μεταφράσῃ στὰ Ρωσικὰ τὸ βιβλίο, εἶχε εἰσπράξῃ τὴν προκαταβολὴ χωρὶς νὰ ἐτοιμάσῃ τὴ μετάφραση — μολονότι ὁ Φράντς Μέρινγκ, ὁ Γερμανὸς σοσιαλιστὴς ἱστορικὸς τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος, παρατηρεῖ μὲ κατανόηση: «Πόσοι καὶ πόσοι ἄλλοι, ἀκόμα καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς πρῶτους φημισμένους, δὲν δρέθηκαν κάποια ἐποχὴ στὴ θέσῃ νὰ ξοδέψουν τὰ χρήματα τῆς προκαταβολῆς καὶ νὰ μὴν μπορέσουν μετὰ νὰ ἐκτελέσουν τὸ ἔργο ποὺ εἶχαν ἀναλάβῃ!» ⁽⁴⁰⁾

Στὴ διάρκεια τῶν ἐπόμενων δύο χρόνων, μὲ φόντο δραματικὸ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμο καὶ τὴν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ, συνεχίστηκε ὅλη αὐτὴ ἡ διαμάχη καὶ κατέληξε σ' ἓναν πόλεμο γραμμάτων, ἐγκυκλίων καὶ φυλλαδίων ποὺ ἐπαγαλάμβαναν τίς ἴδιες κατηγορίες καὶ διαψεύσεις. Ὁ Μάρξ κατέληξε νὰ πιστεύει τόσο βαθιὰ ὅσο καὶ ὅλες οἱ ἀστυνομίες τῆς Εὐρώπης, ὅτι ὁ Μπακούνιν προετοίμαζε κάποια τεράστια μυστικὴ συνωμοσία. Ὁ Μπακούνιν καὶ οἱ φίλοι του πείθονταν ὁλοένα καὶ περισσότερο πῶς οἱ προσπάθειες τοῦ Μάρξ νὰ ὀργανώσῃ τὸ ἐργατικὸ κίνημα μὲ βάση τὸ συγκεντρωτισμὸ θὰ πρόδιναν τοὺς ἐπαναστατικοὺς στόχους ποὺ προσπαθοῦσε νὰ πραγματοποιῶσιν. Ὅπως τὸ ἔθεσαν οἱ ἀ-

ναρχικοί του Ζυρά στην «Έγκυκλιο του Σονδιλλιέ», το Νοέμβριο του 1871, ύστερα από την έξαπόλυση της επίθεσης του Μάρξ: «Πώς είναι δυνατόν να ελπίζει κανείς ότι από μια εξουσιαστική οργάνωση θα προέλθει μια ελεύθερη κοινωνία, μια κοινωνία βασισμένη στην ισότητα; Είναι αδύνατο. Η Διεθνής, το έμβρυο της μελλοντικής ανθρώπινης κοινωνίας, πρέπει από τούτη τη στιγμή να είναι ή πιστή εικόνα των αρχών της ελευθερίας και της δημοσπονδίας, και να απορίψει οποιαδήποτε αρχή που μάς ώθει στην επιβολή εξουσίας και δικτατορίας». (41)

Ο Μπακούνιν άργησε να αντιπετιθεῖ ὁ ἴδιος στὶς προσωπικὲς καὶ πολιτικὲς συκοφαντίες τοῦ Μάρξ, καὶ ἄφησε τοὺς Ἑλβετοὺς φίλους του νὰ ἐκπροσωπήσουν τὶς ἀπόψεις του, ἐν μέρει ἀπὸ γνήσιο σεβασμὸ γιὰ τὸν Μάρξ, ἐν μέρει λόγω ἐπιφυλάξεων ἀπὸ ἀποψη τακτικῆς καὶ ἐν μέρει λόγω ἄλλων ἀπασχολήσεών του — οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Νετσάγιεφ καὶ οἱ προσωπικὲς οἰκονομικὲς δυσκολίες του, καθὼς καὶ τὸ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἰταλία καὶ τὸ σὸκ ποὺ προκάλεσε ὁ πόλεμος τοῦ 1870. Ἐπιπλέον εἶχε συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ρήξη μὲ τὸν Μάρξ, ὅταν θὰ ξέσπαγε πραγματικὰ θὰ κατέληγε ὅπωςδῆποτε σὲ θέματα ἀρχῶν. «Ἴσως δημιουργηθεῖ ἡ κατάσταση», ἔγραφε στὸν Χέρτσεν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1869, «καὶ μάλιστα πολὺ γρήγορα, ὅπου θὰ ἐμπλακῶ σ' ἕναν ἀγῶνα ἐναντιὰ του, ὅχι λόγω προσωπικῶν προσβολῶν πρὸς τὸ ἄτομό μου, ἀλλὰ λόγω διαφορῶν σὲ θέματα ἀρχῆς, στὸ θέμα τοῦ Κρατικοῦ Κομμουνισμοῦ, θεωρία ποὺ ὑποστηρίζουν ὁλόθερμα τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ τὰ ἀγγλικά καὶ γερμανικά κόμματα ποὺ ἐλέγχει. Ἐπομένως θὰ εἶναι ἀγῶνας μέχρι θανάτου. Ὑπάρχει χρόνος ὅμως γιὰ ὅλα, καὶ δὲν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ κατάλληλη στιγμή γιὰ τοῦτο τὸν ἀγῶνα». (42)

Ο Μάρξ ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀποφάσισε ποιά ἦταν ἡ κατάλληλη στιγμή. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1871 συγκάλεσε μιὰ ἰδιωτικὴ συνδιάσκεψη τῆς Διεθνoῦς στὸ Λονδίνο. Πρόκειται τόσο γιὰ προσπάθεια τοῦ Μάρξ νὰ ἐκμεταλλεῖται τὴν κατάσταση τῆς Διεθνoῦς μετὰ τὴν συντριβὴ καὶ τὴν καταστολὴ τῆς Κομμουνίας τοῦ Παρισιοῦ, ὅσο καὶ γιὰ μέσο, αὐτὴ ἦταν ἡ ἐλπίδα τοῦ Μάρξ, γιὰ τὴν τελειωτικὴ καταράκωση τῆς ἐπιροῆς τοῦ Μπακούνιν. Κανένας ἀπὸ τοὺς

στενούς συνεργάτες του Μπακούνιν δὲν πῆρε μέρος στὴ συνδιάσκεψη, μολονότι κάποιες ἀπὸ τὲς ἀπόψεις του ὑποστηρίχθηκαν ἀπὸ ὀρισμένους ἀντιπροσώπους ποὺ δὲν ἦταν παρὰ μειοψηφία. Στὴ συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου ὁ Μάρξ ὑποστήριξε ἀνοιχτὰ τὸ σχηματισμὸ ἐνὸς πολιτικοῦ κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης ποὺ θὰ ἦταν τὸ ὄργανο χειραφέτησης τοῦ προλεταριάτου: «Ἐνάντια στὴν ἐξουσία τῶν ἰδιοκτητριῶν τάξεων, τὸ προλεταριάτο μπορεῖ νὰ δράσει σὰν τάξη μόνον ἂν μετατραπεῖ σὲ πολιτικὸ κόμμα». ⁽⁴³⁾ Ἡ φράση αὕτη βέβαια ἀπευθυνόταν ἰδιαίτερα στὸν Μπακούνιν καὶ στὴν πλήρη ἀπόριψη ἀπὸ μέρους του τῆς πολιτικῆς δράσης· καὶ μιὰ ἄλλη ἀπόφαση δὴλωνε ὅτι «τὸ περιστατικὸ τῆς Σοσιαλδημοκρατικῆς Συμμαχίας» θεωρεῖται λήξαν. Ὁ Μάρξ θὰ ἀπογοητευόταν τελικὰ μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς συνδιάσκεψης τοῦ Λονδίνου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γερμανία, τὸ προλεταριάτο δὲν φάνηκε πρόθυμο νὰ προχωρήσει στὴ δημιουργία κάποιου πολιτικοῦ κόμματος κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Μάρξ καὶ τῆς Διεθνούς, ἐνῶ ἡ ἐπιρροή τοῦ Μπακούνιν παρέμεινε σημαντικότερη παρὰ ποτὲ στὴν Ἰσπανία, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἑλβετία, καθὼς καὶ σὲ ἀναρίθμητους ὑποστηρικτὲς τῆς Διεθνούς στὴ Γαλλία καὶ τὸ Βέλγιο.

Τὸ 1872 ὁ Μάρξ εἶχε πιά συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ Διεθνὴς εἶχε ὀπωσδήποτε ὀλοκληρώσει τὴν ἀποστολή της καὶ ὅτι ἡ καταπίεση ποὺ ἀκολούθησε παντοῦ μετὰ τὴν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ ἔκανε ἰδιαίτερα δύσκολη τὴν ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητάς της. Ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐγκελς ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν μιὰν ἀποκαλούμενη Ἰδιωτικὴ Ἐγκύκλιο τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνούς — Οἱ Ὑποτιθέμενες Διασπάσεις στὴ Διεθνῇ, ὅπου ἐπαναλαμβάνονταν οἱ παλιές προσωπικὲς καὶ πολιτικὲς κατηγορίες ἐνάντια στὸν Μπακούνιν· ἡ ἐγκύκλιος αὕτη κατέληγε μὲ μιὰ σαφέστατη ἔκφραση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστὲς καὶ τοὺς ἀναρχικοὺς: «Ὁ ἀναρχισμὸς, αὕτη εἶναι ἡ πολεμικὴ μηχανὴ τοῦ ἀφέντη τους Μπακούνιν, ποὺ δὲν ἔχει πάρει ἀπὸ τὰ σοσιαλιστικὰ συστήματα παρὰ μόνον τὲς ἐτικέτες. Ὅλοι οἱ σοσιαλιστὲς ἀντιλαμβάνονται σὰν ἀναρχισμὸ τὰ ἀκόλουθα: ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ στόχος τοῦ προλεταριακοῦ κινήματος, ἡ κατάρρευση τῶν τάξεων, ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους, ποὺ δοθεῖ νὰ διατηρηθεῖ ἡ μεγάλη παραγωγικὴ πλειονότητα κάτω

ἀπὸ τὸ ζυγὸ μιᾶς μικρῆς μειονότητας ἐκμεταλλευτῶν, ἐξαφανίζεται, καὶ οἱ κυβερνητικὲς λειτουργίες μετατρέπονται σὲ ἀπλὲς διαχειριστικὲς λειτουργίες. Ἡ Συμμαχία ἀντιλαμβάνεται τὴν κατάσταση ἐντελῶς διαφορετικὰ. Διακηρύττουν τὴν ἀναρχία στοὺς κύκλους τοῦ προλεταριάτου σὰν τὸ πιὸ σίγουρο μέσο γιὰ τὴν καταστροφή τῆς ἰσχυρῆς συγκέντρωσης πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δυνάμεων στὰ χέρια τῶν ἐκμεταλλευτῶν. Μ' αὐτὴ τὴν πρόφαση ἀπαιτοῦν ἀπὸ τῆ Διεθνῆ, σὲ ἐποχὴ μάλιστα ποὺ ὁ παλιὸς κόσμος προσπαθεῖ νὰ τὴ διαλύσει, νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ὀργάνωσή της μὲ τὴν ἀναρχία...» (44)

Αὐτὴ ἡ τελικὴ βίαιη ἐπίθεση δὲν ἦταν ἀπρόσμενη ἀπὸ τὸν Μπακούνιν: «Ἡ Δαμόκλεια σπάθα μὲ τὴν ὁποία μᾶς ἀπειλοῦσαν τόσον καιρὸ ἔπεσε τελικὰ πάνω στὰ κεφάλια μας. Δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ σπάθα, ἀλλὰ γιὰ τὸ συνηθισμένο ὄπλο τοῦ κυρίου Μάρξ, σωρὸς ἀπὸ βρωμίες». (45) Ὑστερα ἀπὸ λίγο ὁ Μάρξ συγκάλυψε ἓνα συνέδριο τῆς Διεθνοῦς στὴ Χάγη, ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἑλβετία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἰταλία γιὰ νὰ εἶναι δύσκολο καὶ δαπανηρὸ γιὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν νὰ τὸ παρακολουθήσουν. Ὁ Μπακούνιν δὲν πῆγε· ὁ Ἑλβετὸς Τζέημς Γκυγιὼμ ἐκπροσώπησε τὶς ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Μάρξ βρισκόταν ἐκεῖ αὐτοπροσώπως. Ἡ διαδικασία ἦταν μικρόπρεπη καὶ ἀνέντιμη. Ἐπαναλήφθηκαν οἱ συνηθισμένες κατηγορίες ἐνάντια στὸν Μπακούνιν, ἀκόμα καὶ οἱ οἰκονομικὲς ἀτασθαλίες τοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴ μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου». Ὑστερα ἀπὸ πικρόχολες καὶ ὀργισμένες συζητήσεις ὁ Γκυγιὼμ καὶ οἱ φίλοι του διαγράφηκαν· ἀποφασίστηκε νὰ μετατεθεῖ ἡ ἔδρα τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου στὶς ΗΠΑ. Ὁ Μάρξ εἶχε πετύχει μιὰ νίκη ἐνάντια στὸν Μπακούνιν, ἀλλὰ στὴν οὐσία εἶχε σημάνει τὸ τέλος τῆς Διεθνοῦς.

Οἱ ἄμεσες αἰτίες τῆς διάσπασης τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος ἦταν συγκριτικὰ ἀσήμαντες· μιὰ παρεξήγηση γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ Διεθνῇ Σοσιαλιστικὴ Συμμαχία καὶ στὴ Διεθνῇ Ἐνωση Ἑργατῶν, ἡ ἐπιχειρηματολογία γύρω ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς κληρονομικῆς ιδιοκτησίας, οἱ τοπικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν ἐργατῶν τῆς περιοχῆς τῆς Γενεύης καὶ οἱ κατηγορίες ἐνάντια στὴν προσωπικὴ ἀκεραιότητα τοῦ Μπακούνιν. Ἀναπόφευκτα ὅμως, μιὰ καὶ οἱ δύο πλευρὲς χρειάζονταν κάποιο σημα-

τικότερο θέμα ἀρχῆς γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ θέσιν τους, οἱ διαφορὲς
 ὅσον ἀφορᾷ τὴν τακτικὴ καὶ τὴ θεωρίαν τυποποιήθηκαν καὶ με-
 γεθύνθηκαν. Ὁ κρατικὸς κομμουνισμὸς μὲ βάση ἕνα συγκεντρω-
 τικὸ πειθαρχικὸ κόμμα ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, δέ-
 χτηκε τὴν ἐπίθεσιν τῶν ἀναρχικῶν, ποὺ ἀντίθετα πρόσφεραν ἕνα
 δράμα ἐλεύθερης ὁμοσπονδίας αὐτόνομων κοινοτήτων ὅπου «τὸ κε-
 φάλαιο, τὰ ἐργοστάσια, τὰ ἐργαλεῖα, οἱ πρῶτες ὕλεις ἀνήκουν στίς
 ἐνώσεις, καὶ ἡ γῆ σ' αὐτοὺς ποὺ τὴν καλλιεργοῦν». Ὁ Μπακούνιν,
 ὅμως, ἐνδιαφερόταν πάντοτε μᾶλλον γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς
 ἐπανάστασης καὶ γιὰ τὴ διαφύλαξιν τῆς ἐλευθερίας παρὰ γιὰ τὴν
 οἰκονομικὴ ὀργάνωσιν τῆς κοινωνίας. «Ἀπεχθάνομαι τὸν κομμου-
 νισμό», εἶχε δηλώσει ὁ Μπακούνιν στὸν Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνην
 καὶ τὴν Ἐλευθερίαν τὸ 1868, «γιατὶ εἶναι ἡ ἄρνησις τῆς ἐλευθε-
 ρίας καὶ γιατί δὲν μπορῶ νὰ ἀντιληφθῶ τίποτε τὸ ἀνθρώπινο χω-
 ρὶς ἐλευθερίαν. Δὲν εἶμαι κομμουνιστής, γιατί ὁ κομμουνισμὸς συγ-
 κεντρώνει καὶ ἀποροφᾷ ὅλες τίς δυνάμεις τῆς κοινωνίας μέσα στὸ
 κράτος· γιατί καταλήγει ἀπαραίτητα στὴ συγκέντρωσιν τῆς ἰδιο-
 κτησίας στὰ χέρια τοῦ κράτους, ἐνῶ ἐγὼ θέλω τὴν κατάργησιν
 τοῦ κράτους — τὴ ριζικὴ ἐξάλειψιν τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς κηδε-
 μονίας τοῦ κράτους, ποῦ, μὲ τὴν πρόφασιν ὅτι κάνει τοὺς ἀνθρώ-
 πους ἡθικοὺς καὶ πολιτισμένους, τοὺς ἔχει μέχρι σήμερον ὑποδο-
 λώσει, καταπιέσει, ἐκμεταλλεῖται καὶ ἐξαθλιώσει». (46) Καὶ πάλι,
 μολονότι ἤξερε πῶς ὁ Πруντόν ὕστεροῦσε σὲ σχέση μὲ τὸν Μάρξ
 ὅσον ἀφορᾷ τὴν πνευματικὴν ἀντίληψιν γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὴν
 συστηματικὴν φιλοσοφικὴν ἐπεξεργασίαν, ἔνιωσεν νὰ θρίσκειται πρὸς
 κοντὰ στὸν Πрунτόν ἀπὸ ἰδιοσυγκρασίαν καὶ ἔνστικτο: «Ὁ Πрун-
 τὸν καταλάβαινε καὶ ἔνιωθε τὴν ἐλευθερίαν πολὺ καλύτερα ἀπὸ
 τὸν Μάρξ· ὁ Πрунτόν, ὅταν δὲν καταπιανόταν μὲ τὴν θεωρίαν καὶ
 τὴ μεταφυσικὴν, εἶχε τὸ ἀληθινὸ ἔνστικτο τοῦ ἐπαναστάτη — λά-
 τρευσεν τὸ Σατανᾶ καὶ διακήρυττε τὴν ἀναρχίαν. Εἶναι πιθανὸ ὅτι
 ὁ Μάρξ εἶναι σὲ θέσιν νὰ θεμελιώσῃ θεωρητικὰ ἕνα ἀκόμα πρὸς
 ὀρθολογικὸ σύστημα ἐλευθερίας ἀπ' ὅ,τι ὁ Πрунτόν — ἀλλὰ δὲν
 ἔχει τὰ ἔνστικτα τοῦ Πрунτόν. Σὺ Γερμανὸς καὶ Ἑβραῖος εἶναι
 ἐξουσιαστῆς ἀπὸ τὴν κορφή μέχρι τὰ νύχια. Ἐπομένως ἰδοὺ τὰ
 δύο συστήματα: τὸ ἀναρχικὸ σύστημα τοῦ Πрунτόν, διευρυμένον
 καὶ ἀναπτυγμένον ἀπὸ μᾶς καὶ ἀπαλλαγμένον ἀπ' ὅλα τὰ μεταφυσι-

κά, ιδεαλιστικά και δογματικά φτιασίδια του, αποδεχόμενο την ύλική και κοινωνική οικονομία σάν τή δάση κάθε ανάπτυξης στήν έπιστήμη και τήν ιστορία. Και τὸ σύστημα τοῦ Μάρξ, τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς γερμανικῆς σχολῆς τῶν ἐξουσιαστῶν κομμουνιστῶν». (47)

Ἡ ἰδιοσυγκρασιακὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Μάρξ καὶ τὸν Μπακούνιν κατέληξε ἐπίσης σὲ μιὰ θεμελιακὴ διαφορὰ ὅσον ἀφορᾷ τὶς μεθόδους μὲ τὶς ὁποῖες πίστευαν ὅτι θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπανάσταση. Γιὰ τὸν Μάρξ ἡ ἐπανάσταση θὰ ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν ἀναπόδραστων διαδικασιῶν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς βαθμιαίας συνειδητοποίησης ἀπὸ μέρους τοῦ προλεταριάτου τῆς θέσης του στήν ἀναπόφευκτη πάλη τῶν τάξεων. Γιὰ τὸν Μπακούνιν, ὁμῶς, ἡ ἐπανάσταση θὰ ξέσπαγε μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς χούφτας ἀφοσιωμένων καὶ φανατικῶν ἐπαναστατῶν ποὺ θὰ ἐκμεταλλεύονταν τὶς δυνατότητες γιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν. «Τρεῖς ἄνθρωποι μόνον ἂν σταθοῦν ἐνωμένοι ἀποτελοῦν ἤδη σημαντικὸ ξεκίνημα», ἔγραψε στοὺς Ἰταλοὺς ὑποστηρικτὲς του. «Τὶ θὰ συμβεῖ λοιπὸν ὅταν ὀργανώσετε τὴ χώρα σας σὲ ἐπίπεδο ὀρισμένων ἑκατοντάδων... Λίγες ἑκατοντάδες γεαρωῶν καλοπροαίρετων ἀνθρώπων δὲν εἶναι σίγουρα ἀρκετοὶ γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἐπαναστατικὴ δύναμη χωρὶς τὸ λαό... ἀλλὰ θὰ εἶναι ἀρκετοὶ γιὰ νὰ ἀναδιοργανώσουν τὴν ἐπαναστατικὴ δύναμη τοῦ λαοῦ». (48)

«Θέλετε μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση», ἔλεγε σ' ἕναν Ἰταλὸ σύντροφο σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση, «κατὰ συνέπεια δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ δημιουργήσετε στρατό, μιὰ καὶ στρατός σας εἶναι ὁ λαός. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ δημιουργήσετὲ εἶναι γενικὰ ἐπιτελεῖα, ἕνα δίκτυο καλὰ ὀργανωμένο καὶ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ δὲν χρειάζεστε στήν οὐσία νὰ ἔχετε στὴ διάθεσή σας μεγάλο ἀριθμὸ ἀνθρώπων ποὺ νὰ συμμετέχουν στὴ μυστικὴ ὀργάνωση». (49)

Αὐτὴ ἡ προτίμηση γιὰ χαλαρὰ ὀργανωμένες μυστικὲς ἐταιρεῖες πέρα ἀπὸ τὰ μαζικὰ πολιτικὰ κόμματα ποὺ ὀργάνωναν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μάρξ, ἰδιαιτέρως στὴ Γερμανία, κατέληξε σὲ ριζικὴ διαφορὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν τακτικὴ καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐπανάστασης. Ὅπως ἔγραψε ὁ Μπακούνιν: «Ὁ σκοπὸς τοὺς εἶναι ἴδιος: καὶ οἱ δύο πλευρὲς θέλουν ἐξίσου νὰ δημιουργήσουν μιὰ καινούργια κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων, θεμελιωμένη στὴν ὀργάνωση τῆς συλ-

λογικής εργασίας... Μόνο που οι κομμουνιστές φαντάζονται πως μπορούν να κατορθώσουν κάτι τέτοιο με την ανάπτυξη και την πολιτική δύναμη της εργατικής τάξης και κυρίως του προλεταριάτου των πόλεων που θα βοηθηθεί από τον αστικό ριζοσπαστισμό, ενώ οι κοινωνικοί επαναστάτες... πιστεύουν, αντίθετα, πως μπορούν να το κατορθώσουν μόνο με την οργάνωση της αντιπολιτικής δύναμης —δύναμης που είναι κοινωνική και κατά συνέπεια αντιπολιτική— των εργατικών μαζών στις πόλεις και στα χωριά... "Αρα υπάρχουν δύο διαφορετικές μέθοδοι. Οι κομμουνιστές πιστεύουν ότι πρέπει να οργανώσουν τις εργατικές δυνάμεις για να καταλάβουν την πολιτική εξουσία του κράτους. Οι επαναστάτες σοσιαλιστές οργανώνονται για να καταστρέφουν, ή, αν θέλετε μια ευγενικότερη λέξη, για να διαλύσουν το κράτος...» (50) Ένώ παραδέχτηκε ο Μπακούνιν πως η πειθαρχία θα είναι απαραίτητη σε μια επανάσταση (μολονότι δεν ήταν ιδιότητα, για την οποία διατηρούσε κάποιο φυσικό σεβασμό), η πειθαρχία του επαναστατικού κινήματος δεν θα είναι η δικτατορική, δογματική πειθαρχία των κομμουνιστών, αλλά ο «έθελοντικός και ώριμος συντονισμός των προσπαθειών των ατόμων προς ένα κοινό στόχο. Τη στιγμή της δράσης, στη μέση του αγώνα, υπάρχει ένας φυσικός καταμερισμός των ρόλων ανάλογα με την ικανότητα του καθενός, εκτιμημένη και εξετασμένη από το συλλογικό σύνολο: ορισμένοι διευθύνουν και δίνουν εντολές, άλλοι εκτελούν τις αποφάσεις. Καμιά λειτουργία όμως δεν πρέπει να παγιώνεται, και δεν θα παραμένει αμετάκλητα συνδεδεμένη με οποιοδήποτε άτομο. Η ιεραρχική τάξη και η προαγωγή δεν υφίστανται, έτσι που ο εντολέας του χθές θα μπορεί να είναι εκτελεστής αποφάσεων αύριο. Κανένας δεν ανέρχεται πάνω από τους άλλους, ή αν ανέρχεται, αυτό γίνεται απλώς για να ξαναπέσει ύστερα από μια στιγμή, σαν τα κύματα της θάλασσας που επιστρέφουν πάντοτε στο ευεργετικό επίπεδο της ισότητας». (51)

Ο Μπακούνιν είχε συνειδητοποιήσει ότι οι μέθοδοι που θα χρησιμοποιηθούν για την πραγματοποίηση της επανάστασης θα επηρεάσουν οπωσδήποτε τη φύση της κοινωνίας μετά την επανάσταση, και επέμενε, επομένως, ότι η οργάνωση του επαναστατικού κινήματος θα πρέπει να αντανακλά τον τύπο της κοινωνικής ορ-

γάνωσης που σκοπεύει να θεμελιώσει ή επανάσταση. Πρόκειται ίσως για την πιο θεμελιακή διαφορά ανάμεσα στον Μπακούνιν και τον Μάρξ. Μολονότι ο Μάρξ και ο Έγκελς πίστευαν ότι τελικά το κράτος θα μαραθεί, ενδιαφέρθηκαν λιγότερο για το το θέμα και περισσότερο για την ανάλυση της υπάρχουσας κοινωνίας και για τις μεθόδους μεταμόρφωσής της. Ο Έγκελς διατύπωσε τη διαφορά μεταξύ των δύο απόψεων ως εξής: «Όλοι οι σοσιαλιστές συμφωνούν πώς το πολιτικό κράτος και μαζί του ή πολιτική εξουσία θα εξαφανιστούν με την έλευση της κοινωνικής επανάστασης, δηλαδή πώς οι δημόσιες υπηρεσίες θα χάσουν τον πολιτικό χαρακτήρα τους και θα μεταμορφωθούν σε απλές διαχειριστικές λειτουργίες με στόχο την εξυπηρέτηση των πραγματικών συμφερόντων της κοινωνίας. Οι αντιεξουσιαστές όμως απαιτούν την άμεση κατάργηση του εξουσιαστικού πολιτικού κράτους, ακόμα κι αν δεν έχουν καταστραφεί οι κοινωνικές συνθήκες που ευνόησαν την εμφάνισή του. Απαιτούν σαν πρώτη πράξη της κοινωνικής επανάστασης την κατάργηση της εξουσίας. Είδανε ποτέ μια επανάσταση οι κύριοι αυτοί; Η επανάσταση είναι σίγουρα το πιο εξουσιαστικό πράγμα που υπήρξε ποτέ· είναι ή πράξη με την οποία ένα μέρος του πληθυσμού επιβάλλει τη θέλησή του σ' ένα άλλο με τα γουφέκια, τις ξιφολόγχες και τα κανόνια — καθαρά εξουσιαστικά μέσα, σίγουρα· και στην περίπτωση που το νικηφόρο κόμμα δεν έχει διάθεση να χαλαρίσει τους αγώνες του, πρέπει να διατηρήσει τη δύναμή του με την επιβολή τρομοκρατίας, που μόνο με αυτή συνετίζονται οι αντιδραστικοί». (52)

Η τραγωδία του επαναστατικού κινήματος είναι ότι ο Έγκελς είχε δίκιο. Ένω οι κομμουνιστές εξακολουθούν να διακηρύττουν — όπως υπαινίχθηκε ο Χρουτσώφ στο 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ — πώς ή εξέλιξη του κράτους είναι ο τελικός στόχος, οφείλουν μεγάλο μέρος της αποτελεσματικότητάς τους στην ανελέητη και αιματηρή πειθαρχία της οργάνωσής τους· ενώ εκείνοι οι επαναστάτες, όπως οι αναρχικοί στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, που έφάρμοσαν στην πράξη τις οργανωτικές θεωρίες του Μπακούνιν, δεν κατάφεραν να επιδιώσουν.

Η διαμάχη του Μπακούνιν με τον Μάρξ τον ώθησε να διατυπώσει πολλές από τις πεποιθήσεις του για την ελευθεριακή κοι-

γωνία και για τη φύση της επανάστασης σαφέστερα απ' ό,τι είχε κάνει προηγουμένως. Στα χρόνια των σχέσεών του με τη Διεθνή κατάφερε επίσης να πλησιάσει περισσότερο από άλλοτε στην πραγμάτωση του όνειρου του για ένα διεθνές επαναστατικό κίνημα με τον έαυτό του στο επίκεντρο. Δημιουργούσε νέες επαφές στην Ίταλία, και σε πάρα πολλά μέρη έμφανίζονταν διάφορες αναρχικές ομάδες και περιοδικά, οργανωμένες από γεαρούς διανοούμενους και σπουδαστές, όπως ο φοιτητής της Ίατρικής Έρρίκο Μαλατέστα, που πρωτογνώρισε τους αναρχικούς στη Νάπολη το 1871 και που έμελλε να συνεχίσει με ιδιαίτερη δραστηριότητα την προπαγάνδη των αναρχικών ιδεών του ακόμα και την εποχή των φασιστικών καθεστώτων. Οι περισσότερες απ' αυτές τις ομάδες δεν κράτησαν πολύ, αλλά πολύ γρήγορα δημιουργήθηκαν καινούργιες. Η ιδέα του αναρχισμού σαν θεωρία ταίριαζε εκπληκτικά με τις κοινωνικές συνθήκες στην Ίταλία και δεν εξαφανίστηκε ποτέ και μολονότι το κίνημα δεν απέκτησε ποτέ τη δύναμη που είχε στην Ίσπανία, ο αναρχισμός παρέμεινε πάντοτε ζωντανή θεωρία στην Ίταλία και επρόκειτο να επηρεάσει μεγάλο μέρος της ιταλικής πολιτικής πρακτικής και να προκαλέσει συνεχείς αναταραχές, ενώ οι Ίταλοι μετανάστες στις ΗΠΑ έφεραν μαζί τους τις ιδέες τους και ανακάλυψαν πώς ήταν κατάλληλες για την άξεστη, βίαιη ταξική πάλη που ήταν χαρακτηριστική της βιομηχανικής ζωής σε πολλά μέρη της Αμερικής στο τέλος του 19ου αιώνα. Στη δεκαετία του 1920, ή περίπτωση δύο Ίταλών αναρχικών, του Σάκκο και του Βαντζέτι, επισφράγισε την εποχή κατά την οποία ένηλικιώθηκε ολόκληρη γενιά Αμερικανών φιλελεύθερων.

Οι σημαντικότερες επιτυχίες του Μπακούνιν σημειώθηκαν στην Ίσπανία. Το 1868, ο Έλι Ρεκλν, ένα από τα δύο αδέρφια που έμελλαν να γίνουν πνευματικοί ηγέτες του αναρχικού κινήματος, πήγε στην Ίσπανία την εποχή της ανακήρυξης της Πρώτης Δημοκρατίας. Τον Οκτώβριο, το τμήμα Γενεύης της Διεθνούς κυκλοφόρησε μια διακήρυξη προς τους Ίσπανούς εργάτες, όπου αποσαφήνιζε ότι το αίτημα για αυτονομία των επαρχιών, που υποστήριζε συνέχεια ο φιλελεύθερος ηγέτης Πί ο Μαργκάλ, θα προετοίμαζε το έδαφος για τον αναρχισμό: «Ο λαός της Ίσπανίας θα

ανακηρύξει τή δημοκρατία με δάση τήν δημοσπονδία τῶν αὐτόνομων ἐπαρχιῶν, τή μοναδική μορφή διακυβέρνησης πού προσωρινά καί σάν μέσο ἐπίτευξης μιᾶς δίκαιης κοινωνικῆς ὀργάνωσης προσφέρει πραγματικές ἐγγυήσεις γιά τή λαϊκή ἐλευθερία». (53) Στά μέσα τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1868 στάλθηκε στήν Ἰσπανία ἕνας ἄλλος συνεργάτης τοῦ Μπακούνιν καί δοθήθηκε στή δημιουργία τοῦ ὀργανωμένου ἀναρχικοῦ κινήματος. Πρόκειται γιά τόν Γκιουζέπε Φανέλλι. Ὁ Φανέλλι ἦταν ἕνας νεαρός ἀρχιτέκτονας καί μηχανικός πού εἶχε ἐγκαταλείψει τὸ ἐπάγγελμα του γιά νὰ ἀφοσιωθεῖ στήν πολιτική. Στήν ἀρχή ἦταν ὀπαδὸς τοῦ Ματσίνι καί εἶχε ἐκλεγεῖ βουλευτὴς (καί ἐκμεταλλεύτηκε φοβερὰ τὸ προνόμιο τῆς ἐλευθέρως κυκλοφορίας μετὰ τὰ τραῖνα πού εἶχαν οἱ βουλευτές, λένε μάλιστα πὼς περνοῦσε κάθε νύχτα του στὰ τραῖνα γιά νὰ ἐξοικονομήσει τὰ ἐξοδα στέγης). Τὸ 1865 συνάντησε τὸν Μπακούνιν, καί σάν τόσοις ἄλλους νεαροὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ματσίνι, τοῦ πρόσφερε ἀμέσως τὴν ὑποστήριξή του θεωρώντας τὸν ἀντιπρόσωπο τῆς ἀληθινῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Φανέλλι στήν Ἰσπανία εἶχε ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία. Δὲν ᾔξερε Ἰσπανικά· δὲν κατάφερε νὰ βρεῖ τὸν σύντροφο πού εἶχε κανονιστεῖ νὰ ταξιδέψει μαζί του· τοῦ εἶχαν δώσει λάθος διεύθυνση στὴ Μαδρίτη· δὲν διέθετε πολλὰ χρήματα. Παρόλα αὐτὰ κατάφερε νὰ δημιουργήσει ἐπαφές μετὰ μιὰ ομάδα νεαρῶν διανοούμενων πού εἶχαν ἤδη γνωρίσει τὶς θεωρίες τοῦ Φουριέ καί τοῦ Πруντόν καί πού προσπαθοῦσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἀνατροπὴ τῆς μοναρχίας καί τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας σάν εὐκαιρία γιά τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ὅπως εἶναι φυσικὸ ἐνθουσιάστηκαν ἀκούγοντας γιά τὴν ὕπαρξη τῆς Διεθνoῦς καί ὁ Φανέλλι τοὺς ἐντυπωσίασε ἄμεσα. «Ἦταν ἕνας ἄντρας γύρω στὰ σαράντα», ἔγραφε ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ἕνας ἀπὸ τὴν ομάδα, «ψηλὸς μετὰ σοβαρὸ καὶ εὐχάριστο πρόσωπο, μεγάλη μαύρη γενειάδα, ἐκφραστικὰ μαῦρα μάτια πού ἔλαμπαν σάν πυρσοὶ ἢ εἰδειχναν στοργικὴ συμπόνια ἀνάλογα μετὰ τὰ συναισθήματά του. Ἡ φωνὴ του ἀκουγόταν μεταλλικὴ καί μποροῦσε νὰ πάρει ὅλες τὶς ἀποχρώσεις ἀνάλογα μ' αὐτὰ πού ἔλεγε, περνώντας γρήγορα ἀπὸ τὸν ὀργισμένο καί ἀπειλητικὸ τόνο ἐνάντια στοὺς τυράννους καί τοὺς ἐκμεταλλευτές, στὸν πόνο, τὸ ἔλεος καί τὴν παρηγοριά...» (54) Μιλώντας Γαλλικά,

πού μόλις τὰ καταλάβαιναν οἱ ἀκροατές του, ὁ Φανέλλι κατάφερε νὰ δημιουργήσει ἓνα τμήμα τῆς Διεθνoῦς πού ἀποδέχτηκε τὸ πρόγραμμα τῆς Συμμαχίας τοῦ Μπακούνιν, χωρὶς νὰ συνειδητοποιήσει πὼς ὑπῆρχε αὐξανόμενη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Μπακούνιν καὶ τὸν Μάρξ· πράγματι, οἱ ἀναρχικοὶ στὴν Ἰσπανία, ὅπως καὶ στὴν Ἰταλία, συχνὰ ἤξεραν πολὺ λίγα πράγματα γιὰ τὶς διασπάσεις, τὰ σχίσματα καὶ τὶς διαφωνίες τοῦ Λονδίνου ἢ τῆς Γενεύης. Τὸ κίνημα δημιουργήθηκε καὶ πολὺ γρήγορα ἀπέκτησε ρίζες καὶ τὸ αἶτημα τῶν πρώτων ὁπαδῶν τοῦ Μπακούνιν στὴ Βαρκελώνη: «Θέλουμε τὴν καταστροφή τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας, στὰ ἐρεϊπιά τους θέλουμε νὰ οἰκοδομήσουμε τὴν ἀναρχία, τὴν ἐλεύθερη δημοσπονδία τῶν ἐλεύθερων ἐνώσεων τῶν ἐργατῶν»⁽⁵⁵⁾ — αὐτὸ τὸ αἶτημα ἔγινε τὰ ἐπόμενα ἐξήντα χρόνια ἢ πίστη ἑκατομμυρίων Ἰσπανῶν.

Ὁ Μπακούνιν διαψεύστηκε τὸ 1871 ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐλπίδες του νὰ γίνεῖ τὸ ἐπίκεντρο ἑνὸς εὐρωπαϊκοῦ κινήματος γιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Εἶχε ἐνθουσιαστεῖ πάρα πολὺ μὲ τὸν γαλλο-πρωσσικὸ πόλεμο, καὶ τὰ ἀντιγερμανικὰ του αἰσθήματα, φλογωμένα ἀπὸ τὶς διαφορὲς του μὲ τὸν Μάρξ, τὸν ἔκαναν τόσο παθιασμένο γαλλόφιλο, πού ἡ ἥττα τῶν Γάλλων τὸν φόβησε πὼς ἡ Γαλλία θὰ γινόταν γερμανικὴ ἐπαρχία καὶ πὼς «ἀντὶ νὰ ἐπικρατήσει ὁ ζωντανὸς σοσιαλισμὸς, θὰ κυριαρχήσει ὁ δογματικὸς σοσιαλισμὸς τῶν Γερμανῶν». ⁽⁵⁶⁾ Ἀρχικὰ ἡ πτώση τοῦ Ναπολέοντα III ἔδωσε στὸν Μπακούνιν τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔπαιρνε μέρος σὲ μιὰ πραγματικὴ ἐπανάσταση, πρώτη φορὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1849. Ἐτρεξε ἀμέσως στὴ Λυὼν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1870 καὶ ἀνακατεύτηκε στὴ δημοκρατικὴ πολιτικὴ. Παρόλα αὐτὰ οἱ παθιασμένες ἐκκλήσεις του γιὰ ἄμεση ἐπαναστατικὴ δράση βρῆκαν ἐλάχιστη ἀνταπόκριση, καὶ στὸ τέλος τοῦ Σεπτεμβρίου ἀναγκάστηκε νὰ φύγει γιὰ τὴ Μασσαλία καὶ ἀπὸ κεῖ νὰ ἐπιστρέφει στὴν Ἐλβετία σὲ κατάσταση ἀπογοήτευσης καὶ ἀθλιότητος. Ἀκόμα καὶ ἡ Κομμούνια τοῦ Παρισιοῦ τοῦ 1871 δὲν κατάφερε νὰ τὸν ἐνθαρρύνει, μολονότι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς φίλους του, τοὺς συνεργάτες του ἢ τοὺς θαυμαστὲς του — ὁ Βαρλέν, ὁ Μπενουὰ Μαλόν, ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ — εἶχαν συμμετάσχει ἄμεσα. Στὴν οὐσία, μετὰ τὸ 1871 ὁ Μπακούνιν, γιώθοντας γέρος, ἄρρωστος καὶ ἀπογοητευμένος, ἀ-

ποσούρθηκε στην Έλβετία. Άσχολήθηκε με την επέκταση της επιρροής του στην Ιταλία, και από το κτήμα κοντά στα Ιταλικά σύνορα στη λίμνη Ματζιόρε που του είχε προσφέρει ο νεαρός Ιταλός θαυμαστής του Κάρλο Καφιέρο, βρισκόταν σε επαφή με το ιταλικό τμήμα της Διεθνούς και ασκοῦσε έντονη κριτική και πολεμική ενάντια στον Μαρξίνο, που δεν επηρέαζε πιά τους νεότερους επαναστάτες ὕστερα από τις ἀπροκάλυπτες επιθέσεις του ενάντια στην Κομμούνα. Το 1874 ο Μπακούνιν πήγε για λίγο στην Ιταλία με την πρόθεση να πάρει μέρος σε μιὰ εξέγερση στη Μπολόνια — οι Ιταλοί αναρχικοί πίστευαν πώς αὐτὸ τὸ ξεσθήκωμα θὰ γινόταν μέσα στα πλαίσια μιᾶς γενικῆς αὐθόρμητης εξέγερσης σε ὅλη τὴ χερσόνησο. Ἡ προσπάθεια αὐτή, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα σχέδια τοῦ Μπακούνιν, ἀπέτυχε παταγωδῶς· τὰ σχέδια εἶχαν παραδοθεῖ στην ἀστυνομία ἀπὸ χαφιέδες, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς συνωμότες ἔχασαν τὴν ψυχραιμία τους, καὶ ὁ Μπακούνιν, ἀφοῦ σκέφτηκε νὰ αὐτοκτονήσει (ἢ, προσωπικὴ καὶ ἡ οἰκονομικὴ του κατάσταση ἦταν χειρότερη παρὰ ποτὲ) δραπέτευσε μεταμφιεσμένος σε παπὰ καὶ ἐγκαταστάθηκε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ στην Έλβετία, ὅπου τελικὰ ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ἐπαναστατικὴ δράση καὶ πέθανε τὴν 1η Ἰουλίου 1876.

Ἐνα χρόνο πρὶν πεθάνει ἔγραψε στὸν Ἐλιζέ Ρεκλύ: «Ναί, ἔχεις δίκιο, ἡ ἐπανάσταση ἔχει πρὸς τὸ παρὸν ὑποχωρήσει, γυρίσαμε πίσω σε μιὰ περίοδο ἐξέλιξης, δηλαδή σε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τίς ὑπόγειες ἐπαναστάσεις, πού εἶναι ἀνεπαίσθητες καὶ συχνὰ δὲν τίς ἀντιλαμβάνεται κανεὶς». (57)

Ἡ καταστολὴ τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ καὶ τὰ μέτρα πού πάρθηκαν ἀπὸ πολλὲς κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης, ἐνῶ κατάφεραν νὰ δώσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ Διεθνὴς ὑπῆρξε πολὺ περισσότερο ἀποτελεσματικὴ ἀπ' ὅ,τι ἦταν στην πραγματικότητα, ἔκαναν ἀδύνατη σχεδὸν ὁποιαδήποτε ἐπαναστατικὴ δράση. Ἡ Διεθνὴς δὲν εἶναι σίγουρο ἂν θὰ κατάφερνε νὰ ἐπιδιώσει ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶχε ἀποφασίσει ὁ Μάρξ ὅτι ἔληξε ἡ ἀποστολὴ της, ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶχε γίνει ἡ διάσπαση ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστὲς καὶ τοὺς αναρχικοὺς. Πολὺ γρήγορα ὁμοῦς ἔγινε θρύλος καὶ χρησίμευσε σὰν ἰδανικὸ γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη τῆς Εὐρώπης γιὰ περισσότερο ἀπὸ πενήντα χρόνια. Ταυτόχρονα καὶ ἡ Κομμούνα δημιούργησε

τὸ μύθο πού θά ἐκμεταλλεύονταν τόσο οἱ μαρξιστές ὅσο καὶ οἱ ἀναρχικοί. Γιὰ τοὺς μαρξιστές, ἡ Κομμούνια ἦταν τὸ κλασικὸ παράδειγμα μιᾶς προλεταριακῆς ἐπανάστασης πού καθοδηγήθηκε ἀπὸ τὴ Διεθνή. Γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς, ἦταν ἓνα πρότυπο γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἀναρχικὴ κοινωνία· ἦταν «ἀπλῶς ἡ Πόλη τοῦ Παρισιῶ πού αὐτοδιευθύνθηκε... ὦ! πόσο θαυμάσιο θά ἦταν, τὸ Παρίσι νὰ διευθύνει τὸ ἴδιο τίς δουλειές του, νὰ ἔχει τὸν ἴδιο στόχο γιὰ τὸν καθένα, τὴν ἴδια κλίμακα, τὴν ἴδια δικαιοσύνη, τὴν ἴδια ἀδελφροσύνη!»⁽⁵⁸⁾ Ἦταν ἐπίτευγμα τοῦ Μπακούνιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀντιεξουσιαστικῆς ἐπανάστασης ἦταν τόσο γερὰ θεμελιωμένη ὅσο καὶ ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ μιὰ πειθαρχημένη ταξικὴ πάλη κι ἓνα συγκεντρωτικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα. Σύμφωνα μὲ τὸν Φράνκο Βεντούρι: «Ὁ Μπακούνιν κατάφερε νὰ δημιουργήσει μᾶλλον μιὰ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία παρά μιὰ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση».⁽⁵⁹⁾ Στὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια, καθὼς οἱ ἐπαναστάτες ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν καινούργιες μεθόδους ἀποτελεσματικῆς δράσης, φάνηκε συχνὰ πὼς ἡ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία ἦταν πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπ' ὅ,τι μιὰ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Τρομοκρατία και προπαγάνδα με τη δράση

“Ας ξεσηκωθοῦμε, ἄς ξεσηκωθοῦμε ἐνάντια στοὺς καταπιεστὲς τῆς ἀνθρωπότητος. “Ολοι οἱ βασιλιάδες, οἱ αὐτοκράτορες, οἱ πρόεδροι τῶν δημοκρατιῶν, οἱ παπᾶδες ὅλων τῶν θρησκειῶν εἶναι οἱ πραγματικοὶ ἐχθροὶ τοῦ λαοῦ· ἄς καταστρέψουμε μαζί μ’ αὐτοὺς ὅλους τοὺς δικαστικούς, πολιτικούς, ἀστικούς καὶ θρησκευτικούς θεσμούς.»

Μανιφέστο ἀναρχικῶν στὴ Ρομάνια, 1878

«Δὲν θὰ χτυπήσω ἄθῳο, χτυπώντας τὸν πρῶτο τυχόντα μπουρζουά.»

Λεὸν - Ζὺλ Λεωτιέ, 1894

Ἡ Κομμούνια τοῦ Παρισιοῦ κυριάρχησε στὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ γιὰ τριάντα χρόνια. Γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες ἦταν ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἀπέτυχε, ἀλλὰ ποὺ εἶχε τουλάχιστον ἀναπτέρωσε τὲς ἐλπίδες τοὺς πὼς κάποια μέρα θὰ γίνεи μιὰ ὁλοκληρωμένη κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ πὼς ὅταν γίνεи θὰ εἶναι ἀπόλυτη καὶ αἰματηρὴ. Γιὰ τοὺς μετριοπαθεῖς ἦταν μάθημα ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κινδύνους τῆς ὀχλοκρατίας, καὶ ἐνίσχυσε τοὺς φόβους τοὺς ἀπέναντι στὴ βία καὶ τὴν ἐπιθυμία τοὺς γιὰ εἰρηνικὲς καὶ συνταγματικὲς μεταρρυθμίσεις. Γιὰ τοὺς συντηρητικούς ἦταν ἡ περίπτωση ποὺ ἀναθίωσε ὅλους τοὺς φόβους τοὺς καὶ τὲς κληρονομημένες ἀναμνήσεις τοὺς ἀπὸ τὴ γιακωβίνικη τρομοκρατία καὶ τοὺς ἔπεισε πὼς μιὰ ἐπανάσταση στὸν 19ο αἰῶνα, μαζί μὲ τὴν δυναμικότητα τῶν «ἐμπρηστῶν», ποὺ ὑποτίθεται πὼς ἔβαλαν φωτιά στὸ Παρίσι, θὰ ἦταν πολὺ χειρότερη ἀπ’ αὐτὴ τοῦ 1792. Ἐπιπλέον, τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένοι ἡγέτες κομμουνάριοι ὑπῆρξαν μέλη τῆς Διεθνoῦς μαζί μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὅλα τὰ τμήματα αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης διακήρυξαν μὲ μεγάλη προθυμία τὴν ἀλληλεγγύη τοὺς πρὸς

τούς φυλακισμένους και έξορισμένους κομμουνάριους, έπεισε τις κυβερνήσεις και τις αστυνομίες των ευρωπαϊκών χωρών να πάρουν στα σοβαρά τη Διεθνή, με αποτέλεσμα, στην εποχή της διάλυσής της να έμπνέει περισσότερο φόβο απ' ό,τι στη διάρκεια της λειτουργίας της. Η επαγρύπνηση των αρχών σ' όλη την Ευρώπη και οι έσωτερικές διασπάσεις της Διεθνούς έκαναν τους επαναστάτες να αναθεωρήσουν τη μεθοδολογία τους. Πάνω απ' όλα η έμπειρία της Κομμούνας φαίνεται: πώς απόδειχνε πόσο δύσκολο ήταν να πετύχει μια παλαιού στυλ εξέγερση, με όδοφράγματα και έθελοντές πολίτες, σε μια σύγχρονη πόλη όπου βρίσκεται αντιμετώπιση με έντελώς σύγχρονα όπλα. Στις βιομηχανικές χώρες της βόρειας Ευρώπης οι εργάτες παροτρύνονταν τα έπόμενα είκοσιπέντε χρόνια να αποβλέπουν στα καλά οργανωμένα πολιτικά κόμματα ή στα πειθαρχημένα συνδικάτα για τη βελτίωση της κατάστασής τους. Στις πιο καθυστερημένες χώρες, όμως, όπως στην Ιταλία και την Ισπανία, όπου η ένδημική αγροτική δυσарέσκεια ενισχύονταν από την επίδραση που είχαν οι καινούργιες βιομηχανικές διαδικασίες στην παλιά τάξη των τεχνιτών, δέν έσβησε ποτέ η πίστη στην άμεση δράση, στην εξέγερση και στις πράξεις τρομοκρατίας.

Στην Ιταλία η υπερένταση που προήλθε από τον άγώνα για την ένοποίηση και από την εκδίωξη των Αυστριακών προκάλεσε σημαντική οικονομική δυσарέσκεια στην αρχή της δεκαετίας του 1870. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να επιβάλει φορολογία που δέν ήταν και τόσο δημοφιλής — ιδιαίτερα ο φόρος για το άλεσμα του σταριού. Στο γότο η διάλυση της φεουδαλικής οικονομίας και η ανατροπή της μοναρχίας των Βουρβόνων θεωρήθηκε από πάρα πολλούς Καλαβρέζους ή Σικελούς απλώς σαν εγκαθίδρυση μιας νέας τάξης εκμεταλλευτών δίπλα στους γαιοκτήμονες του παλιού καθεστώτος. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα έγιναν πολλές τοπικές ενέργειες κοινωνικής διαμαρτυρίας στην Ιταλία. Οι αγρότες και οι ακτήμονες εργάτες αρπάζονταν απ' ότιδήποτε τους φαινόταν ότι πρόσφερε κάποια διέξοδο από την απελπισμένη τους κατάσταση. Στη δεκαετία του 1870 οι διαμαρτυρίες αυτές ήταν ποικιλόμορφες: από τον αποκαλυπτικό θρησκευτικό αίρετισμό του Λατζαρέττι στην Τοσκάνη (1) μέχρι τις πιο συνηθισμένες εκδηλω-

σεις αὐθόρμητης ἀγροτικῆς ἐξέγερσης καὶ ληστείας. Ἡ γενικὴ ἀτμόσφαιρα ἀναταραχῆς, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὶς κακὲς σοδεῖες τοῦ 1873 καὶ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομικὴ κρίση τῶν μέσων τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα, πράγματα ποὺ ἐπιδράσανε μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στοὺς Ἰταλοὺς ἀγρότες καὶ τεχνίτες, ἐνθάρρυναν ἐκείνους τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν ποὺ ἐξακολούθουν νὰ ἐλπίζουν σὲ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση. Πράγματι, ὅπως ἡ Διεθνὴς εἶχε τὴν τάση νὰ προβάλει τὸν ἰσχυρισμὸ πὺς εἶχε παρακινήσει τὴ δημιουργία τῆς Κομμούνας, ἔτσι καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἀναρχικοὶ εἶχαν τὴν τάση νὰ ἀναλαμβάνουν τὴν εὐθύνη γιὰ κάθε πράξη βίαιης κοινωνικῆς διαμαρτυρίας στὴν Ἰταλία, καὶ ἔτρεφαν τὴν ἐλπίδα πὺς θὰ μπορούσαν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴν συγκεχυμένη κατάσταση, σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Μπακούνιν, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τοὺς στόχους τους. Τοῦτο δδῆγησε μερικὲς φορές σὲ ἀπογοήτευση φαίνεται, λογουχάρη, πὺς τὸ 1873 ὁ Μαλατέστα πῆγε στὴ Σικελία μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ προσελκύσει τοὺς ληστὲς στὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας, — καὶ ἐκεῖ τοῦ δόθηκε ἡ ἀπάντηση πὺς «οἱ ληστὲς ἦταν πάρα πολὺ θρηῃσκοὶ καὶ τίμιοι γιὰ νὰ πάρουν μέρος σὲ μιὰ ἐξέγερση σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῆς Κομμούνας, ὅπου οἱ ἐξεγερμένοι εἶχαν ἐκτελέσει τὸν ἀρχιεπίσκοπο». (2)

Σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα δὲν εἶναι περίεργο ποὺ ἦταν πιδ δημοφιλεῖς οἱ θεωρίες τοῦ Μπακούνιν ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Μάρξ καὶ πού, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, προσχώρηση στὴ Διεθνῇ σήμαινε στὴν Ἰταλία ἀποδοχὴ τῆς ὑπόθεσης τῆς ἀναρχίας. Οἱ ἡγέτες τοῦ κινήματος στὴν Ἰταλία ἦταν ὁ Κάρλο Καφιέρο, ὁ Ἀντρέα Κόστα καὶ ὁ Ἑρρίκο Μαλατέστα. Ὁ Καφιέρο ἦταν ἕνας νεαρὸς Ναπολιτάνος ποὺ εἶχε κληρονομήσει σημαντικὴ κτηματικὴ περιουσία στὴν Ἀπουλία. Ἀρχικὰ ἦταν ὁ πιδ πιστὸς ἐκπρόσωπος τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐγκελς στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ἔγινε ὑποστηρικτὴς τοῦ Μπακούνιν, τόσο γιὰτὶ πίστευε στὴν ὀρθότητα τῆς ἀνάλυσης ποὺ ἔκανε ὁ Μπακούνιν γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἰταλία ὅσο καὶ γιὰτὶ, σὰν τόσοι ἄλλοι, παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ γοητεία του. (Πράγματι ὁ Καφιέρο ξόδεψε μεγάλο μέρος τῆς περιουσίας του βοηθώντας τὸν Μπακούνιν καὶ τὴν οἰκογένειά του καὶ διαφωνώντας μαζί του γύρω ἀπὸ τὰ σχέδια γιὰ τὴ δημιουργία

μιᾶς φάρμακς στὴ λήμνη Ματζιόρε). Ὁ Κόστα ἦταν ἓνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς σπουδαστές πού, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὸν ρεπουμπλικανισμό τοῦ Ματσίνι, στράφηκαν πρόθυμα στὲς θεωρίες τῆς Διεθνούς. Ὅταν ἦταν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μπολώνια, ἀγαπημένος φοιτητῆς τοῦ ποιητῆ Τζ. Καρντούτσι, προσχώρησε στὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ τὰ νέα τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ τὸν ἐπεισαν γιὰ τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπανάστασης στὴν Ἰταλία. Ἡ σταδιοδρομία τοῦ Καφιέρο σὰν ἀναρχικοῦ προπαγανδιστῆ τέλειωσε ἀδοξᾶ στὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὅταν ὁ συνωμοτικὸς ζήλος τῶν νιάτων του μετατράπηκε σὲ ψυχοπαθολογικὴ μανία καταδίωξης καὶ ἡ ρομαντικὴ του πίστη στὴν ἰσότητα σὲ παθητικὸ φόβο μήπως καταβάλῃ περισσότερο ἀπὸ τὸ μερίδιο πού τοῦ ἀνῆκε σὲ τοῦτο τὸν κόσμῳ.⁽³⁾ Ὁ Ἀντρέα Κόστα καὶ ὁ Ἑρρίκο Μαλατέστα ἔγιναν ἀργότερα οἱ ἡγέτες τῶν δύο ἀντιπάλων παρατάξεων τοῦ ἰταλικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, γιὰτὶ ὁ Κόστα στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 πείστηκε πὺς δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα μιᾶς ἄμεσης ἐπανάστασης καὶ συνειδητοποίησε τὴν ἀναγκαιότητα οἰκοδόμησης ἐνὸς ἀποτελεσματικοῦ συνταγματικοῦ πολιτικοῦ κόμματος, ἐνῶ ὁ Μαλατέστα παρέμεινε μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1932, παρόλες τὲς φυλακίσεις του, τὲς ἐξορίες καὶ τὲς περιπέτειές του κάτω ἀπὸ τὸ φασιστικὸ καθεστῶς, ὁ πιὸ συνεπὴς ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς ἀναρχικοὺς, ἓνα εἶδος Ματσίνι τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος.

Στὲς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 αὐτοὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες ἐλπίζανε ὅτι θὰ ἦταν δυνατὴ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση στὴν Ἰταλία καὶ ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ ἰδέες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Ματσίνι εἶχε χάσει μεγάλο μέρος τῆς ἐπιρροῆς του λόγῳ τῆς κριτικῆς του ἐνάντια στὴν Κομμούνα· ἡ πίστη τοῦ Μάρξ σ' ἓνα ἰσχυρὸ συγκεντρωτικὸ βιομηχανικὸ κράτος σὰν ἀρχικὴ προϋπόθεση γιὰ μιὰ προλεταριακὴ ἐπανάσταση δὲν ἔδειχνε νὰ ταιριάζει στὴν Ἰταλία. Ἐπομένως, σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ τὴν παράδοση τῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης, τὸ ἔδαφος προσφερόταν γιὰ τὲς θεωρίες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Κόστα ἔγραψε ἀργότερα: «Ἡ ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἐξαπλώθηκε στὴν Ἰταλία αὐτὸ τὸ καινούργιο πνεῦμα ἦταν ἐκπληκτικὴ... Ριχτήκαμε μὲ τὰ μοῦτρα στὸ κίνημα, παραινιγμένοι πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία μας νὰ διακόψουμε τὲς σχέσεις μας μ' ἓνα παρελθὸν πού μᾶς καταπίεζε καὶ δὲν

άνταποκρινόταν στις φιλοδοξίες μας παρά γιατί σκεφτήκαμε συνειδητά τι θέλαμε. Νιώθαμε πώς τὸ μέλλον βρισκόταν μπροστά μας: ὁ χρόνος θ' ἀποφάσιζε ποιὲς ἰδέες θὰ μᾶς ἐμπνέανε». (4) Σὲ τούτην ἀκριβῶς τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ἀκαθόριστου ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς ἀπόλυτης αἰσιοδοξίας σχεδιάστηκε ἡ ἐξέγερση τῆς Μπολώνια τὸ 1874, ὅπου, ὅπως εἶδαμε, ὁ γέρος καὶ ἄρρωστος Μπακούνιν ἔκανε μιὰ τελευταία, μᾶλλον παθητική, ἐπαναστατική ἐμφάνιση.

Ὁ ἴδιος ὁ Κόστα, βασικὸς ὁργανωτὴς τοῦ κινήματος στὴ Μπολώνια, συνελήφθηκε πρὶν ξεκινήσει ἡ ἐξέγερση, καὶ σ' ὅλα τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἰταλίας ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἔληξε τόσο ἄδοξα ὅσο καὶ στὴν Μπολώνια. Οἱ ἡγέτες ποὺ συνελήφθησαν ἀντιμετωπίστηκαν μὲ ἐκπληκτικὴ ἐπιείκεια. Οἱ δίκες τους πρόσφεραν εὐκαιρίες γιὰ θεαματικὲς ρητορικὲς ἐκκλήσεις καὶ καταγγελίες, ἐνῶ οἱ συνήγοροι ποὺ τοὺς υπεράσπισαν (ἀνάμεσά τους κι ἓνας ἀνερχόμενος νεαρὸς ἀναρχικὸς διανοούμενος, ὁ Σαβέριο Μερλίνο) φαίνεται πὺς ἦταν τόσο ἔξυπνοι ὅσο ἀνόητα ἐνέργησαν οἱ ἀρχές: ἡ κυβέρνηση δὲν ἦταν καθόλου δημοφιλὴς στὸ λαὸ καὶ οἱ ἐνορκιοί φαίνεται πὺς δὲν παρέμειναν ἀσυγκίνητοι ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄθλια θέση τῶν φτωχῶν ποὺ περιγράφηκε τόσο ζωντανὰ ἀπὸ τοὺς φλογεροὺς συναρπαστικοὺς νεαροὺς, ὅπως τὸν Κόστα καὶ τὸν Μαλατέστα. (5) Ὁ Μαλατέστα, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀπουλία στὴ διάρκεια τῆς ἐξέγερσης, ἀπαλλάχτηκε ὁ Κόστα, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατ'ἄθεση τοῦ Καρντούτσι σὰν μάρτυρα υπεράσπισης, θεωρήθηκε ἄθως ὁ Καφιέρο ἦταν ἀσφαλὴς στὴν Ἑλβετία.

Ἀκόμα κι ἂν διαφεύστηκαν οἱ ἐλπίδες τους γιὰ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση, τὰ γεγονότα τοῦ 1874 ἐξασφάλισαν σημαντικὴ δημοσιότητα γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς, ποὺ ἡ δύναμή τους ὑπολογίστηκε ἀπὸ τὴν κυβέρνηση σὲ 30.000 ἄτομα. Ταυτόχρονα ἡ ἐμπειρία αὐτὴ τοὺς ἔκανε νὰ σκεφτοῦν πὺς ἦταν πολὺ φανεροὶ καὶ ὅχι ἀρκετὰ συνωμοτικοὶ ὅσον ἀφορᾷ τὶς μεθόδους τους. Συνειδητοποίησαν ὅμως πὺς δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἄμεση δυνατότητα γιὰ πλατιὰ ἐπανάσταση, καὶ καλλιέργησαν μιὰν ἀποψη ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς τακτικῆς τῶν ἀναρχικῶν στὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἦταν ἡ «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση». Σύμφωνα μὲ τούτη τὴν ἀποψη μονάχα ἡ βίαιη δράση

μπορούσε γὰ πείσει τὸν κόσμον τόσο γιὰ τὴν ἀθλιότητα τῆς κοινωνικῆς κατάστασης ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνελέητη ἀποφασιστικότητα ὧλων ἐκείνων ποὺ ἤθελαν γὰ τὴν ἀλλάξουν. Ἐπομένως — καὶ πρόκειται βέβαια γιὰ ἰδέα τοῦ Μπακούνιν — μιὰ μικρὴ ομάδα ἀποφασισμένων ἀνθρώπων μπορούσε γὰ δείξει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ γὰ ἐνθαρρύνει ἐξεγέρσεις. Μιὰ μικρὴ ἔνοπλη ομάδα εἶχε τὴ δυνατότητα, σύμφωνα μ' ἕναν ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Μαλατέστα, «γὰ μετακινεῖται στὶς ἐπαρχίες ὅσο μπορούσε, διακηρύχνοντας τὸν κοινωνικὸ πόλεμον, παροτρύνοντας τὸ λαὸ σὲ πράξεις κοινωνικῆς ληστείας, καταλαμβάνοντας μικρὲς κοινότητες καὶ φεύγοντας, ἀφοῦ ἐκτελέσει ὅσες ἐπαναστατικὲς πράξεις μπορεῖ, καὶ πηγαίνοντας σὲ ἐκείνες τὶς περιοχὲς ποὺ ἡ παρουσία μας θὰ ἐκδηλωθεῖ μὲ τὸν πιὸ χρήσιμον τρόπο». (6)

Ὅταν γράφτηκε τοῦτο τὸ κείμενο τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1881, ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του εἶχαν γνωρίσει ἤδη τὴν καταστροφικὴ ἔμπειρία αὐτῆς τῆς τακτικῆς, ποὺ στὴν οὐσία δὲν ἐπανελάθαν ποτέ. Στὸ τέλος τοῦ 1876 ὁ Μαλατέστα καὶ ὁ Καφιέρο εἶχαν ἀποφασίσει γὰ προγραμματίσουν μιὰν ἀπόπειρα γιὰ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1877 στὴν ἐπαρχία τοῦ Μπενεθέντο, βορειοανατολικά τῆς Νάπολης. Βοηθήθηκαν σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση ἀπὸ ἕναν Ρῶσο ἐπαναστάτη, τὸν Σεργκέϊ Κραδσίνσκι, ποὺ ὕστερα ἀπὸ ἕνα χρόνον θὰ σκότωνε μ' ἕνα μαχαίρι στοὺς δρόμους τῆς Πετρούπολης τὸν ἀρχηγὸ τῆς ρωσικῆς μυστικῆς ἀστυνομίας καὶ ποὺ ἀργότερα θὰ γινόταν γνωστὸς στοὺς κύκλους τῶν ἐπαναστατῶν στὸ Λονδίνο μὲ τὸ ὄνομα Στεπνιάκ. Ὁ Στεπνιάκ, ποὺ εἶχε πάρει μέρος στὴν ἐξέγερση ἐνάντια στοὺς Τούρκους στὴ Βοσνία τὸν προηγούμενον χρόνον καὶ μὲ θάση τὶς ἔμπειριές του ἔγραψε ἕνα ἐγχειρίδιο ἀνταρτοπολέμου, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔτυχε γὰ βρίσκεται στὴ Νάπολη. Στὴ συνέχεια, ὁ Μαλατέστα, ὁ Στεπνιάκ καὶ μιὰ Ρωσίδα νοίκιασαν ἕνα σπίτι στὸ χωριὸ Σάν Λοῦπο μὲ τὴν πρόφαση ὅτι ἡ Ρωσίδα κυρία χρειαζόταν τὸ κλίμα τοῦ βουνοῦ γιὰ τὴν ὑγεία της. Ἐκεῖ ἀποθήκευσαν ἀρκετὰ κιβώτια πυρομαχικῶν ποὺ τὰ παρουσίασαν σὰν ἀποσκευὲς τῆς κυρίας. Δυστυχῶς ὅμως ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἕνας ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Μαλατέστα εἶχε προδώσει τὰ σχέδια στὴν ἀστυνομία καὶ τὸ Σάν Λοῦπο θρискόταν κάτω ἀπὸ παρακολούθηση καθὼς ἄρχισαν γὰ συγκεντρώνονται ἐκεῖ τὰ μέλη

της αναρχικής ομάδας. Άρκετοι απ' αυτούς, μαζί κι ο Στεπνιάκ, συνελήφθησαν στο δρόμο· μέσα στο χωριό ανταλλάχθηκαν πυροβολισμοί μεταξύ των αναρχικών και της αστυνομίας, κι ένας αστυνομικός πέθανε αργότερα από τα τραύματά του. Ο Μαλατέστα, ο Καφιέρο και κάπου είκοσιπέντε άλλοι αποφάσισαν ν' ανέδουν στα βουνά και νά προσπαθήσουν νά προκαλέσουν εξέγερση στα απομακρυσμένα χωριά. Αντί, ως ποῦμε, νά δημιουργήσουν μιὰ βάση επιχειρήσεων και από εκεί νά προσπαθήσουν νά υποκινήσουν τὴ γύρω περιοχή, ξεκίνησαν ἐντελῶς πρόχειρα σὲ μιὰ ἐποχή (ἀρχὲς Ἀπριλίου) πού ὁ καιρὸς στὰ βουνά ἦταν ψυχρὸς καὶ ὑγρὸς.

Στὴν ἀρχὴ θέβαια εἶχαν σημαντικὴ ἐπιτυχία. Ἡ ὁμάδα ἔφτασε μιὰ Κυριακὴ πρωτὶ στὸ χωριὸ Λεντίνο, διακήρυξε τὴν καθάρση τοῦ βασιλιά Βίκτωρα Ἐμμανουήλ καὶ ἔκαψε τὰ ἀρχεῖα πού περιεῖχαν συμβόλαια ἰδιοκτησίας, καταγραφές χρεῶν καὶ φόρων. Ἡ ἐπανάσταση στὸ Λεντίνο χαιρετίστηκε μὲ κάποιο ἐνθουσιασμό ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς, καὶ οἱ ἀντάρτες βοηθήθηκαν ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν παπὰ τοῦ χωριοῦ. Ὑστερα ἡ ὁμάδα ξεκίνησε γιὰ τὸ ἐπόμενο χωριό, ἀφήνοντας στὸν τοπικὸ πανδοχεῖα ἓνα κομμάτι χαρτί πού ἔγραφε: «Στὸ ὄνομα τῆς Κοινωνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Δήμαρχος τοῦ Λεντίνο διατάσσεται νά πληρώσει εἰκοσιοκτὼ λίρες στὸν Φερντινάντο Ὅρσο γιὰ τρόφιμα πού ἔδωσε στὴν ὁμάδα πού μπῆκε στὸ Λεντίνο στίς 8 Ἀπριλίου, 1877». (7) Στὸ ἐπόμενο χωριό, στὸ Γκάλλο, ἔγιναν περίπου τὰ ἴδια, ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ χωρικοὶ ἔδειξαν λιγότερο ἐνθουσιασμό, μιὰ καὶ τὰ κυβερνητικὰ στρατεύματα εἶχαν ξεκινήσει γιὰ νά κυκλώσουν τοὺς ἐπαναστάτες. Γιὰ δυὸ μέρες ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του τριγυροῦσαν στὰ βουνά ψάχνοντας μάταια γιὰ τρόφιμα καὶ καταφύγιο. Τελικά, πεινασμένοι καὶ τουρτουρίζοντας ἀπὸ τὸ κρύο, περικυκλώθηκαν καὶ ὁδηγήθηκαν στὴ φυλακὴ.

Γι' ἄλλη μιὰ φορὰ, ὅμως, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν ἐκπληκτικὰ ἐπιεικής, μολονότι κρατήθηκαν στὴ φυλακὴ γιὰ δεκαῆξι μῆνες χωρὶς δίκη. Κατηγορήθηκαν γιὰ πρόκληση τοῦ θανάτου ἀστυνομικοῦ καί, μολονότι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν περιλαμβάνόταν στὴν ἀμνηστία πού παραχωρήθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1878 μὲ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ νέου βασιλιά τῆς Ἰταλίας, τοῦ Οὐμβέρ-

του Ι, μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν τη γενική ατμόσφαιρα ήπιότητας και τη συμπάθεια των ενόρκων. Τον Αύγουστο του 1878 απαλλάχτηκαν.

Οι συνέπειες της αποτυχίας της εξέγερσης στο Μπενεδέντο ήταν σημαντικές. Παρόλο που ο Μαλατέστα και όρισμένοι από τους συνεργάτες του εξακολουθούσαν να πιστεύουν πως θα μπορούσαν να πετύχουν κάτι με την μέθοδο της προπαγάνδας με τη δράση και δίνοντας συνεχώς το παράδειγμα εξέγερσης στους αγρότες της νότιας Ιταλίας, άλλοι, και κυρίως ο Αντρέα Κόστα, άρχισαν να πιστεύουν πως αυτές οι ενέργειες ήταν μάταιες και πως η πρόοδος σε σχέση με το κοινωνικό ζήτημα στην Ιταλία θα ήταν αποτέλεσμα της καλύτερης οργάνωσης και της ανάπτυξης πολιτικής δράσης. «Με τη μέθοδο της συνωμοσίας», έγραφε ο Κόστα πριν ακόμα από την υπόθεση του Μπενεδέντο, «είναι δυνατό να επιτευχθεί μια αλλαγή στη μορφή διακυβέρνησης· μια θεωρητική αρχή μπορεί να χάσει το νόημά της ή να περιέλθει σε άχρηστία και να εφαρμοστεί μια άλλη, αλλά δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί η κοινωνική επανάσταση... Γι' αυτό το σκοπό είναι απαραίτητη η πλατιά διάδοση των νέων θεωρητικών αρχών στις μάζες, ή μάλλον, είναι απαραίτητο να ξυπνήσουμε αυτές τις ιδέες στις μάζες, μια και ήδη υπάρχουν ενστικτώδεια, και να οργανώσουμε τους εργάτες όλου του κόσμου, ώστε να γίνει η επανάσταση από μόνη της από τη βάση προς την κορυφή και όχι αντίθετα, με νόμους και διατάγματα ή με τη βία. Πράγμα που απαραίτητα χρειάζεται τη δημοσιότητα, μια και είναι αδύνατο να περιορίσουμε την ιδέα μιας τόσο τεράστιας προπαγάνδας μέσα στα αναγκαστικά αυστηρά πλαίσια μιας συνωμοσίας». (8) Τούτη η πίστη στη μαζική προπαγάνδα και στην πλατιά δημοσιότητα για να καταδειχθεί στους καταπιεζόμενους το συμφέρον τους είναι πολύ διαφορετική από τη δράση των μικρών συνωμοτικών ομάδων που δίνουν το παράδειγμα της άμεσης εξέγερσης, άποψη που υποστήριζαν ο Μαλατέστα και ο Καφιέρο· και στα επόμενα χρόνια ο Κόστα έφτασε στο σημείο να αποδεχτεί την ιδέα της μαζικής οργάνωσης και της πολιτικής δράσης. Το 1882 ήταν έτοιμος να δηλώσει υποψηφιότητα για το κοινοβούλιο και να ισχυριστεί πως, εάν βουλευτής, θα διεξήγαγε τον α-

γίωνα τόσο αποτελεσματικά όσο κι όταν ήταν στη φυλακή. (8) Πολύ γρήγορα έγινε ένας από τους πιο σεβαστούς ηγέτες του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος.

Στις 9 Φεβρουαρίου 1878 ένας νεαρός έριξε μια βόμβα στην παρέλαση που γινόταν στην Φλωρεντία στη μνήμη του Βίκτωρα Έμμανουήλ II, που είχε μόλις πεθάνει. Δεν σκοτώθηκε κανένας και οι Ιταλοί αναρχικοί δήλωσαν πως δεν είχαν καμιά σχέση με την απόπειρα. Ύστερα από έννιά μήνες ένας μάγειρας, είκοσιεννιά χρονών, ο Τζιοβάνι Πασανάντε, που είχε στη κατοχή του ένα μαχαίρι χαραγμένο με τις λέξεις «Ζήτω η Διεθνής Δημοκρατία!» έπιτιθέθηκε ενάντια στο νέο βασιλιά, Ουμβέρτο I, καθώς έβγαине έξω από τη Νάπολη. Ο βασιλιάς υπέστη απλές άμυχές, αλλά ο πρωθυπουργός, που ήταν μαζί του, τραυματίστηκε ελαφρά. Για άλλη μια φορά δεν ανακαλύφθηκε καμιά σχέση ανάμεσα στον παραλίγο δολοφόνο και στους αναρχικούς της Διεθνούς. Όταν όμως μια ομάδα μοναρχικών οργάνωσε στην Φλωρεντία παρέλαση για να γιορτάσει τη σωτηρία του βασιλιά ρίχτηκε μια βόμβα που σκότωσε τέσσερα άτομα και τραυμάτισε δέκα. Δυο μέρες αργότερα ρίχτηκε μια βόμβα σ' ένα πλήθος ανθρώπων στην Πίζα που γιόρταζε τα γενέθλια της βασίλισσας.

Τα έπεισόδια αυτά σήμαναν το τέλος της σχετικής επιείκειας με την οποία αντιμετωπίστηκαν το 1874 και το 1877 οι προσπάθειες των αναρχικών για την πρόκληση εξεγέρσεων. Από δω και πέρα οι αναρχικοί ηγέτες παρακολουθούνταν στενά και απειλούνταν συνέχεια με σύλληψη, φυλάκιση και έξορία. Προς το τέλος του 1878 ο Μαλατέστα έφυγε από τη χώρα, αρχίζοντας έτσι την πρώτη περίοδο της έξορίας του. Η Διεθνής είχε διαλυθεί επίσημα το 1876, και οι αναρχικοί που ήταν μέλη της αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν κάθε πρόφαση πως εξακολουθούσαν να αποτελούν διεθνή οργάνωση. Η τελευταία συγκέντρωση των πιο πιστών υποστηρικτών του Μπακούνιν στην παλιά Διεθνή, της Όμοσπονδίας Ζυρά, έγινε το 1880. Ένας Ιταλός αναρχικός περιέγραψε με μελανά χρώματα την κατάσταση τον Ιούλιο του 1879: «Η Διεθνής... δεν υπάρχει πιά, ούτε σαν μαρξιστική οργάνωση ούτε και σαν μπακουνινική αίρεση. Υπάρχουν επαναστάτες και αναρχικοί σοσιαλιστές σ' όλο τον κόσμο, αλλά

δὲν ὑπάρχει πιά καμιὰ ἐπαφή, φανερὴ ἢ κρυφὴ, ἀνάμεσά τους». (10)

2

Ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ βασιλιά Οὐμβέρτου συνέπεσε μὲ δύο ἀπόπειρες δολοφονίας ἐνάντια στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα καὶ μὲ μιὰ ἐνάντια στὸ βασιλιά τῆς Ἰσπανίας. Ἡ φράση «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση» ἀποκτοῦσε τώρα περισσότερο ἐπικίνδυνον νόημα. Οἱ δυὸ παραλίγο δολοφόνοι τοῦ Κάιζερ, ὁ Χαίντελ καὶ ὁ Νόμπι-λιγκ, δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ἐπαφὲς μὲ ἀναρχικοὺς, ἀλλὰ ἦταν φανερό πὼς ἡ ἀστυνομία θὰ ἰσχυριζόταν πὼς εἶχαν ἐμπνευστεῖ ἀπὸ τὶς ἰδέες τῆς σοσιαλιστικῆς Διεθνoῦς, ὅπως ἡ ἰσπανικὴ ἀστυνομία ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ Χουάν Ὀλίβα Μονκάσι, ποὺ ἀποπειράθηκε νὰ δολοφονήσῃ τὸν βασιλιά Ἀλφόνσο XII, ἦταν ὁπαδὸς τοῦ Φανέλλι. Καὶ ὅπως ἡ ἀπόπειρα ποὺ ἔκανε ὁ Πασανάντε ἐνάντια στὸν βασιλιά Οὐμβέρτο ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν καταδίωξη τῶν Ἰταλῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν, ἔτσι καὶ στὴ Γερμανία, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίθεση ἐνάντια στὸν Κάιζερ, ὁ Βίσμαρκ θέσπισε ἀντισοσιαλιστικοὺς νόμους, ἐνῶ στὴν Ἰσπανία ἔγινε ἀδύνατη ὁποιαδήποτε συνδικαλιστικὴ καὶ ἐργατικὴ πολιτικὴ δραστηριότητα. Δὲν εἶναι περίεργο ποὺ οἱ ἀρχές σ' ὅλες αὐτὲς τὶς χῶρες πίστευαν πραγματικά, ὅπως καὶ ὁ Βίσμαρκ, στὴν ὑπαρξὴ μιᾶς διεθνoῦς συνωμοσίας γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Κομμουνας οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἀναλάμβαναν τὴν εὐθύνῃ γιὰ πάρα πολλὰ πράξεις μὲ τὶς ὁποῖες δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση, καὶ βιάζονταν νὰ ἐκδηλώσουν τὴ συμπάθειά τους γιὰ τοὺς ὑποψήφιους βασιλοκτόνους. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναρχικὲς ἐφημερίδες στὸ Ζυρά, λογουχάρη, χαιρέτισε τὸν δράστη τῆς ἀπόπειρας ἐνάντια στὸν Κάιζερ μὲ τὰ λόγια: «Ἡ ἀνθρωπότητα θὰ διατηρήσῃ στὴ μνήμη της τὸ ὄνομα τοῦ σιδερεᾶ Χαίντελ, ποὺ ἦταν ἔτοιμος νὰ θυσιάσῃ τὴ ζωὴ του γιὰ νὰ κάνει μιὰ ἀνώτερη πράξιν ἐνάντια στὴν κοινωνία, καί, καθὼς τὸ αἷμα του χυνόταν κάτω ἀπὸ τὸ πελέκι τοῦ ἐκτελεστῆ, μπόρεσε νὰ γράφῃ τὸ ὄνομά του στὸν μεγάλον κατάλογον τῶν μαρτύρων ποὺ ἔδειξαν στὸ λαὸ τὸ

δρόμο για ένα καλύτερο μέλλον, για την κατάργηση κάθε οικονομικής και πολιτικής σκλαβιάς». (11)

Η πίστη σε παλιές διεθνείς συνωμοσίες αύξησε αναπόφευκτα το κύρος εκείνων των επαναστατών που προκαλούσαν το θαυμασμό ή το φόβο για τον ανυποχώρητο ζήλο τους και που έδειχναν να υποκινούν παντού εξεγέρσεις. Ο Μπακούνιν, ή πιο σημαντική από αυτές τις ισχυρές θρυλικές φυσιογνωμίες, είχε πεθάνει το 1876, αλλά στην επόμενη γενιά υπήρχαν άλλοι που κατείχαν παρόμοια θέση στα μάτια της αστυνομίας και των δικών τους υποστηρικτών. Ο Μαλατέστα, στη μακρόχρονη περίοδο της εξορίας του, απέκτησε τέτοια φήμη και στα 1920, ύστερα από πενήντα περίπου χρόνια επαναστατικής δράσης, ήταν σε θέση να προκαλέσει τη δίωξή του από την αστυνομία. Στο τέλος του 19ου αιώνα, όμως, ο άνθρωπος που μπορούσε να διεκδικήσει τη θέση που άφησε κενή ο θάνατος του Μπακούνιν ήταν ένας άλλος Ρώσος, ο Πιότρ Άλεξέγιεβιτς Κροπότκιν.

Ο Κροπότκιν γεννήθηκε το 1842 και η οικογένειά του ανήκε στην ανώτερη ρωσική αριστοκρατία. (12) Όταν ήταν παιδί εκδήλωσε λογοτεχνικά και πνευματικά ενδιαφέροντα, και στο βιβλίο του «Τα απομνημονεύματα ενός επαναστάτη» περιγράφει με έντονα χρώματα κάποια βραδιά που ο αδελφός του το έσκασε από τη σχολή ευελπίδων για να τον συναντήσει και κάθησαν μέχρι τα μεσάνυχτα «συζητώντας για τα νεφελώματα και τη θεωρία του Λαπλάς, για τη δομή της ύλης, για τους αγώνες του παπισμού την εποχή του Βονιφάτιου VIII με την αυτοκρατορική εξουσία, και πάει λέγοντας». Το έδωσαν, όμως, καθαρά συμβατική εκπαίδευση και έγινε μέλος του εκλεκτού Σώματος Μαθητευομένων Ιπποτών με προσωπική σύσταση του αυτοκράτορα Νικολάου Ι. Πολύ γρήγορα εξεγέρθηκε ενάντια στην πειθαρχία και τη συμβατικότητα της αυλικής ζωής και, παρόλη την αηδία που ένωσε η οικογένειά του, κατατάχτηκε σε ένα σύνταγμα στη Σιβηρία που δεν το θεωρούσαν καθόλου αριστοκρατικό. Εκεί, έχοντας καιρό για διάδασμα και συλλογισμούς, άρχισε να σκέφτεται τα κοινωνικά και φιλοσοφικά προβλήματα. Διάβασε Προυτόν· ενδιαφέρθηκε για τα προβλήματα των σωφρονιστικών μεταρρυθμίσεων. Ταυτόχρονα εκμεταλλεύτηκε την παραμονή του σε τούτη την από-

μακρη περιοχή της κεντρικής Ασίας για να γίνει ένας σοβαρός επιστήμονας, γεωγράφος και εξερευνητής. Η ευρύτητα των μελετών του, ή επιστημονική του δραστηριότητα και η πείρα που είχε, σαν μέλος της τάξης των γαιοκτημόνων, για τα αγροτικά προβλήματα στα χρόνια μετά τη χειραφέτηση των δούλων, καθώς και η όργη του για τον τρόπο με τον οποίο μεταχειρίζονταν τους Πολωνούς αιχμαλώτους μετά την πολωνική εξέγερση του 1863, όλα αυτά άτσάλωσαν την ανεξαρτησία του χαρακτήρα του και τον ώθησαν προς την κατεύθυνση του πολιτικού ριζοσπαστισμού.

Το 1872 ο Κροπότκιν έκανε την πρώτη καθοριστική του επίσκεψη στη Δύση, και γνώρισε το Τζέιμς Γκυγιώμ και τους ώρολογοποιούς του Ζυρά. (Δέν επισκέφτηκε τον Μπακούνιν, που όπως φαίνεται δίσταζε να τον δει λόγω της φιλίας του μ' έναν άλλο Ρώσο ριζοσπάστη, τον Πιότρ Λαβρόφ, που τις συγκριτικά ήπιες ρεφορμιστικές απόψεις του αποδοκίμαζε ο Μπακούνιν). Ο Κροπότκιν ένθουσιάστηκε άμέσως με τους Έλβετους αναρχικούς εργάτες και πείστηκε να μὴν παραμείνει στο Ζυρά σαν εργάτης από το έπιχείρημα του Γκυγιώμ ότι θα ήταν περισσότερο χρήσιμος στην αναρχική υπόθεση αλλού. Όταν γύρισε στη Ρωσία, φέρνοντας κρυφά μαζί του μέσα στη χώρα αρκετά ανατρεπτικά βιβλία και μπροσούρες, παραιτήθηκε από τις δημόσιες υπηρεσίες και ρίχτηκε με τα μούτρα στην επαναστατική δράση. Πράγμα που πολύ γρήγορα κατέληξε στη σύλληψή του, γιατί οι φίλοι του στην Πετρούπολη άνηκαν στον κύκλο του Ν.Β. Τσαϊκόφσκυ, του ήγέτη του λαϊκιστικού κινήματος, και πήραν άμεσο μέρος στην έκδοση και την κυκλοφορία απαγορευμένων κειμένων καθώς και σε εκπαιδευτικά πειράματα με εργάτες και αγρότες. Ο ίδιος ο Κροπότκιν υποστήριζε τώρα το σχηματισμό ένοπλων ομάδων αγροτών και απέριπτε ήδη όποιεσδήποτε μερικές μεταρρυθμίσεις σαν αυτές που ήταν έτοιμοι να αποδεχτούν τόσοι πολλοί συνεργάτες του. «Κάθε προσωρινή βελτίωση στη ζωή μιᾶς ομάδας ανθρώπων στην τωρινή μας κοινωνία βοηθάει αποκλειστικά και μόνο για να διατηρηθεί άθικτο το πνεύμα του συντηρητισμού», έγραφε το 1873. (13)

Οί δραστηριότητες του κύκλου του Τσαϊκόφσκυ είχαν ήδη προκαλέσει τις υποψίες των αρχών προς το τέλος του 1873, και πολ-

λά μέλη του συνελήφθησαν για τὸ προπαγανδιστικὸ καὶ εκπαιδευτικὸ τους ἔργο. Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν συνελήφθηκε λίγες ἑβδομάδες ἀργότερα καὶ τὸ Μάρτιο τοῦ 1874 φυλακίστηκε στὸ φρούριο Πετερπαυλόφσκ. Ὑστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια κλονίστηκε ἡ ὑγεία του καὶ τὸν μετέφεραν στὴ φυλακὴ ποὺ συνδεόταν μὲ τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο στὴν Πετρούπολη. Ἐδῶ διάφοροι φίλοι ποὺ εἶχαν καταφέρει νὰ ἀλληλογραφήσουν μυστικὰ μαζί του μπόρεσαν νὰ ὀργανώσουν μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ φημισμένες καὶ δραματικὲς ἀποδράσεις τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐνα βιολὶ ποὺ ἔπαιζε σ' ἓνα παράθυρο κοντὰ στὸ δρόμο ἔδωσε τὸ σύνημα· ἓνα ἄμάξι περίμενε· ὁ Κροπότκιν βγήκε τρέχοντας ἀπὸ τὸν περίβολο, προσπέρασε τὸν φρουρὸ τῆς πύλης καὶ σὲ λίγο ἔπαιρνε τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐξωτερικόν. (14) Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1876 ἀποδιδάστηκε στὴν Ἀγγλία, ποὺ θὰ γινόταν τελικὰ δεύτερη πατρίδα του μέχρι τὸ 1917, ποὺ γύρισε στὴ Ρωσία, ὅπου πέθανε τὸ 1921.

Ἡ ζωὴ τοῦ Κροπότκιν στὴν Ἀγγλία μετὰ τὸ 1886, ὁπότε κι ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ὀριστικά, ἦταν ἡσυχῇ, ἀξιοσέβαστη καὶ σχολαστικὴ καὶ εἶχε ἐλάχιστα στοιχεῖα ποὺμποροῦσαν νὰ δικαιολογήσουν τὸ συναγερμὸ ποὺ ξεσήκωναν οἱ ιδέες του. Παρόλα αὐτά, γιὰ τὰ ἐπόμενα σαράντα χρόνια ἦταν ὁ σύμβουλος καὶ ὁ φιλόσοφος ὁλόκληρου τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἀπὸ συνωμότης καὶ ἀγκιτάτορας ἔγινε φιλόσοφος καὶ προφήτης. Ὅταν ὁμως ἔφτασε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Δύση, ἐνθάρρυνε κι αὐτὸς τὴ βία. Ἐνα κύριο ἄρθρο στὴ *La Révolte* («Ἡ Ἐξέγερση»), στὴν ἐφημερίδα ποὺ ἔδγαζε στὴν Ἑλβετία τὸ 1879, καθορίζει τὸ κλίμα τῆς ἀναρχικῆς δράσης στὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα: «Διαρκὲς ἐξέγερση μὲ λόγους, μὲ κείμενα, μὲ τὸ μαχαίρι, μὲ τὸ ντουφέκι, μὲ τὸ δυναμίτη... Ὅτιδήποτε βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς νομιμότητος μᾶς ταιριάζει». (15)

Ἡ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II τὴν 1η Μαρτίου 1881 ἀπὸ τὴν ὁμάδα «Ναρόντναγια βόλια» («Ἡ Θέληση τοῦ Λαοῦ») ἔδωσε τεράστια ὥθηση στὴν ιδέα τῆς ἐπανάστασης ποὺ γίνεται μὲ δολοφονίες, καὶ ἀναπτέρωσε τίς ἐλπίδες ὅτι ἡ αὐτοθυσιαστικὴ χειρονομία τῶν νεαρῶν τρομοκρατῶν θὰ εἶχε ἄμεσο ἠθικὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ Κροπότκιν ἔγραψε μετὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς Σοφίας Περόφσκαγια, μιᾶς ἀπὸ τοὺς πέντε ποὺ ἀπαγχονίστηκαν γιὰ τὴ συμ-

μετοχή τους στο φόνο: «Από τή στάση του πλήθους κατάλαβε ότι είχε επιφέρει θανάσιμο χτύπημα στην αυτοκρατορία. Και στα λυπημένα βλέμματα που ήταν καρφωμένα γεμάτα συμπάθεια πάνω της διάβασε πώς ο θάνατός της θα ήταν ένα πρόσθετο τρομακτικό χτύπημα από το οποίο δεν θα αναλάμβανε ποτέ ο δεσποτισμός». (16)

Το 1881 αρκετοί σημαντικοί επαναστάτες, ανάμεσά τους ο Κροπότκιν και ο Μαλατέστα, συναντήθηκαν στο Λονδίνο και έκδηλωσαν την πίστη τους στην άποψη ότι μόνο η παρανομία θα οδηγούσε στην επανάσταση, ενώ πολλοί απ' αυτούς, παρόλο τον σκεπτικισμό του ίδιου του Κροπότκιν — ήταν αρκετά καλός επαγγελματίας επιστήμονας για να πιστεύει στους έρασιτεχνισμούς — δήλωσαν πώς ήταν απαραίτητη ή μελέτη των τεχνικών επιστημών, όπως ή χημεία, για να μάθουν να φτιάχνουν βόμβες που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για «επιθετικούς και άμυντικούς σκοπούς». Εκείνοι οι αναρχικοί που δεν είχαν προσχωρήσει, όπως ο Κόστα, στη νόμιμη πολιτική δράση, είχαν στρατευτεί τώρα στην τακτική της «προπαγάνδας με τη δράση» με την πιο ακραία της μορφή. Από αυτές ακριβώς τις αναρχικές πράξεις των επόμενων είκοσι χρόνων άντλείται ή παραδοσιακή εικόνα του αναρχικού — μια φιγούρα που κινείται ύποπτα με το καπέλο ριγμένο πάνω από τα μάτια και μια βόμβα να καπνίζει στην τσέπη. Πρόκειται για εικόνα στην οποία συνέβαλαν πολλοί συγγραφείς, έτσι που οι αναρχικοί κάνουν παρόμοια εμφάνιση ακόμα και στις σελίδες του Χένρυ Τζαίμς (στην «Πριγκίπισσα Καζαμασίνα») καθώς και στην κλασική περιγραφή των σχέσεων ανάμεσα στους αναρχικούς και την αστυνομία που γίνεται στο «Ο μυστικός πράκτορας» του Τζότζεφ Κόνραντ. (17)

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου το αναρχικό κίνημα δρούσε σε δύο επίπεδα. Οι ηγέτες — όπως ο Κροπότκιν, ο Μαλατέστα, ο Έλι και ο Έλιζέ Ρεκλύ — έγραφαν άρθρα και φιλοσοφικά έργα, συγκαλούσαν συνέδρια και επεξεργάζονταν μεθόδους κοινωνικής οργάνωσης ή τα προβλήματα της ιδιοκτησίας σε μια μελλοντική κοινωνία. Ταυτόχρονα σ' όλη την Ευρώπη και την Αμερική δημιουργούνταν μικρές ομάδες, χωρίς γραφεία ή γραμματείς, ή σχέσεις, αποτελούμενες συχνά από δύο ή τρεις ανθρώπους, αποφά-

σιζόμενους να εκδηλώσουν την περιφρόνησή τους για την κοινωνία με κάποια πράξη απροκάλυπτης ανυπακοής. Έτσι λοιπόν είναι σχετικά δύσκολο να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στον αποσιωπημένο αναρχικό αγωνιστή, που κινείται από κάποιο βαθύ πάθος για δικαιοσύνη, και στον ψυχοπαθή που κάποιες μυστικές φωνές τον παροτρύνουν να εκδικηθεί προσωπικά την κοινωνία με πράξεις για τις οποίες του έδωσαν το παράδειγμα οι αναρχικοί. Άναπόφευκτα, αρκετοί επιφανείς αναρχικοί θεωρήθηκαν ύποπτοι ότι υποκίνησαν διάφορες ενέργειες για τις οποίες δεν ήξεραν τίποτα· τόσο ο Κροπότκιν όσο και ο Μαλατέστα υποστήκανε πολλά πλήγματα μ' αυτό τον τρόπο. Πάρα πολλές φορές οι «προδοκότες» της αστυνομίας δημιουργούσαν σκόπιμα «αναρχικές» ομάδες για να παγιδεύουν ανυποψίαστους αναρχικούς· ή γαλλική αστυνομία έφτασε στο σημείο να διευθύνει μια αναρχική εφημερίδα για κάμποσο διάστημα κι έστειλε αντιπρόσωπο στη συγκέντρωση του Λονδίνου το 1881. Η ιταλική κυβέρνηση συντηρούσε δύο πράκτορες στο Παρίσι στις αρχές της δεκαετίας του 1900, γνωστούς σαν Δάντη και Βιργίλιο, που «είχαν κάτι παραπάνω από επιφανειακή επαναστατική κουλτούρα» και που ανέφεραν στους σκαρισμαμένους και συνεπαρμένους ανώτερους τους γλαφυρές λεπτομέρειες για αναρχικά όργανα αφιερωμένα στην εφαρμογή του ελεύθερου έρωτα, και για αναρχικές συνωμοσίες που το άπíθανο επίκεντρό τους ήταν ή βίλλα στο Νεϊγύ της πρώην βασίλισσας της Νάπολης, Μαρίας - Σοφίας.⁽¹⁸⁾ Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι κατά πόσο ορισμένες αναρχικές ομάδες, σαν τη διαδόχτη Mano Negra («Μαύρη Χείρ») στην Ανδαλουσία, υπήρχαν έξω από τη φαντασία της αστυνομίας, ενώ ορισμένες τρομοκρατικές ενέργειες της δεκαετίας του '80 και της δεκαετίας του '90 έχουν αποδοθεί σε αστυνομικούς που ήθελαν να κάνουν συλλήψεις και όχι σε αναρχικούς αγωνιστές.

Η τρομοκρατία είναι μεταδοτική· και είναι καταπληκτικό πόσο συχνά έγιναν επιθέσεις ενάντια σε διάσημα πρόσωπα στη χρονική περίοδο 1880 — 1914. Ορισμένες απ' αυτές τις επιθέσεις, βέβαια, δεν ήταν καθόλου αναρχικές, αλλά εξυπηρετούσαν διαφορετικούς πολιτικούς σκοπούς — παραδείγματα, ή δολοφονία του τσάρου Αλεξάνδρου II το 1881 ή του αρχιδούκα Φραγκίσκου

Φερδινάνδου τὸ 1914. Παρόλα αὐτὰ ὁ φόνος τοῦ προέδρου Σαντι Καρνὸ τῆς Γαλλίας καὶ τοῦ προέδρου Γουίλλιαμ ΜακΚίνλεϋ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, οἱ δολοφονίες τῆς αὐτοκρατείας τῆς Ἰσπανίας, καθὼς καὶ οἱ ἀναρίθμητες ἀποτυχημένες ἀπόπειρες ἐνάντια σὲ ἄλλους ἄρχοντες, πρίγκιπες καὶ πολιτικούς — ὅλα αὐτὰ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀναρχικῆς πίστεως στὴν ἄμεση, ἀποκαλυπτικὴ ἀξία μιᾶς πράξης αὐτοθυσίας ποὺ θὰ καταράκωνε ταυτόχρονα καὶ τὸ σύμβολο τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων. Ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας ἐνὸς βασιλιᾶ ἢ ἐνὸς ὑπουργοῦ εἶχε τουλάχιστον ἄμεση πρακτικὴ σημασία· μὲ τὴν ἐξολόθρευση ἐνὸς τέτοιου προσώπου, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ, τὸ κράτος ἴσως ν' ἀρχίζε νὰ μαραίνεται. Ἀκόμα κι ἂν ἦταν ἀλήθεια κάτι τέτοιο, πολλές ἀπ' αὐτὲς τὲς ἐνέργειες ἦταν ἄστοχες. Ὅταν, λογουχάρη, ἡ αὐτοκρατεία Ἑλισάβετ τῆς Αὐστρίας μαχαιρώθηκε ἀπὸ ἓναν νεαρὸ Ἰταλὸ καθὼς περπατοῦσε στὴν ἀποδόθρα γιὰ ν' ἀνεβεῖ σ' ἓνα ἀτιμόπλοιο στὴ λίμνη τῆς Γενεύης, ὁ δολοφόνος δὲν ἔδωσε προσοχὴ στὸ γεγονός ὅτι τὸ θῦμα τοῦ ζοῦσε γιὰ χρόνια χωριστὰ ἀπὸ τὸν ἄντρα της καὶ τὸ μόνο ποὺ ἤθελε ἦταν νὰ βρεῖ κάποιον τρόπο γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς μοίρα καὶ νὰ περιοριστεῖ στὴν καθαρὰ προσωπικὴ τῆς ζωὴ. Ὅρισμένες φορές, πάλι, τὸ θάρρος τοῦ μονάρχη ἐξιωνόταν μὲ αὐτὸ τοῦ δολοφόνου καὶ αὐξαινε τὴ δημοτικότητά του, ὅπως ὅταν ὁ βασιλιὰς Οὐμβέρτος Ι παρατήρησε πῶς τέτοιου εἶδους ἐπεισόδια περιλαμβάνονταν στοὺς «κινδύνους τοῦ ἐπαγγέλματος», καὶ μετέτρεψε τὴ θανατικὴ ποινὴ ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὸν παραλίγο δολοφόνου του καὶ πρόσφερε κάποια σύνταξη γιὰ τὴν μητέρα του.

Πολὺ συχνὰ οἱ ἀναρχικὲς πράξεις βίας δὲν ἦταν παρὰ πράξεις συμβολικῆς ἐκδίκησης ἐνάντια στὸ κράτος γιὰ τὴν ἐκτέλεση κάποιου συντρόφου. Στὴν Ἰσπανίᾳ, λογουχάρη, τὸ 1892 ἓνας νεαρὸς ἀναρχικὸς, ὁ Παλλιὰς, ἔρριξε μιὰ βόμβα ἐνάντια στὸ στρατηγὸ Μαρτινέζ Κάμπος, γιὰ νὰ πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὴν ἐκτέλεση τεσσάρων ἀναρχικῶν ποὺ εἶχαν συμμετάσχει στὴν ἐξέγερση τοῦ Χερὲς τὸν προηγούμενο χρόνο. Καὶ στὴ συνέχεια ὁ φίλος τοῦ Παλλιὰς, Σαντιάγο Σαλβαντόρ, ἐκδικήθηκε τὴν κοινωνία μὲ μιὰ πράξη τρομακτικὰ ἀπρόσωπη, ὅταν ἔριξε μιὰ βόμβα σ' ἓνα

αριστοκρατικό θέατρο στη Βαρκελώνη, σκοτώνοντας είκοσι άτομα, άντρες και γυναίκες. Και πάλι ύστερα από λίγο ρίχτηκε μια βόμβα από ένα παράθυρο πάνω στο πλήθος, κατά την περιφορά του Σώματος του Χριστού, τραυματίζοντας μονάχα φτωχούς ανθρώπους του λαού και προκαλώντας την ύποψία πώς είχε ριχτεί από την αστυνομία, που βρήκε άφορμή για να φυλακίσει, να εκτελέσει και να βασανίσει πολλούς αναρχικούς ακόμα και φιλελεύθερους. Ένας Ιταλός αναρχικός, ο Άντζιολίλλο, που βρισκόταν στο Λονδίνο όταν έμαθε τα νέα, αγανάκτησε τόσο πολύ που πήγε άμέσως στην Ισπανία και δολοφόνησε τον πρωθυπουργό Καγόδας ντέλ Καστίλλιο.

Οι επιθέσεις αυτές δεν στρέφονταν μόνο ενάντια στους άρχηγους των κρατών και τους λακέδες τους ή δεν ήταν αποκλειστικά συμβολικές πράξεις εκδίκησης. Γίνονταν κι άλλες θίαιες ενέργειες ενάντια σε θεσμούς που φαίνονταν να συμβολίζουν τις ψεύτικες αξίες της αστικής κοινωνίας. Όταν λογουχάρη ρίχτηκε μια βόμβα το 1882 νωρίς το πρωί σ' ένα περιβόητο πολυτελές μιούζικ-χώλ στη Λυών, όρισμένοι άνθρωποι, κι ανάμεσά τους ή αστυνομία, θεώρησαν την ενέργεια αυτή άμεση εφαρμογή στην πράξη ενός άρθρου που είχε δημοσιευτεί σε κάποια αναρχική εφημερίδα πριν από λίγους μήνες: «Μπορείτε να δείτε εκεί, ιδιαίτερα μετά τα μεσάνυχτα, το λεπτεπίλεπτο άνθος της μπουρζουαζίας και του έμπορίου... Η πρώτη πράξη της κοινωνικής επανάστασης θα πρέπει να είναι ή καταστροφή αυτού του άντρου». (19) Ένας νεαρός αναρχικός, που ονομαζόταν Συδών, συνελήφθηκε άργότερα και καταδικάστηκε σε φυλάκιση, παρόλο που σχεδόν κανείς δεν ήταν σίγουρος για την ένοχή του· για πάρα πολύ καιρό τον θεωρούσαν άθώο μάρτυρα που θυσιάστηκε για την υπόθεση της αναρχίας. Ταυτόχρονα συνελήφθηκαν και φυλακίστηκαν άρκετοι γνωστοί αναρχικοί, μεταξύ τους κι ο Κροπότκιν. Βρισκόταν στη Γαλλία εκείνη την εποχή και ή κυβέρνηση πίστευε πως ύποκίνησε τις άπεργίες που είχαν καταλήξει σε ταραχές στην περιοχή των όρυχείων του Μονσών· αποτέλεσμα, κάθισε τρία χρόνια μέσα στη φυλακή.

Δυο άλλα περιστατικά στη Γαλλία είναι χαρακτηριστικά των αναρχικών επιθέσεων ενάντια στους θεσμούς της αστικής κυβέρ-

νησης καὶ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Τὸ 1886 ὁ Σὰρλ Γκαλλὸ ἔριξε ἀπὸ ἑνὸς θεωρεῖο τοῦ χρηματιστήριου τοῦ Παρισιοῦ μιὰ μπουκάλια βιτριόλι ἀνάμεσα στοὺς χρηματιστὲς καὶ τοὺς ὑπαλλήλους τους· στὴ συνέχεια ἔριξε τρεῖς πιστολιές πού δὲν τραυμάτισαν κανένα. Στὴ δίκη του —ὅπου ἐπέμενε νὰ ἀποκαλεῖ τὸν δικαστὴ Πολίτη Πρόεδρο— διακήρυξε «Ζήτην ἢ ἐπανάσταση! Ζήτην ὁ ἀναρχισμός! Θάνατος στὴν ἀστικὴ δικαιοσύνη! Ζήτην ὁ δυναμῖτης! Συμμορία ἡλιθίων!»⁽²⁰⁾ Ὁ Γκαλλὸ ἦταν στὴν οὐσία ἕνας ἀπὸ τοὺς πολὺ χαρακτηριστικούς τύπους νεαροῦ τρομοκράτη, στὸ μεταίχμιον τῆς ψυχικῆς ἀνισοροπίας, ἐν μέρει ἐγκληματίας καὶ ἐν μέρει φανατικός. Ἦταν γόθο παιδί, ἐγκαταλειμμένο ἀπὸ τὴ μητέρα του. Διέθετε κάποια πνευματικότητα καὶ εἶχε καταφέρει νὰ μορφωθεῖ ἀρκετὰ. Στὰ εἴκοσι χρόνια του κλείστηκε στὴ φυλακὴ γιατί παραχάραξε χρήματα καὶ προφανῶς ἐκεῖ ἀνακάλυψε τὶς ἀναρχικὲς ιδέες πού ἀποφάσισε νὰ ἐφαρμόσει στὴν πράξη μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του. Στὴ δίκη του, μετὰ τὴν ἐπίθεσή του ἐνάντια στὸ χρηματιστήριον, ἀφοῦ καταδικάστηκε σὲ εἴκοσι χρόνια καταναγκαστικὰ ἔργα, παρέμεινε ἀμετανόητος καὶ τὸ μόνο πού τὸν στενοχωροῦσε ἦταν ὅτι δὲν εἶχε καταφέρει νὰ σκοτώσει κανένα. Ἐκάνε στὸ δικαστήριον μιὰμιση ὥρα διάλεξη γιὰ τὴν ἀναρχικὴ θεωρίαν καὶ δήλωσε συγκεκριμένα πὼς εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ κάνει «μιὰ πράξιν προπαγάνδας μὲ τὴ δράσιν γιὰ τὴν ἀναρχικὴ θεωρίαν». ⁽²¹⁾

Ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις ἐνάντια στοὺς θεσμοὺς τοῦ ἀστικοῦ κράτους ἦταν ἐκείνη πού ἔγινε ἐνάντια στὸ Κοινοβούλιον στὸ Παρίσι τὸ 1893. Ὁ Ὠγκύστ Βαγιάν —κι αὐτὸς ὅταν ἦταν παιδί εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τοὺς γονεῖς του— εἶχε ἀλλάξει ἀρκετὲς δουλειές καὶ εἶχε γίνῃ μέλος πάρα πολλῶν μικρῶν ἐπαναστατικῶν ὁμάδων. Πέρασε δυὸ χρόνια στὴν Ἀργεντινὴ τόσο ἀνήσυχον καὶ ἀνικανοποίητον ὅσο καὶ στὴ Γαλλίαν. Γυρίζοντας στὴ Γαλλίαν φαίνεται πὼς ἔκανε κάποια προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιβίωσιν τῇ δικῇ του, τῆς κόρης του καὶ τῆς κοπέλας μὲ τὴν ὁποία συζοῦσε τότε· ἀλλὰ, σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια του τὰ λόγια, οἱ δυσκολίες πού συνάντησε σ' αὐτὴ τὴν προσπάθειαν τὸν ὤθησαν στὴν ἐπαναστατικὴ δράσιν. Συγκέντρωσε ἀρκετὰ χρήματα ἀπὸ ἕναν ἀναρχικὸ διαρρήκτη γιὰ νὰ νοικιάσῃ ἕνα δωμάτιον καὶ

νά φτιάξει μιὰ βόμβα καὶ ἀποφάσισε νὰ σκοτωθεῖ κάνοντας μιὰ τελευταία χειρονομία πού, ὅπως εἶπε, θὰ ἦταν «ἡ κραυγὴ μιᾶς δολοκλήρης τάξης πού ἀπαιτεῖ τὰ δικαιώματά της καὶ πολὺ γρήγορα θὰ κάνει τὰ λόγια της πράξεις». (22) Ἐτοίμασε μιὰ ἰσχυρὴ βόμβα, σχεδιασμένη γιὰ νὰ πετάξει πολλὰ θραύσματα, καὶ στὶς τέσσερις ἡ ὥρα τὸ ἀπόγευμα στὶς 9 Δεκεμβρίου 1893 τὴν πέταξε ἀπὸ ἓνα θεωρεῖο τῆς Βουλῆς. Ἀκολούθησε παταγώδης ἔκρηξη. Ὅταν ξεκαθάρισαν οἱ καπνοὶ καὶ ἀποκάλυψαν μιὰ σκηνὴ γεμάτη αἷματα καὶ σπασμένα γυαλιά, ὁ Πρόεδρος τῆς συνεδρίασης, Ντυπιτ, πέρασε στὴν ἱστορία, ἀναγγέλοντάς δυνατὰ «Ἡ συνεδρίαση συνεχίζεται». Παρόλο πού κανένας δὲν εἶχε σκοτωθεῖ, ὁ Βαγιάν καταδικάστηκε σὲ θάνατο καὶ παρὰ τὴ συγκινητικὴ αἴτηση τῆς κόρης του ἐκτελέστηκε, κραυγάζοντας τὴν τελευταία στιγμὴ: «Ζήτω ἡ ἀναρχία! Θὰ πληρώσετε γιὰ τὸ θάνατό μου».

Ἡ προφητεία ἀποδείχτηκε ἀληθινή: στὶς 24 Ἰουνίου 1894, ὁ Σαντί Καρνό, Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, πού εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ δώσει χάρη στὸν Βαγιάν, μαχαιρώθηκε θανάσιμα σὲ μιὰ ἐπίσκεψή του στὴ Λυών. Ὁ δολοφόνος ἦταν ἓνας 21χρονος Ἴταλός, ὁ Σάντο Τζερόνιμο Καζέριο, πού εἶχε ἀπελαθεῖ ἀπὸ τὴν Ἰταλία λόγω τῶν ἀναρχικῶν του ἰδεῶν καὶ ἀναζητοῦσε τρόπο νὰ τίς ἐπαληθεύσει. Φαίνεται πὼς παρακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νὰ κάνει μιὰ θεαματικὴ πράξη προπαγάνδας μὲ τὴ δράση παρὰ ἀπὸ ἄμεση πρόθεση νὰ πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Βαγιάν. Ὁ φόνος τοῦ προέδρου Σαντί Καρνό ἦταν τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς σειράς τρομοκρατικῶν πράξεων ἀπὸ μέρους τῶν Γάλλων ἀναρχικῶν, πού τελικὰ ὑποχρέωσε τὴν ἀστυνομία νὰ πάρει σοβαρὰ μέτρα ἐναντίον ὅποιουδήποτε θεωροῦσε ὑποπτο ἀναρχικῶν ἀπόψεων. Ἐρευνήθηκαν σπίτια, ἀπαγορεύτηκαν ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, καὶ πολλοὶ γνωστοὶ ἀναρχικοὶ ὑποκινητὲς δέχονταν τίς ἐπισκέψεις τῆς ἀστυνομίας πολλὰς φορές τὴν ἡμέρα. Ἡ ἀστυνομία προσπάθησε ἐπίσης νὰ κατηγορήσει τοὺς ἀναρχικοὺς θεωρητικοὺς καὶ δημοσιογράφους γιὰ κοινὰ ἐγκλήματα κλοπῆς καὶ διαλοπραγίας. Σὲ μιὰ ἀπὸ τίς γνωστὲς δίκες τῆς δεκαετίας τὸν Αὐγούστο τοῦ 1894, κατηγορήθηκαν τριάντα ἄτομα γιὰ σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας. Ἀνάμεσα στοὺς κατηγορούμενους ἦταν ἐπιφανεῖς ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Σεμπαστιέν Φῶρ καὶ ὁ Ζάν Γκράβ,

εκδότης τῆς *Le Révolte* («Ὁ Ἐξεγερμένος»), ποὺ εἶχε διαδεχθεῖ τὴν *La Révolte* («Ἡ Ἐξέγερση») τοῦ Κροπότκιν, μαζί μέ κοινοὺς διαρῆκτες. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους, λογουχάρη ὁ Ἐμίλ Πουζέ, ἐκδότης τῆς βίαιης καὶ χυδαιολόγας ἀναρχικῆς ἐφημερίδας *Le Père Peinard*, καὶ ὁ Πῶλ Ρεκλύ, ἀνιψιὸς τοῦ Ἐλιζέ, διέφυγαν στὸ ἐξωτερικόν· οἱ ὑπόλοιποι ἀπαλλάχτηκαν, μιὰ καὶ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀλήθεια τῆς κατηγορίας. Στὴ δίκη κατέθεσε ὁ Στεφάν Μαλλαρμέ σὰν μάρτυρας υπεράσπισης ἑνὸς ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους, τοῦ συγγραφέα καὶ κριτικοῦ Φελίξ Φενεδόν. Στὴν οὐσία, ἡ «Δίκη τῶν Τριάντα» προσφέρει μιὰ γλαφυρὴ εἰκόνα ἐκείνου τοῦ ἰδιότυπου μείγματος πολιτικῆς καὶ μποέμικης ἐξέγερσης, κοινοῦ ἐγκλήματος καὶ ἰδεαλιστικῆς δράσης, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν παριζιάνικο ἀναρχισμό στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890.

Σὲ αὐτὲς τὶς καθαρὰ ἀναρχικὲς τρομοκρατικὲς πράξεις, συχνὰ ἄστοχες, ὀφείλεται ἡ δημιουργία τῆς συμβατικῆς εἰκόνας τοῦ ἀναρχικοῦ μέ τὴ δόμδα στὴν τσέπη καὶ τὸ μαχαίρι στὸ χέρι. Ὅρισμένοι ἐγκληματίες ἰσχυρίστηκαν πὼς ἦταν ἀναρχικοὶ ποὺ ἀπλῶς ἐπανόρθωναν τὰ λάθη τῆς κοινωνίας. Ὅταν, λογουχάρη, τὸ 1886 συνελήφθηκε ὁ Κλεμάν Ντυβάλ γιὰ διάρρηξη, ἐπιτέθηκε ἐνάντια στοὺς ἀστυνομικοὺς καὶ λέγεται πὼς υπερασπίστηκε τὴν πράξη του μέ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ὁ ἀστυφύλακας μέ συνέλαβε στὸ ὄνομα τοῦ νόμου· ἐγὼ τὸν χτύπησα στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας». Στὴ δίκη του (ποὺ καθιέρωσε τὴ φήμη τοῦ νεαροῦ συνηγόρου του, Λαμπορί, ποὺ ἀργότερα θὰ γινόταν γνωστός σὰν δικηγόρος τοῦ Ντρέυφους) ἐπέμνε πὼς ἔδρασε ἔτσι γιατί ἤθελε νὰ πραγματοποιήσει τὴ δικαιοτέρα κατανομή τοῦ πλούτου: «Ὅταν ἡ κοινωνία σοῦ ἀρνεῖται τὸ δικαίωμα νὰ ὑπάρχεις, πρέπει νὰ τὸ πάρεις μόνος σου». Τελικά, ὅταν τὸν ἐβγάζαν ἀπὸ τὸ δικαστήριον, φώναξε «Ζήτω ἡ ἀναρχία! Ζήτω ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση! Ἀχ! Ἀν ἐλευθερωθῶ ποτὲ θὰ σᾶς τινάξω στὸν ἀέρα!». (23) Δὲν πραγματοποιοῖ ποτὲ τὴν ἀπειλή του· παρόλο ποὺ καταδικάστηκε σὲ θάνατον, τοῦ δόθηκε χάρις ἀπὸ τὸν πρόεδρο Γκρεβὺ καὶ τὸ 1901 δραπετεύσε ἀπὸ τὴ φυλακὴ, τελειώνοντας τὴ ζωὴ του στὴ Νέα Ὑόρκη, ὅπου πέθανε τὸ 1935, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὸ θαυμασμὸ τῶν Ἰταλῶν ἀναρχικῶν τῆς περιοχῆς.

Στὸ Παρίσι τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 δύο ἄλλα ἄτομα ἔγιναν θρυλικές καὶ ἀντιφατικές φυσιογνωμίες τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Στις 11 Ἰουλίου 1892 ἐκτελέστηκε ὁ Φρανσουά - Κλώντ Ραθασόλ· εἶχε καταδικαστεῖ γιὰ μιὰ σειρά βίαιες δολοφονίες, γιὰ μικροκλοπές καὶ γιὰ πολυάριθμους βομβισμούς. Ὁ Ραθασόλ ἦταν δυσνόητη καὶ αἰνιγματική φυσιογνωμία τόσο γιὰ τοὺς συγχρόνους του ὅσο καὶ γιὰ μᾶς σήμερα. ⁽²⁴⁾ Οἱ ἀναρχικοὶ τὸν δέχτηκαν σὰν δικό τους μόνο μετὰ τὴν ἐκτέλεσή του, κι αὐτὸ μὲ σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις. Ἡ φύση τῶν ἐγκλημάτων του καὶ κάποια ἀρχικὴ ὑποψία ὅτι ἦταν κοινὸς ἀπατεώνας ποὺ ἔγινε πληροφοριοδότης τῆς ἀστυνομίας ἦταν οἱ βασικὲς αἰτίες τοῦ γεγονότος ὅτι μόνο μετὰ τὸ θάνατό του καθιερώθηκε σὰν ἀναρχικὸς μάρτυρας — γιὰ νὰ τὸν τιμήσουν γράφτηκαν μπαλλάντες καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομά του προήλθε ἓνα ρῆμα — *ravacholiser*: ἀνατινάζω.

Ὁ Ραθασόλ γεννήθηκε τὸ 1859 κοντὰ στὸ Σαιντ - Ἐτιέν· πῆρε τὸ ὄνομα τῆς μητέρας του, μιὰ καὶ ὅταν ἦταν παιδί τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει ὁ πατέρας του. Φερνόταν καλὰ στὰ μικρά του ἀδελφία καὶ φαίνεται πράγματι πὺς ὑπῆρξε εὐγενικός, φιλικὸς καὶ ἀξιοσέβαστος, μολονότι ματαιόδοξος, ὅπως λέγεται, σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ ἔβαζε ρούζ στὰ μάγουλά του γιὰ νὰ κρύψει τὴ χλωμάδα τοῦ προσώπου του. Ἐργάστηκε σὲ διάφορες δουλειές στὴν περιοχὴ τοῦ Σαιντ - Ἐτιέν καὶ ἔγινε ἀναρχικός, ἀφοῦ ἔπαψε νὰ πιστεύει στὸ θεὸ μετὰ τὸ διάβασμα ἐνὸς μυθιστορήματος τοῦ Εὐγένιου Σὺ. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ διέπραξε ὀρισμένα μικρόπρεπα καὶ βίαια ἀδικήματα — δολοφόνησε ἓναν ἡλικιωμένο ἔμπορο χαλιῶν, δολοφόνησε ἓναν πολὺ γέρο ἐρημίτη καὶ τοῦ ἔκλεψε τὶς οἰκονομίες, σύλησε τὸν τάφο μιᾶς νεκρῆς κόμησας, δολοφόνησε δύο γεροντοκόρες ποὺ εἶχαν ἓνα μαγαζὶ μὲ σιδηρικά. Ὁ Ραθασόλ παραδέχτηκε μόνο τὴ σύληση τοῦ τάφου καὶ τὴ δολοφονία τοῦ ἐρημίτη, καὶ ἰσχυρίστηκε πὺς καὶ μὲ τὶς δύο του ἐνέργειες σκόπευε νὰ συγκεντρώσει χρήματα γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας. Συνελήφθηκε ἀλλὰ κατὰφερε νὰ δραπετεύσει καὶ πῆγε στὸ Παρίσι μὲ ψεύτικο ὄνομα. Ἐκεῖ ἄρχισε στὰ σοβαρὰ νὰ σχεδιάζει ἀληθινὲς ἀναρχικὲς ἐνέργειες «προπαγάνδας μὲ τὴ δράση». Ἐγκαταστάθηκε στὸ Σαιν - Ντενί, ὅρθηκε ἓναν ἀφοσιωμένο νεαρὸ βοηθό, τὸν «Σιμόν Μπισκουί», καὶ ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὕλικά γιὰ νὰ φτιά-

ξει βόμβες. (Τὰ ἄρθρα γιὰ τὴν πρακτικὴ χημεία διάνθιζαν τότε πάρα πολλὰ ἀναρχικὰ ἐντυπα). Σκόπευε, ἰσχυρίστηκε ἀργότερα, νὰ κάνει μιὰ θεαματικὴ πράξη ἐκδίκησης ἐνάντια σὲ συγκεκριμένους δικαστὲς ποὺ εἶχαν καταδικάσει τοὺς ἐργάτες ποὺ εἶχαν πάρει μέρος στὶς διαδηλώσεις τῆς Πρωτομαγιάς τοῦ 1891. Στὴν πραγματικότητα, μολονότι κατάφερε νὰ προκαλέσει σημαντικὲς ζημιὲς στὰ κτίρια ποὺ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ ποὺ ζοῦσαν οἱ δικαστὲς, στὸ Βουλευτάρτο Σαίν - Ζερμαίν καὶ στὴν ὁδὸ γτὲ Κλισύ, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ βόμβα τοποθετήθηκε ἔξω ἀπὸ ἀσχετὴ πόρτα, μὲ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα νὰ προκληθοῦν ζημιὲς στὰ κτίρια χωρὶς νὰ σκοτωθεῖ κανένας ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους τους. Ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἡ ἀστυνομία —μὲ πληροφορίες, ὅπως πιστεύεται, τοῦ σπιτονοικοκύρη τοῦ Ραδασόλ— εἶχε συνδέσει τὸ δολοφόνου τοῦ Σαίντ - Ἐτιέν μὲ τὸ δράστη τῆς ἔκρηξης στὸ βουλευτάρτο Σαίν - Ζερμαίν, καὶ ὅταν ἔγινε ἔκρηξη στὸ κτίριο τῆς ὁδοῦ γτὲ Κλισύ τὸν ἔψαχναν μὲ μανία.

Ὁ Ραδασόλ, ἀφοῦ ἔβαλε τὴ βόμβα στὸ κτίριο τῆς ὁδοῦ γτὲ Κλισύ, πῆγε γιὰ φαγητὸ σ' ἓνα μικρὸ ἐστιατόριο —στὸ ρεστωράν Βερύ— ὅπου προσπάθησε μάταια νὰ προσηλυτίσει τὸ σερβιτόρο στὶς ἀναρχικὲς του ἰδέες. Φαίνεται ὅμως πὺς τοῦ ἄρεσε ἀρκετὰ τὸ μικρὸ ἐστιατόριο γιατί ξαναγύρισε ἐκεῖ μιὰ-δυὸ μέρες ἀργότερα, ἀλλὰ τώρα ὁ σερβιτόρος εἶχε συνδέσει τὴ συζήτησή του γιὰ τὴν ἀναρχία καὶ τὶς ἀναφορὲς του στὴν πρόσφατὴ ἔκρηξη μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ραδασόλ ποὺ εἶχε μοιράσει ἡ ἀστυνομία. Ὁ Ραδασόλ συνελήφθηκε στὸ ἐστιατόριο. Μιὰ μέρα μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς δίκης του τὸ ρεστωράν Βερύ καταστράφηκε ἀπὸ μιὰ βόμβα καὶ ὁ ἰδιοκτήτης του σκοτώθηκε (οἱ ἀναρχικοὶ ἰσχυρίστηκαν ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δόθηκε καινούργιο νόημα στὴ λέξη «ἐπαλήθευση»), παρόλο ποὺ ὁ σερβιτόρος ἦταν ἀρκετὰ τυχερὸς καὶ γλύτωσε· ἀργότερα ἀνταμείφθηκε γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὴ σύλληψη τοῦ Ραδασόλ μὲ κάποια κατώτερη θέσι στὴν ἀστυνομία. Ὁ δράστης τῆς ἔκρηξης δὲν ἀνακαλύφθηκε ποτέ, ἀλλὰ αὐτὴ μονάχα ἡ ἐνέργειά του ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ περιβάλει τὴ δίκην τοῦ Ραδασόλ μὲ ἀτμόσφαιρα ἐκδίκησης καὶ τρομοκρατίας. Οἱ ἔνορκοι, γιὰ διάφορους λόγους, τὸν θεώρησαν ἐνοχο γιὰ τοὺς βομβισμοὺς, ἀλλὰ μὲ ἐλαφρυντικά, καὶ δὲν καταδικάστηκε σὲ θάνατο. Τοῦτο

ἀνατέθηκε στο δικαστήριο τοῦ Μονμπρισόν, ποῦ τὸν καταδίκασε γιὰ τοὺς προηγούμενους φόνους του. Τώρα πιά ὅμως ἡ ἀπαθὴς στάση τοῦ Ραβασόλ, ἡ εἰλικρινὴς παραδοχὴ τῶν εὐθυνῶν του, καὶ ἡ κραυγὴ «Ζήτω ἡ ἀναρχία!» μὲ τὴν ὁποία δέχτηκε τὴν ἐτυμηγορίαν τοῦ Παρισιοῦ εἶχαν διαλύσει τοὺς δισταγμοὺς ποῦ ἐνιω-
θαν γιὰ τὸ ἄτομό του πολλοὶ ἀναρχικοί. Ἡ ἐντύπωσή τους αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτέλεσής του, ὅπου θάδισε γενναῖα καὶ ἀμετανόητος στὸ θάνα-
τό του, τραγουδώντας ἕνα σκαμπρόζικο τραγουδάκι ἐνάντια στοὺς ἰδιοκτῆτες ποῦ θέλησε νὰ καταστρέφει καὶ ἐνάντια στὴν ἐκκλη-
σία ποῦ τὴν εὐλογία τῆς εἶχε μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο ἀρνηθεῖ. Ἀκό-
μα καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατό του οἱ ὁλοένα περισσότερες ἐκρήξεις
στὸ Παρίσι γιορτάζονταν στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους μὲ τὸ τρα-
γούδι:

«Ἄς χορέψουμε τὴ Ραβασόλ!
Ζήτω ὁ πάταγος, ζήτω ὁ πάταγος,
Ἄς χορέψουμε τὴ Ραβασόλ,
Ζήτω ὁ πάταγος
Τῆς ἐκρήξης!» (25)

Ὁ Ραβασόλ ἀνακηρύχτηκε ἀμέσως μάρτυρας ἀπὸ τοὺς ἀναρχι-
κοὺς καὶ τοὺς συμπαθοῦντες, καὶ ὁ συμβολιστὴς συγγραφέας Πῶλ
Ἀντάνι δήλωσε, «Σὲ τούτῃ τὴν ἐποχὴ τοῦ κυνισμοῦ καὶ τῆς εἰρω-
νίας ἕνας ἅγιος γεννήθηκε ἀνάμεσά μας». (26) Παρόλο ποῦ οἱ
ἀναρχικὲς πεποιθήσεις καὶ σχέσεις τοῦ Ραβασόλ φαίνεται πῶς ὑ-
πῆρξαν ἀρκετὰ γνήσιες, ὁ χαρακτήρας του παραμένει σκοτεινός,
καὶ μένουμε μὲ τὴν ἀπορία ποιά ἐπιθυμία του ἤθελε νὰ ἐπιβάλλει
στὴν κοινωνία γιὰ ν' ἀκολουθήσει μιὰ τόσο παράξενη, ἀν καὶ συ-
νεπῆ, πορεία.

Ἐνας ἄλλος ἀπὸ τοὺς τρομοκράτες ποῦ ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ
τὴν ἐπιδημία ἐκρήξεων στὴ Γαλλία ἀνάμεσα στὸ 1892 καὶ τὸ
1894 —ἐντεκα μεγάλες ἐκρήξεις στὸ Παρίσι, καθὼς καὶ ἡ δο-
λοφονία τοῦ προέδρου Καρνὸ στὴ Λυὼν— προσφέρει ἕνα πιὸ
τρομακτικὸ παράδειγμα ἀναρχικῆς ἰδιοσυγκρασίας, κι αὐτὸ γιὰ-
τί ἦταν περισσότερο λογικὸς καὶ διανοούμενος. Πρόκειται γιὰ
τὸν Ἑμίλ Ἀνρὺ ποῦ ἦταν νεότερος ἀπὸ τὸν Ραβασόλ καὶ κατα-
γόταν ἀπὸ ἀστικὸ καὶ μορφωμένο περιβάλλον. Γεννήθηκε τὸ 1872

στήν 'Ισπανία' ὁ πατέρας του ἦταν ἐξόριστος λόγω τῆς συμμετοχῆς του στήν Κομμούνα· γύρισε σὲ Παρίσι ὅταν δόθηκε ἀμνηστία στὸν πατέρα του καὶ ἦταν λαμπρὸς μαθητὴς σὲ σχολεῖο. Ὑστερα ὁμοῦς ἀπὸ τὴν ἐπιτυχημένη του εἰσοδο στήν Πολυτεχνικὴ Σχολή, πείσθηκε γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν, ἐγκατέλειψε τὶς σπουδές του καὶ τὴν προοπτικὴ μιᾶς ἐξασφαλισμένης καὶ πετυχημένης σταδιοδρομίας, καὶ ρίχτηκε μὲ τὰ μοῦτρα στήν ἀναρχικὴ προπαγάνδα μὲ τὴ δράση. Φαίνεται πὺς εἶχε κάποιους συνεργάτες, μολονότι δὲν ἀνακαλύφθηκαν ποτὲ καὶ μερικὰ χρόνια ἀργότερα ὑπῆρξαν ἄνθρωποι σὲ Παρίσι ποὺ περηφανεύονταν πὺς ἦταν φίλοι του, ὅπως ὁ νεαρὸς ποιητὴς ποὺ συνάντησε ὁ Ὁσκαρ Οὐάιλντ τὸ 1898.⁽²⁷⁾ Ἡ πρώτη τρομοκρατικὴ ἐπίθεση τοῦ Ἑμίλ Ἀγρὺ —μὲ μιὰ αὐτοσχέδια βόμβα— ἐγίνε σὲ Παρίσι ἐνάντια σὲ γραφεῖα τῆς «Ἑταιρείας Ὀρυχείων Καρμώ» ἡ ἐταιρεία αὐτὴ εἶχε καταστείλει ἐκεῖνη τὴ ἐποχὴ μιὰ ἀπεργία τῶν ἐργατῶν τῆς μὲ πρωτοφανῇ ἀγριότητά. Τελικὰ ἡ βόμβα ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, ποὺ τὴν μετέφερε σὲ ἀστυνομικὸ τμήμα, ὅπου ἔσκασε καὶ σκότωσε πέντε ἀστυνομικούς. Ὁ Ἀγρὺ δὲν πιάστηκε. Ὑστερα ἀπὸ ἕνα χρόνον περίπου ἔκανε μιὰ πράξη ποὺ σοκάρισε σχεδὸν ὅλο τὸν κόσμον, ἀκόμα καὶ πολλοὺς ἀναρχικοὺς. Τὸ βράδυ τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1894 —μιὰ βδομάδα μετὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Βαγιὰν γιὰ τὴν ἐπίθεσή του ἐνάντια σὲ Κοινοβούλιο — ὁ Ἀγρὺ ἔριξε μιὰ βόμβα σ' ἕνα καφενεῖο κοντὰ σὲ Σταθμὸ Σαιν - Λαζάρ τὴν ὥρα ποὺ ἕνα πλῆθος Παριζιάνοι καταστηματαρχες, ὑπάλληλοι καὶ ἐργάτες ἔπιναν ἡσυχα τὸ ποτό τους κι ἄκουγαν μουσικὴ. Ἡ βόμβα προκάλεσε τεράστιες ζημιές· τραυματίστηκαν εἴκοσι ἄτομα κι ἕνα πέθανε στὴ συνέχεια. Ὁ Ἀγρὺ συνελήφθηκε ὕστερα ἀπὸ σύνομη καταδίωξη.

Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ἑμίλ Ἀγρὺ στὴ δίκη του καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσή του ἀπέδειξε πὺς παρέμεινε μέχρι τέλους διανοούμενος. Οἱ πράξεις του ἦταν ἐμπνευσμένες ἀπὸ μιὰ ψυχρὴ λογικὴ καὶ ἀπὸ ἕνα ἐλεγχόμενο, φανατικὸ μῖσος γιὰ τὴν κατεστημένη κοινωνία. Ὅταν τὸν ἐπιτίμησαν γιὰτὶ σκότωσε ἀθώους ἀνθρώπους, ἀπάντησε: «Δὲν ὑπάρχουν ἀθῶοι». ⁽²⁸⁾ Τὴ θανατικὴ καταδίκη τὴ δέχτηκε μὲ τὰ λόγια: «Προκαλοῦμε τὸ θάνατο· καὶ ξέρουμε πὺς νὰ τὸν ἀντέξουμε». Ἀρνήθηκε νὰ δεχτεῖ τὴ βοήθεια ἐνὸς οἰ-

κογενειακοῦ γιαιτροῦ, πού προσπάθησε νά καταθέσει ὅτι τὸ μυαλό του ἦταν διαταραγμένο ἀπὸ κάποια ἀσθένεια ὅταν ἦταν παιδί. Στὴ φυλακὴ εἶχε ἐκτεταμένες συζητήσεις μὲ τὸν διευθυντὴ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγραψε ἓνα γλαφυρὸ δοκίμιο, ὅπου ἐκθέτει τὴν ἀναρχικὴ φιλοσοφία. Καὶ στὸ ἐδώλιο ἔκανε τὴν πιὸ σαφὴ καὶ ἀνυποχώρητη δῆλωση τῆς θέσης τῆς τρομοκρατίας: «Ἦμουν πεπεισμένος πὼς ἡ ὑπάρχουσα κοινωνικὴ ὀργάνωση ἦταν κακὴ· ἤθελα νά ἀγωνιστῶ ἐνάντιά της γιὰ νά ἐπισπεύσω τὴν ἐξάλειψή της. Ἐφερα μαζί μου στὸν ἀγῶνα ἓνα βιβλίον μίσος πού γινόταν πιὸ ἔγκτονο κάθε μέρα πού περνοῦσε ἀπὸ τὸ ἀποτρόπαιο θέαμα τῆς κοινωνίας, ὅπου ὅλα εἶναι χαμερπῆ, ὅλα εἶναι γεμάτα δειλίαι, ὅπου τὸ καθεστὲς ἀποτελεῖ φραγμὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων παθῶν, γιὰ τὶς γενναιόδωρες τάσεις τῆς καρδιάς, γιὰ τὴν ἐλεύθερη ροὴ τῆς σκέψης... Ἦθελα νά ἀποδείξω στοὺς μπουρζουάδες πὼς οἱ ἀπαλῶσεις τοὺς δὲν θὰ διαρκέσουν πολὺ, πὼς οἱ ἀπαίσιτοι θρίαμβοί τοὺς θὰ τιναχτοῦν στὸν ἀέρα, πὼς ἡ χρυσή τοὺς ἀγελάδα θὰ ἔτρεμε βίαια πάνω στὸ βῆθρο της μέχρι πού τὸ τελικὸ χτύπημα νά τὴ σωριάσει στὴ λάσπη καὶ στὰ αἵματα». Ἡ δόμδα στὸ καφενεῖο ἦταν ἡ ἀπάντηση σ' ὅλες τὶς ἀδικίες πού διέπραττε ἡ ἀστικὴ κοινωνία. Οἱ ἀναρχικοὶ δὲν σέβονται τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, γιὰ τὴν δὲν τὴν σέβονται οὔτε καὶ οἱ ἄστοι. Οἱ ἀναρχικοὶ, εἶπε ὁ Ἄνρῦ, «δὲν νοιάζονται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς τῶν ἀστῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν τοὺς, γιὰ τὴν κανεὶς δὲν νοιάζεται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν ἐκείνων πού ἀγαποῦν. Δὲν εἶναι ἀθῶα θύματα ἐκεῖνα τὰ παιδιὰ πού πεθαίνουν ἀπὸ ἀναιμία στὶς παραγκοσυνοικίες, γιὰ τὴν δὲν ὑπάρχει ψωμὶ στὸ σπίτι τοὺς; Ἡ ἐκεῖνες οἱ γυναῖκες πού χάνουν τὸ χρῶμα τοὺς μέσα στὰ ἀνήλια ἐργαστήριά σας καὶ γίνονται κομμάτια γιὰ νά κερδίσουν σαράντα δεκάρες τὴν ἡμέρα καὶ εἶναι τυχερὲς ὅταν δὲν καταλήγουν πόρνες ἀπὸ τὴ φτώχεια· ἐκεῖνοι οἱ γέροι πού σ' ὅλη τὴν ζωὴ τοὺς ἔχετε κάνει μηχανὲς μέσα στὴν παραγωγὴ καὶ τοὺς ρίχνετε στὰ σκουπίδια ἢ στὰ γηροκομεῖα τῶν ἀπόρων ὅταν χάνουν πιά τὴ δύναμή τοὺς; Τουλάχιστον ὅς ἔχετε τὸ θάρρος νά παραδεχτεῖτε τὰ ἐγκλήματα σας, ἀξιότιμοι κύριοι τῆς μπουρζουαζίας, καὶ νά συμφωνήσετε πὼς τὰ ἀντίποινά μας εἶναι ἀπόλυτα νόμιμα!» Τελικά, ὁ Ἐμίλ Ἄνρῦ συνέδεσε σαφῶς τὶς πρά-

Ξεις του μέ τὸ διεθνές ἀναρχικὸ κίνημα: «Κρεμάσατε ἀνθρώπους στὸ Σικάγο, ἀποκεφαλίσατε ἄλλους στὴ Βαρκελώνη, τοὺς κατατομήσατε στὸ Μονμπρισὸν καὶ στὸ Παρίσι, ἐκεῖνο δμως ποὺ δὲν θὰ μπορέσετε ποτὲ νὰ ἐξολοθρεύσετε εἶναι ὁ ἀναρχισμός. Οἱ ρίζες του εἶναι πολὺ βαθιές: γεννιέται μέσα στὴν καρδιά μιᾶς κοινωνίας ποὺ σωριάζεται στὸ χῶμα· εἶναι μιὰ βίαιη ἀντίδραση ἐνάντια στὴν κατεστημένη τάξη πραγμάτων. Ἀντιπροσωπεύει τὶς βλέψεις τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος ποὺ συντρίβουν τὴν ὑπάρχουσα ἐξουσία· θρίσκεται παντοῦ δλόγουρά σας, πράγμα ποὺ κάνει ἀδύνατο νὰ τὸν συλλάβετε. Στὸ τέλος θὰ σᾶς σκοτώσει δλους σας». (28)

3

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890 ἦταν πραγματικὰ διεθνές, καὶ οἱ διάφορες πράξεις προπαγάνδας μέ τὴ δράση, εἴτε γίνονταν σὰν ἀτομικὴ διαμαρτυρία ἐνάντια στὴν κοινωνία σὰν σύνολο, εἴτε στρέφονταν ἐνάντια σὲ μονάρχες καὶ πολιτικούς ἡγέτες, συμβόλιζαν μιὰ βαθιὰ αἴσθηση ἀνησυχίας καὶ ἐξέγερσης ἐνάντια στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία. Οἱ συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν σὲ πολλὰς βιομηχανίες τόσο στὴν Εὐρώπη ὅσο καὶ στὴν Ἀμερικὴ προκαλοῦσαν ἕνα αἶσθημα πραγματικοῦ ταξικοῦ πολέμου. Παρατηρήθηκαν ξεσπάσματα βίας ποὺ ἦταν πρὸς αὐθόρμητα καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὰ ὑπολογισμένα χτυπήματα τῶν δολοφόνων ἢ τῶν βομβιστῶν. Οἱ ἐργάτες τῆς Ἑταιρείας Ὀρυχείων Μονσώ, ποὺ δολοφόνησαν τὸν μισητὸ ἐπιστάτη, οἱ διαδηλωτὲς τοῦ Φουρμιέ στὴ δόρεια Γαλλία ποὺ πυροβολήθηκαν τὴν Πρωτομαγιά τοῦ 1891, οἱ ἀπεργοὶ στὰ ὀρυχεῖα τοῦ Ρίο Τίντο στὴν Ἰσπανία ἢ οἱ ἀγρότες τῆς Σικελίας ἢ τῆς Ἀνδαλουσίας ποὺ ἐξεγέρθηκαν καὶ ἀκολούθησε ἡ καταστολὴ τους ἀπὸ στρατιωτικὰς δυνάμεις, ὅλα αὐτὰ δημιούργησαν μάρτυρες ποὺ τοὺς διεκδίκησαν σὰν δικούς τους οἱ ἀναρχικοί. Ὅπου ἡ κατάσταση ἐδειχνε ἀπελπιστικὴ, ὅπου οἱ τσιφλικάδες ἢ οἱ ἐργοδότες ἦταν ἰδιαίτερα σκληροὶ καὶ ἄρπαγες, κι ὅπου ἦταν ἀφόρητες οἱ συνθήκες δουλειᾶς, ἐθρίσκαν συμπάθεια οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες καὶ παρακινοῦσαν τοὺς

άνθρώπους σὲ δράση. Οἱ μελετημένες διαμαρτυρίες τῶν τρομοκρατῶν φαίνεται πῶς ἦταν τὰ σύμβολα τῆς μαζικῆς δυσαρέσκειας καὶ τοῦ ὑπόκωφου ἐπαναστατικοῦ πάθους.

Οἱ καταστάσεις αὐτὲς δὲν ἐπικρατοῦσαν μονάχα στὴν Εὐρώπη. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ἔφεραν τίς ἀναρχικὲς ιδέες στὶς ΗΠΑ καί, γιὰ λίγο τουλάχιστον, ἐπηρέασαν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἐκεῖ. Ὁ πιὸ γνωστὸς ἀπόστολος τοῦ ἀναρχισμοῦ στὶς ΗΠΑ ἦταν ἕνας Γερμανός, ὁ Γιόχαν Μόστ, ποὺ ἔφτασε ἐκεῖ τὸ 1882. Ὁ Μόστ εἶχε γεννηθεῖ στὸ "Αουγκσμπουργκ τῆς Βαυαρίας καὶ ἦταν νόθο παιδί ἐνὸς φτωχοῦ ὑπάλληλου καὶ μιᾶς γκουβερνάντας.⁽³⁰⁾ Ἀνατράφηκε ἀπὸ μιὰ μητριὰ ποὺ τὴ μισοῦσε, καὶ στὰ δεκατρία του χρόνια τοῦ ἔκαναν μιὰ ἐγγχείρηση στὸ πρόσωπο ποὺ τὸν ἔφησε παραμορφωμένο — ἂν καὶ ἀργότερα μπόρεσε νὰ καλύψει ἐν μέρει τὴν παραμόρφωσή του μὲ μιὰ μεγάλη γενειάδα. Μαθήτευσε σὺν διδλιοδέτης καὶ τὸ 1860 βρισκόταν στὴν Ἑλβετία, ὅπου προσχώρησε στὴ Διεθνῇ. Ὑστερα ἀπὸ δέκα χρόνια περίπου σοσιαλιστικῆς προπαγάνδας στὴ Γερμανία καὶ τὴν Αὐστρία, ὁπότε καὶ γιὰ πολὺ μικρὸ διάστημα διατέλεσε μέλος τοῦ γερμανικοῦ Ράιχστακ, ἔφυγε γιὰ τὸ Λονδίνο τὸ 1878, μετὰ ἀπὸ μιὰ περίοδο φυλάκισης λόγῳ τῆς προπαγάνδας τοῦ ἐνάντια στὸν Κάιζερ καὶ τὸν κληῖρο. Στὰ ἐπόμενα δέκα χρόνια διέκοψε τίς σχέσεις του μὲ τοὺς Γερμανοὺς σοσιαλιστὲς καὶ ἔπαψε πιά νὰ πιστεύει στὴ δυνατότητα ἀποτελεσματικῆς πολιτικῆς δράσης. Διαγράφηκε ἀπὸ τὸ γερμανικὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κόμμα, ποὺ τὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια διέγραφε ἀσύστολα ὁποιοιδήποτε ὑποψιαζόταν γιὰ ὁπαδὸ κάποιας ἀναρχικῆς αἵρεσης. Ὁ Μόστ εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τίς ιδέες τοῦ Μπακούνιν, ἰδιαίτερα μέσῳ ὀρισμένων Βέλγων ὁπαδῶν τοῦ Μπακούνιν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ὁγκύστ Μπλανκί, τὸ βετεράνο Γάλλο ἐπαναστάτη, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἐπανάσταση ἦταν σχεδὸν αὐτοσκοπός. Στὸ Λονδίνο, ὁ Μόστ ἄρχισε νὰ ἐκδίδει μιὰ ἐφημερίδα, τὴν Freiheit («Ἐλευθερία»), καὶ μέσα ἀπὸ καὶ διακήρυχνε τὴ θεωρία τῆς ἄμεσης δράσης. Τὸ 1881 κλείστηκε στὴ φυλακὴ ἐξαιτίας κάποιου ἄρθρου τοῦ ὅπου ἐπυδοκίμαζε τὴ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II. Ἡ ἐφημερίδα του θεωρήθηκε ὑποπτὴ γιὰ ὑποκίνηση κάθε εἴδους δολοφονίας, καὶ ὅταν ὁ λόρδος Φρέντερικ Κάβεντις δολοφονήθηκε στὸ

Δουβλίνο από Ίρλανδούς εθνικιστές που δεν είχαν καμιά σχέση με το αναρχικό κίνημα και που τους στόχους τους σίγουρα αποδοκίμαζε ο Μόστ, τα γραφεία της Freiheit δέχτηκαν κι άλλη επιδρομή από την αστυνομία και πιάστηκαν δύο από τους τυπογράφους. Όταν ο Μόστ βγήκε από τη φυλακή αντιλήφθηκε ότι κάθε παραπέρα δράση στο Λονδίνο ήταν αδύνατη, και το Δεκέμβριο του 1882 μπάραρε για την Αμερική.

Στή Γερμανία ο Μόστ είχε ελάχιστη επιρροή, και οι αναρχικοί εκεί περιορίζονταν στα άτομα εκείνα που βρίσκονταν σε επαφή με τους υποστηρικτές του Μπακούνιν και του Γκυγιώμ στο Ζυρά. Παρόλα αυτά ακόμα και η πειθαρχική ατμόσφαιρα της Γερμανίας δεν ξμεινε εντελώς ανέπαφη από την επιδημία της τρομοκρατίας. Εκτός από τις επιθέσεις ενάντια στον Κάιζερ το 1878, που ήταν αναρχικές από την αποψη της μεθόδου, μολονότι οι δράστες τους είχαν ελάχιστη ή καμιά επαφή με τις αναρχικές ιδέες και ομάδες, έγιναν μιά-δυο απόπειρες για προπαγάνδα με τη δράση. Ένας νεαρός που ονομαζόταν Άουγκουστ Ράϊνσοντορφ σχεδίασε να ανατινάξει το Έθνικό Μνημείο στο Ρουντεσχάϊμ στο Ρήνο την ημέρα των εγκαίνιών του, όπου θα παρεδρισκόταν ο Κάιζερ και οι πρίγκιπες. Δυστυχώς όμως για τον Ράϊνσοντορφ, χτύπησε το πόδι του λίγο πριν από την τελετή, και αναγκάστηκε να εμπιστευθεί την υπόθεση σε δυο συνεργάτες του, που ξέχασαν να αγοράσουν ένα αδιάδροχο κάλυμα για τη δόμδα. Μιά και έβρεξε γερά τη νύχτα πριν από την απόπειρα, η δόμδα, όπως ήταν φυσικό, δεν έσκασε. Λίγες εβδομάδες αργότερα όμως έγινε μιά έκρηξη στο αρχηγείο της αστυνομίας της Φρανκφούρτης, και ο αρχηγός της αστυνομίας, Ρούμπφ —που ενδέχεται να προκάλεσε ο ίδιος την έκρηξη— κατόρθωσε με συνεχείς ανακρίσεις να ανακαλύψει, χάρη στην αδιακρισία των φίλων του Ράϊνσοντορφ, δολοκλήρο το ιστορικό της εκτρωματικής συνωμοσίας για τη δολοφονία του Κάιζερ και των πριγκίπων. Το Δεκέμβριο του 1884 συνελήφθηκε ο Ράϊνσοντορφ και εκτελέστηκε στις αρχές του 1885, φωνάζοντας πριν πεθάνει: «Κάτω η βαρβαρότητα! Ζήτω η αναρχία!»⁽³¹⁾

Η εκδίκηση για τον Ράϊνσοντορφ δεν άργησε και τόσο πολύ, γιατί λίγο πριν την εκτέλεσή του δολοφονήθηκε ο αρχηγός της

άστυνομίας, Ρούμπφ. Ένας νεαρός αναρχικός πού είχε έρθει τόν τελευταίο καιρό από τήν Έλβετία κατηγορήθηκε για τò φόνο, παρόλο πού τὰ έναντίον του στοιχεία ήταν ανεπαρκή και όρκιζόταν πώς ήταν άθώος. Όταν ό εισαγγελέας ζήτησε τή θανατική ποινή, ό νεαρός κραύγασε μέ πραγματικά αναρχικό στύλ: «Δέν θά προλάβεις νά ζητήσεις κι άλλη θανατική καταδίκη». Στήν προκειμένη περίπτωση δέν χρειάστηκε νά γίνει κάποια άλλη πράξη αναρχικής εκδίκησης, μιá και ό εισαγγελέας σέ πολύ λίγο διάστημα τρελάθηκε. Όλες αútές οι περιπτώσεις όμως δέν ήταν παρά μεμονωμένες ενέργειες, και πολύ γρήγορα εξαφανίστηκαν από τή Γερμανία οι αναρχικές ιδέες, εκτός βέβαια από τούς κύκλους τών μποέμ διανοούμενων, όπως τού Βαυαρού συγγραφέα Γκούσταφ Λαντάουερ και όρισμένων διαφωνούντων σοσιαλδημοκρατών, πού είχαν διαγραφεί από τò σοσιαλιστικό κόμμα γιατί ύποστήριζαν τήν άμεση επαναστατική δράση.

Στήν Άμερική, από τήν άλλη μεριά, ό Μόστ βρήκε γονιμότερο έδαφος για τήν προπαγάνδα του άπ' ό,τι στή Γερμανία ή τήν Άγγλία. Όταν έφτασε εκεί δέν είχε περάσει πολύς καιρός πού είχαν γίνει άπεργίες σ' όλη τή χώρα, και τò κίνημα για τήν έφαρμογή τού όχτάωρου βρισκόταν στήν άνθησή του. Πολλοί από τούς πρόσφατους μετανάστες, ιδιαίτερα οι Ρώσοι και οι Ίταλοί, είχαν φέρε: μαζί τους τις αναρχικές πεποιθήσεις τους και διατηρούσαν έπαφές μέ άλλους αναρχικούς στήν πατρίδα τους. (Μιά ομάδα Ίταλών αναρχικών στο Πάτερσον, στο Νιού Τζέρσεϋ σχεδίασε και εκτέλεσε τή δολοφονία τού βασιλιά Ουμβέρτου Ι τò 1900). Στόν σκληρό κόσμο τού ανερχόμενου άμερικάνικου καπιταλισμού μιá άπλή έργοστασιακή διαμάχη μπορούσε εύκολα νά μετατραπεί σέ πραγματικό πόλεμο ανάμεσα στους έργοδότες και τούς έργάτες, όπως όταν, λογουχάρη, οι άπεργοί στά χαλυδουργεία τής Έταιρείας Κάρνεγκυ στήν Πενσυλβανία πήραν μέρος σέ μιá μάχη εκ παρατάξεως ενάντια στους άνδρες πού είχαν προσληφθεί από τή έργοδοσία για τò σπάσιμο νής άπεργίας. Ό Μόστ άρχισε νά εκδίδει τήν Freiheit σαν γερμανόφωνη αναρχική έφημερίδα και πολύ γρήγορα υπήρχαν ιταλικά και ισπανικά περιοδικά πού προπαγάνδιζαν τις ιδέες και τις μεθόδους τής αναρχικής κοινωνικής επανάστασης καθώς και άλλα αναρχικά περιο-

δικά στα Γαλλικά, τα Τσέχικα και τα Έβραϊκά. Στην ουσία, στη διάρκεια αυτών των χρόνων το αναρχικό κίνημα στις ΗΠΑ ήταν απόλυτα ξενοφερμένο και οι διαδόητοι υποκινήτες έδωζαν τους φλογισμένους λόγους τους στα Γερμανικά, τα Ρωσικά, τα Ιταλικά ή τα Έβραϊκά. Η βιαιότητα αυτής της προπαγάνδας και η σαφής υποκίνηση σε δράση που περιείχαν μπροσούρες όπως του Μόστ, «Η έπιστήμη του επαναστατικού πολέμου» («έγχειρίδιο με οδηγίες για την χρήση και προετοιμασία νιπρογλυκερίνης, δυναμίτη, πυρίτιδας, έκρηκτικού υδράργυρου, βομβών, πυροσωλήνων, δηλητηρίων κλπ») (32), βοήθησαν για να θεωρούνται οι αναρχικοί υπεύθυνοι για κάθε βίαιη αναταραχή. Οι αναρχικές διαδηλώσεις, μαζί με τη μαύρη σημαία που είχε γίνει τώρα πια το έπισήμο έμβλημα των αναρχικών, προκαλούσαν σχεδόν πάντοτε την ύποψια ότι θα κατέληγαν σε κάτι χειρότερο όταν μάλιστα οι αναρχικές έφημερίδες δημοσίευαν έξορκισμούς σαν τον ακόλουθο: «Δυναμίτης! Άπ' όλα τα καλά πράματα, τουτο είναι το καλύτερο. Χώστε αρκετές λίμπρες από τουτο το καλό υλικό σ' ένα σωλήνα... βουλώστε τις δυο άκρες, βάλτε ένα καφούλι μέσα σ' ένα φυτίλι, τοποθετήστε το κάπου κοντά σε πλούσιους τεμπέληδες που ζούνε από τον ιδρώτα άλλων ανθρώπων, κι ανάψτε το φυτίλι. Το αποτέλεσμα θα είναι ικανοποιητικό, τι ώρατος κρότος!... Μια λίμπρα από τουτο το ανώτερο υλικό κάνει να φαίνονται άνίκανα χιλιάδες ψηφοδέλτια — και μήν το ξεχνάτε!» (33)

Σ' αυτήν ακριβώς την ατμόσφαιρα συνέβη ένα από τα πιο γνωστά περιστατικά στην ιστορία του αμερικανικού αναρχισμού. Το 1886 η κατάσταση στο Σικάγο ήταν τεταμένη: η πόλη ήταν το επίκεντρο της κινητοποίησης για την εφαρμογή του 8χτάωρου υπήρχε μια ομάδα από δραστήριους αναρχικούς, βασικά γερμανικής καταγωγής και είχαν γίνει συχνές συγκρούσεις ανάμεσα στους άπεργους και τους άπεργοσπάστες στα εργοστάσια ΜακΚόρμικ. Ήταν στο Σικάγο που γιορτάστηκε για πρώτη φορά η Πρωτομαγιά σαν ημέρα εργατικών διαδηλώσεων και παρόλο που η 1η Μαΐου 1886 είχε περάσει ήσυχα, δυο μέρες αργότερα η άστυνομία άρχισε να πυροβολεί κατά τη διάρκεια μιας σύγκρουσης στα εργοστάσια ΜακΚόρμικ. Άποτέλεσμα, η τοπική γερμανική

αναρχική εφημερίδα «Arbeiterzeitung» («Εργατική Έφημερίδα»), δημοσίευσε ένα κύριο άρθρο του αρχισυντάκτη Όγκαστ Σπάις με τίτλο, «Εκδίκηση! Εργάτες! Στα Όπλα!» Ταυτόχρονα, προγραμματίστηκε μια συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο Χαιϊμάρκετ, έναν μεγάλο ανοιχτό χώρο, όπου, όπως αναγγέλθηκε με την προκήρυξη, «Θα παρευρεθούν καλοί ομιλητές για να καταγγείλουν τις τελευταίες θηριωδίες της αστυνομίας, τους πυροβολισμούς ενάντια στους συντρόφους μας εργάτες χτές το απόγευμα». (34)

Η συγκέντρωση προχώρησε αρκετά ήσυχα και προς το τέλος το ξέσπασμα μιας δυνατής καταιγίδας έκανε πολλούς από το πλήθος να φύγουν. Σ' αυτό το σημείο η αστυνομία διέταξε τη διάλυση της συγκέντρωσης, ενώ μιλούσε ο Σάμουελ Φήλντεν, ένας από τους ηγέτες της διαδήλωσης. Ο Φήλντεν αρνήθηκε και δήλωσε πως η συγκέντρωση ήταν απόλυτα ειρηνική και δεν διασάλευε την τάξη. Ο επικεφαλής της αστυνομίας επέμεινε και εκείνη τη στιγμή ρίχτηκε μια βόμβα μέσα στο πλήθος. Σκοτώθηκε ένας αστυφύλακας και κάμποσοι άλλοι τραυματίστηκαν, και η αστυνομία άρχισε να πυροδοτεί: στη σύγχυση που επακολούθησε σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν κι άλλοι αστυφύλακες και διαδηλωτές. Το θέμα της ευθύνης για την αρχική βόμβα δεν ξεκαθαρίστηκε ποτέ· όπως πολύ συχνά σε τέτοια επεισόδια προβλήθηκαν ισχυρισμοί πως ήταν προδοκατόρικη πράξη από την πλευρά της αστυνομίας.

Αμέσως κατέλαβε την πόλη δίαιος πανικός ανάλογος με τους «κόκκινους πανικούς» που συνέβαιναν πολλά χρόνια μετά στις ΗΠΑ. Σύμφωνα μ' ένα δημοσιογράφο της εποχής: «Οι καλοί άνθρωποι ξέχασαν τη λογική και απαιτούν κραυγαλέα εκδίκηση». (35) Η αστυνομία αποφάσισε να συλλάβει έννιά γνωστούς αναρχικούς υποκινητές και συγγραφείς. Από αυτούς οι δύο δεν δρέθηκαν· ένας απ' αυτούς, ο Σνάουμπελτ, που ενδέχεται και να έριξε πράγματι τη βόμβα, εξαφανίστηκε· ένας άλλος, ο Άλμπερτ Πάρσονς, παραδόθηκε αργότερα για να συμμεριστεί την τύχη των συντρόφων του. Στο έδωλο παρουσιάστηκαν οκτώ άνθρωποι κατηγορούμενοι για τη δολοφονία του αστυφύλακα· ύστερα από τη δίκη που άπηχοüse με ακρίβεια τη διάθεση της κοινής γνώμης

για ἐκδίκηση καὶ ὄχι τὴν ἀπόδοση ἀμερόληπτης δικαιοσύνης, τέσσερις ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους καταδικάστηκαν σὲ θάνατο καὶ οἱ ὑπόλοιποι σὲ μεγάλες ποινὲς φυλάκισης. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Λίνγκ, ἦταν πραγματικὰ γνήσιος τρομοκράτης ποὺ εἶχε φτιάξει βόμβες, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε καμιά ἀπόδειξη ὅτι εἶχε σχέση μὲ τὴ βόμβα στὸ Χαιῦμάρκετ. Οἱ ἀποδείξεις ἐνάντια στοὺς ὑπόλοιπους ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρχτες. Οἱ κατηγορούμενοι ἀμφισβήτησαν τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ δικαστήριου καὶ χρησιμοποίησαν μιὰ δεύτερη δίκη γιὰ νὰ θγάλουν τολμηροὺς ἀναρχικοὺς λόγους. Ὁ Πάρσονς μιλοῦσε ἐπὶ ὀκτῶ ὥρες καὶ ὁ Φήλντεν ἐπὶ τρεῖς, ἐνῶ ὁ Σδάμπ μίλησε γιὰ «μιὰ κοινωνικὴ κατάσταση ὅπου ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄντα κάνουν τὸ σωστὸ γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι αὐτὸ εἶναι σωστὸ καὶ μισοῦν τὸ ἄδικο ἀπλῶς γιατί εἶναι ἄδικο». ⁽³⁶⁾ Ὁ Λίνγκ ἐκδήλωσε τὴν περιφρόνησή του γιὰ «τὴν "τάξη", σας, τοὺς νόμους σας, γιὰ τὴ στηριγμένη ἐστὶ βία ἐξουσία σας». ⁽³⁷⁾

Παρόλες τὶς ἐκκλήσεις πρὸς τὰ ἀνώτερα δικαστήρια καὶ τὶς αἰτήσεις γιὰ χάρη —ἀνάμεσά τους καὶ μιὰ ὑπογραμμένη ἀπὸ ἐπιφανεῖς συγγραφεῖς ὅπως ὁ Μπέρναρ Σῶ καὶ ὁ "Όσκαρ Οὐάιλντ — οἱ τέσσερις ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους ἐκτελέστηκαν, ἀποδείχνοντας τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τους καὶ διεκδικώντας σκόπιμα τὴ θέση τοῦ μάρτυρα: ἕνας ἀπ' αὐτοὺς ἰδιαίτερα, ὁ "Όγκαστ Σπάις, ἐγίνε πλατιὰ γνωστὸς γιὰ τὰ δραματικὰ του λόγια στὸ ἰκρίωμα: «Θὰ ἔρθει μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ σιωπὴ μας στὸν τάφο θὰ εἶναι πρὸ ἰσχυρὴ ἀπὸ τὶς φωνές ποὺ στραγγαλίζετε σήμερα» ⁽³⁸⁾ Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν γεγονότων συνελήφθηκε ὁ Γιόχαν Μόστ, ἀφοῦ μίλησε σὲ μιὰ συγκέντρωση συμπαρατάσεως ἐντὶ τῆς Νέας Ὑόρκης. Σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του μπαινόβγαине στὶς φυλακές, προσπαθώντας νὰ διατηρήσει τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἐφημερίδας του Freiheit καὶ παίρνοντας μέρος σὲ διαμάχες μὲ ἄλλους ἀναρχικοὺς, τόσο Ἀμερικανοὺς ὥς καὶ ξένους. Ὅρισμένες ἀπ' αὐτὲς τὶς διαμάχες ἦταν ἰδιαίτερα σκληρές: σὲ κάποια συγκέντρωση ἢ θυελλώδης καὶ ἀτρόμητη Ἑμμα Γκόλντμαν προσπάθησε νὰ τὸν χτυπήσει. Μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1906, ὁ Γιόχαν Μόστ παρέμεινε ἀκούραστος καὶ ἀφοσιωμένος προπαγανδιστής, ποὺ τὸ ἀνατρεπτικὸ του μήνυμα ἔδειχνε ἐντελῶς ἀντίθετο μὲ τὴ φιλόπονη «μικρο-

αστική» φύση του, ταυτόχρονα στοργικός και γκρινιάρης, γενναιοδωρος και καχύποπτος.

Ἡ δίκη τοῦ Σικάγο φλόγισε τὴ φαντασία πολλῶν νεαρῶν ἐπαγγελματιῶν καὶ μεταρρυθμιστῶν. Ἡ νεαρή Ρωσοεβραία Ἑμμα Γκόλντμαν, πού εἶχε ἤδη διώματα ἀπὸ τὴ σκληρότητα τῆς ζωῆς τῆς ἀμερικανικῆς ἐργατικῆς τάξης, καταπιάστηκε παθιασμένα μὲ τὴν ἀναρχικὴ κινήτοποίησι καὶ προπαγάνδα καὶ ξεκίνησε μιὰ σταδιοδρομίαν πού θὰ ἦταν μακρόχρονη καὶ ταραχώδης. (39) Ὁ φίλος της, ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, Ρῶσος κι αὐτός, ἀγανάκτησε τόσο πολὺ μὲ τὴν ἀνταπεργία τῆς ἐταιρείας Κάρνεγκυ στὰ ἐργοστάσια της στὴν Πενσυλβανία πού ἀποφάσισε νὰ σκοτώσει τὸν Χένρυ Κλαίβ Φρίκ, πρόεδρο τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου. Στὴ συνέχεια, αὐτός, ἡ Ἑμμα Γκόλντμαν κι ἓνας νεαρὸς ἀναρχικὸς ζωγράφος —ζοῦσαν ὅλοι μαζί σὰν «ἱψενικὸ τρίγωνο», διατηρώντας ἓνα κατάστημα παγωτῶν στὸ Γουορτσέστερ τῆς Μασσαχουσέτης— σχεδίασαν τὴ δολοφονίαν καὶ ἀφήνοντας τὴν Ἑμμα στὴ Νέα Ὑόρκη γιὰ νὰ συγκεντρώσει χρήματα μὲ κάθε μέσο —ἔκανε καὶ μιὰ ἀποτυχημένη ἀπόπειρα πορνείας— ὁ Μπέρκμαν ξεκίνησε γιὰ τὴν πραγματοποίησι τῆς ἀποστολῆς τους. Κατάφερε νὰ μπεῖ μέσα στὸ γραφεῖο τοῦ Φρίκ, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε παρὰ νὰ τὸν τραυματίσει. Συνελήφθηκε καὶ καταδικάστηκε σὲ εἰκοσιδύο χρόνια φυλάκισι. Ἡ Ἑμμα Γκόλντμαν κινήθηκε δραστήρια γιὰ νὰ πετύχει συμπαράστασι γιὰ τὸ μετριασμὸ τῆς ποινῆς του, ἀλλὰ ὁ Μπέρκμαν ἀποφυλακίστηκε τελικὰ μόνο τὸ 1906.

Στὸ μεταξὺ, τὸ 1901 ὁ πρόεδρος Οὐίλλιαμ ΜακΚίνλεϋ δολοφονήθηκε στὸ Μπάφαλο ἀπὸ ἓναν νεαρὸ πολωνικῆς καταγωγῆς πού ὀνομαζόταν Τσόλγκοτς. Ὁ Τσόλγκοτς, κατὰ πάσα πιθανότητα, δὲν ἦταν μέλος καμιᾶς ἀναρχικῆς ὀργάνωσης καὶ φαίνεται πὺς ἐνήργησε ἀπὸ μόνος του, παρακινήμενος ἀποκλειστικὰ ἀπὸ κάποια ἐσωτερικὴ αἴσθησι καταδίωξης καὶ ἀδικίας. Εἶχε παρακολουθήσει, ὅμως, κάποια διάλεξι τῆς Ἑμμα Γκόλντμαν, καὶ ἐκείνη ξεκίνησε ἀμέσως μιὰ ἔγτονη περιοδείαν διαλέξεων σὲ συμπαραστάσιν του, παρόλο πού δὲν τὸν ᾔξερε καὶ δήλωσε πὺς δὲν ἐπιδοχίμαζε τὴ δολοφονίαν τοῦ προέδρου. Ὁ Τσόλγκοτς ἐκτελέστηκε καὶ ἡ Ἑμμα Γκόλντμαν συνελήφθηκε, ὅπως καὶ ὁ Μόστ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε πρὶν πολὺ καιρὸ ταχθεῖ ἐνάντια στὴν ἀ-

τομική τρομοκρατία, και παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀντιπάθειά του γιὰ τὸν Μπέρκμαν εἶχε συντείνει στὴ ρήξη τῶν σχέσεών του μὲ τὴν Γκόλντμαν, ποὺ ἦταν κάποτε ἀφοσιωμένη ὑποστηρίχτριά του καὶ προηγουμένως, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τῆς, εἶχε φτάσει στὸ σημεῖο νὰ γίνεи ἐρωμένη του.

Ἡ δολοφονία τοῦ προέδρου ΜακΚίνλεϋ ἔπεισε τὶς ἀρχές πῶς ὑπῆρχε πράγματι ἀναρχικὸς κίνδυνος. Ὁ Θήοντορ Ρούσβελτ κατήγγειλε τὸ γεγονός στὸ λόγο του στὸ Κογκρέσο τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1901 καὶ τὸ Κογκρέσο θέσπισε ἓνα νόμο ποὺ ἀπέκλειε ἀπὸ τὶς ΗΠΑ ὁποιοδήποτε ἄτομο «δὲν πιστεύει ἢ ἐναντιώνεται σὲ ὅλες τὶς ὀργανωμένες κυβερνήσεις». Ὁ φόβος γιὰ τὸν ἀναρχισμό παρέμεινε ζωντανὸς μέχρι καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1920, ὅπως ἀπέδειξε ἡ δίκη «Σάκκο καὶ Βαντζέτι»· παρόλο ὅμως ποὺ οἱ δραστηριότητες ἀναρχικῆς ομάδας ἐξακολούθησαν νὰ ἀκμάζουν ἀνάμεσα στοὺς μετανάστες καὶ παρόλο ποὺ ἀρχετοὶ διανοούμενοι συναρπάστηκαν ἀπὸ τὶς ἀναρχικὲς θεωρίες ἢ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τῆς Ἑμμα Γκόλντμαν, στὴν οὐσία εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ οἱ ἀτομικὲς πράξεις τρομοκρατίας, καὶ βασικά τὸ ἀναρχικὸ πνεῦμα διατήρησε σημαντικὴ ἐπιρροή στὶς ΗΠΑ γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια μόνο μὲ τὴν ἄμεση δράση μέσα στὸ χῶρο τῆς βιομηχανίας.

Γενικά, ὅμως, ἡ ἐμπειρία δύο δεκαετιῶν «προπαγάνδας μὲ τὴν δράση» ἀνάγκασε ὅλους τοὺς ἀναρχικοὺς στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ νὰ ξανασκεφτοῦν τὸ ζήτημα τῶν μεθόδων καὶ τῶν σκοπῶν τους. Παρὰ τὴν προσωρινὴ ἀντίδραση μετὰ τὴν Κομμούνα καὶ παρὰ τὶς ἐπανερχόμενες κρίσεις τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ νομικὸς καὶ συνταγματικὸς μηχανισμὸς γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων καὶ οἰκονομικῶν βελτιώσεων ἦταν πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικὸς ἀπ' ὅ,τι ὑπῆρξε στὴν ἐποχὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Στὶς περισσότερες ἀναπτυγμένες χῶρες φαινόταν πιὸ λογικὸ νὰ προσχωρήσει κανεὶς σὲ κάποιο πολιτικὸ κόμμα ἢ συνδικάτο καὶ νὰ κινητοποιηθεῖ νόμιμα γιὰ μερικὲς μεταρρυθμίσεις παρὰ νὰ καταφύγει στὶς ἀποκαλυπτικὲς χειρονομίες τῶν ἀναρχικῶν. Πράγματι, ἡ ἄμεση διαίρεση τῶν ἀναρχικῶν ἐξακολούθησε νὰ ἀσχεῖ κάποια γοητεία μόνο σὲ χῶρες ὅπως στὴν Ἰσπανία, ὅπου ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη ἡ δυνατότητα ἀνοιχτῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς δράσης.

Ἐξάλλου ἡ προπαγάνδα μὲ τὴ δράση μποροῦσε εὐκολὰ νὰ μετατραπῇ σὲ προπαγάνδα ἐναντίον καὶ ὅχι ὑπὲρ τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν. Ὅπως ἔγραψε τὴν ἐποχὴ τῆς δίκης τοῦ Ἑμίλ Ἀνρὺ ὁ Ὁκτάδ Μιρμπώ, ἓνας Γάλλος συγγραφέας τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ποὺ συμπαθοῦσε ἰδιαίτερα τὸν ἀναρχισμό: «Ἕνας θανάσιμος ἐχθρὸς τοῦ ἀναρχισμοῦ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ καταφέρει καλύτερο πλῆγμα ἐνάντιά του ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἑμίλ Ἀνρὺ ὅταν πέταξε τὴν ἀνεξήγητη δόμδα του ἀνάμεσα σὲ εἰρηνικοὺς ἀνώνυμους ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν πᾶν γιὰ μιὰ μύρα πρὶν κοιμηθοῦν. . . Ὁ Ἑμίλ Ἀνρὺ δηλώνει, ἰσχυρίζεται, διακηρύχγει πῶς εἶναι ἀναρχικός. Εἶναι πῦθανό. Ἀλλὰ ὁ ἀναρχισμὸς ἔχει γερὲς πλάτες, σὰν τὸ χαρτί ἀντέχει τὰ πάντα. Σήμερα εἶναι τῆς μόδας νὰ διεκδικοῦν κάποια σχέση μαζὶ τοῦ οἱ ἐγκληματίες, ὅταν μάλιστα ἔχουν διαπράξει κάποιο ἀρκετὰ καλὸ ἐγκλημα. . . Κάθε πλευρὰ ἔχει τοὺς ἐγκληματίες τῆς καὶ τοὺς φρενοβλαβεῖς τῆς, γιὰτὶ κάθε πλευρὰ ἔχει ἀνθρώπινα ὄντα». (40) Δὲν ἦταν ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ διανοούμενοι τόσο ἀνυποχώρητοι στὴν ἀπὸ μέρους τοῦ καταδίκη τῆς τρομοκρατίας, ἀλλὰ ὅλοι τοὺς εἶχαν συνείδηση τοῦ διλήμματος ποὺ παρουσιαζόταν. Ὁ Γιόχαν Μόστ θεωροῦσε ὅλες τὶς ἐγκληματικὲς ἐνέργειες ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας. «Ἀναγνωρίζω ἓναν "ἄγριο" ἀναρχικὸ σὲ κάθε ἐγκληματία, ἀνεξάρτητα ἀν τὸν συμπαθῶ ἢ ὅχι, γιὰτὶ ἓνας τέτοιος ἄνθρωπος, ἀκόμα κι ὅταν δρᾷ γιὰ δικό του ὄφελος, εἶναι ἀπλῶς προϊόν τῆς ἐποχῆς του». (41) Ὁ Ἑλιζέ Ρεκλύ, ὁ ἐπιφανὴς γεωγράφος καὶ ἄνθρωπος μὲ πραγματικὲς ἐπιστημονικὲς ἱκανότητες, ποὺ περιέβαλε τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις του μὲ τοὺς ἠθικοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ οὐγενότικου παρελθόντος του, ἀπέφυγε ὁποιαδήποτε κρίση: «Ὅταν ἓνα ἀπομονωμένο ἄτομο, ἑξάλλο ἀπὸ ὀργὴ παίρνει τὴν ἐκδίκησίν του ἐνάντια στὴν κοινωνία ποὺ τὸ ἀνέθρεψε ἄσχημα, τὸ ἐθρεψε ἄσχημα καὶ τὸ συμδούλεψε ἀκόμη πῶς ἄσχημα, τί μπορῶ νὰ πῶ ἐγώ; Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τρομακτικῶν δυνάμεων, οἱ συνέπειες βαθιὰ ριζωμένων παθῶν, τὸ ξέσπασμα τῆς δικαιοσύνης στὰ πρωτόγονα στάδιά της. Νὰ ταχθῶ ἐνάντια σὲ τοῦτο τὸν ἄτυχο ἄνθρωπο καὶ ἔτσι νὰ δικαιώσω, ἔστω καὶ ἑμμεσά, τὸ σύστημα ταπείνωσης καὶ καταπίεσης ποὺ τὸν συνθλίβει μαζὶ μὲ ἑκατομμύρια συνανθρώπους του — ποτέ!» (42) Πρόκειται γιὰ στάση ποὺ

ἐνόχλησε τὸν Ζὰν Γκράβ, τὸν ἐκδότη τῆς *La Révolte*, τοῦ ὁποίου ἡ πίστη στὸν ἑαυτό του σὰν θεματοφύλακα τῶν πραγματικῶν ἀναρχικῶν ἰδανικῶν καὶ θεωριῶν τοῦ ἐξασφάλισε τὸ παρατσούκλι «ὁ πάπας τῆς ὁδοῦ Μουφτάρ». «Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνοχή του καὶ τὴν καλοσύνη του», ἔγραφε γιὰ τὸν Ρεκλύ, «πρέπει νὰ παραδεχτῶ πὼς ἀρκετὲς φορὲς μοῦ δίνουν στὰ νεῦρα καὶ συχνὰ ἦταν ἡ αἰτία νὰ τσακωθοῦμε γιὰ διάφορα θέματα προπαγάνδας... Ἐχουν τὸ δικαίωμα οἱ ἡλίθιοι καὶ οἱ ἀπατεῶνες νὰ καταστρέφουν τὶς ἰδέες ποὺ ὑπερασπιζόμαστε;... Ἐχουμε διαφωνήσει πάρα πολλές φορὲς γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κλοπῆς. "Κλέφτες", μοῦ ἔγραψε κάποτε, εἴμαστε ὅλοι, κι ἐγὼ μάλιστα ὁ ἀρχικλέφτης, μιὰ καὶ δουλεύω γιὰ ἕναν ἐκδότη, προσπαθώντας νὰ κερδίσω δέκα ἢ εἴκοσι φορὲς περισσότερα ἀπὸ ὅσα κερδίζει ἕνας τίμιος ἄνθρωπος. Καθετὶ εἶναι ληστεία». ⁽⁴³⁾

Παρόλα αὐτὰ ἡ τρομοκρατία εἶχε ἀποτελέσματα· καὶ σὰν μέθοδος συγκέντρωσης προσοχῆς σ' ἕνα σκοπὸ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐφαρμόζεται. Οἱ παρισινὲς ἐφημερίδες τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 μὲ τὶς εἰδήσεις τους γιὰ τὶς τρομοκρατικὲς ἐνέργειες τοῦ OAS θυμίζουν πολὺ τὶς ἐφημερίδες τοῦ τέλους τοῦ προηγούμενου αἰώνα. Ἡ τρομοκρατία, ἀκόμα κι ἂν δημιουργήσε ἐχθροὺς γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς, προκάλεσε θαθὺ καὶ ἔντονο φόβο μέσα στὴν ψυχὴ τῶν «ἀξιοσέβαστων» ἀνθρώπων. Αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ τρομοκρατικὲς πράξεις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ κίνητρο ἢ τὸ σκοπὸ τους, ἐκτελοῦνταν ἀπὸ ἄτομα ἢ ἀπὸ πολὺ μικρὲς ομάδες ἔκανε πολὺ δύσκολη τὴν ἔρευνα καὶ τὰ προληπτικὰ μέτρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀστυνομίας. Ἡ γαλλικὴ ἀστυνομία, σύμφωνα μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ Μαιτρὸν ποὺ ἀποσαφήνισαν μὲ φοβερὴ ζωντάνια πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὸ τέλος τοῦ αἰώνα, ὑπολόγισε πὼς ὑπῆρχαν στὴ Γαλλία περίπου 1.000 δραστήριοι ἀναρχικοὶ ἀγωνιστὲς καὶ 4.500 συμπαθοῦντες ποὺ διάβαζαν τακτικὰ τὶς ἀναρχικὲς ἐφημερίδες, ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ 100.000 ἄνθρωποι ποὺ συμπαθοῦσαν ἀσαφῶς τοὺς ἀναρχικοὺς καὶ μέχρι τὸ σημεῖο νὰ εἶναι ἔτοιμοι νὰ ὑποστηρίξουν παθητικὰ τοὺς σκοποὺς τους. Ἀφοῦ ὁμως δὲν ὑπῆρχε κάποια συγκεκριμένη ὁργάνωση ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολος ὁ ἔλεγχος τοῦ κινήματος, ἐφόσον μάλιστα οἱ τρομοκρατικὲς πράξεις δὲν ἦταν συχνὰ ἔργο γνωστῶν ἀγωνιστῶν καὶ ἔτσι

οί δράστες παρέμεναν ασύλληπτοι. Σέ αὐτές τίς συνθήκες οί γνωστοί ἐκφραστὲς τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας — λογουχάρη ὁ Κροπότκιν, ὁ Μαλατέστα, ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ ἢ ὁ Γιόχαν Μόστ — θεωροῦνταν ἀναπόφευκτα ὑπεύθυνοι, ἀκόμα κι ἂν ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι δὴποτε ἐνάντιά τους. Τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη ποτὲ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι μεταξὺ τῶν ἡρεμῶν, σχολαστικῶν καὶ θαυστοχαστῶν ἀνθρώπων, ὅπως τὸν Κροπότκιν, ποὺ ζοῦσε ἡσυχὰ στὸ Χάρροου, στὸ Μπρούμλεϋ ἢ στὸ Μπράϊτον, δίνοντας διαλέξεις στὴ Βασιλικὴ Γεωγραφικὴ Ἐταιρεία καὶ κάνοντας παρέα μὲ τὸν Οὐίλλιαμ Μόρρις καὶ τὸν Γκ. Φ. Γουώτς, (*) καὶ ἐκείνων ποῦ, σὰν τὸν Ραβασόλ ἢ τὸν Ἐμίλ Ἀγρύ, περιφρόνησαν ἀνοιχτὰ τὴν κοινωνία, κάνοντας πράξεις τυφλῆς καὶ βάρβαρης τρομοκρατίας.

Αὐτὴν ἀκριδῶς τὴν ἐποχὴ ποῦ ἡ «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση» ἔκανε γνωστὸ τὸν ἀναρχισμό σὰ δόγμα ἐπαναστατικῆς δράσης, οἱ στοχαστὲς τοῦ κινήματος προσπαθοῦσαν χωρὶς μεγάλη ἐπιτυχία νὰ τὸν μετατρέψουν σὲ σεβαστὴ πολιτικὴ φιλοσοφία. Τὸ πρόβλημα ἦταν πῶς ἐκείνοι ποὺ γοητεύονταν ἀπὸ τὴν ἀπεριόριστη αἰσιοδοξία τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐξοργίζονταν καὶ κλονίζονταν περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀδιάκριτη σκληρότητα τῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση ἢ καὶ κάθε ἄλλης μορφῆς βίαιης ἐπαναστατικῆς δράσης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ χάσματος ποὺ ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στὴν ἀναρχικὴ θεωρία καὶ τὴν τρομοκρατικὴ πρακτικὴ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅταν ὁ ἀρχισυντάκτης τῆς δέκατης ἐκδόσεως τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας Μπριτάνικα κάλεσε τὸν Κροπότκιν νὰ γράφει τὸ λῆμμα γιὰ τὸν ἀναρχισμό, ἔνωσε ὑποχρεωμένος, ὁ ἀρχισυντάκτης, νὰ προσθέσει μιὰ ὑποσημείωση ποὺ ἀνέφερε τὰ ἀκόλουθα: «Εἶναι σημαντικὸ νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ ὅρος «Ἀναρχικός» ἀναπόφευκτα χρησιμοποιεῖται ἐκτεταμένα ἀπὸ τὸ κοινὸ σὲ σχέση μὲ τοὺς δράστες ὀρισμένων δολοφονικῶν ἐνεργειῶν», καὶ πρόσθεσε μιὰ περίληψη τῶν «βασικῶν σύγχρονων “ἀναρχικῶν” περιστατικῶν», μιὰ καὶ ὁ Κροπότκιν εἶχε παραλείψει νὰ τὰ ἀναφέρει. Στὶς ἀρχὲς ὅμως τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἔγιναν σοβαρὲς

* Ἀκόμα καὶ ὁ Στεπνιάκ, δηλωμένος ἐπαγγελματίας ἐπαναστάτης, ἐδικευμένος στὰ ἐγχειρίδια ἀνταρτοπολέμου καὶ αὐτοσχέδιων βομβῶν, συνήθιζε νὰ προσκαλεῖ γιὰ πᾶσι κορίτσια ἀπὸ τὴν Ὁξφόρδη. (Σ.τ.Σ.).

προσπάθειες να επιλυθούν τα προβλήματα που είχε αντιμετωπίσει το αναρχικό κίνημα στη δεκαετία του 1980: αναζητήθηκε τρόπος για να συνδυαστεί ή εμπιστοσύνη στην ορθολογική συνεργασία και στη διαφωτισμένη πρόοδο με την πίστη στην εξαγνιστική αξία της επαναστατικής πράξης, και για να μετατραπεί ένα βασικά απειθάρχητο ατομικιστικό πιστεύω σε αποτελεσματική βάση για πρακτική δράση.

“Άγιοι και έπαναστάτες

«Είμαι ένας από τους χιλιάδες νεαρούς της δικής μου κοινωνικής τάξης... πού μέσα στο μυαλό τους ζυμώνονται συγκεκριμένες ιδέες. Τίποτε απ' όλα αυτά πού με άφοροῦν δέν είναι πρωτόφαντο. Είμαι πολύ νέος και ξέρω ελάχιστα πράγματα· έχουν περάσει ελάχισταί μήνες από τότε πού άρχισα νά συζητώ για τίς δυνατότητες της κοινωνικής επανάστασης με ανθρώπους πού έχουν σκεφτεί τό όλο ζήτημα πολύ περισσότερο απ' ότι θά μπορούσα νά είχα κάνει εγώ. Είμαι μιá άπλή σταγόνα, κατέληξε ό “Υάκινθος, μέσα στη σκοτεινή άπεραντοσύνη τοῦ λαοῦ. Τό μόνο πού Ισχυρίζομαι πώς έχω είναι καλή πίστη και τεράστια έπιθυμία για την έφαρμογή της δικαιοσύνης.»

Χένρυ Τζέημς: «Η Πριγκίπισσα Καζαμασίνα».

«Είμαι πενήντα χρονών κι έζησα πάντοτε ελεύθερος· άφήστε με νά τελειώσω τη ζωή μου ελεύθερος· όταν θά είμαι νεκρός, ένα πράγμα νά ποῦνε για μένα: “Δέν ανήκε σε καμιá σχολή, σε καμιá εκκλησία, σε κανένα ίδρυμα, σε καμιá ακαδημία, κι ακόμα σε κανένα καθεστώς εκτός από τό καθεστώς της ελευθερίας.”»

Γκυστάβ Κουρμπέ, όταν άρνήθηκε τό παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής.

1

Στη δεκαετία τοῦ 1890, σ' όλη την Εὐρώπη, οι νέες ιδέες και τά νέα κινήματα άμφισβητοῦσαν τίς πολιτικές, ήθικες και καλλιτεχνικές αξίες της προηγούμενης γενιᾶς. “Όσο περισσότερο έδειχνε νά επεκτείνεται ή βιομηχανική κοινωνία, τόσο περισσότερο άρχιζαν νά συνειδητοποιοῦν οι άνθρωποι τίς ανεπάρκειές της. “Όσο πλουσιότεροι γίνονταν οι πλούσιοι, κι όσο πιο σταθερά και φιγούράτα γίνονταν τά έξωτερικά δείγματα τοῦ πλούτου τους, τόσο μεγαλύτερο έδειχνε τό χάσμα πού υπήρχε ανάμεσα σ' αυτούς και

τήν ἐργατική τάξη· οἱ διαανοούμενοι καὶ οἱ καλλιτέχνες δυσαρεστοῦν-
νταν ὁλοένα καὶ περισσότερο μὲ τις κοινωνικὲς ἀξίες τῆς καπιταλι-
στικῆς κοινωνίας. Ὅσο ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ συμβατικότητα τῆς κοινωνίας
φαινόταν σὲ πολλοὺς νὰ καταπνίγει τὴν ἀτομικὴ ἐκφραση καὶ νὰ
ἀναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ὑποκρίνονται, τόσο ἡ ἰδέα τῆς ὁ-
λοκληρωτικῆς ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν κατεστημένη τάξη πραγμά-
των ἀποκτοῦσε προσωπικὴ καθὼς καὶ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ
σημασία. Τὸ τέλος λοιπὸν τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ 20οῦ
φάνηκαν ὅτι συμβόλιζαν τὴ δυνατότητα μιᾶς νέας κοινωνικῆς
καὶ ἠθικῆς τάξης πραγμάτων γιὰ τὸ μέλλον.

Ἐνῶ ὁ ἀναρχισμὸς, ὅπως ἦταν φυσικὸ, εἶχε ἐπιρροή στοὺς ἐρ-
γάτες ἐκείνων τῶν χωρῶν ποὺ εἶχαν στερηθεῖ τὴ δυνατότητα
εἰρηνικῶν ἀλλαγῶν καὶ μεταρρυθμίσεων, στοὺς διανοομένους τῶν
μεγάλων πόλεων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης φαίνεται πῶς πρόσφερε
μιὰ πολιτικὴ θεωρία ποὺ μποροῦσε νὰ συνδυάζει τὸ ὄραμα γιὰ
μιὰ δίκαιη κοινωνία μὲ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτό-
μου· καὶ ἐκεῖνοι οἱ καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ποὺ πίστευαν στὴ
μπόεμικη ἀπόριψη τῶν ἀστικῶν συμβάσεων, θεώρησαν τὸν ἀναρχι-
σμὸ —καὶ ἰδιαίτερα τὴν «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση»— συγκλονι-
στικὸ παράδειγμα ὁλοκληρωτικῆς ἐξέγερσης. Πρόθυμοι γιὰ κοινω-
νικὲς ἀλλαγές καὶ βίαια συναισθήματα, πολλοὶ νεαροὶ διανοού-
μενοι, γιὰ κάποιο διάστημα τουλάχιστον, ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἀκο-
λουθήσουν ἀδιάκριτα τὸν Κροπότκιν ἢ τὸν Νίτσε, ἢ νὰ περάσουν
ἀπὸ τὸν ἀναρχισμὸ σὲ διάφορες μορφές βίαιου ἐθνικισμοῦ. (Ἀργό-
τερα, καθὼς μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων μαραινόταν ἡ παθιασμένη
τους ἐπιθυμία γιὰ δράση καὶ ἀναπτυσσόταν ἡ αἰσθησὴ τους γιὰ
αὐτὸ ποὺ εἶναι πραγματοποιήσιμο, πολλοὶ στράφηκαν στὰ πιὸ ἀ-
νιάρὰ μονοπάτια τῆς ὀρθόδοξης σοσιαλδημοκρατίας). Ὅπως εἶ-
πε ὁ Λεὼν Μπλούμ: «Ὁλόκληρη ἡ φιλολογικὴ γενιά, στὴν ὁ-
ποία ἀνῆκα, εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία». (1)

Ἀπὸ τίς φυσιογνωμίες ποὺ ἐπηρέασαν τοὺς ἀναρχικοὺς, τόσο
ἐκείνους ποὺ ἐπιζητοῦσαν τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση
ὅσο καὶ ἐκείνους ποὺ ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ ἀπαραδίαστο τοῦ
ἀτόμου ἐνάντια στὴν ἀνωνυμία τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ
στὴν ὑποκρισία καὶ τὸν καταναγκασμὸ τῆς ἀστικῆς «βικτωριανῆς»
ἠθικῆς, ὁ Πιὼτρ Κροπότκιν ἦταν ἴσως ὁ πιὸ σημαντικὸς. Ὅταν

ἐγκαταστάθηκε τελικά στην Ἀγγλία τὸ 1886 ἦταν 44 χρονῶν· τὰ χρόνια ὅμως ποὺ πέρασε στὴ φυλακὴ εἶχαν κλονίσει τὴν υἡγεία του καὶ ἡ ἐποχὴ ποὺ ἦταν δραστήριος ἡγέτης ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἦταν πιά ξεπερασμένη. Στὴν πραγματικότητα, παρόλο ποὺ πρὶν φύγει ἀπὸ τὴ Ρωσία ὑποστήριζε τὴ δημιουργία ἐνοπλίων ὁμάδων γιὰ τὴν ὑποκίνηση τῆς ἐπανάστασης τῶν χωρικῶν καὶ παρόλο ποὺ εἶχε συμμεριστεῖ τὶς ἐλπίδες πολλῶν ἀναρχικῶν στὶς δεκαετίες τοῦ ἐξομότηντα καὶ τοῦ ὀγδόντα ὅτι ἡ ἐπανάσταση θρῖσκόταν πολὺ κοντά, στράφηκε γρήγορα στὴν πεποίθηση, ποὺ εἶχε ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Ν.Β. Τσαϊκόφσκυ, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἐπανάστασης θὰ μπορούσε νὰ προωθηθεῖ μόνο μὲ τὴν ἐντυπη προπαγάνδα καὶ ὅτι μιὰ παράνομη μπροσούρα ἄξιζε πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ δόμδα τοῦ τρομοκράτη ἢ τὸ μαχαίρι τοῦ δολοφόνου.

Τὸ 1886 εἶχε ἤδη ὑποστῇ τὶς συνέπειες τῶν πεποιθήσεών του. Εἶχε περάσει δυὸ χρόνια κλεισμένος στὸ φρούριο Πετερπαυλὸσκ στὴν Πετρούπολη καὶ τρία χρόνια σὰν πολιτικὸς κρατούμενος στὴ Γαλλία· οἱ καταδίκες αὐτὲς καθὼς καὶ δραματικὴ ἀπόδρασή του ἀπὸ τὴ Ρωσία τὸν εἶχαν μεταβάλλει σὲ θρυλικὴ φυσιογνωμία τῶν ἐπαναστατικῶν κύκλων. Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, ἐπίσης, εἶχε μελετήσει καὶ ἐρευνήσει ἀκόμα περισσότερο τὴ φύση τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ προσωπικὲς του ἐμπειρίες ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴ φυλακὴ τὸν εἶχαν κάνει παθιασμένο ὑποστηρικτὴ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ σωφρονιστικοῦ συστήματος· στὴν οὐσία, σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπὴ ζωὴ του ἦταν ἐλάχιστα τὰ καλοπροαίρετα φιλελεύθερα κινήματα ποὺ δὲν ἐξασφάλισαν τὴ συμπάθειά του καὶ καμιά συγκέντρωση ἢ ἐπιστολὴ διαμαρτυρίας ἐνάντια στὴν ἀδικία δὲν ἦταν δλοκληρωμένη χωρὶς τὴν παρουσία ἢ τὴν ὑπογραφή του. Στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἔζησε σὲ ἀρκετὰ δύσκολες συνθῆκες —τὰ κτήματά του στὴ Ρωσία εἶχαν κατασχεθεῖ— ἔγινε σεβαστὸς καὶ δημοφιλής· ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ εὐλικρίνειά του ἐντυπωσίαζαν ἀκόμα καὶ ἐκείνους ποὺ διαφωνοῦσαν μὲ τὶς ἀπόψεις του καὶ κατέληξε νὰ θεωρεῖται σὰν ἓνα εἶδος ἀναρχικοῦ ἀγίου, ποὺ ἡ ἀκεραιότητα καὶ ἡ καλοσύνη του μπορούσαν νὰ προβληθοῦν σὰν ἐπιχειρήματα ἐνάντια στὴ βία καὶ τὴν τρομοκρατία μὲ τὴν ὁποία ἦταν συνδεδεμένο τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὰ μάτια τῆς κοινῆς γνώμης. Ὅπως ἔγραψε ὁ μεγάλος Δανὸς κριτικὸς Γκέοργκ Μπραντές: «Σπάνια ὑπῆρξαν τόσο ἀν-

θρώπινοι και τόσο ήπιοι επαναστάτες... Δεν ήταν ποτέ ο εκδικητής' ήταν πάντοτε μάρτυρας. Δεν επέβαλε στους άλλους θυσίες' θυσιαζόταν ο ίδιος». (2)

Στην Αγγλία ο Κροπότκιν έγινε φίλος με ριζοσπάστες όλων των αποχρώσεων. Σεβόταν και αγαπούσε τον Ουίλλιαμ Μόρρις, αλλά δεν μπορούσε να συμφωνήσει με την απόριψη από μέρους του των μηχανών και της τεχνολογικής προόδου, μια και για τον Κροπότκιν, όπως και για τον Γκόντουϊν, οι μηχανές θα απελευθέρωναν τελικά τον άνθρωπο από αναριθμητά κουραστικά και εξευτελιστικά καθήκοντα. «Το μίσος του Ουίλλιαμ Μόρρις για τις μηχανές», έγραφε, «αποδείχνει πώς η ποιητική του μεγαλοφυΐα δεν μπορεί ν' αντιληφθεί τη δύναμη και την ομορφιά των μηχανών». (3) Ήταν φίλος διαφόρων συνδικαλιστών ήγετων όπως του Μπέν Τίλετ και του Τόμ Μάν, και είχε εντυπωσιαστεί πολύ από την αλληλεγγύη και την αμοιβαία πίστη των λιμενεργατών του Λονδίνου κατά τη διάρκεια της γενικής απεργίας του 1889. Ταυτόχρονα, τα γεωγραφικά του κείμενα τον έκαναν αξιοσέβαστο στους ακαδημαϊκούς κύκλους — κάποτε κυκλοφόρησε η φήμη πώς θα του πρόσφεραν έδρα διδασκαλίας στο Καίμπριτζ. Συμμετείχε σε δεξιώσεις της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας και αρνιόταν επίμονα να σηκωθεί και να πιει στην υγεία της βασίλισσας. Μέχρι το τέλος της ζωής του παρέμεινε συνεπής στην άρνησή του να αναγνωρίσει το κράτος ή να αποδεχτεί οτιδήποτε απ' αυτό. Όταν τελικά επέστρεψε στη Ρωσία το 1917, αρνήθηκε να πάρει μέρος στην προσωρινή κυβέρνηση και, πάλι, μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους μπολσεβίκους, δεν αποδέχτηκε την προσφορά από μέρους του Λουνατσάρσκυ μιας δημόσιας επιχορήγησης με αντάλλαγμα την ανατύπωση των έργων του. Η μοναδική φορά στη σταδιοδρομία του που θεωρήθηκε ασυνεπής από δρισμένους φίλους του και οπαδούς του ήταν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν υποστήριξε ολόθερμα τον πόλεμο ενάντια στη Γερμανία. Συμμεριζόταν την απέχθεια του Μπακούνιν για τους Γερμανούς και τη λαϊκιστική του πίστη στις έμφυτες αρετές του ρωσικού λαού, και πίστευε, όπως κι ο Μπακούνιν στα 1870, ότι ή νίκη των Γερμανών θα σήμαινε την ενίσχυση του милитаристικού, пειθαρχικού κράτους, που εξακολουθούσε να το μισεί. Η

στάση του κατέληξε σέ διακοπή τῶν σχέσεών του μὲ παλιούς συνεργάτες του, ὅπως τὸν Μαλατέστα, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος «δὲν θὰ ἔπρεπε ποτὲ νὰ πολεμᾷ ἐκτὸς κι ἂν πρόκειται γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση», ⁽⁴⁾ καὶ προκάλεσε ἐπίσης ἐκφράσεις περιφρόνησης ἀπὸ ἀντίπαλους ἐπαναστάτες: ὁ Στάλιν, λογουχάρη, ἔγραψε, «ὁ γέρο - ἡλίθιος θὰ πρέπει νὰ ἔχασε τὸ μυαλό του». ⁽⁵⁾

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Κροπότκιν, παρόλη τὴν ἀπέχθειά του γιὰ τὴν τρομοκρατία — «στὰ χεῖλια του ἡ λέξη “νετσαγιεφισμός” γινόταν πάντοτε ἰσχυρότατη μομφή», ἔγραψε ἓνας ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς του ⁽⁶⁾ — πίστευε πὺς σὲ συγκεκριμένους καταστάσεις ἦταν δικαιολογημένη ἡ χρῆση τῆς βίας καὶ πὺς θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ εἶναι τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἐπανάστασης. Ὅταν ἔφτασαν τὰ νέα γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1905 στὴ Ρωσία ἄρχισε νὰ ἐξασκεῖται μ' ἓνα ντουφέκι στὴ σκοποβολή μήπως καὶ θρυσκόταν κάποια εὐκαιρία νὰ ἐπιστρέψει στὴ Ρωσία γιὰ νὰ ἀγωνιστεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ τὸν χῳρίζαν ἀπὸ τὸν Τολστόυ, τοῦ ὁποῦ τὶς ἀπόψεις συμπαθοῦσε ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἔτρεφε μεγάλο θαυμασμό. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ἀναρχικὲς καὶ τολστοϊκὲς θέσεις ἔχει διατυπωθεῖ ξεκάθαρα ἀπὸ κάποιον ἀνώνυμο συγγραφέα ποὺ ἔγραψε τὴν εἰσαγωγὴ σὲ μιὰ μπροσούρα τοῦ Τολστόυ μὲ τίτλο «Ὁ πόλεμος καὶ ἡ καταναγκαστικὴ στρατιωτικὴ θητεία» ἡ μπροσούρα ἐκδόθηκε τὸ 1896 ἀπὸ τὴν ἀναρχικὴ *Bibliothèque des Temps Nouveaux*, μὲ τὴν ὁποία συνεργαζόταν ὁ Κροπότκιν, ὁ Ζὰν Γκράδ καὶ ὁ Ἑλιζέ Ρεκλύ. Ὁ Τολστόυ εἶναι ἀναρχικός, βεβαιώνει ὁ συγγραφέας: «Διακηρύχνει ὅπως ὅλοι μας πὺς κάθε κυδέρνηση λειτουργεῖ μὲ παθολογικὸ τρόπο καὶ μὲ τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση διαφθείρει ὅτιδήποτε ἐλέγχει· ἀρνεῖται ἀπὸ τὰ πρὶν πὺς κάθε νόμος, κανονισμὸς ἢ θέληση ἀπὸ τὰ πάνω μπορεῖ νὰ ἔχει ἰσχὺ γιὰ τὸ καλὸ τῶν ἀνθρώπων· ἀποστρέφεται τὸ στρατιωτικὸ σύστημα σὰν ἐντελῶς ἀντίθετο μὲ κάθε αἴσθημα ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης· ἀλλὰ ἀπαρνεῖται κάθε ἀντίσταση ἐνάντια στὸ κακό. Ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτὸ του χριστιανὸ ἀναρχικό... Ὅσο γιὰ μᾶς, ἡ φράση («στρέψε καὶ τὴν ἄλλην παρειάν») ποὺ ἀποδίδεται στὸν προφήτη τῆς Ναζαρέτ, φαίνεται καθαρὴ ὁδελυγμία... Κάθε ἄν-

θρῶπος ἄξιός τοῦ ὀνόματός του πρέπει νὰ ἀντιστέκεται ὅσο μπορεῖ, ὄχι γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄντα ποὺ ἐκπροσωπεῖ· θὰ τὰ ἐξευτελίσει μὲ τὴ δειλία του καὶ θὰ τὰ ἐξευγενίσει μὲ τὸ θάρρος του. Ἡ ἀρχαία ρωμαϊκὴ παροιμία παραμύθει γιὰ πάντα ἡ ἔκφραση τῆς ἀλήθειας: "Ἐνάντια στὸν ἐχθρὸ ἡ ἀντεπίθεση εἶναι αἰῶνια". Ἀντεπίθεση, ὄχι ἐκδίκηση, γιατί ξέρουμε καλὰ τὴν καθοριστικὴ ἐπίδραση τῶν συνθηκῶν καὶ δὲν νιώθουμε μίσος γιὰ κανέναν». (7)

Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν σ' ἓνα γράμμα του σὲ κάποιον "Ἀγγλο φίλο του πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια εἶχε ἐκφράσει παρόμοια ἀποψη γιὰ τὴν ἐκδίκηση: «Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐκδίκηση δὲν εἶναι αὐτοσκοπός. Σίγουρα δὲν εἶναι. Εἶναι ἀνθρώπινη ὁμῶς, καὶ ὅλες οἱ ἐξεγέρσεις εἶχαν καὶ θὰ ἔχουν γιὰ πολὺ καιρὸ τέτοιο χαρακτηριστὴρ. Στὴν πραγματικότητά ἐμεῖς δὲν ἔχουμε ὑποφέρει ἀπὸ τίς διώξεις ποὺ ὑπέφεραν αὐτοί, οἱ ἐργάτες· ἐμεῖς ποὺ ἀπομονώνομαστε στὰ σπίτια μας καὶ δὲν ἀκοῦμε οὔτε βλέπουμε τὰ ἀνθρώπινα δεινά, δὲν εἴμαστε οἱ κριτές ὅλων ἐκείνων ποὺ ζοῦν μέσα σ' αὐτὴ τὴν κόλαση... Ἐγὼ προσωπικὰ μισῶ αὐτὲς τίς ἐκρήξεις, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ φερθῶ σὰ δικαστής, δὲν μπορῶ νὰ καταδικάσω αὐτοὺς ποὺ ἀπελπίζονται... Ἐνα μονάχα θέλω νὰ πῶ — ἡ ἐκδίκηση δὲν πρέπει νὰ ἀνυψωθεῖ στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας. Κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ παρακινήσει τοὺς ἄλλους σὲ κάτι τέτοιο, ἀν ὁμῶς νιώθει ἔντονα ὅλη αὐτὴ τὴν κόλαση καὶ κάνει κάποια ἀπελπισμένη πράξη, ἅστε τον νὰ κριθεῖ ἀπὸ τ' ἀδέρφια του, ἀπὸ τοὺς ἴσους του, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὑφίστανται μαζί του τὰ δεινά τοῦ παρί». (8)

Τὸ δίλημμα τοῦ Κροπότκιν ἦταν τὸ ἐξῆς: ἀπὸ τὴ δική του πείρα στὴ Ρωσία εἶχε διαπιστώσει πὼς ὑπῆρχαν συχνὰ περιστάσεις ὅπου μιὰ βίαιη ἐξέγερση πρόσφερε τὴ μοναδικὴ δυνατότητα ἀλλαγῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα, ἡ ἰδιοσυγκρασία του καὶ οἱ πεποιθήσεις του τὸν ἔκαναν νὰ ἀπεχθάνεται μιὰ τέτοια προοπτικὴ. Φοβόταν πάντοτε μήπως ἀναγκασθόταν ἡ ἐπανάσταση νὰ χρησιμοποιεῖται τίς μεθόδους τοῦ κράτους, αὐτοῦ τοῦ κράτους ποὺ σκόπευε νὰ καταστρέψει. «Ἡ τρομοκρατία», ἔγραφε στὸ βιβλίο του «Ἡ Μεγάλη Γαλλικὴ Ἐπανάσταση», «εἶναι πάντοτε μέθοδος τῆς κυβέρνησης». (9) Καὶ ἐπαναλαμβάνανε διαρκῶς ὅτι ὁ ὁρὸς «ἐπανάστα-

τική κυδέρνηση» αποτελούσε έννοιολογική αντίφαση, έφόσον μιὰ επανάσταση έχει σαν στόχο τήν κατάργηση τής κυδέρνησης. Παρόλα αυτά άρνήθηκε νά δεχτεί πώς ή μή-βία μποροῦσε νά άνεχθεί σέ άρχή δράσης, πράγμα πού δέχτηκε ο Τολστόυ και άργότερα θά τó δεχόταν και ο Γκάντι. Και τούτο γιατί κατά τή γνώμη του υπήρχαν όρισμένες τόσο άπελπιστικές καταστάσεις πού ή βία ήταν τó μικρότερο κακό· έτσι λοιπόν ή ύποστήριξη πού πρόσφερε ο Κροπότκιν στους συμμάχους στή διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου δέν είναι τόσο παράξενη ή τόσο άσυνεπής όσο φαίνεται μέ πρώτη ματιά.

Ο Κροπότκιν και ο Τολστόυ δέν συναντήθηκαν ποτέ, αλλά ο Τολστόυ ήξερε πολύ καλά ποιά ήταν ή θέση του Κροπότκιν. «Η επιχειρηματολογία του ύπέρ τής βίας», έγραφε, «δέν νομίζω πώς εκφράζει τίς άπόψεις του, αλλά μόνο τήν πίστη του στο λάθος πού υπερασπίστηκε τόσο τίμια σ' όλη του τή ζωή». (10) Και ο Κροπότκιν μέ τή σειρά του αντιλήφθηκε τή σημασία των ενεργειών του Τολστόυ: τó ότι έγκατέλειψε τελικά τó σπίτι του και άπέριψε όλες τίς έγκόσμιες αξίες. «Δέν παραξενεύομαι πού μάθαίνω», έγραφε πρós τó τέλος τής ζωής του Τολστόυ, «πώς ο Τολστόυ αποφάσισε νά άποσυρθεί σέ μιάν άγροικία όπου θά μπορεί νά συνεχίσει τή διδασκαλία του χωρίς νά είναι ύποχρεωμένος νά βασίζεται στήν εργασία κάποιου άλλου για νά έξασφαλίσει τά πολυτελή άγαθά τής ζωής γι' αυτόν και τήν οίκογένειά του. Είναι ή άναπόφευκτη έκδοξη του τρομεροῦ έσωτερικοῦ δράματος πού έζησε τά τελευταία τριάντα χρόνια — του δράματος πού ζοῦν χιλιάδες διακινούμενοι στή σημερινή κοινωνία. Είναι ή πραγματοποίηση τής επιθυμίας πού είχε έδω και τόσον καιρό». (11)

Ο Κροπότκιν διέφερε άπό τόν Τολστόυ, γιατί άρνιόταν νά άποδεχτεί τή μή βία σαν θεωρητική άρχή. Διέφερε επίσης και γιατί άπέριπτε τόν χριστιανισμό ακόμα και μέ τήν αναρθόδοξη μορφή πού του έδινε ο Τολστόυ. Βασικά θεωρούσε τόν έαυτό του έπιστήμονα· ή κοινωνική του φιλοσοφία και τó ήθικό του σύστημα πίστευε πώς βασίζονταν σέ καθαρά εμπειρικές παρατηρήσεις. Άπό τήν έποχή των πρώτων έξορμήσεών του στή Σιβηρία είχε πεισθεί πώς οί άνθρωποι εργάζονται καλύτερα όταν είναι όλοι μαζί και πετυχαίνουν περισσότερα πράγματα όταν συνεργάζονται έ-

λεύθερα και ίσα: οί άνθρωποι πού τόν συνόδευαν στίς εξερευνησεις του ανταποκρίνονταν μέ μεγαλύτερη προθυμία από τή στιγμή πού συνειδητοποιούσαν ότι ο Κροπότκιν δέν χρησιμοποιούσε τήν κοινωνική του θέση και τά προνόμιά του σαν άριστοκράτης και άξιωματικός για να εξασφαλίσει τήν ύποταγή τους. Οί πρωτόγονες φυλές πού μελέτησε φαίνεται πως είχαν έθιμα και ένστικτα πού ρύθμιζαν τήν κοινωνική ζωή τους χωρίς να απαιτείται καμιά κυδέρνηση και κανένας νόμος. Για τόν Κροπότκιν, ή πρωτόγονη κοινωνία, αντί να είναι σύγκρουση κατά τó πρότυπο του Χόμπς και πόλεμος όλων ενάντια σ' όλους, αποδείχνει ότι ή συνεργασία και ή «άμοιβαία βοήθεια» είναι ή φυσική κατάσταση του ανθρώπου, όταν δέν διαφθείρεται από τήν κυδέρνηση και τους νόμους πού πηγάζουν από τήν «έπιθυμία τής άρχουσας τάξης να προσφέρει διάρκεια στα έθιμα πού επιβάλλει για δικό της όφελος», ένω αυτό πού είναι άπαραίτητο για μια άρμονική ζωή είναι «έκείνα τά έθιμα πού ωφελούν τήν κοινωνία... πού δέν έχουν ανάγκη τó νόμο για να εξασφαλίσουν τó σεβασμό». (12)

Ο Κροπότκιν πίστευε πως οί παρατηρήσεις του ένισχύονταν από τίς θεωρίες του Δαρβίνου και τó έκτενέστερο θεωρητικό του έργο, «Η άμοιβαία βοήθεια», γράφτηκε μέ σαφή στόχο να ανατρέψει τήν έρμηνεία πού έδωσε ο Τ.Χ. Χάξλεϋ για τήν εξέλικτική θεωρία του Δαρβίνου. Ο Χάξλεϋ πίστευε πως ή ζωή ήταν μια διαρκής ελεύθερη διαμάχη και πως τά διάφορα είδη επιβίωγαν ή εξέλισσονταν σε νέες μορφές ζωής λόγω αυτής τής πάλης για τήν ύπαρξή τους. Αντίθετα, όμως, σύμφωνα μέ τόν Κροπότκιν, ο νόμος τής φύσης ήταν ο νόμος τής συνεργασίας, τής άμοιβαίας βοήθειας και όχι τής πάλης και τής διαμάχης. Μέσα σε κάθε είδος είναι κανόνας ή άμοιβαία υποστήριξη, και για κάθε παράδειγμα ανταγωνισμού υπάρχει τó αντίστοιχο παράδειγμα άμοιβαίας βοήθειας. «Μια περίπτωση είναι οί κυριαρχικοί κύκνοι· άλλη περίπτωση είναι οί έξαιρετικά κοινωνικοί τριδαχτυλόγλαροι, πού ανάμεσά τους είναι σπάνιες και βραχύβιες οί διαμάχες· οί συμπαθητικές άρκτικές ούρίες πού διαρκώς χαϊδεύονται...» (13) Ο Κροπότκιν στα κείμενά του επανέρχεται συχνά στο παράδειγμα πού αναφέρει ο Δαρβίνος για τόν τυφλό πελεκάνο πού τού εξασφαλίζουν συνέχεια ψάρια οί καλοί σύντροφοί του.

Οἱ αἰσιόδοξες καὶ ἰδεαλιστικὲς ὑποθέσεις τοῦ Κροπότκιν γιὰ τὸν κόσμον τῶν ζώων ἐπαναλαμβάνονταν σὲ σχέση μετὰ τὶς πρωτόγονες κοινωνίες τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀρχικὰ κοινωνικὸς καὶ ἀθῶος, καὶ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας του ἐκδηλωνόταν τὸ ἔνστικτό του γιὰ συνεργασία —στὶς πρωτόγονες κοινωνότητες, στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις-κράτη, στὶς μεσαιωνικὲς ἀστικὲς κοινωνίες— μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ φθαρεῖ ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ἐπεξεργασία τοῦ κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ, ἀπὸ τὴν τυφλὴ ἀπληστία ἐλάχιστων ἐμπόρων, ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῶν πολιτῶν νὰ ἀσκῇ τὰ δικαιώματά τους, καὶ κατὰ συνέπεια ἀπὸ τὴν προθυμία τους νὰ ἀναθέσουν τὴν ἐξουσία τους σὲ ἀντιπροσωπευτικὲς συνελεύσεις ποὺ τὰ μέλη τους ἦταν στὴν καλὺτερη περίπτωση μετριότητες καὶ στὴ χειρότερη περίπτωση τύραννοι.. Ὁ Κροπότκιν, παρόλη τὴν αἰσιοδοξία καὶ τὴν ἀφέλειά του, συνειδητοποίησε ὅτι ἡ ἰδανικὴ κοινωνία μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο με αἰώνια ἐπαγρύπνηση. Μολονότι τὰ φυσικὰ ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀγαθὰ, τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς εἶναι νὰ βρεθεῖ μιὰ λύση γιὰ τὴν ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνα τὰ αἰσθήματα «ποὺ παροτρύνουν τὸν ἄνθρωπο νὰ ὑποδουλώνει ἄλλους ἄνθρώπους γιὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσῃ γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς» καὶ σὲ ἐκεῖνα «ποὺ παροτρύνουν τὰ ἀνθρώπινα ὄντα νὰ συνενώνονται γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινῶν στόχων με κοινὴ προσπάθεια: τὰ πρῶτα ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ θεμελιακὴ ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης φύσης —στὸν ἀγῶνα, καὶ τὰ δεύτερα ἀντιπροσωπεύουν μιὰ θεμελιακὴ τάση— τὴν ἐπιθυμία γιὰ ἐνότητα καὶ ἀμοιβαία συμπάθεια». (14)

Τὰ ἔνστικτα ποὺ προωθοῦν τὴν ἀνθρώπινη ἀλληλεγγύη, τὴν ἀμοιβαίαν βοήθεια καὶ συμπάθεια — πρέπει νὰ ἐνθαρρύνονται με δύο τρόπους, με μιὰ ἀσφαλὴ καὶ πλήρη οἰκονομικὴ ὁργάνωση καὶ με μιὰ νέα προσέγγιση στὰ συστήματα ἠθικῆς. Μ' αὐτὰ τὰ μέσα ἡ ἀνθρωπότητα θὰ μποροῦσε νὰ βοηθηθεῖ γιὰ τὸ ἐπόμενο στάδιο τῆς ἐξέλιξης. «Τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀναρχικοῦ... εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀνακεφαλαιώση ὅλων ὧν θεωρεῖ πῶς εἶναι ἡ ἐπόμενη φάση τῆς ἐξέλιξης. Δὲν εἶναι πιά ζήτημα πίστεως, ἀλλὰ θέμα ἐπιστημονικῆς συζήτησης». (15) Στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται: εἶναι ἕνα ἠθικὸ σύστημα ποὺ νὰ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὰ καλὰ ἔνστικτα

του ανθρώπου και να μη βασίζεται για την εφαρμογή του σε καμιά εξωτερική επικύρωση.

Στις απόψεις του για την ηθική ο Κροπότκιν επηρεάστηκε ιδιαίτερα από έναν νεαρό Γάλλο φιλόσοφο, τον Μ. Γκυγιώ, που το σημαντικότερο έργο του, «Σκιαγραφία μιας ηθικής χωρίς υποχρέωση ή επικύρωση» κυκλοφόρησε το 1885, την περίοδο που ο Κροπότκιν ήταν κλεισμένος σαν πολιτικός κρατούμενος στο παλιό μοναστήρι του Κλαιρβώ, όπου επεξεργαζόταν θεωρητικά την ηθική βάση της κοινωνίας. Ο Κροπότκιν αποκάλεσε τον Γκυγιώ «άσυνείδητο άναρχικό» και χρησιμοποίησε συχνά τη φράση του «ηθική χωρίς υποχρέωση ή επικύρωση» για να περιγράψει τις δικές του ηθικές δοξασίες. Ο Γκυγιώ ήταν ένας ενδιαφέρων συγγραφέας που ανέλυσε την προηγούμενη ηθική φιλοσοφία και αποκάλυψε τις εσφαλμένες αντιλήψεις της, αποδείχνοντας ότι η πεποίθηση που έκανε την ηθική να εξαρτάται από μια εξωτερική μεταφυσική επικύρωση ήταν τόσο λαθεμένη όσο και εκείνη που βασιζόταν στον ηδονικό λογισμό των ωφελιμιστών και ενώ είχε αρκετή συμπάθεια για την Καντιανή ιδέα της αδιάσειστης κατηγορηματικής προστακτικής που μάς επιβάλλει το καθήκον, ανακάλυψε ότι και αυτή η θέση ήταν φιλοσοφικά αβάσιμη. Ο άνθρωπος επιστρέφει στον μοναχικό εαυτό του: τα κίνητρα των πράξεών του βρίσκονται μέσα του, άσυνείδητα και συνειδητά, και η συμπεριφορά του είναι όπωσδήποτε προϊόν αυτών των κινήτρων. Ήταν άνοητο κατά τη γνώμη του να όριστεί το καθήκον ανεξάρτητα από τις ικανότητες του ανθρώπου: «Μπορώ, άρα οφείλω». Δεν έχει νόημα να περιμένει κανείς από τον άνθρωπο να συμπεριφέρεται διαφορετικά απ' ό,τι του επιτάσσει η φύση του. «Η άνηθικότητα είναι ένας εσωτερικός ακρωτηριασμός». Η σκέψη και η πράξη είναι ενιαία, και η σκέψη πρέπει να καταλήγει σε δράση: «Εκείνος που δεν δρᾷ σύμφωνα με τη σκέψη του, δεν σκέφτεται ολοκληρωμένα». (16)

Ο νεοστωϊκισμός του Γκυγιώ είναι πολύ πιο ψυχρός από την ηθική του Κροπότκιν που βασίζεται στο φυσικό ένστικτο για αμοιβαία βοήθεια. Ο Γκυγιώ αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο σαν έναν ναυτικό χαμένο στη θάλασσα μ' ένα κατατσακισμένο καράδι: «Κανένα χέρι δεν μάς καθοδηγεί, κανένα μάτι δεν βλέπει για

μᾶς· τὸ πηδάλιο ἔχει πρὸ πολλοῦ καταστραφεῖ, ἢ μᾶλλον δὲν εἴχαμε ποτέ μας πηδάλιο, πρέπει νὰ τὸ φτιάξουμε· τὸ καθήκον αὐτὸ εἶναι τεράστιο καὶ εἶναι τὸ δικό μας καθήκον». (17) Παρόλα αὐτὰ ὁ Γκυγιὼ τονίζει, ὅπως κι ὁ Κροπότκιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει γενναιόδωρα καθὼς καὶ ἐγωϊστικὰ ἔνστικτα, καὶ ὅτι ἡ συμπάθεια καὶ ἡ συμπόνια εἶναι αἰσθήματα τόσο φυσικὰ ὅσο ὁ φθόνος καὶ τὸ μίσος. «Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ διατροφή, εἶναι ἐπίσης παραγωγὴ καὶ γονιμότητα. Νὰ ζεῖς σημαίνει νὰ ξοδεύεις, ἀλλὰ καὶ νὰ κερδίζεις». (18) Γιὰ τὸν Κροπότκιν, ὁ Γκυγιὼ ἐνίσχυσε τὶς πεποιθήσεις γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρώπινης προόδου ποὺ τὶς θεωροῦσε δικαιομένες ἀπὸ τὴ δική του ἐρμηνεία γιὰ τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης καὶ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὶς πρωτόγονες κοινότητες. Αὐτὸ ποὺ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ νὰ τεθεῖ σὲ ἐφαρμογὴ μιὰ ἠθικὴ χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση ἦταν μιὰ νέα οἰκονομικὴ τάξη πραγμάτων στὴν κοινωνία ποὺ θὰ προωθοῦσε μόνο τὰ καλὰ ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν θὰ ἄφηνε νὰ ἐκδηλωθοῦν τὰ ὑποτιθέμενα κακὰ ἔνστικτά του. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου ἦταν ἀπαραίτητη μιὰ ἐπανάσταση καὶ ἡ ὀλικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἡ κατὰστασή ποὺ ἀποκαλοῦσε ὁ Κροπότκιν «ἀναρχικὸς κομμουνισμός». Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἀναγκαία γιατί «ὅλα εἶναι ἀλληλένδετα μέσα στὴν κοινωνία μας καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ μεταρρυθμιστεῖ ὅτιδήποτε χωρὶς νὰ καταρεῦσει ὁλόκληρη ἡ κοινωνικὴ δομὴ. Τὴ στιγμὴ ποὺ καταφέρνεις ἓνα πλήγμα σὲ μιὰ μορφή τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας — ἔγγειο ἢ βιομηχανικὴ — θὰ ἀναγκαστεῖς νὰ καταφέρεις πλήγματα καὶ σ' ὅλες τὶς ἄλλες. Αὐτὴ καθαυτὴ ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης θὰ τὸ ἐπιβάλλει». (19) Οἱ προηγούμενες ἐπαναστάσεις εἶχαν ἀποτύχει, γιατί μόνο μὲ τὴν ἄμεση ἀπαλλοτρίωση τῶν ζώων, τῶν χωραφιῶν καὶ τῶν ἐργοστασίων εἶναι δυνατὸν νὰ διατηρηθεῖ ἐπάρκεια τροφίμων, ἐνῶ, θὰ μπαίνουν τὰ θεμέλια τῆς νέας κοινωνίας: «Ψωμί, πρέπει νὰ ἔχουμε ψωμί στὴν ἐπανάσταση!» Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔλπιζε ὁ Κροπότκιν ὅτι δὲν θ' ἀποφεύγονταν μόνο οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες, ποὺ εἶχαν ὁδηγήσει στὴν Τρομοκρατία τοῦ 1792 καὶ στὴν ἀντίδραση ἐνάντια στὴ Δεύτερη Δημοκρατία τὸ 1848, ἀλλὰ θὰ γινόταν καὶ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴ νέα τάξη πραγμάτων. «Γιὰ νὰ γίνεῖ πραγματικότητα ἡ εὐημερία,

τὸ τεράστιο κεφάλαιο — οἱ πόλεις, τὰ σπίτια, τὰ καλλιεργημένα χωράφια, τὰ ἐργοστάσια, τὰ μέσα ἐπικοινωνίας, ἡ ἐκπαίδευση, πρέπει νὰ πάψουν νὰ θεωροῦνται ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία ποὺ μπορεῖ νὰ διατεθεῖ σύμφωνα μὲ τὴ διάθεση τῶν μονοπωλίων. Αὐτὸς ὁ πλούσιος παραγωγικὸς ἐξοπλισμὸς, ποὺ ἀποκτήθηκε, κατασκευάστηκε, ἀναπτύχθηκε, ἐφευρέθηκε μὲ τόσο κόπο ἀπὸ τοὺς προγόνους μας, πρέπει νὰ γίνῃ κοινὴ ἰδιοκτησία ἔτσι ποὺ τὸ συλλογικὸ πνεῦμα νὰ μπορέσῃ νὰ ἀντλήσῃ ἀπ' αὐτὸν τὰ μεγαλύτερα ὠφέλη γιὰ ὅλους. Πρέπει νὰ ἐφαρμόσουμε τὴν ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ. Ἡ εὐημερία γιὰ ὅλους εἶναι ὁ σκοπὸς, ἡ ἀπαλλοτρίωση εἶναι τὸ μέσο». (20)

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ἀπαλλοτρίωση θὰ ἔχει ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὸν ἀναρχοκομμουνισμό. Ὁ Κροπότκιν ἐπέμενε πῶς ὁ ἀναρχοκομμουνισμὸς θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζεται στὴν ἀρχὴ «ἀπὸ τὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὴς ἱκανότητές του, στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὴς ἀνάγκες του», καὶ δὴλωνε ἐπαγγελματικὰ πῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανεμηθοῦν οἱ καρποὶ τῆς ἐργασίας ἀνάλογα μὲ τὴν πραγματικὴ ἐργασία τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Στούς ἀναρχικοὺς κύκλους ὑπῆρχαν σημαντικὲς διαφωνίες γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ὅλο ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ Προυντόν εἶχε δραματιστεῖ μιὰ κοινωνία ὅπου τὸ κάθε μέλος θὰ κατεῖχε μιὰ μικρὴ ποσότητα οἰκιακῆς ἰδιοκτησίας· τὰ διάφορα συνεργατικὰ κινήματα ποὺ ἐνέπνευσε θεώρησαν τὰ μέσα παραγωγῆς ὡς κοινὴ ἰδιοκτησία τῶν μελῶν — τὸ κάθε μέλος κατεῖχε ἓνα μερίδιο τῶν προϊόντων ἢ τῶν εἰσπράξεων ἀπὸ τὴς πωλήσεις τους. Γιὰ τὸ Κροπότκιν, ὅμως, αὐτὸ ἦταν ἀπλῶς ἓνα μεταβατικὸ στάδιο. Τελικὰ δὲν θὰ ὑπάρχει καθόλου ἰδιοκτησία καὶ ὅλα θὰ εἶναι ἀπλῶς ἐλεύθερα στὴ διάθεση ὁποιουδήποτε τὰ χρειάζεται. Μὲ μεγάλη αἰσιοδοξία ἀναζητοῦσε πάντοτε στὴ σύγχρονη κοινωνία τὴς ἐξελίξεις ἐκεῖνες ποὺ νόμιζε πῶς ἔδειχναν ὅτι ὁ κόσμος ἀκολουθοῦσε τὴν κατεύθυνση ποὺ ἤθελε αὐτός· εἶχε ἐνθουσιαστεῖ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν δωρεὰν δημόσιων ὑπηρεσιῶν: «Ὁ βιβλιοθηκᾶριος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου δὲν ρωτᾷ τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴς προηγούμενες ὑπηρεσίες τοῦ στὴν κοινωνία, ἀλλὰ ἀπλῶς τοῦ δίνει τὰ βιβλία ποὺ ζήτησε» (21) Στὴ φιλελεύθερη κοινωνία τῆς μεταβικτωριανῆς Ἀγγλίας εἶχε ἐντυπω-

σιαστεί από το γεγονός ότι το κράτος φαινόταν να παραιτείται από δρισμένες λειτουργίες που ανέλαμβαναν έθελοντικές ενώσεις. Συγκέντρωσε επανειλημμένα την προσοχή του στον Βρετανικό Σύγδεσμο Σωσιδίων Λεμβών σαν παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ή κοινωνία θα μπορούσε να οργανωθεί με βάση την ελεύθερη συνεργασία για ανθρωπιστικούς σκοπούς από ανθρώπους που πρόσφεραν έθελοντικά τη βοήθειά τους σε εκείνους που τη χρειάζονταν. Συνόφισε τις αντιλήψεις του ως εξής: «Η κοινή κατοχή των αναγκών για την παραγωγή συνεπάγεται την κοινή απόλαυση των καρπών της κοινής παραγωγής» και πιστεύουμε πως μπορεί να θεμελιωθεί μια δίκαιη οργάνωση της κοινωνίας μόνο όταν εγκαταλειφθούν όλα τα συστήματα μισθωτής εργασίας κι όταν καθένας, συμβάλλοντας στην κοινή ευημερία μ' όλες του τις δυνάμεις, μπορεί να απολαμβάνει από τα κοινά αποθέματα της κοινωνίας, ικανοποιώντας στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τις ανάγκες του». (22)

Πρόκειται για ιδανικό που συμπερίστηκαν οι αναρχικοί με τους κομμουνιστές. Ο Χρουτσώφ, λογουχάρη, στο 22ο συνέδριο του ΚΚΣΕ δήλωσε πως στη δεκαετία 1971—80 «θα δημιουργηθεί ή υλική και τεχνολογική βάση του κομμουνισμού, και θα υπάρξει αφθονία υλικών και πολιτιστικών ωφελημάτων για ολόκληρο τον πληθυσμό· ή σοβιετική κοινωνία θα πλησιάσει στο στάδιο εκείνο που θα μπορεί να εφαρμόσει την αρχή της διανομής ανάλογα με τις ανάγκες». (23) Ο Κροπότκιν όμως και οι αναρχικοί σύγχρονοί του πίστευαν πως αυτοί οι σκοποί θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν όχι με τη συγκεντρωτική κρατική διεύθυνση, αλλά με την αμοιβαία συνεργασία και την ελεύθερη συνένωση. Όπως ακριβώς είχε έντυπωσιαστεί με το έργο των έθελοντικών εταιρειών στην Αγγλία, αντιμετώπισε με αίσιοδοξία και τα παραδείγματα έθελοντικής συνεργασίας σε διεθνή κλίμακα στον άφορμα της διεύθυνση τεράστιων επιχειρήσεων χωρίς κυβερνητική παρέμβαση. Πράγματι, με τον ένθουσιασμό του για την Διεθνή Ταχυδρομική Ένωση και ιδιαίτερα για τη Διεθνή Έταιρεία Βαγκόν - Αί, προσεγγίζει την Σαιν - Σιμονική πίστη στις ευεργετικές δυνατότητες των μεγάλων εταιρειών. Πίστευε πως στο ενδιάμεσο στάδιο της επανάστασης, πριν θεμελιωθεί τελικά ή ιδανική

νική κοινωνία, ή ἀμοιβαία δοθήθεια καὶ ή ὀρθοπροσύνη θά ἔλυναν ἔλα τὰ προβλήματα. Ἐν ὑπῆρχε προσωρινή ἔλλειψη, τότε θά ἔπρεπε νά καθιερωθεῖ δελτίο τροφίμων καὶ στήν ἀνάγκη, τὰ «τελευταία δελτία θά πρέπει νά φυλαχτοῦν γιά ἐκείνους πού τὰ χρειάζονται περισσότερο ἀπό τοὺς ἄλλους· πέστε το αὐτό στόν κόσμο καὶ θά δεῖτε ἂν θά ἐξασφαλιστεῖ ὁμόφωνη συμφωνία». (24) Δέν πίστευε πῶς τέτοιες περίοδοι ἐλλείψεων θά κρατοῦσαν πολύ. Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν —καὶ ἀκόμα περισσότερο ή γυναίκα του— ἦταν φανατικός κηπουρός, καὶ συμμεριζόταν τήν πίστη τοῦ Φουριερίε στίς ἀπολαύσεις καὶ τίς ἀρετές τῆς κηπουρικῆς. Καὶ πραγματικά, στά τελευταία δύσκολα χρόνια τῆς ζωῆς του, όταν γύρισε στή Ρωσία μετὰ τήν Ἐπανάσταση, διατηρήθηκαν ζωντανοί χάρη στά προϊόντα τοῦ λαχανόκηπου τῆς γυναίκας του. Πίστευε πῶς μέ τίς σύγχρονες ἐντατικές μεθόδους τῆς ἐπαγγελματικῆς καλλιέργειας περιβολιῶν, σύμφωνα μέ τίς προσωπικές παρατηρήσεις του, θά μπορούσε νά ἐξασφαλιστεῖ ή διατροφή μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων. Ἡ περιφέρεια τοῦ Σέν-ετ-Οὐάζ ἦταν ἀρκετή κατὰ τή γνώμη του γιά νά ἐφοδιάσει μέ τρόφιμα ὁλόκληρο τὸ Παρίσι, ἂν τήν καλλιεργοῦσαν κατάλληλα. Τὰ βιομηχανικά προϊόντα πού θά παίρνει ὁ γεωργός σέ ἀντάλλαγμα τῶν δικῶν του προϊόντων —τὸ χρῆμα βέβαια θά ἔχει καταργηθεῖ— θά ὑπάρχουν σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα σέ ἀφθονία χάρη σέ βελτιωμένες μηχανικές διαδικασίες. Ὁ Κροπότκιν πίστευε πολύ στίς δυνατότητες τῶν μηχανῶν, ὄχι μόνο γιά τήν αὐξηση τῆς παραγωγῆς, ἀλλά καὶ γιά τήν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων ἐκείνων πού, ἀκόμα καὶ σέ μιὰ ἰδανική κοινωνία, κανένας δέν θά ἤθελε νά ἀναλάβει. «Ἐν ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἐργασία πού εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ ἀηδιαστική, αὐτὸ ὀφείλεται στοὺς ἐπιστήμονές μας πού δέν νοιάστηκαν ποτὲ νά βροῦν ἕναν τρόπο γιά νά τήν κάνουν λιγότερο ἀηδιαστική», (25) ἔγραψε κάποτε· καὶ εἶχε ἐνθουσιαστεῖ γιὰτὶ κάποια κυρία Κοχρέην στό Ἰλλινόϊς εἶχε κατασκευάσει ἕνα πλυντήριο.

Παρόλο ὅμως πού οἱ μηχανές θά μπορούσαν νά μειώσουν τὸ ποσοστὸ τῆς κουραστικῆς καὶ δυσάρεστης ἐργασίας, θά ὑπάρχει καὶ κάποια χειρωνακτικὴ δουλειὰ πού θά εἶναι ἐπιθυμητή. Ὅπως καὶ ὁ Προυντόν, ὁ Κροπότκιν πίστευε πῶς ή ἐργασία ἔκρυβε κά-

ποια δική της ἀρετή, καὶ κατὰ τὴ γνῶμη τοῦ θὰ ἔπρεπε ὅλοι νὰ κάνουν κάτι μὲ τὰ ἴδια τοὺς τὰ χέρια, ὅχι ἀπλῶς γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν παραγωγὴ τῶν συλλογικῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ χάρη αὐτῆς καθαυτῆς τῆς ἐργασίας. Πράγμα ποὺ τὸ θεωροῦσε ἀπαραίτητο γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸν καλλιτέχνη: οἱ συγγραφεῖς πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ξέρουν τυπογραφία καὶ οἱ ζωγράφοι θὰ πρέπει νὰ ἔχουν ζήσει τίς σκηνές ποὺ ζωγραφίζουν. «Πρέπει νὰ ἔχει δεῖ τὸ ἡλιοδοσίλεμα καθὼς γυρίζει σπίτι ἀπὸ τὴ δουλειά. Πρέπει νὰ ἔχει ζήσει σὰν ἀγρότης ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ἀγρότες γιὰ νὰ νιώσει τὸ μεγαλεῖο τοὺς». (26) Ἐφόσον θὰ ἔχει κάνει ἓνας ἄνθρωπος τὴν ἀπαραίτητη ὀλιγόωρη ἐργασία του, θὰ εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπιδοθεῖ στὶς δικές του ἐπιδιώξεις καὶ νὰ παράγει γιὰ τὸν ἑαυτό του ὅτιδήποτε θέλει πέρα ἀπ' αὐτὸ ποὺ διαθέτει γιὰ τὸ σύνολο. Σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν θὰ ρυθμίζεται ἡ ἐργασία του· δὲν θὰ ἀπαιτεῖται ἀπ' αὐτὸν τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ποὺ εἶναι πρόθυμος νὰ προσφέρει. «Οἱ ἀναρχικοὶ δραματίζονται μιὰ κοινωνία», γράφει ὁ Κροπότκιν σ' ἓνα ἀπόσπασμα ποὺ συνοψίζει τίς βασικὲς πεποιθήσεις του, «ὅπου ὅλες οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις τῶν μελῶν τῆς δὲν ρυθμίζονται ἀπὸ τοὺς νόμους ἢ ἀπὸ τὴν ἐξουσία, αὐτοεπιβεβλημένη ἢ ἐκλεγμένη, ἀλλὰ ἀπὸ ἀμοιβαῖες συμφωνίες ἀνάμεσα στὰ μέλη αὐτῆς τῆς κοινωνίας καὶ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων — ποὺ δὲν εἶναι ἀπολιθωμένα ἀπὸ τὸ νόμο, τὴ ρουτίνα ἢ τὴν προκατάληψη, ἀλλὰ ἀπεναντίας ἀναπτύσσονται καὶ ἀναπροσαρμόζονται συνεχῶς ἀνάλογα μὲ τίς ὁλοένα αὐξανόμενες ἀπαιτήσεις μιᾶς ἐλεύθερης ζωῆς, ἀπαιτήσεις ποὺ ὑποκινοῦνται ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, τὴ δημιουργικὴ ἱκανότητα καὶ τὴ σταθερὴ ἀνάπτυξη τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν. Καμιὰ κυβερνητικὴ ἀρχή, λοιπόν. Καμιὰ κυβέρνηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο· καμιὰ ἀποτελμάτωση καὶ ἀκίνησία, ἀλλὰ συνεχὴς ἐξέλιξη σὰν κι αὐτὴ ποὺ βλέπουμε στὴ φύση». (27)

Ἡ δύναμη καὶ ἡ γοητεία τοῦ Κροπότκιν ὀφείλεται τόσο στὴν καλοσύνη καὶ τὴν ὀλοφάνερη εἰλικρίνεια τῆς ἴδιας του τῆς φύσης, ὅσο καὶ στὴν ἱκανότητά του νὰ συμβιδιάζει καθαρὰ ἀντιφατικὲς ἐπιθυμίες καὶ ἀξίες. Ἡ ἐπανάσταση δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σημαίνει τὸ τέλος ὅλων τῶν ἀξιῶν· γιατί στὶς παραδοσιακὲς σχέσεις

τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν εἰσέχεται τὸ πρότυπο γιὰ τὴ νέα ἐποχή. Μιὰ κοινωνία βασισμένη σὲ μικρὲς ἀνθρώπινες μονάδες δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀγνοῇ τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο τοῦ αἰῶνα τῶν μηχανῶν: «Τὰ ἐργοστάσια καὶ τὰ ἐργαστήρια πρέπει νὰ εἶναι δίπλα στοὺς ἀγροὺς καὶ στοὺς κήπους σας». ⁽²⁸⁾ Οἱ κοινότητες τῶν χωρικῶν θὰ πρέπει νὰ ἔχουν σύγχρονα μηχανήματα γιὰ τὰ συλλογικά τους ἐργοστάσια. Ἐπίσης, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Μάρξ, ποὺ ἡ θεωρία του ὅτι ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων συνεπάγεται πὼς ἡ ἐπανάσταση καὶ ἡ νέα τάξη πραγμάτων θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα αἱματηρῆς σύγκρουσης, ὁ Κροπότκιν πίστευε ὅτι ὑπάρχουν ἤδη ὁρισμένες ἐνδείξεις στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ποὺ ὑποδηλώνουν ὅτι λειτουργεῖ ἤδη ἡ διαδικασία τῆς ἐξέλιξης καὶ ὅτι ἡ νέα τάξη πραγμάτων θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν εὐεργετικῶν διαδικασιῶν τῆς φύσης καὶ ὅχι τῶν ἀνελέητων δυνάμεων τῆς διαλεκτικῆς τῆς ἱστορίας.

Ἐπειδὴ ἔδειχνε νὰ προσφέρει τὸ καλύτερο δῶμα γιὰ τὸν κόσμο, οἱ μαθητὲς καὶ οἱ ἄπαδοὶ τοῦ Κροπότκιν ἦταν ἐντελῶς διαφορετικοὶ μεταξὺ τους. Ἔτσι λοιπὸν τὰ ἔργα του, «Λόγοι ἐνὸς ἐπαναστάτη» (ἐπιλογή ἀρθρῶν ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα του) καὶ «Ἡ Μεγάλῃ Γαλλικῇ Ἐπανάστασι», μεταφράστηκαν στὰ Ἰταλικά ἀπὸ ἓναν νεαρὸ σοσιαλιστὴ δάσκαλο, τὸν Μπενίτο Μουσσολίνι, ποὺ βρῆκε πὼς τὸ πρῶτο βιβλίο «ξεχυλίζει ἀπὸ μεγάλη ἀγάπη γιὰ τὴν καταπιεσμένη ἀνθρωπότητα καὶ ἀπὸ ἀπεριόριστη καλοσύνη». ⁽²⁹⁾ Ὁ Γκάντι καὶ οἱ ἄπαδοὶ του ἀνταποκρίθηκαν στὸ λαϊκιστικὸ μήνυμα τοῦ Κροπότκιν καὶ στὸ δῶμά του γιὰ φυσικὲς κοινότητες χωρικῶν ποὺ δημιουργοῦνται αὐθόρμητα. Ὁ Ὕοσαρ Οὐάιλντ εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ἀπόψεις του: «Δυὸ εἶναι οἱ τέλειες ζωὲς ἀπ' ὅλες ὅσες γνόμισα», ἔφραφε ὅταν ἦταν στὴ φυλακὴ, «ἡ ζωὴ τοῦ Βερλαίν κι ἡ ζωὴ τοῦ πρίγκιπα Κροπότκιν: καὶ οἱ δυὸ τους πέρασαν πολλὰ χρόνια στὴ φυλακὴ: ὁ πρῶτος εἶναι ὁ μοναδικὸς χριστιανὸς ποιητῆς μετὰ τὸν Δάντη· ὁ δεύτερος ἔχει τὴν ψυχὴ τοῦ ὁμορφοῦ λευκοῦ Χριστοῦ ποὺ φαίνεται πὼς ἔρχεται ἀπὸ τὴ Ρωσία». ⁽³⁰⁾ Καὶ μὲ τὴ μπροσούρα του, «Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν σοσιαλισμό», ὁ Οὐάιλντ συνέδεσε τὴ θρησκευτικότητά του καὶ τὴν αἰσθητικὴ του μὲ ιδέες δανεισμένες ἀπὸ τὸν Κροπότκιν. Οἱ μεταγενέστεροι πρόσθεσαν ἐλάχιστα

στη θεωρία του Κροπότκιν, αλλά, σὲ κάθε γενιά, ὑπῆρχαν ἀφω-
σσωμένοι ἄντρες καὶ γυναῖκες ποὺ ἐμπνέονταν ἀπὸ τὴν ἀπλοϊκὴ,
σχεδὸν παιδική, αἰσιοδοξία του καὶ ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ποὺ ἔδινε ὅτι
ἴσως ὁ ἄνθρωπος νὰ μὴν εἶναι τόσο κακὸς ὅσο φαίνεται καὶ ὅτι ἡ
ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ πρόοδος δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ
σημαίνει ἠθικὴ ὀπισθοδρόμηση.

Οἱ ἄλλοι φημισμένοι ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς καὶ θεωρητικοὶ τῆς
δεκαετίας τοῦ 1890 —ὁ Μαλατέστα, ὁ Ζὰν Γκράβ, ὁ Τσάρλ Μα-
λάτο, ὁ Ἑλιζέ Ρεκλύ, ὁ Γιόχαν Μόστ— στήν οὐσία πρόσθεσαν
ἐλάχιστα στὸ βασικὸ μῆνυμα τοῦ Κροπότκιν, ἀν καὶ βοήθησαν στὴ
διάδοση τῶν ἰδανικῶν του. Ὅπως εἶναι φυσικὸ ὑπῆρχαν βέ-
βαια διαφορὲς στὴν ἐρμηνεία. Ὁ Μαλάτο διαφωνοῦσε μὲ τὸν
Γκράβ γιατί ὁ πρῶτος πίστευε πὼς τὸ ἀναρχικὸ κίνημα χρειαζό-
ταν ἡγέτες καὶ ἕναν ἐλάχιστο βαθμὸ ὀργάνωσης. Διαρκῶς γίνον-
ταν ἔντονες συζητήσεις γιὰ τὴ συγκεκριμένη μορφή τῆς οἰκονο-
μικῆς ὀργάνωσης τοῦ ἀναρχικοῦ κόσμου. Ἡ κοινωνία θὰ εἶναι
κομμουνιστικὴ, καὶ ὅλα θὰ εἶναι διαθέσιμα σὲ ὅλους σύμφωνα μὲ
τὴν ἀρχὴ «ἀπὸ τὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἱκανότητές του, στὸν
καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του», ἢ θὰ εἶναι «κολλεκτιβιστι-
κὴ», ὅπου τὰ μέλη τῆς θὰ κατέχουν τὰ χωράφια τους καὶ τὰ ἐρ-
γαστήριά τους συλλογικὰ σὲ συνεργατικὴ βάση καὶ ἐπομένως θὰ
διατηρηθεῖ κάποια ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία; Μέχρι ποῖο βαθμὸ θὰ
μποροῦσε τὸ ἀναρχικὸ κίνημα νὰ συμπεριλάβει τοὺς ἀκραίους ἀ-
τομικιστὲς ποὺ ἀπέριπταν ὄχι μόνον κάθε μορφή ἐξουσίας, ἀλλὰ
καὶ ὀρισμένες φορές, κάθε συνεργασία; Μολονότι οἱ προσωπικὲς
διαφορὲς ἔκαναν συχνὰ ἐντονότερες τὶς θεωρητικὲς διαφωνίες, οἱ
περισσότερες ἀπ' αὐτὲς τὶς συζητήσεις, παρόλο ποὺ ἦταν παθια-
σμένες, ἦταν μᾶλλον ἐξωπραγματικὲς. Τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον
τοῦ ἀναρχισμοῦ, τελικὰ, ἦταν ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία ἐκλογῆς καὶ
ἡ ἀπουσία κεντρικῆς διεύθυνσης. Ὅρισμένοι ἀναρχικοὶ συγγρα-
φεῖς πίστευαν πὼς αὐτὲς οἱ συζητήσεις ἦταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀ-
σήμαντες καὶ ἐξωπραγματικὲς, κι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ καλλιεργη-
μένους Ἰταλοὺς ἀναρχικοὺς, ὁ Σαβέριο Μερλίνο, περιέγραψε τὶς
δυνατότητες ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ τὸ μέλλον ὥς ἑξῆς: «Οἱ ἀπόψεις
γιὰ τὴ δημιουργία ἐνώσεων μποροῦν νὰ διαφέρουν μεταξὺ τους.
Σὲ μιὰ ἐνωση οἱ ἐργάτες θὰ ἀναλαμβάνουν τὴν εὐθύνη νὰ ἐργα-

στούν συγκεκριμένες ώρες, σέ μιὰ ἄλλη γὰ ἐκτελέσουν ἓνα δεδομένο ἔργο σέ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή. Οἱ ἐργάτες μιᾶς ἔνωσης θὰ προτιμήσουν νὰ κατέχουν ἀπὸ κοινοῦ τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας τους· ἄλλοι γὰ πάρχουν ἓνα μερίδιο ἀνάλογα μὲ τὴ δουλειὰ τους». ⁽³¹⁾ Στὸ μεταξὺ ὅμως ἡ ἐπανάσταση ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία περίμενε ἀκόμα τὴν ὥρα της.

2

Στοὺς κύκλους τῆς γαλλικῆς ἐργατικῆς τάξης, ποὺ εἶχε ἤδη γνωρίσει τίς θεωρίες τοῦ Προυτὸν, καὶ σέ πολλὰ μέρη τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἰσπανίας, ὅπου εἶχαν κηρύξει τίς ἐπαναστατικὲς ιδέες ὁ Μπακούνιν καὶ οἱ ὁπαδοί του, οἱ ιδέες τοῦ Κροπότκιν, τοῦ Μαλατέστα καὶ τῶν ἄλλων ἀναρχικῶν στοχαστῶν βρῆκαν γόνιμο ἔδαφος καὶ διαδραμάτισαν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐργατικῶν κινήματων καὶ ὁργανώσεων. Ταυτόχρονα, ὅμως, ὁ ἀναρχισμὸς σὰν πολιτικὴ φιλοσοφία ἐμφανίστηκε ἰδιαίτερα ἐλκυστικὸς σέ ἀρκετοὺς καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ποὺ συνδύαζαν μιὰ γνήσια κοινωνικὴ συνείδηση καὶ συμπάθεια γιὰ τοὺς φτωχοὺς, ποὺ ζοῦσαν ἀνάμεσά τους λόγω τῶν οἰκονομικῶν δυσκολιῶν τους, μὲ κάποια ἐπιθυμία νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὴ συμβατικότητα καὶ τὴν ὑποκρισία τῆς ἀστικῆς ζωῆς· ἔτσι λοιπὸν, ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία, ἀρκετοὶ ζωγράφοι καὶ συγγραφεῖς συνδέθηκαν λίγο-πολύ στενὰ μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Ἐλάχιστοι ἀπ' αὐτοὺς ζωγράφιζαν ἢ ἔγραφαν μὲ ὕφος ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ἀναρχικὸ· μόνο τὸ ντανταϊστικὸ κίνημα, εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα, ἴσως νὰ προσπάθησε νὰ διαδραματίσει ἀπέναντι στίς καλλιτεχνικὲς ἀξίες τὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισαν ὁ Ραθασόλ ἢ ὁ Ἐμίλ Ἀγρὸ ἀπέναντι στίς κοινωνικὲς δομές.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Προυτὸν εἶχε ἰσχυρὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν τέχνη καὶ κατὰ κάποιο τρόπο ἦταν ὁ ἰδρυτὴς τῆς θεωρίας τοῦ κοινωνικοῦ ρεαλισμοῦ ποὺ στίς μέρες μας θεωρεῖται σὰν ἐπίσημη αἰσθητικὴ γραμμὴ τῶν κομμουνιστῶν. Ἡ τέχνη, κατὰ τὴ γνώμη του, πρέπει νὰ ἐξυπηρετεῖ ἓναν ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ σκοπὸ· πρέπει νὰ γνωρίζει στοὺς ἀνθρώπους τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς τῶν

φτωχῶν καὶ νὰ τοὺς παρακινεῖ νὰ ἀλλάξουν τὸ κοινωνικὸ σύστημα. Καθόρισε τὴν τέχνη σὰν «ἰδεαλιστικὴ ἀναπαράσταση τῆς φύσης καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας μὲ στόχο τὴν τελείωση τοῦ εἴδους μας ἀπὸ σωματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀποψη». (32) Ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴν ἰδέα τοῦ καλλιτέχνη σὰν ἀντικοινωνικοῦ μποέμ ἢ σὰν ὁπαδοῦ τῆς θεωρίας «τέχνη γιὰ τὴν τέχνη». «Ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη», ἔγραφε, «εἶναι ἐκμαυλισμὸς τῆς καρδιάς καὶ ἀποσύνθεση τοῦ πνεύματος». (33) Στὴ μελλοντικὴ κοινωνία ὁ καλλιτέχνης θὰ εἶναι «πολίτης, ἄνθρωπος σὰν ὅλους τοὺς ἄλλους· θὰ ἐφαρμόζει τοὺς ἴδιους κανονισμοὺς, θὰ ὑπακούει στὶς ἴδιες ἀρχές, θὰ τηρεῖ τὶς ἴδιες συμβάσεις, θὰ μιλάει τὴν ἴδια γλῶσσα, θὰ ἔχει τὰ ἴδια δικαιώματα, θὰ ἐκπληρώνει τὰ ἴδια καθήκοντα...» (34)

Ὁ μεγάλος ζωγράφος Γκυστάβ Κουρμπέ ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Προυντόν, ὅπως ἀναφέραμε. Ὁ Κουρμπέ ἐπηρέασε πολὺ τὶς ἀπόψεις τοῦ Προυντόν γιὰ τὴν τέχνη, μολονότι ἡ ἐκτίμηση τοῦ Προυντόν γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ἦταν αὐστηρὰ περιορισμένη. Πράγματι, ὁ Κουρμπέ ἰσχυρίστηκε πὼς εἶχε γράψει ἓνα μέρος τοῦ «Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς τέχνης» τοῦ Προυντόν — μολονότι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς φαίνεται πὼς εἶναι δεῖγμα τῆς ματαιοδοξίας ποὺ ἀποτελέσσει σημαντικὸ γνῶρισμα τοῦ χαρακτήρα του. Ὁ Κουρμπέ βέβαια ἦταν καλλιτέχνης καὶ ὄχι στοχαστής — «περισσότερο καλλιτέχνης παρὰ φιλόσοφος» ὅπως εἶπε ὁ Προυντόν. Ἦταν ὁμῶς ἀνήσυχος πνεῦμα ἀπὸ τὴ φύση του καὶ σ' ὁρισμένες περιπτώσεις ἐνεργητικὸς ἐπαναστάτης στὴν πολιτικὴ καθὼς καὶ στὴν τέχνη. Πρωτογνώρισε τὸν Προυντόν στὶς ταραγμένες μέρες τοῦ 1848 καὶ πολὺ γρήγορα ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὶς ἰδέες του. Μερικοί, τουλάχιστον, ἀπὸ τοὺς πίνακές του ἄρχισαν νὰ περιέχουν ἓνα κοινωνικὸ μήνυμα ποὺ ἐπιδοκίμαζε ἀπόλυτα ὁ Προυντόν. Ὅταν παρουσίασε τὸν πίνακά του «Οἱ Λιθοθραύστες» τὸ 1849, ὁ Κουρμπέ ἔγραψε: «Πηγαίνοντας μὲ τὸ ἄμάξι, στὸ δρόμο γιὰ τὸν πύργο τοῦ Σαιν - Ντενὺ κοντὰ στὴ Μαισιέρ, γιὰ νὰ ζωγραφίσω ἓνα τοπίο, σταμάτησα γιὰ νὰ δῶ δυὸ ἄντρες ποὺ ἔσπαζαν πέτρες στὸ δρόμο· οἱ πιὸ δλοκληρωμένες ἐνσαρκιώσεις τῆς ἀθλιότητος. Συνέλαβα ἀμέσως τὴν ἰδέα ἑνὸς πίνακα... Στὴ μιὰ πλευρὰ θρίσκεται ἓνας γέρος, κάπου ἐξορμήντα χρονῶν, σκυμένος πάνω στὴ δουλειά του, μὲ τὴ βαριὰ σηκωμένη στὸν ἄέρα, τὸ δέριμα του μαυρισμένο ἀπὸ τὸν ἥλιο, καὶ

στο κεφάλι του ένα ψάθινο καπέλο· τὸ χοντροφτιαγμένο παντελό-
νι του· εἶναι γεμάτο μπαλώματα· μέσα ἀπὸ τὰ χιλιοσπασμένα του
τσόχαρα κάτι σκισμένες κάλτσες ποὺ κάποτε θὰ ἦταν μπλέ ἄφη-
ναν νὰ φαίνονται οἱ φτέρνες του. Στὴν ἄλλη πλευρὰ στέκεται ἕ-
νας νεαρὸς μὲ σκονισμένο κεφάλι καὶ σκουῖρα χρώματα· ἡ πλάτη
καὶ τὰ μπράτσα του φαίνονται μέσα ἀπὸ τὶς τρύπες τοῦ βρώμικου
κουρελιασμένου πουκαμίσου του· ἕνα λουρί κρατάει τὰ ὑπολείματα
τοῦ παντελονιοῦ του, καὶ οἱ πέτσινες μπότες του, βουτηγμένες στὴ
λάσπη, εἶναι γεμάτες τεράστιες τρύπες. Ὁ γέρος γονατίζει, ὁ νεα-
ρὸς στέκεται πίσω του κρατώντας ἕνα καλάθι μὲ πέτρες. Ἄλμινο! Σὲ μιὰ δουλειὰ σὰν κι αὐτὴ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει καὶ τε-
λειώνει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο». (35) Ὁ Προυντὸν ἀποσαφήνισε ἀργό-
τερα αὐτὸ τὸ μήνυμα μὲ τρόπο ποὺ ἴσως νὰ μὴν ἐπιθυμοῦσε συνει-
δητὰ ὁ Κουρμπέ: «Οἱ «Λιθοθραύστες» σατιρίζουν τὸν βιομηχανι-
κό μας πολιτισμό, ποὺ ἀνακαλύπτει συνεχῶς θαυμάσιες μηχανές...
γιὰ... κάθε εἶδους ἐργασία... κι ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀπελευθερώ-
σει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν πιὸ ἀφόρητο μόχθο». (36) Γιὰ τὸν ἴδιο
τὸν Κουρμπέ ὅμως τὸ πολιτικὸ μήνυμα τοῦ ρεαλισμοῦ του ἦταν τυ-
χαῖο: «Ἀνακίνησα», εἶπε, «ὄχι σκόπιμα, ἀλλὰ ἀπλῶς ζωγραφί-
ζοντας αὐτὰ ποὺ εἶδα, ἐκεῖνο ποὺ αὐτοὶ (οἱ ἀντιδραστικοί)
ἀποκάλεσαν κοινωνικὸ ζήτημα». (37)

Κάπου - κάπου ὅμως ὁ Κουρμπέ ζωγράφιζε κι ἕναν «ἀνατρεπτι-
κό» πίνακα, ὅπως ἔλεγε· ὁ πιὸ γνωστὸς εἶναι ὁ ἀντικληρικὸς του
πίνακας ποὺ τιτλοφορεῖται «Ἐπιστροφή ἀπὸ τὴ σύσκεψη» —κά-
μποσοι μεθυσμένοι παπᾶδες ποὺ γυρίζουν ἀπὸ μιὰ συγκέντρωση—
ποὺ σοκάρισε τόσο πολὺ τοὺς καθολικοὺς, ὥστε ἕνα εὐλαβὲς τέκνο
τῆς ἐκκλησίας ἀγόρασε τὸν πίνακα καὶ τὸν κατέστρεψε. Ἡ ἐπα-
ναστατικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Κουρμπέ τὸν ὥθησε νὰ λάβει ἐνεργὸ
μέρος στὴν Κομμούνα τοῦ 1871. Ἐγίνε μέλος τῆς Κομμούνας
καὶ ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν πολιτικὴ της στὰ καλλιτεχνικὰ θέμα-
τα. Ἀναμείχθηκε στὴν ὑπόθεση τῆς καταστροφῆς τῆς Στήλης
Βαντόμ —ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἦταν μνημεῖο τοῦ βοναπαρτι-
κοῦ δεσποτισμοῦ καὶ милитарισμού— πράγμα ποὺ τοῦ χάσισε ἔξι
μῆνες στὴ φυλακὴ καὶ τὴν αὐτοεξορία του στὴν Ἑλβετία τὰ τε-
λευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προσπάθησε
νὰ ἀποφύγει τὶς συνέπειες μιᾶς δίκης, μὲ τὴν ὁποία καταδικάστη-

κε γὰ καταβάλει, αὐτὸς προσωπικά, τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἀποκατά-
σταση μνημείου.

Ὁ ἄσωτος μπρεμισμὸς τοῦ Κουρμπέ ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ ἰδα-
νικὸ τοῦ Προυντὸν γιὰ τὸν καλλιτέχνη, ποὺ πρέπει γὰ εἶναι ἴδιος
μ' ὅλους τοὺς ἄλλους πολίτες. (Πράγματι, ὁ κοινωνικὸς ἀντι-
κομφορμισμὸς τῶν καλλιτεχνῶν ἀποτελέσσει πάντοτε συνεχῆ δοκι-
μασία γιὰ τοὺς μεταρρυθμιστὲς ποὺ προσπαθοῦσαν γὰ τοὺς κάνουν
γὰ προσαρμοστοῦν σ' ἓνα πολιτικὸ σύστημα). Ὁ Τζέημς Γκυγιώμ,
ποὺ δὲν ἔχασε ποτὲ τὸ δασκαλίστικο ὕφος του, θυμόταν πῶς ὁ
Κουρμπέ, σ' ἓνα ἀναρχικὸ συνέδριο στὸ Ζυρά τὸ 1872, «αὐτὸς ὁ
καλοπροαίρετος κολοσσὸς μὲ τὸ παιδικὸ ὕφος κάθισε παρέα μὲ
δυὸ - τρεῖς φίλους ποὺ εἶχε φέρει μαζί του σ' ἓνα τραπέζι ποὺ
πολὺ γρήγορα γέμισε μπουκάλια· τραγουδοῦσε ὅλο τὸ βράδυ χωρὶς
γὰ τοῦ τὸ ζητήσῃ κανεῖς, μὲ τραχιά, χωριάτικη φωνή, μονότονα
δημοτικὰ τραγούδια τῆς Φράνς - Κοντέ, ποὺ τελικὰ μᾶς ἔκαναν
γὰ βαρεθοῦμε». (38) (Ὁ Γκυγιώμ δὲν ἦταν ὁ μόνος ποὺ δυσаре-
στήθηκε μὲ τὸ παράφωνο τραγούδι τοῦ Κουρμπέ· ὁ Μπερλιόζ ὑ-
πέφερε πολὺ ὅταν ὁ Κουρμπέ ἐτοίμαζε τὸ πορτραῖτο του). Ὅταν
πέθανε ὁ Κουρμπέ τὸ 1877 μιὰ ἀναρχικὴ ἐφημερίδα ἔγραψε μόνον
τὸ ἑξῆς: «Τὸ μεγαλύτερο προτέρημα τοῦ Κουρμπέ... εἶναι κατὰ
τὴ γνώμῃ μας τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν δημιούργησε μιὰ κλειστὴ scho-
λή στὸ ὄνομα τοῦ ρεαλισμοῦ. Οἱ μαθητὲς τοῦ Κουρμπέ δὲν τὸν
ἀντιγράφουν δουρικὰ καὶ δὲν τὸν μιμοῦνται· ἀναπτύσσουν τὸ ἔργο
του». (39)

Ὅσο κι ἂν ἀπολάμβανε τὴ σχέση του μὲ τὸν Προυντὸν καὶ τοὺς
δεσμοὺς ποὺ εἶχε ἡ τέχνη του μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Προυντὸν,
ὁ Κουρμπέ ἦταν ἀληθινὸς ἐπαναστάτης μόνον στὸν καλλιτεχνικὸ
τομέα. Ἐνῶ πίστευε πῶς ἡ τέχνη πρέπει γὰ ἔχει ἄμεση σχέση
μὲ τὸν κόσμον ὅπου ζεῖ ὁ ζωγράφος — «κατὰ τὴ γνώμῃ μου, ἡ
τέχνη καὶ τὸ ταλέντο γιὰ ἓναν καλλιτέχνη δὲν μπορεῖ γὰ εἶναι
παρὰ τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν προσωπικῶν ἱκανοτήτων
του στὶς ἰδέες καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐποχῆς ποὺ ζεῖ» (40) — ὁ
Κουρμπέ ἔκανε τὴ δική του ἐπανάσταση, καταστρέφοντας τίς καλ-
λιτεχνικὲς φόρμες τοῦ παρελθόντος. Ὅπως ἔγραψε ὁ ἴδιος γιὰ
ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς του πίνακες: «Ἡ Κηδεία στὸ Ὅρνάν»
ἦταν στὴν πραγματικότητά ἡ κηδεία τοῦ ρομαντισμοῦ... Μὲ τὴ

δική μου διατύπωση της άρνησης του ιδανικού και όλων δσων πηγάζουν από τὸ ιδανικό, έφτασα στη χειραφέτηση του ατόμου και τελικά στη δημοκρατία. 'Ο ρεαλισμός είναι βασικά δημοκρατική τέχνη». (41)

Είναι αλήθεια πώς οί έντελώς πεζοί αγρότες του Κουρμπέ, τὰ ζοφερά, αντιρομαντικά και καθόλου ιδεαλιστικά τοπία του προσφέρουν ένα όραμα για τὸν κόσμο πὸν είναι απόλυτα σύμφωνο με τὴν αναρχική φιλοσοφία· και οί ζωγράφοι τῆς επόμενης γενιᾶς πὸν συμπαθοῦσαν τὸν αναρχισμό —δ Πισαρό, δ Σερά, δ Σινιάκ— θὰ προσπαθοῦσαν κάτι ανάλογο. 'Απ' αὐτοὺς τοὺς ζωγράφους δ Καμίλλ Πισαρό ἦταν δραστήριο μέλος τοῦ αναρχικοῦ κινήματος. 'Εκτοπίστηκε μετὰ τὴν Κομμούνα και τὸ 1894 αναγκάστηκε νὰ καταφύγει στὸ Βέλγιο για νὰ ἀποφύγει τὶς διώξεις πὸν γίνονταν ἐκτεταμένα ἐναντίον τῶν αναρχικῶν μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνό. (42) 'Ορισμένες ἀπὸ τὶς λιθογραφίες του, ὅπως «Οί ἐκφορτώτριες ξύλων» και «Οί ἄστεγοι», φτιάχτηκαν για ἀναρχικά περιοδικὰ και φιλοτέχνησε τὸ ἐξώφυλλο μιᾶς μπροσούρας τοῦ Κροπότκιν. 'Ήταν φίλος τοῦ αναρχικοῦ ἐκδότη και δημοσιολόγου Ζάν Γκράθ, και εἶχε διαβάσει πάρα πολλὰ βιβλία πολιτικῆς θεωρίας, ἀπὸ Μάρξ μέχρι Κροπότκιν. 'Η στάση του ἀπέναντι στὸν τελευταῖο ἐκφράζεται μ' ἓνα γράμμα πὸν ἔγραψε τὸ 1892: «Μόλις διάβασα τὸ βιβλίο τοῦ Κροπότκιν («'Η κατάκτηση τοῦ φωμιού»). Πρέπει νὰ ὁμολογήσω πὸς ἂν δὲν εἶναι οὐτοπικό, ὅπως δὴποτε εἶναι ἓνα πολὺ ὁμορφο ὄνειρο. Κι ἐφόσον ἔχουμε δεῖς πολλές οὐτοπίες νὰ γίνονται πραγματικότητες, τίποτα δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ πιστεύουμε ὅτι κι αὐτὸ τὸ ὄνειρο θὰ πραγματοποιηθεῖ κάποτε, ἐκτὸς κι ἂν καταρεύσει ἡ ἀνθρωπότητα και ἐπιστρέψει στὴν ἀπόλυτη βαρβαρότητα». (43)

'Όταν τὸ 1894 ἔπεσε στὰ χέρια τῆς ἀστυνομίας τοῦ Παρισιοῦ ὁ κατάλογος συνδρομητῶν τῆς La Révolte, τῆς ἐφημερίδας τοῦ Ζάν Γκράθ πὸν τὴν ἔδγαζε πρὶν δ Κροπότκιν, περιεῖχε ὀνόματα ἐντυπωσιακὰ ὅπως τοῦ 'Αλφόνς Ντωντέ, τοῦ 'Ανατόλ Φράνς, τοῦ Στεφάν Μιλλαρμέ και τοῦ Λεκὸν γτε Λίλ, καθὼς και καλλιτεχνῶν και συγγραφέων πὸν ἦταν πρὸ ἅμμεσα συνδεδεμένοι με τὸ αναρχικὸ κίνημα, ὅπως δ Σινιάκ, δ Μαξιμιλιέν Λύς, δ Καμίλλ Πισαρό και δ 'Οκτάβ Μιρμπώ. 'Ελάχιστοι ὅμως ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες πὸν

ἤξεραν τὸν Ζὰν Γκράδ ἢ ποὺ ἦταν συνδρομητὲς τῆς *La Révolte*, ἔκαναν τὸν κόπο νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τους. Γι' αὐτούς, ὁ ἀναρχισμὸς ἦταν ἀπλῶς τὸ φυσικὸ πιστεῦμα τῶν καλλιτεχνῶν ποὺ θεωροῦσαν ὅτι ἀνῆκαν, ἀπὸ αἰσθητικὴ ἀποψη, στὴν πρωτοπορία κι ἐπομένως ἦταν ἀμετάκλητα ἀντίθετοι μὲ τὴν ἀστική κοινωνία, ποὺ τοὺς γελοιοποιοῦσε καὶ ἀρνιόταν νὰ ἀγοράσει τὰ ἔργα τους καὶ ταυτόχρονα ἀρνιόταν σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συμπολίτες τους ἕναν ἀξιοπρεπῆ τρόπο ζωῆς. «Καθετὶ τὸ καινούργιο», ἔγραφε ὁ κριτικὸς Φελίξ Φανεδν σ' ἕνα ἄρθρο τοῦ γιὰ τὸν Πισαρό, «γιὰ νὰ γίνεῖ δεκτὸ πρέπει νὰ πεθάνουν πολλοὶ γερογίθιοι. Εἶναι πόθος μας νὰ γίνεῖ κάτι τέτοιο ὅσο τὸ δυνατό γρηγορότερα». (44) Οἱ περισσότεροι καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ἦταν πολὺ ἀπασχολημένοι μὲ τὶς δικές τους αἰσθητικὲς ἀνακαλύψεις καὶ τοὺς πειραματισμοὺς τους γιὰ νὰ ἐνδιαφερθοῦν περισσότερο γιὰ τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες. Ὁ Μαλλαρμέ, παρόλο ποὺ ἀπάντησε, ὅταν ζήτησαν τὴ γνώμη τοῦ γιὰ τὴν τρομοκρατία, ὅτι «δὲν μποροῦσε νὰ συζητήσει τὶς πράξεις αὐτῶν τῶν ἀγίων», ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δικοῦ του ἐσωτερικοῦ, συμβολιστικοῦ ποιητικοῦ κόσμου. Ἀκόμα καὶ ὁ Σερὰ, ὁ πιὸ συνευθετὸς θεωρητικὸς τῶν μετα-ἱμπρεσσιονιστῶν ζωγράφων, παρόλο ποὺ ἀρκετοὶ πίνακές του ὅπως «Τὰ λουτρά στὴν Ἀνιέρ», μὲ τοὺς ἐργάτες κολυμβητὲς καὶ μὲ φόντο τὶς καμινάδες τῆς φάμπρικας, παρουσιάζουν τὴ διομηχανικὴ ζωὴ τῶν πόλεων, ἐνδιαφερόταν βασικὰ γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς θεωρίες γιὰ τὸ χρῶμα ποὺ, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ, θεμελιώναν μιὰ καινούρια βάση γιὰ τὴ ζωγραφικὴ, παρὰ γιὰ τὶς ἀναρχικὲς θεωρίες ποὺ θὰ θεμελιώναν μιὰ νέα κοινωνικὴ βάση ἢ τουλάχιστον θὰ πρόσφεραν νέο ὕλικὸ γιὰ τοὺς ζωγράφους.

Ἀκόμα καὶ ὁ Σινιάκ, ποὺ ἦταν περισσότερο πολιτικοποιημένος —καὶ ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Σερὰ ποὺ πέθανε τὸ 1891 στὰ 32 τοῦ χρόνια, ὅχι μόνο ἔζησε τὴν ἀναρχικὴ δεκαετία τοῦ 1890, ἀλλὰ ἐπέζησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ καταλήξει δραστήριος ὑποστηρικτὴς τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος— εἶχε ἀντιληφθεῖ ξεκάθαρα τὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἰδεολογία καὶ τὴν τέχνη. «Ὁ ἀναρχικὸς ζωγράφος», εἶπε σὲ μιὰ διάλεξή του τὸ 1902, «δὲν παρουσιάζει ἀναρχικοὺς πίνακες, ἀλλὰ, χωρὶς νὰ σκέφτεται τὸ χρῆμα, χωρὶς

νά ζητάει ανταμοιβή, αγωνίζεται με όλες του τις δυνάμεις, καταβάλλοντας προσωπικές προσπάθειες, ενάντια στις άστικές και κατεστημένες συμβάσεις... Το θέμα δὲν εἶναι τίποτα ἢ τουλάχιστον εἶναι ἀπλῶς ἓνα μέρος τοῦ ἔργου τέχνης, χωρὶς μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, τὸ χρῶμα, τὸ σχέδιο, τὴ σύνθεση... ὅταν τὸ μάτι εἶναι ἐξασκημένο, οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ δοῦν κάτι ἄλλο πέρα ἀπὸ τὸ θέμα τῶν πινάκων ζωγραφικῆς. "Ὅταν θὰ ὑπάρχει ἡ κοινωνία πὺ δνειρευόμαστε, ὁ ἐργάτης, ἔχοντας ἀπαλλαγχετὶ ἀπὸ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς πὺ τὸν ἀποκτηνώνουν, θὰ ἔχει χρόνο στὴ διάθεσή του γιὰ νὰ σκεφτεῖ καὶ νὰ μάθει. Θὰ ἐκτιμήσει τὶς διαφορὲς ιδιότητες τοῦ ἔργου τέχνης». (45) Μερικὲς φορές ὁ Σινιὰκ ἔφτιαξε πίνακες μὲ ἀλληγορικὴ σημασία ἢ ἔργα μὲ ἄμεσα προπαγανδιστικὰ μηνύματα, ἀλλὰ ἡ τέχνη του δὲν κυριαρχήθηκε ποτὲ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ. Παρόλη τὴ συμπάθειά του γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς, τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ἄλλοι μαθητὲς τοῦ Σερὰ πὺ συμμερίζονταν αὐτὲς τὶς ἀπόψεις—ὁ Λὺς ἢ ὁ Τεὸ εἰς Ρυσελμπέργκε—δὲν ἔκαναν ἀναρχικὴ τέχνη· τὸ ὕδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν πὺ φιλοσοφημένο καὶ στοχαστικὸ καλλιτέχνη πὺ συνδέθηκε μαζί τους, τὸν Καμίλ Πισαρό.

Οἱ διάφοροι ἀναρχικοὶ κριτικοὶ καὶ δημοσιογράφοι ἦταν ἐκεῖνοι πὺ ἔπεισαν πολλοὺς καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ὅτι ἡ ἐνστικτώδης ἐξέγερσή τους ἐνάντια στὴν ἀστικὴ κοινωνία καὶ ἡ συμπάθεια πὺ ἔδειχναν γιὰ τὰ δεινὰ τῶν φτωχῶν θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς ὠθήσει σὲ ἐνεργητικὴ ὑποστήριξη τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ὁ Φελίξ Φενεόν, λογουχάρη —ὁ κριτικὸς πὺ ἀναγνώρισε πρῶτος τὴ μεγαλοφυΐα καὶ τὴν πρωτοτυπία τοῦ Σερὰ καὶ δημιούργησε τὸν ὅρο «μετα-ἡμπρεσσιονισμός»— ἦταν δηλωμένος ἀναρχικός, παρόλη τὴν κομψευόμενη ἐμφάνισή του καὶ τὸ ἐπάγγελμά του: ἦταν κατώτερος δημόσιος ὑπάλληλος στὸ Ὑπουργεῖο Ἀμύνης. Συνδέθηκε μὲ ἀρκετὰ προσθευτικά, λογοτεχνικά καὶ καλλιτεχνικά περιοδικὰ, καί, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἀμύνης, ἔγινε βοηθὸς ἀρχισυντάκτη στὴ σημαντικότερη καλλιτεχνικὴ ἐπιθεώρηση τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, τὴ *Revue Blanche*. Ἐῖχε φίλους μὲ τοὺς συμβολιστὲς ποιητὲς Μαλλαρμέ καὶ Ζὺλ Λαφόργκ, καθὼς καὶ μὲ τὸν Βερλαῖν καὶ τοὺς μετα-ἡμπρεσσιονιστὲς ζωγράφους. Δὲν ἔκρυβε τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις του, καὶ ὅταν,

μετά τή δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνό, κατηγορήθηκαν τριάντα άτομα γιά σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας, ἦταν κι αὐτοῖς ἀνάμεσα στοὺς κατηγορούμενους. Φαίνεται πῶς διασκέδασε μέ τήν ὅλη υπόθεση: ὅταν τὸν ρώτησε ὁ δικαστής πῶς βρέθηκαν στὸ γραφεῖο τοῦ τὰ καψούλια, ἀπάντησε: «Ὁ πατέρας μου τὰ μάζεψε ἀπὸ τὸ δρόμο». «Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ βρίσκονται καψούλια στὸ δρόμο;» ρώτησε ὁ δικαστής. «Ὁ ἀξιωματικὸς τῆς ἀστυνομίας μέ ρώτησε γιατί δὲν τὰ πέταξα ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρο», ἀπάντησε ὁ Φενεόν. «Βλέπετε, μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς καψούλια στὸ δρόμο». (48) Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε σέ ποιὸ βαθμὸ ἦταν ἀληθινὸς ὁ συνωμοτικὸς ἀναρχισμὸς τοῦ Φενεόν καὶ σέ ποιὸ βαθμὸ ἦταν ἐκδήλωση ἐκκεντρισμοῦ τοῦ κόστισε ὅμως μιὰ καταδίκη σέ φυλάκιση καὶ τὴν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο. Ἕνας ἄλλος παρξιάνος ἀναρχικὸς συγγραφέας, ὁ Λωρὰν Ταιγιάντ, ποὺ εἶναι ὁ πατέρας τῆς περίφημης φράσης γιά τὴν τραμοκρατία —«Τὶ σημασία μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνας ἀκαθόριστος ἀνθρωπισμὸς, ἀρκεῖ νὰ εἶναι ὠραία ἢ χειρονομία»— ἦταν λιγότερο τυχερὸς κι ἔπεσε θύμα τῶν ἰδίων του τῶν πεποιθήσεων, γιατί ἔχασε τὸ μάντι τοῦ ἀπὸ μιὰ ἐκρηξή δόμδας στὸ ἐστιατόριο ποὺ ἔτρωγε.

Γενικά, ὅμως, γιά τοὺς καλλιτέχνες καὶ τοὺς συγγραφεῖς ὁ ἀναρχισμὸς ἀντιπροσώπευε μᾶλλον μιὰ γενικὴ στάση ζωῆς παρά μιὰ συγκεκριμένη θεωρία γιά τὴν κοινωνία, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ, σὰν τὸν Πισαρό, τὸν Σινιάκ καὶ τὸν Ὁκτάβ Μιρμπώ, συνδέονταν μέ τὸν Ζὰν Γκρόβ καὶ τὴν La Révolte ἢ ἐκείνους ποὺ, σὰν τὸν Στάϊνλεν, ἔγραφαν ἢ σκιτσάριζαν κάπου-κάπου γιά ἀναρχικὲς ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. Ἐνῶ ὀρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν γοητευτεῖ ἀπὸ τὴ μεγαλοφυΐα τῶν ἰδεῶν τοῦ Κροπότκιν καὶ ἀπὸ τὸ δράμα ἑνὸς κόσμου ὅπου οἱ ἄνθρωποι θὰ ζοῦν ἐντελῶς ἐλεύθερα μεταξύ τους, διάφοροι ἄλλοι ἐνθουσιάστηκαν μέ τὴν ἰδέα ὅτι δὲν θὰ ὑπάρχει κανένας περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ατόμου ἐκτὸς ἂν τὸ ἐπιβάλλει ἡ ἴδια ἡ φύση· εἶχαν παρασυρθεῖ ἀπὸ τὶς βίαιες χειρονομίες τῶν ἀναρχικῶν. Δίπλα στὸν κοινωνικὸ ἀναρχισμὸ τοῦ Κροπότκιν ἢ τοῦ Μαλατέστα καλλιέργησαν ἓναν ἄγριο, μποέμικο, ἀτομικιστικὸ ἀναρχισμὸ, ποὺ συχνὰ προκαλοῦσε ἀμνηχανία στοὺς πιὸ ἐποικοδομητικὸς καὶ φιλοσοφημένους ἀναρχικούς. Ὁ Μωρίς Μπαρρές, λογουχάρη, ἓνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότε-

ρους εκπρόσωπους μιᾶς λαμπρῆς γενιᾶς, στὰ μυθιστορήματα τῆς νεότητάς του ποὺ ἔχουν τὸ γενικὸ τίτλο «Ἡ λατρεία τοῦ Ἐγώ» καὶ συγκεκριμένα στὸ «Ὁ ἐχθρὸς τοῦ νόμου» (1892), παρουσιάζει τοὺς ἥρωές του νὰ ἐξετάζουν τὰ ἠθικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ τοὺς τρόπους ζωῆς ὡς πρὸς τὸ ἂν ἀποτελοῦν μέσα γιὰ τὴν καθολικὴ αὐτο-ἐκφρασὴ τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς συμβατικότητες ἢ τίς ἀνάγκες τῶν ἄλλων. Στὸ μυθιστόρημά του «Ὁ ἐχθρὸς τοῦ νόμου», οἱ πρωταγωνιστὲς —ἀφοῦ μελετοῦν Σαίην - Σιμόν, Φουριέ καὶ Μάρξ,—σὲ μιὰ σκηνὴ ποὺ διαδραματίζεται σὲ ἐργαστήρια ζωτομίας, γίνονται ἀναρχικοί, καὶ ἀποσύρονται στὴν ἐπαρχία γιὰ νὰ ζήσουν σ' ἓνα κλίμα ἐγωϊστικοῦ ἀλτρουϊσμοῦ: «Γι' αὐτοὺς, οἱ ἄλλοι ἑαυτοὶ ὑπάρχουν στὸν ἴδιο βαθμὸ ποὺ ὑπάρχει καὶ ὁ δικὸς τους ἑαυτός, ἔτσι ποὺ οἱ συνθήκες τῆς εὐτυχίας τῶν ἄλλων νὰ συνδυάζονται μὲ τίς συνθήκες τῆς δικῆς τους εὐτυχίας. Δὲν κόβουν τὰ λουλούδια ποὺ τοὺς ἀρέσει ἢ μυρωδιὰ τους ἂν θὰ ὑπέφεραν, θὰ μείωνε τὴν εὐχαρίστησή τους ἢ ἐκλεπτυσμένη εὐαισθησία τους καταπνίγει κάθε ἀνηθικότητα». (47) Παρόλο ποὺ ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ἐκφρασῆς τοῦ ἑαυτοῦ ἦταν ἓνας τρόπος γιὰ τὴ θεμελίωσι μιᾶς «ἠθικῆς χωρὶς ὑποχρέωσι ἢ ἐπικύρωσι», διέφερε πολὺ ἀπὸ τὴ μέθοδο τοῦ Κροπότκιν καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Ὅπως τόνισε ὁ Ζάν Γκράβ ὅταν ἔγραφε γιὰ τὸν «Ἐχθρὸ τοῦ νόμου»: «Ὁ ἀναρχισμὸς ποὺ παρουσιάζεται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶναι ἀπλῶς ἓνας ἀναρχισμὸς γιὰ ἑκατομμυριοῦς. Γιὰ νὰ ἀπελευθερωθεῖ κάποιος ἀπὸ τοὺς νόμους πρέπει νὰ ἔχει εἰσόδημα 100.000 φράγκα ἢ νὰ παντρευτεῖ μιὰ γυναίκα ποὺ νὰ ἔχει τέτοιο εἰσόδημα... Παρόλα αὐτὰ πρόκειται γιὰ βιβλίο ποὺ ἀξιζει τὸν κόπο νὰ τὸ διαβάσει κανεὶς, γιατί παρουσιάζει τὸ ἄτομο ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ μοναδικὸ ρυθμιστὴ τῆς εὐτυχίας του». (48)

Στὸν παριζιάνικο κόσμον τῶν διανοουμένων ποὺ εἶχαν ἤδη γνωρίσει τίς ἀντιλήψεις γιὰ μιὰ ἠθικὴ χωρὶς ὑποχρέωσι ἢ ἐπικύρωσι καὶ ἦταν πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ατόμου ἐνάντια στοὺς περιορισμοὺς τῆς κοινωνίας, ἐμφανίστηκαν οἱ θεωρίες τοῦ Νίτσε. Τὰ ἔργα του ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν μεταφρασμένα στὰ Γαλλικά στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ἂν καὶ πολλοὶ διαφωνοῦσαν ἴσως γιὰ τὴ σημασία τοῦ μηνύματός του, ὁ

Νίτσε ἀμφισβητοῦσε πάντως κραυγαλέα τὴν ἀστική συμβατικότητα καὶ ἐνθάρρυνε τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος ἀνάλογα μὲ τὲς δυνατότητές της, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ διαίολητα πού θα μποροῦσε νὰ σημαίνει κάτι τέτοιο. Ὁ Νίτσε ἦταν κι αὐτὸς ἀρκετὰ ἀσυνεπῆς συγγραφέας γιὰ νὰ μπορέσει νὰ προσφέρει κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο ζωῆς, ἀλλὰ ἡ ἀποφῆ του γιὰ τὴν «ἀντιστροφή ὅλων τῶν ἀξιών», ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι «ὁ θεὸς εἶναι νεκρὸς» καὶ ἡ συμβουλή του «Πρέπει νὰ γίνεις αὐτὸς πού εἶσαι», ὅλα αὐτὰ ἐνθάρρυναν ὅποιονδῆποτε ἤθελε νὰ διακόψει τὲς σχέσεις του μὲ τὲς σύγχρονες ἠθικές, αἰσθητικές ἢ πολιτικές ἀξίες. Σύμφωνα μὲ τὴν "Ἐμμη Γκόλντμαν: «Ὁ Νίτσε δὲν ἦταν κοινωνικὸς θεωρητικὸς, ἀλλὰ ποιητὴς καὶ καινοτόμος. Δὲν ἦταν ἀριστοκράτης οὔτε στὴν καταγωγή οὔτε στὴν οἰκονομική του ὑπόσταση· ἦταν ὁμοῦς ἀριστοκράτης τοῦ πνεύματος. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη λοιπὸν ὁ Νίτσε ἦταν ἀναρχικὸς καὶ ὅλοι οἱ γνήσιοι ἀναρχικοὶ ἦταν ἀριστοκράτες». (48)

Μερικοὶ διαγινόμενοι, πρὸς τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ τωρινοῦ, πού γνώριζαν ἤδη τὲς ἀπόψεις τοῦ Νίτσε μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, ἀνακάλυψαν ἕναν ἄλλο Γερμανὸ συγγραφέα, γιὰ τὸν ὁποῖο πίστευαν πῶς πρόσφερε τὴ φιλοσοφική, δάση γιὰ τὴ θεωρία τοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἦταν ὁ Μάξ Στίρνερ.

Στίρνερ ἦταν τὸ ψευδώνυμο ἑνὸς ζοφεροῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου, πρῶην καθηγητῆ σὲ μιὰ σχολὴ θηλέων, πού θρῖσκόταν στὸ περιθώριο τῶν χειρκελιανῶν κύκλων. Τὸ βασικό του ἔργο «Ὁ Μοναδικὸς καὶ ἡ Ἰδιοκτησία του» ἐκδόθηκε τὸ 1845 καὶ προκάλεσε ἐλάχιστο ἐνδιαφέρον, ἂν καὶ ὁ Μπακούνιν γνώριζε τὲς ιδέες του. Τὸ ἔργο του ὁμοῦς ἀποκαλύφθηκε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ στὸν γερμανόφωνο κόσμον στὴ δεκαετία τοῦ 1890. Ἦταν γνωστὸ στὸν Δανὸ κριτικὸ Μπραντές, καθὼς καὶ στὸν Ἴψεν, καὶ ἀποσπάσματα τῆς γαλλικῆς του μετάφρασης δημοσιεύτηκαν στὴ Revue Blanche τὸ 1900. Ὁ Στίρνερ μὲ βλασανιστικὸ, ζοφερό, ἐπαναληπτικὸ καὶ ἀφοριστικὸ ὕφος κήρυττε τὸν πόλεμον ἐνάντια στὴν κοινωνία καὶ ἐνάντια σὲ ὁλόκληρὴ τὴ φιλοσοφία τοῦ παρελθόντος. Ὁ ἄμεσος στόχος του ἦταν ἡ χειρκελιανὴ πεποίθηση ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ὁ κινήτηριος παράγοντας τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης, καὶ ἰδιαίτερα

ὁ θρησκευτικὸς χεγκελιανισμὸς τοῦ Φόϋερμπαχ· γενικὰ ὁμῶς ἐπιτέθηκε ἐνάντια στὴν ἠθικὴ διδασκαλία τόσο τοῦ χριστιανισμοῦ ὅσο καὶ τοῦ Κάντ. «Τὸ θεῖο εἶναι ὑπόθεση τοῦ θεοῦ· τὸ ἀνθρώπινο εἶναι ὑπόθεση τῆς «ἀνθρωπότητας». Δικὴ μου δουλειὰ δὲν εἶναι οὔτε τὸ θεῖο, οὔτε τὸ ἀνθρώπινο, δὲν εἶναι ὅ,τι εἶναι Ἀληθινὸ, Καλὸ, Δίκαιο, Ἐλεύθερο, κλπ., ἀλλὰ μόνο ὅ,τι εἶναι δικό μου, καὶ δὲν εἶναι κάτι γενικό, ἀλλὰ κάτι ἀτομικὸ (Einzig) μιὰ καὶ εἶμαι ἄτομο. Γιὰ μένα τίποτα δὲν εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου». (50) Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ τοῦ μήνυμα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται μὲ διάφορες μορφές σὲ κάθε σελίδα του καὶ συνοψίζεται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο: «Κατέχω τὴν ἴδια μου τὴ δύναμη ὅταν ἔχω συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου σὰν ἀτόμου. Στὸ ἄτομο ἀκόμα καὶ ὁ ἰδιοκτήτης (Eigner) ἐπιστρέφει στὴ δημιουργικὴ μηδαμινότητα ἀπὸ τὴν ὁποία γεννήθηκε. Κάθε ὃν ποὺ εἶναι ἀνώτερό μου, θεὸς ἢ ἄνθρωπος, ἐξασθενεῖ τὴν αἴσθησιν τῆς ἀτομικότητάς μου, καὶ χλωμιάζει μόνο μπροστὰ στὸν ἥλιο τῆς συνείδησός μου. Ἄν ἐμπιστευτῶ τὸν ἑαυτό μου, τὸ μοναδικὸ ἄτομο (den Einzigen), τότε αὐτὴ ἡ ἐμπιστοσύνη βασίζεται στὸν περαστικὸ θνητὸ δημιουργό της ποὺ κι αὐτὸς ἐξαφανίζεται, καὶ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δάσισα τὴν ἐμπιστοσύνη μου στὸ τίποτα. (Ich habe meine Sache auf Nichts gestellt .) (51) Πρόκειται γιὰ μιὰ θεωρία ποὺ πλησιάζει πολὺ ὁρισμένες μορφές τοῦ μεταγενέστερου ὑπαρξισμοῦ.

Ὁ Στίρνερ δὲν ἦταν οὔτε πολὺ σημαντικὸς οὔτε καὶ πολὺ ἐνδιαφέρων στοχαστής, παρόλο ποὺ μπόρεσε μερικές φορές νὰ διατυπώσει καταπληκτικὲς φράσεις, ὅπως: «Ἕνας Πρῶσος ἀξιωματικὸς δῆλωσε κάποτε: Κάθε Πρῶσος κρύβει μέσα του ἕναν ἀστυφύλακα». Ἡ ἀκρότητα ὁμῶς τῶν ἀπόψεών του φαινόταν σὲ πολλοὺς νεαροὺς διαγοσούμενους ἢ πρὸ ὁλοκληρωμένη ἐκφραση ὧν τῶν ἀντισυμβατικῶν ἀξιών. Ὁ Μπενίτο Μουσσολίνι, ποὺ ἔταν ἦταν σοσιαλιστὴς συμπαθοῦσε ἀρκετὰ τὸν ἀναρχισμό, ἔγραψε τὸ 1912: «Ἄς ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὶς στοιχειώδεις δυνάμεις τοῦ ἀτόμου, γιατί δὲν ὑπάρχει καμιά ἄλλη ἀνθρώπινη πραγματικότητα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄτομο. Θὰ ὑποστηρίξουμε ὅλα ὅσα ἐξυμνοῦν καὶ ἐνισχύουν τὸ ἄτομο, ὅλα ὅσα τοῦ προσφέρουν μεγαλύτερη ἐλευθερία, μεγαλύτερη εὐημερία, μεγαλύτερη εὐρύτητα ζωῆς· θὰ καταπολεμήσουμε ὅλα ὅσα καταπιέζουν καὶ νεκρώνουν τὸ ἄτομο. Γιατί

νά μὴν ξαναγίνει τῆς μόδας ὁ Στίρνερ;» (52)

Ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς εἶχε ἐλάχιστη πολιτικὴ σπουδαιότητα καὶ συχνὰ προκαλοῦσε ἀμηχανία μὲ τὸν ἀκραῖο του σολισμὸ (αὐτοκρατία) καὶ τὴ βίαιη αὐτο-ἐκφρασὴ του στοὺς ἀναρχικοὺς ποὺ πίστευαν μᾶλλον στὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση παρὰ στὴν ἀπλὴ ἀπόριψη τῶν συμβατικῶν ἠθικῶν ἀξιών. Ἀποτέλεσε ὁμῶς σημαντικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ψυχολογικὴ διαμόρφωση πολλῶν ἐπαναστατῶν. Μέσα ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Νίτσε καὶ τοῦ Στίρνερ μπόρεσε νὰ ξεπεταχτεῖ ἓνας αὐτοδημιουργητὸς ὑπεράνθρωπος ὅπως ὁ Μουσσολίνι· μπόρεσε νὰ ἀντλήσει δύναμη ἢ τολμηρὴ ἐπίθεση τῶν φουτουριστῶν ἐνάντια στὸ παρελθόν. Ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς μπόρεσε πάλι νὰ δημιουργήσῃ, στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μιὰ παραλλαγὴ τῆς γενιᾶς «μπήτ» (beat) τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 — μορφὲς σὰν τὸν γενειοφόρο, κουρελιάρη καὶ παθιασμένο ἄντρα ποὺ ἄκουγε στὸ ὄνομα «Ἐλευθερία» καὶ ξεκίνησε στὸ Παρίσι ἓνα ἐβδομαδιαῖο ἔγτυπο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Ἀναρχία» καὶ μιὰ σειρὰ «λαϊκῶν συζητήσεων» γιὰ νὰ προπαγανδίσῃ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Μπόρεσε νὰ συναρπάσῃ τὴ φαντασία τῶν συγγραφέων, ἔτσι ποὺ κάποιες ἰδέες ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν στὸν «Πέερ Γκύντ» τοῦ Ἴφεν καθὼς καὶ σὲ μεταγενέστερα ἔργα ὅπως «Ὁ ἀνῆθικος» τοῦ Ζίντ καὶ στὴν «πράξη γενναιοδωρίας» τοῦ Λαφκάντιο στὶς «Σπηλιές τοῦ Βατικανοῦ». Μπόρεσε νὰ ὠθήσῃ τοὺς ἀνθρώπους νὰ ζήσουν σὲ ἐλεύθερες κοινότητες — ποὺ οἱ περισσότερες διάρκεισαν πολὺ λίγο καὶ καταδικάστηκαν ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικοὺς στοχαστές, ὅπως ἀπὸ τὸν Ἐλιζέ Ρεκλύ, ποὺ ἔγραψε: «Δὲν πρέπει νὰ κλειστοῦμε στὸν ἑαυτὸ μας σὲ καμιά περίπτωσιν· πρέπει νὰ παραμείνουμε στὸν τεράστιο κόσμον γιὰ νὰ δεχτοῦμε ὅλες τὶς ἐντυπώσεις του, γιὰ νὰ συμμετάσχουμε σ' ὅλες τὶς περιπέτειές του καὶ νὰ δεχτοῦμε ὅλες τὶς ὁδηγίες του». (53)

Ἵπῃρχε καὶ ἓνας νεαρὸς Ρῶσος ἐμιγκρὲς ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Βίκτωρ Σέρζ καὶ ἔγινε ἀργότερα πετυχημένος συγγραφέας καὶ μέλος τῆς Ἀριστερῆς Ἀντιπολίτευσης στὴ Ρωσία, παρόλο ποὺ φυλακίστηκε τὸ 1930 ἀπὸ τοὺς σταλινικοὺς καὶ τελικὰ κατάφερε νὰ ξεφύγῃ. Τὴν ἐποχὴ ποὺ σύχναζε στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους τοῦ Παρισιοῦ καὶ τῶν Βρυξελλῶν, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα,

ἐπισκέφτηκε μιὰ ἀναρχική κοινότητα πού εἶχε ἰδρύσει ὁ Φορτυνέ Ἀνρύ, ἀδελφὸς τοῦ Ἑμίλ Ἀνρύ, τοῦ γνωστοῦ τρομοκράτη. Ἡ ἀφήγηση τοῦ Σέρζ γιὰ τὶς διαφορετικὲς τάσεις πού ἐπικρατοῦσαν μετὰ τῶν ἀνθρώπων πού γνώρισε ἐκεῖ δείχνει πόσες πεποιθήσεις μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει ὁ χαρακτηρισμὸς «ἀναρχικός»: Ἀλητες, ἓνας μικρόσωμος Ἑλβετὸς σοδατζῆς μὲ ἐκπληκτικὴ ἐξυπνάδα, ἓνας ξανθὸς Ρῶσος ἀξιωματικὸς μὲ εὐγενικὴ ὄψη πού ἦταν τολστοϊκὸς ἀναρχικὸς καὶ εἶχε δραπετεύσει ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία μιᾶς ἐξέγερσης — ἓνα χρόνον ἀργότερα θὰ πέθαινε ἀπὸ πείνα στὸ δάσος τοῦ Φονταινεμπλώ... ὕστερα πάλι ἓνας καταπληκτικὸς χημικὸς πού ἦρθε ἀπὸ τὴν Ὁδησσὸ μέσω Μπουένος Ἀϊρες, ὅλοι αὐτοὶ βοήθησαν γιὰ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὰ μεγάλα προβλήματα. Ὁ ἀτομικιστὴς τυπογράφος: «Δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο ὁ ἑαυτὸς σου στὸν κόσμον· προσπάθησε νὰ μὴν εἶσαι οὔτε παλιάνθρωπος, ἀλλὰ οὔτε καὶ λαπὰς». Ὁ τολστοϊκός: «Ἄς γίνουμε καινούργιοι ἄνθρωποι, ἡ σωτηρία εἰσέρχεται μέσα μας». Ὁ Ἑλβετὸς σοδατζῆς: «Ἐντάξει, νὰ μὴν ξεχάσουμε ἅμως νὰ χρησιμοποιήσουμε τὶς γροθιές μας στὰ ἐργαστάσια». Ὁ χημικὸς, ἀφοῦ ἄκουγε πολλή ὥρα εἶπε μὲ τὴ ρωσο-ἰσπανικὴ προφορά του: «Ὅλα αὐτὰ εἶναι μποῦρδες στὸν κοινωνικὸ πόλεμον χρειάζομαστε καλὰ χημικὰ ἐργαστήρια». (54)

Ὁ ἀναρχισμὸς στὴ δεκαετία τοῦ 1890 δὲν ἦταν πολιτικὸ ἢ φιλοσοφικὸ κίνημα μὲ συνοχή. Μιὰ θεωρία πού μποροῦσε νὰ περιλαμβάνει τὸν Κροπότκιν καὶ τοὺς ἐξτρεμιστὲς ἀτομικιστὲς ὁπαδούς τοῦ Στίρνερ, ἕναν ἐγκληματία σὰν τὸν Ραβασόλ ἢ ἕναν μεγάλο καλλιτέχνη σὰν τὸ Καμίλ Πισαρό, μποέμ διανοούμενους καὶ σκληροτράχηλους ἐργατοπατέρες — αὐτὴ ἡ θεωρία χρωστοῦσε τὴν ἐπίδραση καὶ τὴ γοητεία τῆς στὸ γεγονὸς ἀκριβῶς ὅτι ἀγκάλιαζε τόσα πολλὰ ἀνόμοια ἄτομα καὶ τόσες διαφορετικὲς ἰδιοσυγκρασίες. Ἐφόσον ἅμως ἤθελε νὰ γίνῃ σοβαρὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ δύναμη στὸν 20ὸ αἰῶνα, ἦταν ἀπαραίτητες οἱ νέες μέθοδοι δράσης καὶ οἱ ἀναζωογονημένες ἰδέες. Στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα οἱ ἀναρχικοὶ θὰ γνωρίσουν τὴν ἀποτυχία ἄλλης μιᾶς ἐπανάστασης καὶ θὰ ἀκολουθήσουν νέα τακτικὴ θὰ ἀποδεχτοῦν ἀκόμα καὶ κάποια ἔγνοια ὀργάνωσης, ἐλπίζοντας νὰ πραγματοποιήσουν τὴ δική τους κοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Ἡ ἐπανάσταση ποὺ ἀπέτυχε

«Μᾶς ἔδειξαν πῶς δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἡ ἐπανάσταση.»

Κροπότκιν

Ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἀκαδημαϊκῆς, ἀν καὶ παθιασμένης, συζήτησης γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία, ἡ αὐξανόμενη δύναμη τῶν ἐργατικῶν πολιτικῶν κομμάτων στὴ Γερμανία, τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία, καθὼς καὶ ἡ μεταστροφή ποὺ προκάλεσαν οἱ συχνές πράξεις τρομοκρατίας, ὅλα αὐτὰ ἔδειχναν μιὰ τάση νὰ γίνουν ὁλοένα καὶ λιγότερο ἐπαναστάτες οἱ ἀναρχικοὶ διανοούμενοι· καὶ οἱ περισσότερες ὁμάδες τους ἔγιναν —ὅπως καὶ σήμερα οἱ ὁμάδες τῶν ἀφοσιωμένων ἀναρχικῶν στὸ Λονδίνο ἢ τὴ Νέα Ὑόρκη— μᾶλλον κέντρα ἀνορθόδοξων διαλογισμῶν παρά πυρῆνες ποὺ προετοίμαζαν τὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Ὅπως δήλωσε περιφρονητικὰ ὁ Λένιν τὸ 1918: «Οἱ περισσότεροι ἀναρχικοὶ σκέφτονται καὶ γράφουν γιὰ τὸ μέλλον χωρὶς νὰ καταλαβαίνουν τὸ παρόν. Αὐτὸ εἶναι ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπ' αὐτοὺς, ἐμᾶς τοὺς κομμουνιστές». ⁽¹⁾

Ἀργότερα ὁ Μαλατέστα θυμήθηκε πῶς τοῦ εἶχε πεῖ ὁ Κροπότκιν: «Ἀγαπητέ μου Ἑρρίκο, φοβᾶμαι ὅτι εἴμαστε μόνοι μας, ἐσὺ κι ἐγώ, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πεποίθησή μας ὅτι πλησιάζει ἡ ἐπανάσταση». ⁽²⁾ Πράγματι, ὀρισμένες φορές ἀμφέβαλε ἀκόμα καὶ ὁ Κροπότκιν, ἀλλὰ ὁ Μαλατέστα δὲν ἔχασε ποτὲ τὸν ἐπαναστατικὸ ἐνθουσιασμό του καὶ τὴ θερμὴ ἰδιοσυγκρασία του. «Μοῦ φαίνεται σήμερα», ἔγραφε τὸ 1906, «ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἀφέθηκαν νὰ κάνουν τὸ ἀντίθετο σφάλμα σὲ σχέση μὲ τὴς ὑπερβολές θίας. Τώρα μᾶλλον πρέπει νὰ ἀντιδράσουμε σὲ μιὰ συγκεκριμένη τάση συμβιβασμοῦ καὶ ἡσυχῆς ζωῆς ποὺ παρουσιάζεται στοὺς κύκλους μας. Τώρα εἶναι περισσότερο ἀπαραίτητο νὰ ξαναζωντανέψουμε τὴν ἐπαναστατικὴ φλόγα, τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας, τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν κίνδυνον». ⁽³⁾

Ὁ Μαλατέστα, ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1878 ποὺ εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἔζησε στὴν ἐξορία. Γιὰ πολὺ λίγο διάστημα πῆγε

στην Αίγυπτο για να επισκεφτεί Ιταλούς φίλους του, αλλά οι ιταλικές αρχές έκαναν διαδήματα για την απέλασή του και στη συνέχεια πήγε στο μεγάλο αναρχικό κέντρο εκείνης της εποχής, στη Γενεύη, όπου έγινε φίλος με τον Κροπότκιν και τον Έλιζα Ρεκλύ. Δεν τον άφησαν ήσυχο όμως και τον απέλασαν ύστερα από λίγους μήνες από το καντόνιο της Γενεύης. Για σύντομο διάστημα πήγε στη Ρουμανία και μετά στο Παρίσι, όπου μπόρεσε για λίγο να ασκήσει το επάγγελμά του (ήταν μηχανικός) μέχρι που η αστυνομία του έκανε τη ζωή δύσκολη. Το 1881 έφτασε στο Λονδίνο, που θα γινόταν το δημητήριο του για σαράντα περίπου χρόνια. Αλλά θποτε του δινόταν η ευκαιρία επέστρεφε στην 'Ιταλία' γύρισε πίσω στη Φλωρεντία και το 1885 είχε προβλήματα με την αστυνομία. Ύστερα πήγε στη Νότιο Αμερική και πέρασε τέσσερα χρόνια στην Αργεντινή, όπου διέδωσε τις αναρχικές ιδέες στους Ιταλούς μετανάστες και άφησε τη σφραγίδα του στο οργανωμένο εργατικό κίνημα που θα εμφανιζόταν αρκετά ζωντανό ακόμα και στον 20ό αιώνα. Το κύριο ενδιαφέρον του όμως ήταν συγκεντρωμένο στην επανάσταση στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην 'Ιταλία, και το 1889 επέστρεψε στο Λονδίνο, περιμένοντας την ευκαιρία κάποιας αλλαγής για να ξαναγυρίσει στην 'Ιταλία. Η αλλαγή φαίνεται πως παρουσιάστηκε το 1897, όταν οι κακές σοδειές και οι ανερχόμενες τιμές κατέληξαν σε αγροτικές εξεγέρσεις κι όταν φάνηκε πως κινδύνευε η συνταγματική κυδέρνηση εξαιτίας των απαιτήσεων για δραστικά μέτρα ενάντια στους αγρότες και τους ταραξίες. Στην πραγματικότητα ο Μαλατέστα δεν μπορούσε να παίξει κανένα ρόλο στους βιομηχανικούς και πολιτικούς αγώνες της 'Ιταλίας το 1898 και 1899, μια και είχε συλληφθεί στις αρχές του 1898. Είχε πάει στο λιμάνι της Αγκόνα όπου υπήρχε μια δραστήρια αναρχική ομάδα λιμενεργατών και αρκετά αναρχικά έντυπα,⁽⁴⁾ και έκανε ό,τι μπορούσε για να βοηθήσει την υπόθεση της αντιπολιτικής επανάστασης, αντιτιθέμενος σε εκείνους τους αναρχικούς, όπως τον Σαβέριο Μερλίνο, που πίστευαν ότι σε δύσκολες καταστάσεις οι αναρχικοί θα πρέπει να συμμετέχουν στις εκλογές για να βοηθήσουν τους φιλελεύθερους και τους σοσιαλδημοκράτες. Ο Μαλατέστα απάντησε σταθερά σ' αυτή την πρόταση την εποχή που ήταν στη φυλακή: «Σας παρα-

καλῶ νὰ μὴ χρησιμοποιεῖτε τὸ ὄνομά μου στὸν ἐκλογικὸ ἀγῶνα ποὺ διεξάγουν οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ ρεπουμπλικάνοι. Διαμαρτύρομαι ὅχι μόνο γιατί δὲν θὰ συμφωνοῦσα μὲ μιὰ τέτοια ἐνέργεια, ἀλλὰ καὶ γιατί σαφῶς θὰ τὴν ἀποδοκίμαζα». (5) Ὁ Μαλατέστα συνελήφθηκε ὕστερα ἀπὸ τὶς ταραχὲς τῆς Ἀγκόνα καὶ κατηγορήθηκε γιὰ «σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας» — κατηγορία ποὺ ὑπονοοῦσε ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν κοινοὶ ἐγκληματίες καὶ ποὺ προκάλεσε ὀργισμένες διαμαρτυρίες ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς ἀναρχικοὺς κύκλους. Τελικὰ ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του καταδικάστηκαν «ὡς ἀνήκοντες εἰς ἀνατρεπτικὴν ἐνωσιν»· ὁ Μαλατέστα καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση καὶ στάλθηκε στὸ νησί Λαμπεντούζα. Τὸ Μάιο τοῦ 1899, ὅμως, μιὰ νύχτα μὲ καταιγίδα, κατάφερε νὰ δραπετεύσει μὲ μιὰ βάρκα καὶ γύρισε στὸ Λονδίνο περνώντας ἀπὸ τὴ Μάλτα καὶ τὸ Γιβραλτάρ.

Ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε τὶς ΗΠΑ καὶ τὶς ἰσχυρὲς ἰταλικὲς καὶ ἰσπανικὲς ἀναρχικὲς ομάδες τοῦ Νιού Τζέρσεϋ, σκέφτηκε νὰ πάει στὴν Κούδα, πράγμα ποὺ ὅπως φαίνεται δὲν ἔκανε. Τὸν ἐπόμενο χρόνο βρισκόταν πάλι στὸ Λονδίνο, ἐξακολουθώντας νὰ περιμένει — ὅπως ὁ Ματσίι πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰῶνα — τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ πάρει τὴ θέση τοῦ στὴν ἰταλικὴ ἐπανάσταση. Σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὸ Λονδίνο, ἡ ἀγγλικὴ ἀστυνομία τὸν παρακολουθοῦσε στενά, ἰδιαίτερα μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ βασιλιά Οὐμβέρτου τὸ 1900 ἀπὸ ἕναν Ἰταλὸ, μέλος μιᾶς ἀναρχικῆς ομάδας ἀπὸ τὸ Πάτερσον τοῦ Νιού Τζέρσεϋ — πράξη καθαρῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση ποὺ ἔγινε ἀπὸ ἕναν παντρεμένο ἄντρα τριάντα χρονῶν ποὺ παρακινήθηκε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ ψυχρὴ καὶ φανατικὴ μαγία. Ἐξαιτίας τῶν ὑποψιῶν ποὺ εἶχε διαρκῶς ἡ ἀστυνομία τοῦ Λονδίνου, ὁ Μαλατέστα θεωρήθηκε ὅτι ἀναμείχθηκε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ ἐγκληματικὰ ἐπεισόδια τῆς Ἑδουαρδιανῆς Ἀγγλίας, στοὺς φόνους τοῦ Χάουντσαντίτς καὶ στὴν «Κατάληψη τῆς Σίντνεϋ Στρήτ».

Στις 16 Δεκεμβρίου 1910 ἡ ἀστυνομία κλήθηκε σ' ἕνα κοσμηματοπωλεῖο στὸ Χάουντσαντίτς στὸ Ἦσι Ἔντ τοῦ Λονδίνου. Μιὰ συμμορία διαρηκτῶν προσπάθησε νὰ μπεῖ μέσα στὸ μαγαζί ἀπὸ γαλαρία ποὺ ἀνοιξε ἀπὸ τὸ ἄδειο διπλανὸ σπίτι. Ὅταν ἔφτασε ἡ ἀστυνομία οἱ ληστὲς σκότωσαν τρεῖς ἀστυφύλακες καὶ ξέφυγαν,

παρόλο που ο ένας τους είχε τραυματιστεί. Ο τραυματισμένος μεταφέρθηκε στο σπίτι μιας κοπέλας που συμμετείχε τακτικά στις συγκεντρώσεις των αναρχικών ομάδων του "Ήστ Έντ κι εκεί πέθανε. Η κοπέλα συνελήφθηκε, αλλά δεν μίλησε: φαίνεται πως ήξερε ελάχιστα πράγματα για τους συμμορίτες, απλώς ότι τους έλεγαν Πήτερ ο Ζωγράφος και Φρίτς. Ανάμεσα στα εργαλεία που άφησαν στο άδειο σπίτι βρέθηκαν μια μπουκάλια δευγόνου και ένα καμινέτο· κοντά σ' αυτά βρέθηκε και μια κάρτα με το όνομα και τη διεύθυνση του Μαλατέστα. Εκείνο που είχε συμβεί, προφανώς, ήταν ότι κάποιος Μουρόμτρεβ, πριν μερικούς μήνες, είχε ζητήσει από τους αναρχικούς του "Ήστ Έντ να τον βοηθήσουν για να βρει δουλειά. Τον έστειλαν στον Μαλατέστα που εργαζόταν σαν μηχανικός· και ο Μαλατέστα του είχε δώσει την κάρτα του σαν σύσταση για να μπορέσει να αποκτήσει τα απαραίτητα εργαλεία, που τελικά θα τα χρησιμοποιούσε για τη διάρρηξη. Ο Μαλατέστα συνελήφθηκε άμέσως, και παρόλο που αποδείχτηκε η άθωότητά του, η προσοχή των μεγάλων έφημερίδων στράφηκε προς την έντυπωσιακή ιστορία των επικίνδυνων ξένων εγκληματιών - αναρχικών του Λονδίνου. Η υπόθεση Χάουντοντς είχε ακόμα πιο δραματική συνέχεια. Οι δολοφόνοι ταμπουρώθηκαν σ' ένα σπίτι της Σίντνεϋ Στρήτ στο Στέπνεϋ, και τα δύο τελευταία μέλη της συμμορίας σκοτώθηκαν τελικά μόνο αφού κλήθηκαν στρατεύματα και αφού ο ύπουργός των Έσωτερικών, ο Ούιנסτον Τσώρτσιλ, επέδλεψε προσωπικά την όλη επιχείρηση.

Παρόλο που η υπόθεση αυτή μπορούσε να καταλήξει σε γενική καταδίωξη των αναρχικών — πράγμα που είχε γίνει με τις δόμνες του Σικάγο και τη δολοφονία του προέδρου ΜακΚίνλεϋ — τελικά βοήθησε να τονιστεί η άθωότητα των αναρχικών του Λονδίνου. Μια απόπειρα για την απέλαση του Μαλατέστα που έγινε ένα χρόνο αργότερα απέτυχε παταγωδώς και παρέμειναν αγνώχλητοι και οι άλλοι αναρχικοί του Λονδίνου. Ο Ρούντολφ Ρόκερ,* ένας Γερμανός αναρχικός, που (αν και δεν ήταν Έδρατος) αφιέ-

* Ο Ρούντολφ Ρόκερ ήταν χαρακτηριστικός αναρχικός, γιατί πρότιμησε να διωχτεί από την "Υπηρεσία Μεταναστεύσεως των ΗΠΑ, παρά να άνεχτεί τη γαμήλια τελετή με τη γυναίκα που ήξερε μαζί της πιστά και άφοσιωμένα για πολύ μεγάλο διάστημα της ζωής του. (Σ.τ.Σ.).

ρωσε πολλά χρόνια κοινωνικού έργου για τους Έβραίους στα εργαστήρια των ραπτών του "Ήστ Έντ, θυμόταν την κάθοδο των δημοσιογράφων στη λέσχη του μετά την υπόθεση της Σίντνεϋ Στρήτ, και άφηγήθηκε την κάπως απογοητευμένη αντίδραση ενός απ' αυτούς, του Φίλιπ Γκίμπς, που έγραφε στην έφημερίδα «Γκράφικ»: «Κάθησα λοιπόν, έγω, ένας απομονωμένος Άγγλος, ανάμεσα σ' όλους αυτούς τους ξένους αναρχικούς, παραπάνω από μια ώρα, και δεν έγινε τίποτα άλλο εκτός από φιλικούς χαιρετισμούς, χειραψίες, φλύαρες συζητήσεις με χαμηλή φωνή και σε ξένη γλώσσα... Δεν έπαθα τίποτα απολύτως. Μπορούσα να γελάσω τώρα με τους φόβους μου. Αυτοί οι ξένοι αναρχικοί ήταν τόσο ήμεροι όσο και οι λαγοί. Είμαι πεπεισμένος πως δεν δρισκόταν ούτε ένα περίστροφο εκεί πέρα. Κι όμως, φέρνοντας στη μνήμη μου τις συζητήσεις που άκουσα, είμαι δέδαιος πως αυτή ή διανοούμενη αναρχία, αυτή ή φιλοσοφία της επανάστασης, είναι περισσότερο επικίνδυνη από τα πιστόλια και τη νιτρογλυκερίνη. Γιατί από τούτη την αναρχική λέσχη στο "Ήστ Έντ προέρχονται οι ιδέες». (6) Τουλάχιστον, όμως, ένας ξένος επαναστάτης ήταν ένθουσιασμένος με τα κατορθώματα του Πήτερ του Ζωγράφου και με την αναρχική του σπουδαιότητα. 'Ο Μπενίτο Μουσσολίνι έγραφε πως ο Πήτερ και οι σύντροφοί του ήταν «αναρχικοί με την κλασική έννοια του όρου. Έχθροι της εργασίας, είχαν το θάρρος να το διακηρύξουν μια και καλή, γιατί ή χειρωνακτική εργασία αποκτηνώνει και εξευτελίζει τον άνθρωπο, έχθροι της ιδιοκτησίας, που έπισφραγίζει τη διαφορά ανάμεσα στο ένα άτομο και στο άλλο, έχθροι της ζωής, αλλά πάνω απ' όλα, έχθροι, άρνητές, καταστροφείς της κοινωνίας». (7)

Ο Μαλατέστα έκανε άλλη μια προσπάθεια να αναμειχθεί σε μια άληθινά επαναστατική ατμόσφαιρα στην Ίταλία — ατμόσφαιρα στην οποία συνέβαλε και ο Μουσσολίνι σαν άριστερός σοσιαλιστής, εκδότης και άγκιτάτορας που δεν αντιπαθούσε τις μεθόδους των αναρχικών. Το 1913 ο Μαλατέστα ξαναγύρισε στην Άνκόνα και πήρε ενεργό μέρος στην αντικληρική και αντικοινοβουλευτική έκστρατεία που όργάνωσαν οι αναρχικοί. Στην περίφημη «Κόκκινη Βδομάδα» του Ίουνίου 1914 ξέσπασαν πολλές διαδηλώσεις στην κεντρική Ίταλία που κατέληξαν σε μια άρκετά ισχυ-

ρή γενική άπεργία. Οί άναρχικοί προσπάθησαν νά κάνουν αυτό τὸ κίνημα πραγματικά επαναστατικό σύμφωνα με τίς πεποιθήσεις τους. Ὁ Μαλατέστα θυμόταν ὅτι, μετὰ τή δολοφονία δύο νεαρῶν ἀπὸ τήν άστυνομία τῆς Ἀγκόνα, «ἡ άπεργία τῶν τροχιοδρομικῶν παρέλυσε τήν κυκλοφορία, ὅλα τὰ μαγαζιά ἦταν κλειστά καί ἡ γενική άπεργία ἔγινε πραγματικότητα χωρίς νά χρειαστεῖ καμιὰ συζήτηση ἢ νά κηρυχθεῖ. Τίς ἐπόμενες μέρες ἡ Ἀγκόνα βρισκόταν σέ κατάσταση πολιτικῆς ἐξέγερσης. Τὰ ὁπλοστάσια λεηλατήθηκαν, τὰ σιτηρά ἐπιτάχτηκαν, καί δημιουργήθηκε μιὰ στοιχειώδης ὀργάνωση γιά τήν προμήθεια τῶν ἀναγκαίων ἀγαθῶν. Ἡ πόλη ἦταν γεμάτη φαντάρους, πολεμικά πλοῖα βρίσκονταν μέσα στὸ λιμάνι, οἱ ἀρχές ἔστειλαν ἰσχυρές δυνάμεις, ἀλλὰ δέν διέταξαν τήν καταστολή τῆς ἐξέγερσης, πιθανότατα γιὰτὶ δέν ἦταν βέβαιες κατὰ πόσο μποροῦσαν νά στηριχτοῦν στήν ὕπακοή τῶν φαντάρων καί τῶν ναυτῶν. Πράγματι, οἱ φαντάροι καί οἱ ναῦτες συναδελφώθηκαν μετὰ τὸ λαό: οἱ γυναῖκες, οἱ ἀσύγκριτες γυναῖκες τῆς Ἀγκόνα, ἀγκάλιασαν τοὺς φαντάρους, τοὺς ἔδωσαν κρασί καί τσιγάρα καί τοὺς ἐξόρκισαν νά ἐνωθοῦν μετὰ τὸ λαό...»⁽⁸⁾ Παρόλο πὺ τὸ κίνημα ἀπλώθηκε, κι ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς άναρχικοὺς ὑπῆρχαν κι ἄλλοι —οἱ σοσιαλιστές, ἀκόμα καί οἱ φιλελεύθεροι ρεπουμπλικάνοι — πὺ φαίνονταν ἔτοιμοι γιά ἐξέγερση, ἡ Γενική Συνομοσπονδία Ἐργασίας, πὺ ἔλεγχε τὰ περισσότερα ἐργατικά σνδικάτα, σταμάτησε τήν άπεργία καί τὸ κίνημα πολὺ γρήγορα κατέρεψε. Ἦταν ἓνα δείγμα τοῦ ἐλάχιστου ἐλέγχου πὺ εἶχαν οἱ άναρχικοὶ στὸ ἐργατικό κίνημα, στήν Ἰταλία τουλάχιστον, καί τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πραγματικότητα τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀπείχε πολὺ ἀπὸ τὰ επαναστατικά ὄνειρα τῆς νεότητος τοῦ Μαλατέστα.

Ὁ Μαλατέστα γύρισε λυπημένος στὸ Λονδίνο. Διαφώνησε μετὰ τὸν Κροπότκιν γιά τὸ θέμα τῆς ὑποστήριξης τοῦ πολέμου καί παρέμεινε ἡ φωνή τῆς άναρχικῆς συνείδησης πὺ διακήρυχνε συνεχῶς ὅτι — παραθέτουμε τὸν τίτλο ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἄρθρα πὺ ἔγραψε στήν Ἀγγλία τὸ 1914 — «Οἱ άναρχικοὶ ἔχουν ξεχάσει τίς βασικές ἀρχές τους». Μετὰ τὸν πόλεμο, στὸ τέλος τοῦ 1919, γύρισε τελικά στήν Ἰταλία καί ἀσχολήθηκε μετὰ ἀναγνωμένο ἐνθουσιασμό μετὰ τήν κοινωνική, πολιτική καί βιομηχανική ἀναταραχή τῆς περιόδου αὐτῆς πὺ ἔληξε μετὰ τήν πορεία τοῦ Μουσσολίνι στή Ρώμη.

Ὁ Μαλατέστα, παρόλο τὸ ἐπαναστατικὸ τοῦ κύρος καὶ τὴν ἀδιάφθορη τιμιότητα καὶ ζεστὴ ἀνθρωπιά του, δὲν μπορούσε πιά νὰ ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὰ γεγονότα. Ἀρνήθηκε νὰ ὑποστηρίξει ὁποιαδήποτε πολιτικὴ καὶ κοινοβουλευτικὴ δραστηριότητα· ταυτόχρονα εἶχε σοβαρὲς ἀμφιβολίες ἂν ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ συνδικάτα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης, γιατί πίστευε πὺς τὰ συνδικάτα ἀπαιτοῦσαν κάποια ὀργάνωση καί, πάλι ἀπ' ὅλα, τὴν ὑπαρξὴ μόνιμων ὑπαλλήλων, πράγμα ποὺ δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἀποδεχτεῖ οἱ ἀναρχικὲς του πεποιθήσεις. Ὑστερα ἀπὸ κάποιες δυσκολίες μὲ τὴν κυβέρνηση καθὼς καὶ μὲ τοὺς Γάλλους —ποὺ δὲν τοῦ ἔδωσαν ἄδεια νὰ διασχίσει τὴ Γαλλία, γιατί εἶχε ἀπελαθεῖ γιὰ πολιτικοὺς λόγους πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια— ὁ Μαλατέστα γύρισε θριαμβευτικὰ στὴν Ἰταλία. (Λέγεται πὺς οἱ ναυτικοὶ τῆς Γένοδας σταμάτησαν τὴ δουλειὰ καὶ ὅτι οἱ σειρήνες ὅλων τῶν πλοίων ἤχησαν πρὸς τιμὴν του). Ἀλλὰ τὰ γερατεῖά του πέρασαν μέσα στὴ σκοτεινιά καὶ τὴν ἀπογοήτευση, παρόλο ποὺ τὸ κουράγιο του καὶ τὸ πνεῦμα του δὲν πτοήθηκαν.

Τὸ 1921 ὁ Μαλατέστα φυλακίστηκε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν κυβέρνηση· αὐτὸς καὶ οἱ σύντροφοί του ἔκαναν ἀπεργία πείνας, διαμαρτυρόμενοι γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς δίκης τους. Ἀπελευθερώθηκε τελικὰ περίπου δυὸ μῆνες πρὶν ἀνέλθουν στὴν ἐξουσία οἱ φασίστες. Στὴν οὐσία δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ γέρο Μαλατέστα —πλησίαζε τὰ ἑβδομήντα— καὶ ἔζησε ἡσυχά στὴ Ρώμη, κερδίζοντας τὴ ζωὴ του μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια ὅπως ἔκανε πάντα· ὀρισμένα μέλη τῆς μπουρζουαζίας τῆς Ρώμης ἔνιωθαν κατάπληξη μερικὲς φορές, ἀκούγοντας πὺς ὁ μικρόσωμος, εὐγενικὸς καὶ γηραιὸς ἡλεκτρολόγος ποὺ δούλευε στὰ σπίτια τους ἦταν στὴν πραγματικότητα ὁ τρομερὸς Μαλατέστα. Πέθανε τὸ 1932. Οἱ ἐλπίδες του ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ τῆς Ἰταλίας θὰ δυνάμυναν ἀρκετὰ γιὰ νὰ χρησιμεύσουν σὰν μαγιά τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, τὸ ὁποῖο θὰ κατεύθυναν πρὸς ἀληθινὰ ἀναρχικοὺς στόχους, διαψεύστηκαν. Τὸ κράτος στὴν Ἰταλία ἦταν ἰσχυρότερο, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅσο ποτὲ ἄλλοτε.

Ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἐξίσου ἐνοχλητικό, ἦταν ὅτι καὶ ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση —ὅπως καὶ ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1789, τοῦ 1848 ἢ τοῦ 1871— ἄφησε τοὺς ἀναρχικοὺς διαψευσμένους καὶ ἀπογοη-

τευμένους. Έγινε άλλη μιὰ επανάσταση και ήταν πάλι λαθεμένη· έτσι λοιπόν ή αληθινή επανάσταση έμελλε ακόμα νά γίνει. Ο Μαλατέστα δέν είχε ποτέ ψευδαισθήσεις για δλα δσα είχαν συμβεί στη Ρωσία· και ο επικήδειός του για τόν Λένιν συνοφίζει τή στάση του: «Ο Λένιν είναι νεκρός. Μπορούμε νά νιώσουμε για αυτόν εκείνο τόν αναγκαστικό θαυμασμό που μπορούν νά αποσπάσουν από τόν πλήθος οι ισχυροί άντρες, ακόμα κι όταν είναι παραπλανημένοι, ακόμα κι όταν είναι διεστραμένοι, άντρες που καταφέρνουν ν' αφήσουν μέ τόν πέρασμά τους βαθιά ίχνη στην ιστορία: ο Μέγας Άλέξανδρος, ο Ιούλιος Καίσαρας, ο Λογίολα, ο Κρόμβελ, ο Ροδεσιέρος, ο Ναπολέοντας. Άλλά, ακόμα και με τις καλύτερες προθέσεις, ήταν ο τύραννος που στραγγάλισε τή Ρωσική Έπανάσταση — κι αυτός που δέν μπορούσε νά τόν θαυμάσει· ένόσω ήταν ζωντανός, δέν μπορεί νά τόν θρηνηήσει τώρα που είναι νεκρός. Ο Λένιν είναι νεκρός. Ζήτη ή Έλευθερία!»⁽⁹⁾

Αν ο Μαλατέστα ένιωσε διαφευσμένος από δσα είχαν συμβεί στη Ρωσία, ή απογοήτευση ήταν μεγαλύτερη για άλλους επαναστάτες τής γενιάς του, και ιδιαίτερα για τόν Πιότρ Κροπότκιν, που σ' όλη του τή ζωή πίστεψε και εργάστηκε για τήν επανάσταση στη Ρωσία. Όταν γύρισε τελικά, τόν Φεβρουάριο του 1917, ήταν πανέτοιμος νά έρμηνεύσει τά γεγονότα έτσι που νά ταιριάζουν μέ τις θεωρίες του: «Αυτό που μάς κατηγορήσαν πως ήταν μιὰ φανταστική ούτοπία πραγματοποιήθηκε χωρίς τήν παραμικρή απώλεια. Οι έλεύθερες οργανώσεις που ξεπήδησαν στη διάρκεια του πολέμου για νά φροντίσουν τούς τραυματίες, για τήν προμήθεια αγαθών, για τή διανομή τών προμηθειών, για τήν εκφόρτωση τών τραίνων και για τόσες άλλες δουλειές, αντικατάστησαν στις 2 Μαρτίου όλόκληρο τόν πανάρχαιο σκουπιδόλακκο τών δημόσιων υπαλλήλων, τήν αστυνομία, κλπ. Άνοιξαν τις πύλες τών φυλακών, διακήρυξαν τήν κατάργηση τής απαρχαιωμένης κυδέρνησης, και τόν καλύτερο, απόπλισαν και έδιωξαν τόν ένα μετά τόν άλλο όλους τούς αστυνομικούς, ανώτερους και κατώτερους». ⁽¹⁰⁾ Όταν γύρισε, όστερα από σαράντα χρόνια εξορίας, για νά αντιμετώπισει τήν πραγματικότητα τής Ρωσίας τόν καλοκαίρι του 1917, έμελλε νά απογοητευτεί. Η δική του θέση ήταν αρκετά περίεργη, γιατί ή υποστήριξή του προς τόν πόλεμο τόν είχε αποξενώσει σχε-

δὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐπαναστάτες τῆς ἀριστερᾶς, καὶ ἡ ἀντίθεσή του μὲ τὸν θεσμό τῆς κυβέρνησης δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ συνεργαστῇ μὲ τὰ μετριοπαθῆ μέλη τῆς προσωρινῆς κυβέρνησης. Ἡ προσωπικὴ του θέσις ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ καὶ τὸν εἶχαν ὑποδεχτεῖ πολὺ θερμᾶ· ἀλλὰ, πέρα ἀπὸ τὶς πολιτικὲς του πεποιθήσεις, ἡ κλονισμένη ὑγεία του τὸν ἐμπόδισε νὰ διαδραματίσει ἐνεργὸ ρόλο. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση ἀφοσιώθηκε περισσότερο στὸ γράψιμο καὶ γενικὰ ζοῦσε ἡσυχά στὴν ἐπαρχία, δεχόμενος τὶς ἐπισκέψεις ἐλάχιστων Ρώσων ἀναρχικῶν καὶ φίλων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν — τὴν Ἑμμά Γκόλντμαν καὶ τὸν Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, ἢ τὴν Ἀγγλίδα σοσιαλίστρια Μάργκαρετ Μπόντφελντ. Μετὰ τὴν μπολσεβίκικη ἐπανάσταση μπόρεσε νὰ ξεχάσει τὶς διαφορὰς του μὲ τοὺς Ρώσους ἀναρχικοὺς στὸ θέμα τοῦ πολέμου, ἀλλὰ, μολονότι εἶχε ἐπαφὰς μὲ ὀρισμένους, δὲν μπόρεσε νὰ ἀναλάβει πρακτικὴ δράση στὸ κίνημα ἢ νὰ ἐμπόδισαι τὴ διάλυσή του ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὰς.

Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν δὲν διέτρεξε κανένα κίνδυνον· δὲν δίστασε ὁμῶς νὰ ἐπιτεθεῖ ἔντονα ἐνάντια στὸν Λένιν — μὲ τὸν ὁποῖον εἶχε τουλάχιστον μιὰ συνάντηση. Ὅταν οἱ μπολσεβίκοι συνέλαβαν αἰχμαλώτους ἀπὸ τὸν ἀντεπαναστατικὸ στρατὸ τοῦ Βράγκελ, ὁ Κροπότκιν ἔγραψε στὸν Λένιν: «Δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω πὼς δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνας ἄνθρωπος στὸ περιβάλλον σας γιὰ νὰ σᾶς πεῖ ὅτι αὐτὲς οἱ ἀποφάσεις θυμίζουν τὴ ζοφερὴ ἐποχὴ τοῦ Μεσαίωνα, τὴν περίοδο τῶν Σταυροφοριῶν. Βλαντιμίρ Ἰλιτς, οἱ συγκεκριμένες πράξεις σας εἶναι ἐντελῶς ἀνάξιες τῶν ἰδεῶν ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ὑποστηρίζετε. . . Ποιὸ θὰ εἶναι λοιπὸν τὸ μέλλον τοῦ κομμουνισμοῦ, ὅταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ὑπερασπιστὰς του ποδοπατεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κάθε ἐντιμὸ αἶσθημα;» (11) Ἐνῶ ἐρμήνευε μὲ τὸν καλῦτερον τρόπο τὴν κατάστασιν ὅταν μιλοῦσε μὲ τοὺς ξένους ἐπισκέπτες καὶ δὲν ἔχανε ποτὲ τὴν ἐμφυτὴ αἰσιοδοξία του, τοὺς τελευταίους μῆνες τῆς ζωῆς του (πέθανε τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1921) ἦταν γεμάτος ἀμφιβολίες καὶ ἀγχνη, καὶ σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα κείμενά του ἐξέφρασε τὴν ἀπελπισίαν μιᾶς ὁλόκληρης γενιᾶς ἐπαναστατῶν:

«Ἡ ἐπανάστασις θὰ ἀκολουθήσῃ τὸ δικό της δρόμον, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐλάχιστης ἀντίστασις, χωρὶς νὰ δώσῃ τὴν πα-

ραμικρή προσοχή στις προσπάθειές μας. Αυτή τη στιγμή ή ρωσική επανάσταση βρίσκεται στην ακόλουθη θέση. Διαπράττει τρομερά εγκλήματα. Καταστρέφει ολόκληρη τη χώρα. Με την τρελή της μανία εξολοθρεύει ανθρώπινες ζωές. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι επανάσταση και όχι ειρηνική πρόοδος, γιατί καταστρέφει χωρίς να νοιάζεται για το τι καταστρέφει και προς τα ποῦ βαδίζει.

«Και είμαστε ανίσχυροι προς το παρόν να τη στρέψουμε προς άλλη κατεύθυνση, μέχρι που κάποια στιγμή θα έχει παίξει το ρόλο της. Πρέπει να φθαρεί... Γι' αυτό το λόγο το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να χρησιμοποιήσουμε την ενεργητικότητά μας για να μειώσουμε τη μανία και τη δύναμη της επερχόμενης αντίδρασης. Ποιές όμως πρέπει να είναι οι προσπάθειές μας;

«Να μετριάσουμε τα πάθη — στη μία ή την άλλη πλευρά; Ποιός θα μάς ακούσει; Άκόμα κι αν υπάρχουν αυτοί που θα παίξουν τοῦτο το ρόλο, δὲν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ στιγμή τῆς ἐμφάνισής τους· οὔτε ἡ μία, οὔτε ἡ ἄλλη πλευρά ἔχει διάθεση νὰ τοὺς ἀκούσει. Βλέπω μιὰ μονάχα προσπτική: πρέπει νὰ συγκεντρώσουμε ἄνθρωπους ποὺ θὰ μπορέσουν νὰ ἀναλάβουν ἐποικοδομητικὸ ἔργο καὶ στὶς δύο πλευρὲς μετὰ τὴ φθορὰ καὶ τὸ μαρasmus τῆς ἐπανάστασης». (12)

Οἱ πραγματικὲς ἐμπειρίες τῶν Ρώσων ἀναρχικῶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση δικαίωσαν τὴν ἀπαισιοδοξία τοῦ Κροπότκιν καὶ στὴν οὐσία ἔδειξαν πὺς ἡ δυνατότητα γιὰ μιὰ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση στὴν Εὐρώπῃ ἦταν ἀπομακρυσμένη περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε. Ἡ κατάσταση στὴ Ρωσία φάνηκε ἀρχικὰ νὰ προσφέρει μιὰ ἐξαιρετικὴ εὐκαιρία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Μπακούνιν, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι λογουχάρη, ἡ Ἰταλία τὴν ἐποχὴ τῶν ἀποτυχημένων ἐξεγέρσεων στὴ Μπολὼνια καὶ στὸ Νότο στὴ δεκαετία τοῦ 1870. Τὸ 1917 ἔγινε μιὰ πραγματικὴ κατάρρευση τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους· δημιουργήθηκαν συμβούλια ἐργατῶν καὶ ἀγροτῶν ποὺ θὰ μπορούσαν πολλοὶ νὰ περιμένουν ὅτι θὰ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία ἀναρχικῶν κοινοτήτων· σ' ὅλη τὴ χώρα εἶχε ξεσπάσει μιὰ αὐθόρμητη, χωρὶς διεύθυνση, ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα καὶ ὑπῆρχε βαθιὰ ἐπιθυμία γιὰ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ. Ὑπῆρχαν ἀρκετὲς ἀναρχικὲς ομάδες στὴ Ρωσία,

παρόλο που είχαν αναγκαστεί να λειτουργούν παράνομα, και δ-
πωσδήποτε αποτελούσαν μόνο μικρή μειονότητα σε σύγκριση με
τά άλλα αριστερά κόμματα — τους σοσιαλεπαναστάτες και τις
δύο φράξιες των σοσιαλδημοκρατών, τους μενσεβίκους και τους
μπολσεβίκους. Οι αναρχικοί ήταν κι αυτοί διχασμένοι: μερικοί ή-
ταν αναρχοσυνδικαλιστές και τοποθετούσαν τις ελπίδες τους για
την επανάσταση στη δράση των εργατικών συνδικάτων που θα
αναλάμβαναν τα εργοστάσια. Άλλοι ήταν αναρχοκομμουνιστές και
όπαδοι του Κροπότκιν, που έβλεπαν την επανάσταση σαν απο-
τέλεσμα της δημιουργίας τοπικών κοινοτήτων που θα σχημάτι-
ζαν μετά μια όμοσπονδία. Ύστερα πάλι υπήρχαν και όρισμένοι
ατομικιστές αναρχικοί, που απέχθονταν κάθε μορφή συνένω-
σης εκτός από την πιο ελεύθερη και την πιο αυθόρμητη· άλλοι
ήταν όπαδοι του Τολστόυ, που έναντιώνονταν στη βία και πού,
λέγεται, ότι αρνιόνταν, για λόγους αρχών, να σκοτώσουν τις ψεί-
ρες που έβγαζαν από τα γένηα τους.

Το καλοκαίρι του 1917 οι διάφορες αυτές μικρές ομάδες προ-
σπάθησαν να εντύνουν την προπαγάνδα και την επιρροή τους.
Η Όμοσπονδία Αναρχικών Ομάδων της Μόσχας έβγαζε μια
καθημερινή έφημερίδα στην Πετρούπολη ή Ένωση Αναρχοσυν-
δικαλιστικής Προπαγάνδας, που διευθυνόταν από μια ομάδα αν-
αρχικών με επικεφαλής τον Βολίν, που είχε επιστρέψει πρόσφα-
τα από τη Νέα Υόρκη, έβγαζε κάθε εβδομάδα τη «Γκόλος Τρούν-
τα» («Η Φωνή της Έργασίας») στην Ούκρανία ή Συνομοσπον-
δία Αναρχικών Οργανώσεων πήρε το όνομα «Ναμπάτ» («Συνα-
γεργμός») από την ομώνυμη έφημερίδα της. Όλοι οι αναρχικοί
συμφωνούσαν σε ένα βασικό πράγμα, στην αναγκαιότητα να συμ-
μετάσχουν ολόθερμα στην επανάσταση και, όπως διδάξε ο Μπα-
κούνιν, να προσπαθήσουν με το επαναστατικό τους παράδειγμα
να την κατευθύνουν προς την αναρχία. Όπως έγραψε η «Γκόλος
Τρούντα» τις κρίσιμες μέρες πριν την κατάληψη της εξουσίας
από τους μπολσεβίκους: «Όταν η δράση των μαζών θ' αρχίσει
να φουντώνει, έμεις, σαν αναρχικοί, θα συμμετάσχουμε με τη με-
γαλύτερη ενεργητικότητα. Γιατί δεν μπορούμε να χάσουμε την
έπαφή μας με τις επαναστατικές μάζες, ακόμα κι αν δεν ακολου-
θούν τη δική μας πορεία και τα δικά μας συνθήματα, ακόμα κι

Αν προβλέπουμε τήν ήττα τοῦ κινήματος. Δέν ξεχνοῦμε ποτέ δι-
εῖναι ἀδύνατο νά προβλέψουμε τόσο τήν κατεύθυνση ὅσο καί τήν
ἐκδασή ἐνός μαζικοῦ κινήματος. Κατά συνέπεια, θεωροῦμε καθή-
κον μας νά πάρουμε μέρος σ' ἕνα τέτοιο κίνημα, ἐπιζητώντας νά
τοῦ μεταδώσουμε τὸ δικό μας μήνυμα, τίς δικές μας
ιδέες, τὴ δική μας ἀλήθεια». (13)

Οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν ἀποφασισμένοι νά μὴ διαφθείρουν τήν ἐπα-
νάσταση χρησιμοποιοῦντας μέσα πού κατὰ τήν ἀποψή τους θά θε-
μελίωναν ἀπλῶς κάτι ἰσοδύναμο μὲ τήν παλιά τάξη πραγμάτων,
ἐναντιώθηκαν ἀκόμα καί στὸ σύνθημα «Ὁλὴ ἡ ἐξουσία στὰ Σο-
βιετ!» γιατί ἦταν ἀντίθετοι μὲ τήν ἐννοια τῆς ἐξουσίας. Κι αὐτὴ
ἡ περιφρόνησή τους τῆς ἐξουσίας τοὺς ἔκανε ἀνίκανους νά κα-
τορθώσουν πολλὰ πράγματα, κι ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς μπολ-
σεβίκοις νά καταστρέψουν, μέσα σὲ τρία χρόνια, τὸ ἀναρχικὸ κί-
νημα στὴ Ρωσία. Ἄν οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἀρκετὴ ἐπιρροή σ' ἕνα
ἐργοστάσιο, πράγμα πού συνέβη ὁρισμένες φορές, γιὰ νά πείσουν
τοὺς ἐργάτες νά τὸ καταλάβουν καί νά τὸ διευθύνουν σύμφωνα
μὲ τίς ἀναρχικὲς ἀπόψεις, τότε πολὺ γρήγορα οἱ τοπικοὶ μπολσε-
βίκοι ἡγέτες τὸ ἔκλειναν μὲ τὴ βία. Ἄν κάποιος γνωστὸς ἀναρχι-
κὸς ἤθελε νά δώσει δι'ἀλεξὴ ἢ νά κάνει μιὰ συγκέντρωση, διαπί-
στωνε πὼς οἱ μπολσεβίκοι πού ἔλεγχαν τὸ τοπικὸ σοβιετ ἀρνοῦν-
ταν νά παραχωρήσουν κάποια αἶθουσα γιατί ἔλεγαν πὼς δέν ὑ-
πῆρχε διαθέσιμη. «Ἡ ἐλευθερία», παρατήρησε ὁ Λένιν στὸν Ἀλε-
ξάντερ Μπέρκμαν, «εἶναι μιὰ πολυτέλεια πού δέν μποροῦμε νά
τήν ἐπιτρέψουμε σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ἀνάπτυξης». (14)

Σ' ὁρισμένες περιστάσεις ὅμως ὁ Λένιν ἦταν ἀρκετὰ ἀδύναμος
γιὰ νά μπορέσει νά ἐλέγξει τοὺς ἀναρχικοὺς ἢ ἦταν ἔτοιμος νά
τοὺς ἀνεχτεῖ προσωρινὰ γιατί πολεμοῦσαν ἀποτελεσματικὰ κά-
ποιον κοινὸ ἐχθρό. Ἔτσι λοιπόν, στὴν Οὐκρανία, τὸ ἀντάρτικο
τῶν ἀναρχικῶν μπόρεσε νά διατηρηθεῖ ἀποτελεσματικὰ γιὰ πα-
ραπάνω ἀπὸ δύο χρόνια. Πρόκειται βασικὰ γιὰ ἔργο ἀποκλειστικὰ
τοῦ Νέστορα Μάχνο, ἐνός σκληροτράχηλου νεαροῦ ἐπαναστάτη
πού βγῆκε ἀπὸ τὴ φυλακὴ τὸ 1917, ὕστερα ἀπὸ ἐννιά χρόνια
πού εἶχε καταδικαστεῖ γιὰ τὴ δολοφονία κάποιου ἀξιωματικοῦ
τῆς ἀστυνομίας. (15) Ὁ Μάχνο γεννήθηκε τὸ 1889 ἀπὸ πολὺ
φτωχὴ ἀγροτικὴ οἰκογένεια. Βρῆκε δουλειὰ σ' ἕνα χυτήριο καί

μετά την επανάσταση του 1905 έγινε αναρχικός. Ἐνὸσω βρισκόταν στή φυλακή, ἐπηρεάστηκε πολὺ ἀπὸ τὸν αὐτοδίδακτο αναρχικό θεωρητικό Ἀρσένιο. Ὅταν ἀπελευθερώθηκε γύρισε στή μητρική του πόλη στήν νότια Οὐκρανία καὶ μετὰ τὴ δύναμη τῆς προσωπικότητάς του κατόρθωσε νὰ δημιουργήσει ἓνα αναρχικὸ κίνημα ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ὅτι τοὺς πρόσφερε αὐτὸ ἀκριδῶς ποὺ περίμεναν —τὴν ἄμεση κατάληψη τῆς γῆς, ποὺ πραγματοποιοῦσαν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1917. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση τὸ τοπικὸ σοβιέτ παρακολουθοῦσε μετὰ ἀνησυχία τὴν αὐξηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Μάχνο, ἀλλὰ δὲν ἔκανε τίποτα γιὰ νὰ τὸν σταματήσει— ἀκόμα κι ὅταν διαπραγματεύθηκε μετὰ ἐπιτυχία, σύμφωνα μετὰ τὶς καλὺτερες αναρχικὲς πεποιθήσεις, τὴν ἄμεση ἀνταλλαγὴ τῶν σιτηρῶν ποὺ παράχθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῆς περιοχῆς του μετὰ τὰ ὑφάσματα ποὺ ἔφτιαζαν οἱ αναρχικοὶ ἐργάτες κάποιου ἐργοστασίου τῆς Μόσχας. Στὴ δική του περιοχὴ ὁ Μάχνο ἐφάρμοσε τὴ βασικὴ αναρχικὴ τακτικὴ τῆς συνεργασίας μετὰ ἄλλους στὴ διάρκεια τῆς επανάστασης — συνεργάστηκε ἰδιαίτερα μετὰ τοὺς σοσιαλεπαναστάτες καὶ πολέμησε μαζί τους στὸ ἴδιο στρατόπεδο ἐνάντια στὰ στρατεύματα τῶν λευκῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα διέδιδε τὶς ιδέες, τὶς μεθόδους καὶ τὴν ἐπιρροὴ τῶν αναρχικῶν.

Ἡ Συνθήκη τοῦ Μπρέστ - Λιτόφσκ τὸ Μάρτιο τοῦ 1918, μετὰ τὴν ὁποία ἡ μπολσεβίκικη κυδέρνηση ὑπέγραψε εἰρήνην μετὰ τὴ Γερμανία (παρόλη τὴν τεράστια ἀγανάκτηση τῶν σοσιαλεπαναστατῶν καὶ τῶν αναρχικῶν, ποὺ ἔλπιζανε νὰ συνδυάσουν ἓνα παρατεταμένο ἀντάρτικο μετὰ τὴν κοινωνικὴ επανάσταση), παραχώρησε στοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Αὐστριακοὺς τὸν ἑλεγχὸ πάνω στήν Οὐκρανία. Ἡ προέλαση τῶν στρατευμάτων τους ἔδιωξε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τὶς διάφορες ἀντάρτικες ομάδες, καὶ γιὰ ἓνα διάστημα σταμάτησε τὴ δραστηριότητα τοῦ Μάχνο. Ὁ ἴδιος ἔκανε μιὰ περιοδεία στὴ Ρωσία καὶ ἀπογοητεύθηκε, ἀφοῦ διαπίστωσε ὅτι μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῶν μπολσεβίκων στήν ἐξουσία οἱ αναρχικὲς ομάδες εἶχαν γενικὰ διαλυθεῖ καὶ πολλοὶ αναρχικοὶ εἶχαν συλληφθεῖ ἢ εἶχαν ἐξαφανιστεῖ. Ἐπισκέφτηκε τὸν Κροπότκιν, καὶ ὁ γέρος προφήτης ἔδωσε μιὰ συμβουλὴ στὸν νεαρὸ ἀντάρτη: «Πρέπει νὰ θυμᾶται κανεὶς, ἀγαπητέ μου σύντροφε, ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας συναισθηματισμὸς ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀγῶνα μας, ἀλλὰ ἡ

ἀνιδιοτέλεια καὶ ἡ δύναμις τῆς καρδίας μας θὰ τὰ κατακτήσει ὅλα καθὼς θὰ προχωροῦμε γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ στόχου μας». (16)

Ὁ Μάχνο κατάφερε νὰ δεῖ καὶ τὸν Λένιν καὶ μίλησε μαζί του γιὰ τὶς συνθήκες στὴν Οὐκρανία· στὴ συνάντησή ἦταν καὶ οἱ δύο ἐντυπωσιασμένοι καὶ ἀμήχανοι. Ὁ Λένιν δὲν ἔκανε καμιά παραχώρηση στὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τοῦ Μάχνο, φαίνεται ὅμως πῶς ἔμεινε κατάπληκτος ἀπὸ τὴ σκληρότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητά του, καὶ ἔνιωσε προφανῶς ὅτι θὰ ἦταν καλὺτερο νὰ στείλει πίσω στὴν Οὐκρανία αὐτὸν τὸν τόσο δυνατὸ νεαρὸ ἐπαναστάτη γιὰ νὰ πολεμήσει τοὺς Γερμανοὺς παρὰ νὰ τὸν κρατήσῃ σὲ ἀναμονὴ στὴ Μόσχα. Στὴ συνέχεια, μὲ τὴ βοήθεια τῆς μπολσεβίκικης κυβένησης, ὁ Μάχνο κατάφερε νὰ γυρίσῃ στὴν Οὐκρανία καὶ ἐκεῖ νὰ ἀρχίσῃ νὰ ὀργανώνει μιὰ ἀποτελεσματικὴ ἀντάρτικη δύναμις — τὸν Ἐπαναστατικὸ Στρατὸ τῆς Οὐκρανίας — γιὰ νὰ δημιουργήσῃ προβλήματα τόσο στὰ γερμανικὰ καὶ αὐστριακὰ στρατεύματα κατοχῆς ὅσο καὶ στὴν οὐκρανικὴ κυβένηση - μαριονέτα ποὺ εἶχαν ἐγκαταστήσει. Οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Μάχνο δὲν ἦταν ὅλοι ἀναρχικοί, ἔπρεπε νὰ παρεμβαίνει διαρκῶς γιὰ νὰ χαλιναγωγεῖ τὴν ἐκφραση ἀντισιμημικῶν αἰσθημάτων ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ Ἑβραῖοι ἦταν πάντοτε οἱ ἀποδιοπομπαῖοι τράγοι καὶ ὁ Ἑβραῖος τοκογλύφος ἢ γυρολόγος σύμβολο τῆς οἰκονομικῆς τάξης πραγμάτων ποὺ σκόπευαν νὰ καταστρέψουν. Ὁ Μάχνο ἰσχυρίστηκε, ἀντιτιθέμενος στοὺς μπολσεβίκους, ὅτι ὁ στρατὸς του παρέμενε «ἀδιάλλακτα πιστὸς στὴν Ἐπανάσταση τῶν Ἀγροτῶν καὶ τῶν Ἑργατῶν, ὅχι ὅμως καὶ στὰ ὄργανα βίας ὅπως στοὺς δικούς σας καμισάριους καὶ στὴν Τσεκά σας» (17) Ἐκαθάρισε ὅτι ὁ στρατὸς του ἦταν ἀφοσιωμένος στὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀναρχίας, καὶ ὅτι εἶχε σὰν σημαία του τὴ μαύρη σημαία τῶν ἀναρχικῶν.

Ὁ Μάχνο ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀμέσως τὰ προβλήματα ποὺ συγαντοῦν οἱ ἀναρχικοὶ στὴν πράξιν, καὶ ἀνακάλυψε, ὅπως θὰ ἔκαναν καὶ οἱ Ἴσπανοὶ ἀναρχικοὶ στὴ διάρκεια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου δεκαεπταετίας ἀργότερα, ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνουν ὀρισμένοι συμβιβασμοί. Ἐνὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα συζήτησης ἦταν κατὰ πόσο θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐθελοντικὸς ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς ἢ θὰ στρατολογοῦσε φαντάρους ἀπὸ τὶς περιοχὲς ποὺ ἔλεγε. Ὁ

Μάχνο αποφάσισε τή στρατολόγηση — ἐν μέρει γιατί μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἀγρότες δὲν θὰ φοβόνταν τὴν ἀντεκδίκηση τῆς ἄλλης πλευρᾶς καὶ θὰ μποροῦσαν νὰ ποῦν δι' εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ καταταγοῦν. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Μάχνο προέρχονταν βασικὰ ἀπὸ τὴν ὑπαίθρο — ὁ ἴδιος παρέμεινε ἀγρότης τόσο στοὺς τρόπους ὅσο καὶ στὴν ἐμφάνιση — καὶ τὰ ὀργανωτικὰ προβλήματα τῶν πόλεων ἀποδείχτηκαν πρὸ δύσκολα. Ὅταν λογουχάρη οἱ σιδηροδρομικοὶ τοῦ Ἀλεξαντρόφσκ παραπονήθηκαν ὅτι δὲν πληρώνονταν, τοὺς ἐβόηκε ἡ σχεδὸν Γκοντουϊνική συμβουλή νὰ κατανοήσουν ἐξίσου καὶ τοὺς ἐπιβάτες τῶν σιδηροδρόμων. Καὶ σ' ἓνα συνέδριο ἀγροτῶν, ἐργατῶν καὶ ἀνταρτῶν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1919, ἓνας ἀγρότης διατύπωσε ἓνα ἀπὸ τὰ μόνιμα προβλήματα τῆς ἀναρχικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης: «Ἄν ὑπάρχει μιὰ γέφυρα ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀπὸ τὰ χωριά μας καὶ ἡ γέφυρα σπάσει, ποῖος θὰ τὴν ἐπιδιορθώσει; Ἄν κανένα χωριὸ δὲν θελήσει νὰ ἀναλάβει τὴ δουλειά, δὲν θὰ ἔχουμε γέφυρα καὶ δὲν θὰ μποροῦμε νὰ πᾶμε στὴν πόλη». (18)

Κι ὁμοίως οἱ ἀναρχικοὶ ἀρτεργάτες τοῦ Ἀλεξαντρόφσκ ἐβόησαν μιὰ μέθοδο γιὰ νὰ προμηθεύσουν ψωμὶ στὸν πληθυσμὸ καὶ στίς περιοχὲς ποὺ ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸν Μάχνο ἐφαρμόστηκαν ὀρισμένες ἀναρχικὲς βασικὲς ἀρχές. Καταρτίστηκαν προγράμματα γιὰ μιὰ ἀναρχικὴ ἐκπαίδευση βασισμένη στὰ πειράματα τοῦ Φερρέρ στὴν Ἰσπανία (*) καθιερώθηκε ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου, ἀν καὶ ὅχι ἡ ἐλευθερία τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης, μιὰ καὶ αὐτὸ ἦταν ἀντίθετο μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις. Θεμελιώθηκε ἐπίσης καὶ ἡ βάση τῆς ἀναρχικῆς δικαιοσύνης: «Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάγκη νὰ ὀργανωθεῖ ἓνας δικαστικὸς διοικητικὸς μηχανισμὸς, προτείνουμε σὰν βασικὴ ἀρχὴ τὸ ἑξῆς: κάθε μόνιμο δικαστήριον, ὁ ἀστυνομικὸς μηχανισμὸς καὶ κάθε ὀριστικὴ κωδικοποίηση τῶν νόμων ἀποτελοῦν παραβίαση τῶν δικαιωμάτων αὐτοάμυνας τοῦ λαοῦ... Ἡ ἀληθινὴ δικαιοσύνη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι διοικητικὰ ὀργανωμένη, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ζωντανή, ἐλεύθερη δημιουργικὴ πράξη τῆς κοινότητος. ... Ὁ νόμος καὶ ἡ τάξη πρέπει νὰ διασφαλίζονται ἀπὸ τὴ ζωντανὴ δύναμη τῆς τοπικῆς κοινότητος καὶ

* Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς ιδέες τοῦ Φερρέρ, βλ. Κεφάλαιον ΙΧ.

δὲν πρέπει νὰ ἀνατίθενται σὲ εἰδικοὺς ἀστυνομικοὺς». (18) Ὅπως καὶ στὸν Ἰσπανικὸ Ἐμφύλιον Πόλεμον, ἦταν μιὰ ἀρχὴ ποὺ μποροῦσε πολὺ εὐκόλῃ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ συνοπτικὲς ἐκτελέσεις καὶ ἡ ἐπιβολὴ αὐθαίρετης τρομοκρατίας.

Μέσα στὰ ὅρια ποὺ ἐπέβαλαν οἱ συνθήκες τοῦ ἀνταρτοπολέμου, ὁ Μάχνο φαίνεται πῶς ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ διευθύνει τὶς περιοχές ποὺ ἔλεγχε σύμφωνα μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις. Ἡ κατάληψη τῆς γῆς τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1917 ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν ὕδρευση ἀγροτικῶν κοινοτήτων καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀπομακρυσμένην περιοχὴ ποὺ ἦταν ἀποκομμένη λόγω πολέμου ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον, ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ὀργάνωση ἦταν ἔτσι κι ἄλλιῶς πρωτόγονη, ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ κάπως ἀναρχικοῦ συστήματος παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς λειτούργησε ἱκανοποιητικὰ γιὰ τοὺς ἀγρότες. Ταυτόχρονα ὁ Μάχνο, ἀν καὶ διατήρησε στὰ χέρια του τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατοῦ, ἀποδέχτηκε τὴν ἰδέα νὰ βασίζεται ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ στὰ νέα περιοδικὰ συνέδρια ἐργατῶν, ἀγροτῶν καὶ ἀνταρτῶν.

Γενικά, ὅμως, τὰ καθήκοντά του ἦταν καθαρὰ στρατιωτικά. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1918 ἔκανε συνεχῶς ἐπιδρομὲς ἐνάντια στὶς γερμανικὲς καὶ αὐστριακὲς δυνάμεις, καὶ ὅταν ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποσυρθοῦν λόγω τῆς ἀνακωχῆς στὴ δύση, ὁ Μάχνο βρῆκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀρπάξει τὶς προμήθειες καὶ τὰ πυρομαχικά τους. Τοὺς ἐπόμενους μῆνες οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς μπολσεβίκους παρέμειναν συγκριτικὰ φιλικές. Ἦταν φανατικὰ ἀποφασισμένος νὰ κάνει ἀγριο πόλεμον ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐπανάστασης, ἐνάντια στοὺς Γερμανοὺς ἀλλὰ καὶ στοὺς λευκοὺς στρατηγούς, καὶ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ εἶχε ὅλη τὴν καλὴ διάθεσιν νὰ συμμαχήσῃ μὲ τοὺς μπολσεβίκους. Παρόλα αὐτὰ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ ἀναρχισμοῦ τοῦ Μάχνο στοὺς ἀγρότες φαντάρους τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐχθρότητα τῶν μπολσεβίκων καὶ ὅταν ὁ Μάχνο κάλεσε τοὺς φαντάρους τῶν μπολσεβίκικων δυνάμεων νὰ πάρουν μέρος στὰ ἀναρχικὰ συνέδρια ποὺ γίνονταν στὴν περιοχὴ του, ἔκανε μιὰ πράξιν γιὰ τὴν ὁποία δὲν μποροῦσαν νὰ τὸν συγχωρήσουν ποτὲ οἱ μπολσεβίκοι. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1919 ἀποφάσισαν πῶς δὲν ἦταν πιά σύμμαχοι μὲ τὸν Μάχνο, ἀν καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, πιεσμένοι καθὼς ἦταν ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, δὲν

μπορούσαν να κάνουν τίποτα για να αντιμετωπίσουν ένα στρατό που τώρα πια αριθμούσε 15.000 άντρες. Στο μεταξύ ο Μάχνο έκανε την έκστρατεια του με σημαντική αποτελεσματικότητα, καθώς και με άρκετη διαίδητητα. Οι προσωπικές του συνήθειες —ήταν άγριος μπεκρής και οι έρωτοτροπίες του με τις γυναίκες ήταν περιβόητες— και οι αναπόφευκτοι συμδιδασμοί με τους δποίους θυσιάστηκαν οι αναρχικές πεποιθήσεις, ανησούχησαν όρισμένους από τους αναρχικούς υποστηρικτές του τής ομάδας «Ναμπάτ»: «Ένω έχει πολλές αξιόλογες επαναστατικές ιδιότητες, θα έλεγαν για τον Μάχνο τὸ 1920, «άνήκει δυστυχώς στην κατηγορία των ανθρώπων που δέν μπορούν να χαλιναγωγήσουν τις προσωπικές τους ιδιοτροπίες για τὸ καλὸ τοῦ κινήματος.»⁽²⁰⁾ Και ὁ αναρχικός διανοούμενος πού, με τὸ ὄνομα Βολίν, έγραψε τήν πιο δλοκληρωμένη ιστορία τής δράσης των αναρχικών στη Ρωσική Έπανάσταση δήλωσε αὐστηρά γι' αὐτόν: «Δέν είχε καμιά θεωρητική ή ιστορική πολιτική γνώση' ήταν λοιπὸν ἀνίκανος να κάνει τις ἀπαραίτητες γενικεύσεις και ἀφαιρέσεις.»⁽²¹⁾

Παρόλα αὐτά, τὸ ἐπίτευγμα τοῦ Μάχνο να ὀργανώσει ένα στρατό και να πραγματοποιήσει δλοκληρη έκστρατεια ήταν, μέχρι τότε, μοναδικὸ στην ιστορία τοῦ αναρχισμοῦ και θα μπορούσε να συγκριθεῖ μόνο με κάποιες ἀπὸ τις ἐπιτυχίες των Ἰσπανῶν αναρχικῶν τὸ 1936-37. Ἡ διάλυση των δυνάμεων τοῦ Μάχνο ἀπὸ τοὺς μπολσεβίκους ήταν λοιπὸν ένα χτύπημα για τοὺς αναρχικούς σ' ὅλο τὸν κόσμο. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1920 ὁ Κόκκινος Στρατὸς εἶχε θεμελιώσει ἱκανοποιητικά τήν ἐξουσία του στὰ νότια τής Ρωσίας και μπορούσε να ἀπαλλαγεί ἀπὸ τή βοήθεια τοῦ Μάχνο' και τὸ Νοέμβριο τοῦ 1920 ἐκδόθηκε μιὰ διαταγή, σύμφωνα με τήν ὁποία ὅλες οι ἀντάρτικες δυνάμεις θα ἔπρεπε να ἀποροφηθοῦν ἀπὸ τὸν Κόκκινο Στρατό. Ὁ Μάχνο ἀντιστάθηκε ὅλο τὸ χειμῶνα, ἀλλὰ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1921 εἶχε ἐξασθενήσει ή ἐπιρροή του πάνω στοὺς τρομοκρατημένους ἀγρότες και ἀναγκάστηκε να διαφύγει στὸ ἐξωτερικό. Πέθανε στὸ Παρίσι τὸ 1935 μέσα σὲ ἀθλιότητα και μεγάλη πείνα.

Παρόλο που στή σύγχυση τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ὁ Μάχνο μπόρεσε να διατηρήσει τήν ἀνεξαρτησία του μέχρι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1920, οι ἄλλες αναρχικές δμάδες είχαν λιγότερη ἐπιτυχία. Οι

αναρχικοί έκαναν μιά-δυό απόπειρες άμεσης δράσης ενάντια στους μπολσεβίκους, όπως όταν έβαλαν μιά βόμβα στο μωσχοβίτικο έπιτελείο του κομμουνιστικού κόμματος το Σεπτέμβριο του 1919, αλλά οι πράξεις αυτές έδωσαν τή δυνατότητα στους μπολσεβίκους νά κολλήνε τήν αναρχική έτικέτα σ' όποιονδήποτε άμφισβητούσε τήν έξουσία τους. Τόν Άπρίλιο του 1918 ο Κόκκινος Στρατός και ή μυστική άστυνομία έκανε επιδρομές στα αναρχικά κέντρα τής Μόσχας και συνέλαβε αρκετές εκατοντάδες άτομα, χρησιμοποιώντας σαν δικαιολογία τή διαμαρτυρία του Ραϊήμοντ Ρόμπινς, του αντιπρόσωπου του Άμερικανικού Έρυθρου Σταυρού, ότι οι αναρχικοί είχαν επιτάξει το αυτοκίνητό του. Η καταγγελία αυτή άκολουθήθηκε από τήν κατηγορία ότι οι συλληφθέντες αναρχικοί ήταν κοινοί έγκληματίες και από μιά καταγγελία «τής έγκληματικής δραστηριότητας των ένοπλων άποσπασμάτων των άντεπαναστατών διαρηκτών και ληστών που θρήκαν καταφύγιο κάτω από τή μαύρη σημαία τής άναρχίας». Πρόκειται για κατηγορία που είχαν αντιμετώπισει συχνά οι αναρχικοί όλου του κόσμου: ύπήρχαν πάντοτε άνθρωποι συνδεδεμένοι με το κίνημα που οι ενέργειές τους κοινωνικής διαμαρτυρίας έμοιαζαν πολύ με τις πράξεις των συνηθισμένων άπατεώνων. Τα έπόμενα δύο χρόνια οι μπολσεβίκοι προσπάθησαν νά συντηρήσουν το μύθο ότι στις φυλακές βρίσκονταν μόνο οι έγκληματίες και ότι, όπως διαβεβαίωσε ο Λένιν τήν Έμμα Γκόλντμαν, «οι ιδεολόγοι αναρχικοί δεν βρίσκονται στις φυλακές μας». (22)

Η Έμμα Γκόλντμαν και ο Άλεξάντερ Μπέρκμαν έφτασαν στη Ρωσία προς το τέλος του 1919, ύστερα από τήν απέλασή τους από τις ΗΠΑ. Και οι δυό τους ήταν γνωστοί στο διεθνές αναρχικό κίνημα, και αρχικά τους υποδέχτηκαν θερμά στη χώρα από τήν όποία είχαν ξεκινήσει κάποτε οι οικογένειές τους. Η Έμμα Γκόλντμαν, στα πενήντα της χρόνια τώρα, δεν είχε χάσει τή φλόγα, το θάρρος και τόν ρητορικό της ένθουσιασμό. Για περισσότερο από τριάντα χρόνια προπαγάνδιζε τόν αναρχισμό και έφάρμοζε τόν έλεύθερο έρωτα, και είχε δώσει διαλέξεις σε όλόκληρη τήν Άμερική για θέματα που περιλάμβαναν τή δραματουργία του Ίψεν καθώς και τόν έλεγχο των γεννήσεων: διεύθυνε επίσης ένα αναρχικό περιοδικό, το «Mother Earth» («Μάνα

Γή»). Είχε διαρκώς προβλήματα με τις αρχές —για το γεγονός ότι υπερασπίστηκε την επίθεση του Μπέρκιμαν ενάντια στον Φρίκ και για την έκστρατεια που όργάνωσε σε συμπαράσταση του δολοφόνου του ΜακΚίνλεϋ, Τσόλγκοτς, καθώς και για το γεγονός ότι υποστήριζε άνοιχτά τη χρήση προφυλακτικών και συζητούσε δημόσια και με ειλικρίνεια θέματα όπως την ομοφυλοφιλία. Φυλακίστηκε αρκετές φορές, και όταν ξφτασε ή διαταγή για την απέλασή της είχε μόλις αποφυλακιστεί, αφού είχε εκτίσει την ποινή της, επειδή είχε οργανώσει μια έκστρατεια κατά τη διάρκεια του πολέμου ενάντια στην κατάταξη στο στρατό. Ήταν ειλικρινέστατη, καλόκαρδη και καλλιεργημένη γυναίκα που, σαν τον Κροπότκιν, είχε κερδίσει τη φιλία και το σεβασμό πολλών ανθρώπων που δεν ήταν αναρχικοί, αλλά είχαν εντυπωσιαστεί από το αδιάπτωτο θάρρος της υπέρ της ελευθερίας σε όλες της τις μορφές. (Η αυτοβιογραφία της, «Ζώντας τη ζωή μου», αν και συχνά μακρηγορεί, προσφέρει μια αλησιμόνητη εικόνα του αναρχικού κόσμου και αξίζει να θεωρηθεί μαζί με τα «Απομνημονεύματα ενός επαναστάτη» του Κροπότκιν σαν μια από τις κλασικές εξιστορήσεις της αναρχικής ζωής).

Ο Μπέρκιμαν, ο στενός φίλος και σύντροφός της (αν και τώρα πιά η σχέση τους ήταν καθαρά επαγγελματική), δεν είχε τη ζεστασιά και την πλατιά ανθρωπιά της Γκόλντμαν, αλλά το πάθος του για την υπόθεση της αναρχίας, για την αλήθεια και τη δικαιοσύνη ήταν εξίσου ισχυρό. Μετά την απόπειρα που έκανε για να δολοφονήσει τον Φρίκ έμεινε στη φυλακή για 14 χρόνια, αλλά μετά την αποφυλάκισή του ξανάρχισε τη ζωή του σαν άγκιτάτορας, ανεξάρτητα από την έχθρότητα του κοινού και την καταπίεση από μέρους της αστυνομίας. Το 1916 ρίχτηκε μια δόμδα σε μια παρέλαση στο Σάν Φραντσίσκο· κι όταν το έμαθαν ο Μπέρκιμαν και η Γκόλντμαν, η Έμμα δήλωσε: «Ελπίζω να μη θεωρήσουν υπεύθυνους τους αναρχικούς γι' αυτή την ενέργεια.» «Πώς θα μπορούσαν;» απάντησε ο γραμματέας τους. «Πάντοτε έτσι κάνουν», απάντησε ο Μπέρκιμαν.⁽²³⁾ Πράγματι, δυο συνδικαλιστές ηγέτες, ο Τόμας Μούνεϋ και ο Γουόρρεν Κ. Μπίλινγκς, συνελήφθησαν και η αστυνομία προσπάθησε, αν και χωρίς επιτυχία, να ανακατέψει τον Μπέρκιμαν. Ο Μούνεϋ και ο

Μπιλλινγκς καταδικάστηκαν σὲ θάνατο ἀπὸ δικαστήριο τῆς Καλιφόρνιας· οἱ καταδίκες τους τελικὰ ἀποσύρθηκαν, ὕστερα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καταγγέλθηκε ἡ δίκη σὰν κατασκευασμένη· καὶ ὁ Μπέρκμαν ὀργάνωσε ἐκτεταμένη κινήτοποίηση πού δέχτηκε ἀσυνήθιστη ὑποστήριξη, ὅταν ἡ μπολσεβίκικη κυβέρνησις τῆς Ρωσίας ἀπειλῆσε ὅτι θὰ συλλάβει τὸν Ἀμερικανὸ διπλωματικὸ ἐκπρόσωπο στὴ Μόσχα ἀν δὲν δινόταν χάρη στὸ Μούνεϊ καὶ τὸν Μπιλλινγκς. Παρόλο πὺ ἡ ἀστυνομία δὲν κατόρθωσε νὰ μπλέξει τὸν Μπέρκμαν στὴν ὑπόθεση Μούνεϊ - Μπιλλινγκς, μπόρεσε πολὺ γρήγορα, μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα πὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀμερικὴ στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, νὰ τὸν κατηγορήσει γιὰ τὴν κινήτοποίηση πὺ ὀργάνωσε ἐνάντια στὴν κατάταξη στὸ στρατό. Παρόλη τὴν ἱκανὴ ὑπεράσπισή του στὴ διάρκεια τῆς δίκης, πὺ ἐγινε ἐνάντιά του καὶ ἐνάντια στὴν Ἑμμα Γκόλντμαν, καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση καὶ ἀπελευθερώθηκε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἀπελαθεῖ. Ἐνῶ περίμενε νὰ φύγει, ἔμαθε τὰ νέα γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Φρίκ, τὸν ὁποῖο εἶχε προσπαθήσει νὰ δολοφονήσῃ πρὶν ἀπὸ εἰκοσιπέντε χρόνια. «Ἀπελάθηκε ἀπὸ τὸ θεό» ἦταν τὸ σχόλιο τοῦ Μπέρκμαν.

Ἡ Ἑμμα Γκόλντμαν καὶ ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν ἔφτασαν στὴ Ρωσία σὰν τιμημένοι φιλοξενούμενοι καί, παρόλο πὺ διατηροῦσαν ἤδη ἀμφιβολίες γιὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῶν μπολσεβίκων, ἦταν πρόθυμοι νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ἐπανάσταση ὅπως εἶχε κάνει καὶ ὁ Κροπότκιν. Παρόλα αὐτὰ ἀνησυχοῦσαν ὀλοένα καὶ περισσότερο καὶ ἀπογοητεύτηκαν, καὶ πολὺ γρήγορα ἄρχισαν νὰ θεωροῦνται ὑποπτοὶ ἀπὸ τὴ μυστικὴ ἀστυνομία. Ὁ ἴδιος ὁ Μπέρκμαν ἀντιλήφθηκε κάποια ἀλλαγὴ στὴν προσωπικὴ του κατάστασις ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄρνησή του νὰ μεταφράσῃ τὸ «Κράτος καὶ Ἐπανάστασις» τοῦ Λένιν, γιὰτὶ διαφωνοῦσε μαζί του. Δυσανεστάθησαν ἀπὸ τὴ φυλάκιση τόσων πολλῶν Ρώσων ἀναρχικῶν, ἀπὸ τὴ διάλυσι τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ τοῦ Μάχνο καὶ ἀπὸ τὴν ἄρνησι τῆς κυβέρνησις νὰ ἀπελευθερώσῃ ἀναρχικοὺς κρατούμενους γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὴν κηδεῖα τοῦ Κροπότκιν τὸ 1921 — αὐτὴ ἦταν ἡ τελευταία φορὰ πὺ κυμάτισε ἡ μαύρη σημαία τῶν ἀναρχικῶν στοὺς δρόμους τῆς Μόσχας.

Δυὸ ὀδομάδες μετὰ τὴν κηδεῖα τοῦ Κροπότκιν οἱ ναῦτες τῆς Κρονστάνδης ἐξεγέρθηκαν ἐνάντια στὴν μπολσεβίκικη κυβέρνησις.

Παρόλο που οι αναρχικοί είχαν κάποια επιρροή στους ναυτες της Κρονστάνδης το 1917, η εξέγερση του 1921 δεν ήταν, όπως φαίνεται τώρα, ⁽²⁴⁾ άμεσα εμπνευσμένη από τους αναρχικούς αλλά ήταν μάλλον μια απόπειρα απογοητευμένων επαναστατών για να αποκαταστήσουν αυτό που θεωρούσαν σαν καθαρότητα της αρχικής σοβιετικής ιδέας ενάντια στη δικτατορία των μπολσεβίκων. Το πρόγραμμα όμως των εξεγερμένων ναυτών περιείχε το εξής: «Έλευθερία του λόγου και του τύπου στους εργάτες και τους αγρότες, στους αναρχικούς και στα αριστερά σοσιαλιστικά κόμματα» και η χαρακτηρίση της όλης εξέγερσης σαν αναρχικής ήταν ένας εύκολος τρόπος για τη δυσφήμιση του κινήματος. Λίγο μετά το θάνατο του Κροπότκιν και την άρνηση του Λένιν να αποφυλακίσει τους αναρχικούς κρατούμενους, η θηριώδης καταστολή της εξέγερσης της Κρονστάνδης ήταν γερό χτύπημα ενάντια στους ξένους αναρχικούς που βρίσκονταν στη Ρωσία, ακόμα κι αν οι στόχοι αυτής της εξέγερσης δεν ήταν ίδιοι με αυτούς των αναρχικών. Είναι αλήθεια ότι το καλοκαίρι του 1921, ύστερα από την άπεργία πείνας που είχαν κάνει οι αναρχικοί στη φυλακή, αποφυλακίστηκαν ορισμένοι από αυτούς για να εντυπωσιαστούν οι άπεσταλμένοι στη Διεθνή Συνδιάσκεψη των Κόκκινων Έργατικών Συνδικάτων, πρόκειται όμως για την τελευταία παραχώρηση. Με τη διάλυση του στρατού του Μάχνο, με την αυξανόμενη σκληρότητα της κυβέρνησης ενάντια σε κάθε αντιπολίτευση και με τη σύλληψη και τη δίωξη των αναρχικών, ο αναρχισμός στη Ρωσία βρέθηκε στο τέλος του. «Η καυχησιολογία του Τρότσκι, «Επιτέλους η σοβιετική κυβέρνηση, με σιδερένια πυγμή, απάλλαξε τη Ρωσία από τον αναρχισμό», ⁽²⁵⁾ φαίνεται πως δικαιώθηκε.

Προς το τέλος του 1921 η Έμμα Γκόλντμαν και ο Άλεξάντερ Μπέρκμαν αποφάσισαν να φύγουν. «Σκοτεινές είναι οι μέρες που πέρασαν», σημείωσε ο Μπέρκμαν στο ημερολόγιό του. «Μια-μια έσθην όλες οι ελπίδες. Η τρομοκρατία και ο δεσποτισμός συντρίφανε τη ζωή που γεννήθηκε τον Οκτώβρη. Τα συνθήματα της επανάστασης καταπατήθηκαν, τα ιδανικά της πνίγηκαν μέσα στο αίμα του λαού. Ο άερας του χτές καταδικάζει εκατομμύρια σε θάνατο ή σχιά του σήμερα ρίχνει το μαύρο πέπλο της πάνω σ' όλη τη χώρα. Η δικτατορία αφαιρεί το ξάφος κάτω ά-

πὸ τὰ πόδια τῶν μαζῶν. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι νεκρή· τὸ πνεῦμα τῆς οὐρλιάζει μέσα στὴν ἐρημιά... Ἀποφάσισα νὰ φύγω ἀπὸ τὴ Ρωσία». (26) Ἐξόριστοι ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἐξόριστοι ἀπὸ τὴν Ἀμερική, ὁ Μπέρκμαν καὶ ἡ Ἑμμα Γκόλντμαν πῆγαν στὴ Γερμανία καὶ στὴ Γαλλία, ὅστερα ἀπὸ τὶς συνηθισμένες δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀναρχικοὶ γιὰ νὰ ἀποκτήσουν βίβες καὶ ἄδειες παραμονῆς. Ἀκόμα χειρότερα, ὅταν ἐκδώσανε τὰ βιβλία τους ποὺ ἀσκοῦσαν κριτικὴ στοὺς μπολσεβίκους, ἀνακάλυψαν πὼς εἶχαν ἀποξενωθεῖ ἀπὸ πολλοὺς φίλους καὶ συνεργάτες τους στὴν ἄριστερά, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ἦταν ἀκόμα πέρα ἀπὸ κάθε κριτικὴ. Χρειαζόταν μεγάλο θάρρος γιὰ νὰ παραδεχτοῦν πὼς ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση εἶχε ἀποτύχει καὶ πὼς ἡ πραγματοποίηση τῆς ἀναρχικῆς κοινωνίας βρισκόταν μακριὰ περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

Ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν συνέχισε νὰ γράφει καὶ νὰ δουλεύει γιὰ τὸ ἀναρχικὸ καὶ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα, ἀλλὰ τὰ χρόνια ποὺ πέρασε στὴ φυλακὴ εἶχαν καταστρέψει τὴν ὑγεία του καὶ πέθανε στὴ Νίκαια τὸ 1936. Ἡ Ἑμμα Γκόλντμαν, ἀφοῦ ἔζησε ἓνα διάστημα στὴν Ἀγγλία, πῆγε στὴ Γαλλία. Ὅταν ξέσπασε ὁ Ἰσπανικὸς Ἐμφύλιος Πόλεμος ἀναπόφευκτα πῆρε μέρος στὸν ἀγῶνα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐξολόθρευση τῶν Ἰσπανῶν ἀναρχικῶν καὶ τὴν ἥττα τῶν δημοκρατικῶν, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι δραστήρια προπαγανδίστρια ἐνάντια στὸ νέο καθεστῶς τῆς Ἰσπανίας καὶ στὴ διάρκεια μιᾶς περιοδείας διαλέξεων στὸν Καναδᾶ κατέρρευσε καὶ πέθανε τὸ 1940.

Οἱ ἐμπειρίες τῶν ἀναρχικῶν στὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση εἶχαν ἀποδείξει ὅτι οἱ θεωρητικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Μάρξ καὶ τὸν Μπακούνιν σήμαιναν στὴν πράξη σκληρὸ ἀγῶνα καὶ αἱματοχυσία. Οἱ κομμουνιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ βρισκόνταν ἀπὸ τότε ἀμετάκλητα σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ταυτόχρονα, ἐκεῖνοι ποὺ δὲν κατάφεραν νὰ ἀναλάβουν τὴν ἡγεσία μιᾶς μεγάλης ἐπανάστασης ἦταν οἱ ἀναρχικοί, ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἱ βασικὲς ἀρχές τους ἔκαναν τόσο δύσκολη τὴν ὑπαρξὴ ὀργάνωσης. Οἱ μαρξιστὲς, μὲ τὴν ἐπιτυχία τους στὴ Ρωσία, ἐμφανίστηκαν τώρα σὰν πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἐπαναστατικὴ δύναμη ἀπ' ὅτι οἱ ἀναρχικοί· κι ἐπομένως ἔγινε ἀκόμα πιὸ δύσκολο γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς νὰ κερ-

δίσουν και να διατηρήσουν την υποστήριξη που θα τους έδινε τη δυνατότητα να εφαρμόσουν τις απόψεις τους για τη φύση της επανάστασης. Ήδη πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο οι αναρχικοί είχαν κάνει προσπάθειες να οργανωθούν σ' ένα τακτικό πειθαρχημένο κίνημα, αλλά κάθε φορά οι διασπάσεις τους και η ανυποχώρητη και συχνά έντυπωσιακή επιμονή τους στο δικαίωμα του καθενός να διαφωνεί, έκανε να αποτυχαίνουν αυτές οι προσπάθειες. Ένωσαν μεγαλύτερη άνεση όταν αποτελούσαν θορυβώδη και διασπαστικά στοιχεία στα πρώτα συνέδρια της Δεύτερης Διεθνούς (μέχρι που τελικά διαγράφηκαν από τη σοσιαλιστική πλειοψηφία το 1896), παρά όταν είχαν δικά τους συνέδρια.⁽²⁷⁾ Παρόλα αυτά γίνονταν εθνικά και διεθνή συνέδρια: εκεί συζητούσαν τα προβλήματα θεωρίας και τακτικής. Και στη Γαλλία, την Ισπανία και τις ΗΠΑ πολλοί από τη νεότερη γενιά των αναρχικά σκεπτόμενων εργατικών ηγετών προσπάθησαν να μπάσουν καινούργιες ιδέες και πρακτικές μεθόδους στο αναρχικό κίνημα, ακόμα κι αν το τελικό αποτέλεσμα αυτών των νέων τάσεων ήταν ή ακόμα μεγαλύτερη διάσπαση του κινήματος. Ορισμένοι τουλάχιστον από τους αναρχικούς συνειδητοποίησαν ότι η επανάσταση θα έπρεπε να βασιστεί στην οργανωμένη δύναμη του συνδικαλιστικού κινήματος και ότι η τελική μάχη ανάμεσα στους κομμουνιστές και τους αναρχικούς θα έπρεπε να διεξαχθεί μέσα στα εργατικά συνδικάτα.

Ἀναρχικοὶ καὶ συνδικαλιστές

«Οἱ ἱστορικοὶ θὰ θεωρήσουν κάποτε τὴν συμμετοχὴ τῶν ἀναρχικῶν στὰ συνδικάτα σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας.»

Ζώρζ Σορέλ

«Εἰσαστε ἄθλιοι, πεινασμένοι καὶ φτωχοί;
Χιλιάδες πράγματα ἔχετε στερηθεῖ;
Εἶν' ἡ ζωὴ σας γεμάτη μιζέρια;
Πρέπει καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξε-
(φορτωθεῖ.
Ροῦχα κουρέλια, ὅλο μπαλώματα φορᾶτε;
Ἔχ' ἡ ζωὴ σας μέσ' τὶς παράγκες χαθεῖ;
Νὰ γλυτώσετε θέλετε ἀπὸ κάθ' ἔγνοια καὶ θά-
(σανο;
Πρέπει καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορ-
(τωθεῖ.

Σὰς ἔχουνε σπάσει σὰν ξερόκλαδα στὰ δύο;
Κουβαλᾶτε φορτία σὰ γαϊδούρια;
Κακόμοιροι — πρέπει καθένας σας νὰ ξεσηκωθεί
καὶ τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορτωθεῖ.
Κάθε ἀγωνία ποὺ περνᾶτε
Μ' ἓνα γερό σας χτύπημα μπορεῖ νὰ διαλυθεῖ.
Ἔϊ, ἀτζαμῆδες, καιρὸς νὰ δυναμώσετε λιγάκι
Καὶ ὁ καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορ-
τωθεῖ.»

Ἕνα ἀπὸ τὰ τραγούδια τῆς IWW (Βιομηχανι-
κοὶ Ἑργάτες τοῦ Κόσμου).

1

Πρὶν ἀκόμα κατορθώσει τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα τῆς Ρωσίας νὰ ἀποδείξει τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπιτυχημένης ἐπανάστασης καὶ πρὶν προσφέρουν τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Λένιν νέα ἐνθάρρυνση στοὺς μαρξιστὲς ἐνάντια στοὺς ἀναρχικοὺς, ὑπῆρχαν πολλοὶ ἀναρχικοὶ ποὺ ἀνησυχοῦσαν ἰδιαίτερα μὲ τὴ ματαιότητα τῆς ἀτομικῆς τρο-

μοκρατίας και με τη στειρότητα των ακαδημαϊκών συζητήσεων. Σε τελευταία ανάλυση ο αναρχισμός ήταν εργατικό κίνημα. Οι πιο άφοσιωμένοι αγωνιστές του προέρχονταν από καθαρά εργατικό περιβάλλον· ή δύναμή του όφειλόταν στην καθημερινή αναγνώριση των πραγματικών συνθηκών της ταξικής πάλης —τουλάχιστον σ' όρισμένες χώρες και σε μερικούς βιομηχανικούς τομείς. Οι αμφισβησίες για τις ατομικές πράξεις προπαγάνδας με τη δράση και για τη δράση των μικρών συνωμοτικών ομάδων, που είχαν έκφραση συχνά άνθρωποι σαν τον Κροπότκιν και τον Έλιζε Ρεκλύ, ενισχύθηκαν χάρη στην αυξανόμενη πίεση από την πλευρά της αστυνομίας ύστερα από κάθε τρομοκρατική ενέργεια. "Αν ο αναρχισμός ήθελε να είναι κάτι περισσότερο από ατομική διαμαρτυρία, έπρεπε να βρει μια νέα μαζική βάση και καινούργια μέσα δράσης σε μια ολοένα και περισσότερο βιομηχανοποιημένη κοινωνία. Σύμφωνα με τον Κροπότκιν: «"Αν η ανάπτυξη του επαναστατικού πνεύματος ωφελείται αποφασιστικά από τις ήρωϊκές ατομικές πράξεις, είναι εξίσου αληθινό... ότι οι επαναστάσεις δεν γίνονται μ' αυτές τις ήρωϊκές πράξεις... "Η επανάσταση είναι πάνω απ' όλα λαϊκό κίνημα.» (1) Για να γίνει ο αναρχισμός ένα επαναστατικό λαϊκό κίνημα σε σχέση με την επιρροή των αναπτυσσόμενων αντιπάλων πολιτικών κομμάτων που οικοδομούσαν οι σοσιαλιστές, χρειαζόταν να αποδείξει την αποτελεσματικότητά του σαν οργάνωση ικανή να επιφέρει επαναστατικές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές. "Όπως έγραψε μια αναρχική εφημερίδα την εποχή της δολοφονίας του βασιλιά Ουμβέρτου Ι της Ιταλίας, το 1900: «Δεν είναι το πολιτικό κεφάλι που πρέπει να χτυπήσουμε. Είναι το οικονομικό κεφάλι, ή "Ιδιοκτησία, που πρέπει να έχουμε σα στόχο.» (2)

Οι ιδέες αυτές αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο μιαν επιστροφή στον κλασικό αναρχισμό του Προυντόν και του Μπακούνιν. Δεν είχαν ποτέ εξαφανιστεί από το αναρχικό κίνημα, αλλά, τουλάχιστον στην κοινή γνώμη, είχαν ενμέρει επισκιαστεί από τις θεαματικές χειρονομίες των ατομικών τρομοκρατών και από τα μέτρα που έδειχναν πόσο σοβαρά αντιμετώπιζε τους αναρχικούς ή αστυνομία όλης της Ευρώπης. "Ο Προυντόν είχε διαμορφώσει ένα πρόγραμμα με το οποίο οι εργάτες στα εργαστήριά τους θα μπο-

ροῦσαν νὰ ἀναλάβουν τὰ μέσα παραγωγῆς χωρὶς νὰ χρειastoῦν πολιτικούς θεσμούς· ὁ Μπακούνιν, παρόλο ποὺ ἐνδιαφέρθηκε κυρίως γιὰ τὶς δυνατότητες ἐπανάστασης μεταξὺ τῶν καθυστερημένων ἀγροτῶν τῆς Ρωσίας ἢ τῆς Ἰταλίας, εἶχε κι αὐτὸς σκεφτεῖ τὸ ἐργαστήριον ἢ τὸ ἐργοστάσιον σὰν πιθανὸ πυρήνα κοινωνικῆς ἐξέγερσης. Ἡ μοναδικὴ μέθοδος χειραφέτησης, εἶχε γράψει τὸ 1869, εἶναι ἡ «ἀλληλεγγύη πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν ἐργατῶν ἐναντία στὰ ἀφεντικά. Εἶναι ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ δημοσπονδία τῶν πυρήνων ἀντίστασης.»⁽³⁾ Οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Ζυρά, ἐπειδὴ ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα γιὰ ἕναν καθημερινὸ ἀγῶνα γιὰ τὴν προάσπιση τῶν συμφερόντων τους, ἀνταποκρίθηκαν πρόθυμα σ' αὐτὲς τὶς ἰδέες καὶ ἀποδέχτηκαν τὴν ἀρχὴ τῆς ἄμεσης ἐργατικῆς δράσης γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν στόχων τῆς ἐργατικῆς τάξης. Σύμφωνα μὲ τὸν Τζέημς Γκυγιώμ: «Ἀντὶ νὰ καταφύγουν στὸ κράτος, ποὺ κατέχει τόση δύναμη ὅση τοῦ ἀναθέτουν οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες, οἱ ἐργάτες θὰ κανονίσουν ἑμεῖς τὶς δουλειές τους μὲ τὴ μπουρζουαζία, θὰ θέσουν τοὺς ὁρους τους καὶ θὰ ἀναγκάσουν τοὺς ἀστοὺς νὰ τοὺς ἀποδεχτοῦν.»⁽⁴⁾

Ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὁποία θὰ πολεμοῦσαν ἦταν ἡ ἀπεργία, καὶ ἤδη τὸ 1874 ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Ζυρά, ὁ Ἀντεμάρ Σδιτσκεμπέλ, ἀνέλυσε τὴν ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας σὰν τὸν ἀπλούστερο καὶ ἀσφαλέστερο τρόπο γιὰ νὰ κατακτηθοῦν τὰ μέσα παραγωγῆς: «Ἡ ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἀπεργίας ἀπὸ τοὺς ἐργάτες, μὲ τὴν ὁποία θὰ δώσουν τέλος στὰ δεινὰ ποὺ ὑφίστανται, ἀρχίζει νὰ συζητιέται πολὺ σοβαρά... Πρόκειται ὁπωσδήποτε γιὰ ἐπαναστατικὴ πράξη ἱκανὴ νὰ ἐπιφέρει τὴ διάλυση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν κοινωνικὴ ἀναδιοργάνωση σύμφωνα μὲ τὶς σοσιαλιστικὲς βλέψεις τῶν ἐργατῶν.»⁽⁵⁾ Παρόλα αὐτὰ οἱ ὠρολογιοποιοὶ τοῦ Ζυρά δὲν ἦταν οὔτε πολυάριθμοι οὔτε καὶ ἀρκετὰ ἰσχυροὶ γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ μεγάλη, ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση, ἔστω κι ἂν στὰ δύσκολα χρόνια μετὰ τὴν Κομμούνα, κυκλοφοροῦσαν ἀνάμεσά τους οἱ ἰδέες τοῦ Μπακούνιν.

Οἱ νέες μορφές βιομηχανικῆς ὀργάνωσης καὶ τακτικῆς ἀναπτύχθηκαν στὴ Γαλλία καὶ πρόσφεραν στοὺς ἀναρχικοὺς νέες δυνατότητες δράσης —καθὼς καὶ νέες δυνατότητες διαφωνίας. Ἐνῶ

στή Γερμανία και στην Ἀγγλία τὰ νέα συνδικαλιστικά κινήματα πού ἀναπτύχθηκαν στή δεκαετία τοῦ 1880 ἦταν κινήματα πού ἀποσκοποῦσαν σέ ἐπιμέρους θελτιώσεις τῶν μισθῶν καί τῶν συνθηκῶν ἐργασίας τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν καί πολύ γρήγορα δημιούργησαν στενές σχέσεις μέ τὰ ἀναπτυσσόμενα σοσιαλιστικά κόμματα, στή Γαλλία ἀπό τήν ἐποχή πού ἐπιτράπηκε γιά πρώτη φορά ἡ συνδικαλιστική δράση, τὸ 1884, μετὰ τήν καταστολή πού ἀκολούθησε τήν Κομμούνα, τὰ συνδικάτα ἐφάρμοσαν πολύ γρήγορα μιὰ θεωρία ἄμεσης βιομηχανικῆς δράσης ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε πολιτικό κόμμα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στή δεκαετία τοῦ 1880, ὁ Ζὺλ Γκέζντ, ὁ ἄνθρωπος πού εἰσήγαγε τίς μαρξιστικές ὑδέες στή γαλλικὴ πολιτική, προσπάθησε νὰ ἀναπτύξει τὰ συνδικάτα σέ στενὴ συνεργασία μέ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα πού εἶχε ἰδρύσει. Αὐτὴ ὅμως ἡ συνεργασία δὲν κράτησε πολύ, καί σ' ἓνα συνδικαλιστικὸ συνέδριο πού ἔγινε στή Μπορντώ τὸ 1888, ἡ πλειοψηφία ὑποστήριξε τὴν ἄμεση ἐργατικὴ δράση μέ μέσο τὴ γενικὴ ἀπεργία καί ἐναντιώθηκε σέ κάθε πολιτικὴ δράση. Τελικά, τὸ 1894, οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Γκέζντ ἀποχώρησαν ἀπὸ ἓνα συνέδριο συνδικαλιστῶν στή Νάντη. Γιά πενήντα περίπου χρόνια τὰ γαλλικά συνδικάτα καί τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα δροῦσαν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα μεταξὺ τους.

Στὸ μεταξύ, οἱ νέες ἐργατικὲς ὀργανώσεις στή Γαλλία ἀναπτύσσονταν μέ βάση τίς θεωρίες τοῦ Προυντόν. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ ἔγινε μέ δύο μορφές. Πρῶτον, οἱ ἐργάτες σέ μεμονωμένα ἐργοστάσια καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις σέ μερικὲς βιομηχανίες δημιούργησαν συνδικάτα. Δεύτερον, ἀπὸ τὸ 1887 καί ἔπειτα ἰδρύθηκαν «Ἐργατικὰ Κέντρα» πού λειτουργοῦσαν παράλληλα μέ τὰ συνδικάτα. Ἦταν ὀργανωμένα σέ τοπικὴ βάση καί συμμετεῖχαν ἐργάτες ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα. Ὁ σκοπὸς τῶν «Ἐργατικῶν Κέντρων» ἦταν ἀρχικὰ ἡ ἐξεύρεση ἐργασίας γιὰ τοὺς ἐργάτες, ἀλλὰ πολύ γρήγορα ἀνέλαβαν καί ἄλλες λειτουργίες καί ἔγιναν κέντρα ἐκπαίδευσης καί συζήτησης ὅλων τῶν προβλημάτων πού ἀφοροῦσαν τὴ ζωὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τὸ κίνημα ἐξαπλώθηκε γρήγορα, καί τὸ 1892 τὰ «Ἐργατικὰ Κέντρα» πού λειτουργοῦσαν ἤδη σέ πολλὲς περιοχὲς τῆς Γαλλίας, συνασπίστηκαν σέ μιὰ ἐθνικὴ δημοσπονδία.

Τὸ 1895 ὁ Φερνάν Πελλουτιέ ἀνέλαβε γενικὸς γραμματέας τῆς «Ὁμοσπονδίας Ἑργατικῶν Κέντρων», στὰ εἰκοσιεπτὰ τοῦ χρόνια, καὶ ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔκανε τὸ κίνημα πανίσχυρη δύναμη καὶ τὸ ἐξόπλισε μὲ ἓνα συγκεκριμένο εἶδος ἀναρχικοῦ ἰδεολογισμοῦ ποὺ δὲν ἐπηρέασε μόνο τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση τῆς γαλλικῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ ἀποτέλεσε πρότυπο καὶ γιὰ ἄλλες χώρες, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἰσπανία. Ὁ Πελλουτιέ καταγόταν ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια ὑπαλλήλων καὶ ἐπαγγελματιῶν ποὺ ἀρχικὰ ἦταν διαμαρτυρόμενοι, ἀλλὰ ἀργότερα προσηλυτίστηκαν στὸν καθολικισμό, στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὸν ἔστειλαν σ' ἓνα καθολικὸ σχολεῖο, ἀλλὰ, παρόλο ποὺ ἦταν πολὺ ἐξυπνος, ἀπέτυχε στὶς ἐξετάσεις καί, ὅπως πολλοὶ τῆς γενιᾶς του, εἶχε φασαρίες μὲ τοὺς καθηγητὲς του γιὰτὶ ἔγραψε ἓνα ἀντικληρικὸ μυθιστόρημα. Ἡ οἰκογένειά του ζοῦσε στὴ Βρετάνη καὶ ὁ νεαρὸς Πελλουτιέ ἔγινε πολὺ σύντομα συνεργάτης ἑνὸς νεαροῦ δικηγόρου στὸ Σαιν—Ναζαίρ, τοῦ Ἀριστείδη Μπριάν, ποὺ θρῖσκόταν στὴν ἀρχὴ μιᾶς μακρόχρονης πολιτικῆς καριέρας καί, σ' αὐτὴ τὴ φάση, ἐκπροσωποῦσε τὴν ἄκρα ἀριστερά, καὶ ἀνελάμβανε τὴν ὑπεράσπιση τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστῶν ποὺ εἶχαν προβλήματα μὲ τὶς ἀρχές. Ἡ πολιτικὴ δράση τοῦ Πελλουτιέ σὰ συνεργάτη τοῦ Μπριάν προκάλεσε σὲ λίγο δυσκολίες στὸν πατέρα του, ποὺ ἦταν ὑπάλληλος τῶν Ταχυδρομείων· ὁ πατέρας του μετατέθηκε στὸ Μενώ καὶ μετὰ, στὸ τέλος τοῦ 1893, στὸ Παρίσι. Ἐκεῖ ὁ Φερνάν Πελλουτιέ συνέχισε τὴν καριέρα του σὰν ἐκπρόσωπος καὶ ὁργανωτὴς τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ μέσα σὲ δυὸ χρόνια ἀνέλαβε γενικὸς γραμματέας τῆς πρόσφατα ἰδρυμένης «Ὁμοσπονδίας Ἑργατικῶν Κέντρων». Γιὰ ἑπτὰ χρόνια, παρόλη τὴν κακὴ του ὑγεία (ἔπασχε ἀπὸ μιὰ ὀδυνηρὴ καὶ παραμορφωτικὴ φυματικὴ ἀσθένεια τοῦ προσώπου), ἀφοσιώθηκε στὴν προσπάθειά του νὰ κάνει τὰ «Ἑργατικὰ Κέντρα» πραγματικὰ κέντρα ἐργατικῆς ἐκπαίδευσης καὶ πυρῆνες ποὺ θὰ χρησίμευαν σὰν πρότυπο γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας μὲ βάση τὸν ἐργατικὸ ἔλεγχο τῆς βιομηχανίας.

Παρόλο ποὺ οἱ ἐργάτες ποὺ συμμετεῖχαν στὰ «Ἑργατικὰ Κέντρα» δὲν ἦταν ποτὲ τόσο πολυάριθμοι, οἱ ἰδέες ποὺ διαδόθηκαν ἀνάμεσά τους ποτὲ δὲν ἐξαφανίστηκαν ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ γαλλικὸ ἐρ-

γατικό κίνημα. Σύμφωνα με τον Πελλουτιέ το βασικό έργο που έπρεπε να γίνει ήταν, πάνω απ' όλα, η εκπαίδευση των εργατών και η προετοιμασία τους για το ρόλο που πρέπει να παίξουν στη νέα κοινωνία. Πρώτα απ' όλα έπρεπε να διδαχτούν την ορθολογική δάση για την ενστικτώδη εξέγερσή τους ενάντια στην υπάρχουσα κοινωνία: «Αυτό που λείπει από τον εργάτη είναι η γνώση της δυστυχίας του.»⁽⁶⁾ Τα Έργατικά Κέντρα έμελλε λοιπόν να γίνουν «κέντρα μελέτης, όπου το προλεταριάτο μπορεί να διαλογιστεί για την κατάστασή του, να αναλύσει οικονομικά προβλήματα και να γίνει έκανό για την απελευθέρωση που δικαιούται.»⁽⁷⁾ Ο Πελλουτιέ και οι συνεργάτες του πίστευαν ότι κάθε συνδικαλιστικό κίνημα πρέπει να είναι αληθινά επαναστατικό και να αποσκοπεί στην ολική μεταμόρφωση της κοινωνίας, και ότι, ταυτόχρονα, δεν πρέπει να κάνει τα σφάλματα της κοινωνίας που θέλει να αντικαταστήσει. «Ακόμα και το μεταδατικό κράτος στο οποίο πρέπει να υποταγοῦμε αναγκαστικά και μοιραία, πρέπει να είναι μια κολλεκτιβιστική φυλακή;» αναρωτιόταν. «Δεν μπορεί να είναι μια ελεύθερη οργάνωση, περιορισμένη αποκλειστικά από τις ανάγκες της παραγωγής και της κατανάλωσης, ενώ όλοι οι πολιτικοί θεσμοί θα έχουν καταργηθεί;» Το εργατικό συνδικάτο ήταν τόσο ένα μέσο επανάστασης όσο κι ένα υπόδειγμα για το μέλλον. Το συνδικαλιστικό κίνημα λοιπόν «κήρυξε τον πόλεμο ενάντια σ' όλα όσα αποτελούν, υποστηρίζουν και ενισχύουν την κοινωνική οργάνωση.» Οι υπεύθυνοι υπάλληλοι πρέπει να είναι προσωρινοί: τα μέλη πρέπει να είναι ελεύθερα να φεύγουν. «Τί είναι συνδικάτο;» έγραφε ο Πελλουτιέ. «Μια ένωση όπου είναι ελεύθερος κανείς να μπει ή να φύγει, χωρίς πρόεδρο, έχοντας σαν μοναδικούς υπαλλήλους ένα γραμματέα κι έναν ταμία που είναι πάντοτε ανακλητοί.»⁽⁸⁾

Πρόκειται ακριβώς για τη φυσική κατάληξη των ιδεών του Πруντόν· και οι αναρχικοί διάζονταν να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητες του νέου κινήματος για να διαδώσουν τις ιδέες τους. Ήδη το 1892 στα χέρια της αστυνομίας του Παρισιού είχε πέσει μια έγκυκλιος από τους εξόριστους αναρχικούς του Λονδίνου που συμβούλευε τους αναρχικούς να χρησιμοποιήσουν τα συνδικάτα σαν μέσο δράσης. Η τακτική ήταν ίδια μ' αυτή που δραματί-

στηκε ο Μπακούνιν πρίν ἀπὸ 25 χρόνια (καὶ μ' αὐτὴ πού θά ἐφάρμοζε στήν Ἰσπανία 25 χρόνια ἀργότερα ἢ FAI — Ἀναρχική Ὁμοσπονδία Ἰδηρίας). «Εἶναι χρήσιμο», ἔλεγε ἡ ἐγκύκλιος, «νὰ συμμετάσχουμε ἐνεργητικὰ στίς ἀπεργίες καθὼς καὶ σ' ὅλες τίς κινητοποιήσεις τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ πρέπει πάντοτε νὰ ἀρνιόμαστε νὰ παίζουμε ἀρχηγικὸ ρόλο. Πρέπει νὰ ἐπωφεληθοῦμε ἀπὸ κάθε εὐκαιρία πού μᾶς δίνεται γιὰ νὰ κάνουμε ἀναρχικὴ προπαγάνδα καὶ γιὰ νὰ προειδοποιήσουμε τοὺς ἐργάτες ἐνάντια στοὺς ἐξουσιαστὲς σοσιαλιστὲς πού θά εἶναι οἱ αὐριανοὶ καταπιεστές.»⁽⁹⁾ Οἱ ἰδέες τοῦ Πελλουτιέ ἔδειχναν νὰ συνδέουν αὐτὸ τὸ στόχο μὲ ἓνα νέο καὶ θετικὸ ρόλο τῶν ἀναρχικῶν στὸ ἐργατικὸ κίνημα, καὶ πολλοὶ ἀναρχικοὶ προσχώρησαν μὲ ἐνθουσιασμὸ στὸ νέο συνδικαλιστικὸ κίνημα. Ὁ Ἐμίλ Πουζέ, λογουχάρη, πού ἐξέδιδε τὴ «Le Père Peinard» καὶ πού οἱ πνευματώδεις δημοφιλεῖς πολεμικὲς του τὸν ἔκαναν πετυχημένο ἀναρχικὸ προπαγανδιστὴ ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες πού ζητοῦσαν κάτι πιὸ κοντὰ στήν πραγματικότητα ἀπὸ τὸν διανοουμενίστικο ἀναρχισμό τοῦ Ζὰν Γκράβ ἢ τοῦ Κροπότκιν, ἔγινε ὁ ἀρχισυντάκτης τοῦ κύριου ἐβδομαδιαίου συνδικαλιστικοῦ ἐντύπου, τὸ 1900.

Ὁ βασικὸς πρακτικὸς στόχος τοῦ Πελλουτιέ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔγινε γραμματέας τῆς Ὁμοσπονδίας ἦταν νὰ συνδυάσει τὴν ἐπαινετατικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ δράση τῶν Ἑργατικῶν Κέντρων μὲ τὴ δράση πού ἀνέπτυσσαν τὰ συνδικάτα πού ἦταν ὀργανωμένα μὲ βάση τὸ ἐργοστάσιο ἢ τὴ βιομηχανία. Ἡ «Ὁμοσπονδία Συνδικάτων καὶ Συνεργατικῶν Ὁμάδων» ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὸ 1886, ἀλλὰ τὸ 1895 διασπάστηκε μετὰ ἀπὸ διαφωνία γιὰ τὸ ἀν πρέπει νὰ ὑποστηρίξει ἢ ὄχι ἓνα πολιτικὸ κόμμα. Ἡ πλειοψηφία ἀποδέχτηκε τὴν ἀποψη πού εἶχε ἐκφράσει ὁ Πουζέ πρίν ἀπὸ λίγα χρόνια ὅταν ἔγραφε: «Ὁ στόχος τῶν συνδικάτων εἶναι ἡ διεξαγωγή τοῦ πολέμου ἐνάντια στὰ ἀφεντικά καὶ ὄχι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν πολιτικὴ.»⁽¹⁰⁾ Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἠττήθηκαν οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Ζὺλ Γκέζντ, πού ἤθελαν στενὴ συνεργασία μὲ τὸ πολιτικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα, ἦταν ἀνοιχτὸς ὁ δρόμος γιὰ νὰ προσχωρήσουν τὰ συνδικάτα στὰ Ἑργατικὰ Κέντρα. Παρόλα αὐτὰ ἡ διαδικασία ἦταν ἀργή. Τὰ συνδικάτα δημιούργησαν τὴ δική τους συνομοσπονδία (τὴ CGT — Γενικὴ Συνομοσπονδία Ἑργα-

των) τὸ 1895, ἀλλὰ ἦταν μιὰ σχετικὰ ἀδύναμη καὶ ἐλάχιστα ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση· ἡ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ ἀποτυχία μιᾶς ἀπεργίας τῶν σιδηροδρομικῶν τὸ 1898 ἀποκάλυψε πόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς ἐλπίδες γιὰ μιὰ ἀποτελεσματικὴ καὶ δραματικὴ ἀπεργιακὴ δράση καὶ στὶς πραγματικὲς ἱκανότητες τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ Πελλουτιέ φρόντιζε ἰδιαίτερα ὥστε ἡ συγκριτικὰ ἰσχυρὴ καὶ καλὰ ὀργανωμένη Ὁμοσπονδία του νὰ μὴν ἐξασθενήσῃ μὲ τὴ συγχώνευσή της σὲ ἓνα ἐλάχιστα ἱκανὸ καὶ μαχητικὸ σῶμα· καὶ πραγματικὰ στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του δὲν ἔγινε ἡ ἐνοποίηση τῶν συνδικάτων καὶ τῶν Ἑργατικῶν Κέντρων.

Ὁ Πελλουτιέ πέθανε τὸ 1901 στὰ 34 χρόνια του. Ἡ φυματίωση ἀπὸ τὴν ὁποία ἔπασχε εἶχε χειροτερέψῃ καὶ ἡ υἡγεία του εἶχε καταστραφεῖ ἀκόμα περισσότερο γιὰτὶ δὲν δούλευε μόνο σὰν γενικὸς γραμματέας τῆς Ὁμοσπονδίας Ἑργατικῶν Κέντρων, ἀλλὰ ἐξέδιδε καὶ μιὰ ἐπιθεώρηση ποὺ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ προσφέρει στοὺς ἐργάτες σοβαρὰ ἀρθρα καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τους κατάσταση· τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἔβγαινε, σχεδὸν χωρὶς καμιά ἄλλη βοήθεια, ἀπὸ τὸν Πελλουτιέ καὶ τὸν ἀδελφὸ του—ἀκόμα καὶ τὸ τύπωμα τὸ ἔκαναν μόνοι τους. Ἡ ἀφοσίωση τοῦ Πελλουτιέ, ἡ σύνδεση τῶν πρακτικῶν χαρισμάτων του μὲ τὸν ἠθικὸ ἐνθουσιασμό του, ἡ ἀφιέρωσή του στὸ ἰδανικὸ τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς αὐτοβελτίωσης τῶν ἐργατῶν, μαζὶ μὲ τὸν πρῶτο θάνατό του, τὸν ἔκαναν θρυλικὴ φυσιογνωμία μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν του· καὶ αὐτοὶ τελικὰ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ κατόρθωσαν νὰ συνενώσουν τὰ Ἑργατικὰ Κέντρα μὲ τὴ CGT τὸ 1902. Μὲ τὸ νέο καταστατικὸ ἡ CGT περιεῖχε τόσο συνδικάτα ὅσο καὶ ἐργατικὰ κέντρα· ὁ κάθε τομέας ἦταν αὐτόνομος, ἀλλὰ κάθε συνδικάτο ἔπρεπε νὰ ἀνήκει σ' ἓνα τοπικὸ κέντρο ἢ κάποια ἄλλη ἰσοδύναμη τοπικὴ ὀργάνωση. Ἐτσι λοιπὸν ἡ CGT βασιζόταν τώρα πιά τόσο στὴν ὁμοσπονδία τῶν συνδικάτων, ἄρα καὶ στὶς διάφορες βιομηχανίες, ὅσο καὶ στὴν Ὁμοσπονδία τῶν Ἑργατικῶν Κέντρων, ἄρα καὶ σ' ἓνα σύστημα περιφερειακῆς καὶ τοπικῆς ἀποκέντρωσης. Τὸ πνεῦμα τοῦ Προυντὸν φαινόταν ὅτι εἶχε θριαμβεύσει.

Παρόλο ὅμως ποὺ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα εἶχε ἀποκτήσῃ τώρα μιὰ ἐνότητα ποὺ τὸ 1902 δὲν ὑπῆρχε στὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα, καὶ παρόλο ποὺ τὰ συνδικάτα εἶχαν ἀποδεχτεῖ τὴν ἄμεση

οικονομική δράση και ἐναντιώνονταν σὲ κάθε μορφή πολιτικῆς δράσης, ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἀριθμητικὰ ἀδύναμα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες ἀποτελοῦσαν μειονότητα στὴ Γαλλία. Ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι τὸ 1906 39ο) οἱ τῶν Γάλλων μισθωτῶν ἀπασχολοῦνταν στὸ ἐμπόριο καὶ τῇ βιομηχανίᾳ· καὶ ἀπ' αὐτοὺς μόνο τὸ 11ο) οἱ ἀνῆκε γενικὰ στὰ συνδικάτα, καὶ μόνο 4ο) οἱ στὴ CGT.⁽¹¹⁾ Ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν κυμαινόταν σημαντικὰ ἀνάλογα μὲ τὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες καὶ διέφερε ἀπὸ κλάδο σὲ κλάδο. Ἔτσι κάθε ἀποτελεσματικὴ βιομηχανικὴ δράση ἦταν μοιραῖο νὰ εἶναι περιορισμένη ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐπιτυχίες της, ἐκτὸς κι ἂν μποροῦσε νὰ παραλύσει τὴ λειτουργία μιᾶς σημαντικῆς βιομηχανίας ἢ ὑπηρεσίας ὅπως τοὺς σιδηροδρόμους. Σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες ὑπῆρχαν ὅπωςδὴποτε ἔντονες διαφωνίες γιὰ τὸ τί μποροῦσαν νὰ πετύχουν τὰ συνδικάτα. Θὰ γίνονταν, ὅπως ἤθελαν οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ ἦταν μέλη τους, μαχητικὲς ὁργανώσεις ποὺ προετοιμάζουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴν νέαν κοινωνία; Ἡ θὰ ἀρκοῦνταν στὰ πρακτικὰ ὠφέλη ποὺ μποροῦσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν σὲ περιορισμένους βιομηχανικοὺς τομεῖς; Ἡ συζήτηση ποὺ διέσπασε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὰ σοσιαλιστικὰ πολιτικὰ κόμματα, ἂν ὁ πρῶτος στόχος εἶναι ἡ μεταρύθμιση ἢ ἡ ἐπανάσταση, κυριαρχοῦσε παράλληλα καὶ στὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα. Οἱ ἀναρχικοί, ποὺ θεωροῦσαν τὰ συνδικάτα μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης, ἦταν ἀρκετὰ ξεκάθαροι στὶς ἐπιδιώξεις τους. Ἐνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Πῶλ Ντελεσάγ, ποὺ γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς βοηθοὺς γραμματεῖς τῆς CGT, ἔγραψε ὅτι ὁ ρόλος τους ἦταν νὰ «ἀποδείξουν τὴν ἀνοησίαν τῶν τμηματικῶν μεταρρυθμίσεων καὶ νὰ ἀναπτύξουν τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα μεταξὺ τῶν συνδικαλιστικῶν μελῶν.»⁽¹²⁾

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ἦταν ἀδύναμο, ἡ ἰδέα τῆς ἄμεσης ἐπαναστατικῆς δράσης φαινόταν ἐλκυστικὴ. Ἄν τὰ βραχυπρόθεσμα ὠφέλη ἦταν τόσο δύσκολο νὰ ἐπιτευχθοῦν ὅσο καὶ ἡ τελικὴ νίκη, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ μὴν εἶναι ἄμεσος στόχος αὐτὴ ἡ τελικὴ νίκη. Ὅπως πολλοὶ Γερμανοὶ σοσιαλδημοκράτες πίστευαν πῶς ἡ λογικὴ τῆς ἱστορίας θὰ πετύχαινε τὴ νίκη χωρὶς αὐτοὶ νὰ νὰ κάνουν τίποτα, ἔτσι καὶ πολλοὶ Γάλλοι συνδικαλιστὲς πίστευαν πῶς μὲ κάποιο τρόπο ἡ καπιταλιστικὴ τάξη

πραγμάτων θα συντριβόταν μ' ένα μοναδικό χτύπημα. Οί πιό σοβαροί και μαχητικοί συνδικαλιστές αποδοκίμαζαν διαρκώς αυτή την αίρεση. «'Αν χρειαζόταν ένα μονάχα χτύπημα για να ανατραπεί ή παλιά τάξη πραγμάτων», έγραφε ο Έμιλ Πουζέ την Πρωτομαγιά τοῦ 1904, «δλα θα ήταν πραγματικά πολὺ εὔκολα. 'Αν έχουμε αὐταπάτες για τὴν προσπάθεια ποὺ απαιτεῖται, μᾶς περιμένει μεγάλη ἀπογοήτευση... Ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση δὲν θα πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τεράστια, πραγματικὰ τεράστια προσπάθεια.» (13) Παρόλα αὐτὰ κανένας δὲν ἀμφισβήτησε τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπικείμενης ἐπανάστασης, μιὰ καὶ ἤδη ὑπῆρχε ἡ θέληση για τὴν πραγματοποίησή της.

Τὸ 1906 ἡ CGT ἀποδέχτηκε ἐπίσημα τὶς ἀπόψεις ἀγωνιστῶν ὅπως τοῦ Πουζέ καὶ ἀναγνώρισε ὅτι ἦταν ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση ποὺ εἶχε ὡς στόχο τὴν κατάληψη τῆς οἰκονομικῆς ἐξουσίας με ἀμεση δράση ποὺ θα κορυφωνόταν σὲ γενικὴ ἀπεργία. Ὁ Πῶλ Ντελεσάγ περιέγραψε τὸ πρόγραμμα τῆς ἐκστρατείας ὡς ἑξῆς:

1. Μιὰ γενικὴ ἀπεργία ἀπὸ μεμονωμένα συνδικάτα, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με τοὺς ἐλιγμοὺς τῶν ἐμπροσθοφυλακῶν.
2. Παύση ἐργασίας παντοῦ μιὰ δεδομένη ἡμέρα, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με τοὺς μεγάλους ἐλιγμούς.
3. Γενικὴ καὶ πλήρης στάση τῆς ἐργασίας ποὺ θέτει τὸ προλεταριάτο σὲ κατάσταση ἀνοιχτοῦ πολέμου με τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία.
4. Γενικὴ ἀπεργία — ἐπανάσταση. (14)

Τὸ πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ CGT ἦταν πῶς νὰ συνδυάσει μιὰ κατάσταση πολέμου ἐνάντια στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία με τὴν ἐπιδίωξη ἀμεσων καὶ περιορισμένων κερδῶν για τοὺς ἐργάτες. Πρὶν ἀπὸ τὸ συνέδριο τῆς Ἀμιένης, για ἄρκετους μῆνες, παρατηρήθηκε βιομηχανικὴ ἀναταραχὴ ἡ ἐκστρατεία για τὸ ὀχτάωρο βρισκόταν στὴν ἀκμὴ της καὶ εἶχαν γίνει ἐκτεταμένες ἀπεργίες για τὴν ὑποστήριξή της, ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς μεταλλωρύχους, ποὺ ἀνῆκαν στὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ συνδικάτα τῆς CGT. Ἡ κυβέρνηση εἶχε θορυβηθεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῶν διαδηλώσεων τῆς Πρωτομαγιάς τοῦ 1906 καὶ διέταξε τὴ σύλληψη τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ γραμματέα καὶ τοῦ ταμῆα τῆς CGT· καὶ σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀτμόσφαιρα μαχητικότητας ἔγινε τὸ συνέ-

δριο της CGT τὸν ἴδιο χρόνο. Τὸ συνέδριο ἐπιβεβαίωσε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὴ διάσταση ἀνάμεσα στὰ συνδικάτα καὶ στὰ σοσιαλιστικά κόμματα καὶ ἀποφάσισε ὅτι, παρόλο πὺ τὰ μέλη τῆς CGT ἦταν ἀπόλυτα ἐλεύθερα ἔξω ἀπὸ τὰ συνδικάτα νὰ διαλέγουν τὴ μορφή πάλης πὺ ἀνταποκρίνεται στὶς πολιτικὲς ἢ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τους, δὲν ἔπρεπε νὰ εἰσάγουν αὐτὲς τὶς ἀπόψεις μέσα στὰ συνδικάτα· καὶ τὰ ἴδια τὰ συνδικάτα δὲν θὰ πρέπει «γὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ κόμματα ἢ τὶς φράξιες, πὺ εἶναι ἐλεύθερα ἔξω καὶ χωρὶα ἀπὸ τὰ συνδικάτα νὰ ἐργάζονται γιὰ τὴν κοινωνικὴ μεταμόρφωση ὅπως νομίζουν καλύτερα». Αὐτὸ πὺ συνέδεε τὰ μέλη τῶν συνδικάτων ἦταν ἡ συνείδηση τῆς ἀνάγκης νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καὶ ἡ «ἀναγνώριση τῆς ταξικῆς πάλης, πὺ, μὲ οἰκονομικὴ βάση, ξεσηκώνει τοὺς ἐργάτες ἐγάντια σὲ κάθε μορφή ὕλικῆς καὶ ἠθικῆς ἐκμετάλλευσης πὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ τάξη ἐγάντια στὴν ἐργατικὴ τάξη.» Ταυτόχρονα τὸ Καταστατικὸ τῆς Ἀμιένης προσπάθησε νὰ συμφιλιώσῃ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα μὲ τὴν ἀνάγκη γιὰ καθημερινὴ δράση ὡς ἑξῆς: «Ὅσον ἀφορᾷ τὰ καθημερινὰ αἰτήματα, ὁ συνδικαλισμὸς ἐπιδιώκει τὸν συντονισμό· τῶν προσπαθειῶν τῶν ἐργατῶν, τὴν αὔξηση τῆς ἐργατικῆς εὐημερίας μὲ τὴν ἐπίτευξη ἀμεσῶν βελτιώσεων, ὅπως τὴν μείωση τῶν ὥρων ἐργασίας, τὴν αὔξηση τῶν μισθῶν, κλπ. Τοῦτο ὅμως εἶναι μιὰ μονάχα πλευρὰ τοῦ ἔργου του: προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ὀλικὴ χειραφέτηση πὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο μὲ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῆς καπιταλιστικῆς τάξης. Προτείνει τὴ γενικὴ ἀπεργία σὰ μέσο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ πιστεύει ὅτι τὸ συνδικάτο πὺ πρὸς τὸ παρὸν εἶναι μιὰ ὁμάδα ἀντίστασης, θὰ γίνῃ στὸ μέλλον μιὰ ὁμάδα ὑπεύθυνη γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴ διανομὴ, τὸ θεμέλιο τῆς κοινωνικῆς ὁργάνωσης.» (15)

Εἶναι ὀλοφάνερο πόσα ὀφείλει αὐτὸ τὸ πρόγραμμα στὶς ἀναρχικὲς ἰδέες, ἀπὸ τὸν Προυτὸν μέχρι τὸν Κροπότκιν καὶ τὸν Πελλουτιέ, ἀλλὰ γιὰ μερικοὺς ἀναρχικοὺς ἡ δῆλωση ὅτι τὰ συνδικάτα εἶχαν «ἓνα διπλὸ καθῆκον καθημερινῆς δράσης καὶ μελλοντικῆς ὁργάνωσης» ἦταν ἀπαράδεκτη μὲ τὴν ὑπονοούμενη ἀποδοχὴ τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας. Ἐγίνε πρᾶγματι μιὰ δημόσια συζήτηση γι' αὐτὰ τὰ θέματα σ' ἓνα παγκόσμιο συνέδριο πὺ συγχάλεσαν οἱ

Ὀλλανδοὶ καὶ Βέλγοι ἀναρχικοὶ στὸ Ἀμστερνταμ τὸ 1907. Πή-
 ραν μέρος πολλοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ νεαροῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικα-
 λισμοῦ ἀπὸ τῆ Γαλλία, μαζί μὲ πολλές ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιοσέβαστες
 διεθνεῖς ἀναρχικὲς φυσιογνωμίες — ἡ Ἑμμα Γκόλντμαν, οἱ Ὀλ-
 λανδοὶ Κορνελιάσεν καὶ Νιουβενχούις, ὁ Ρούντολφ Ρόκερ καὶ ὁ
 Μαλατέστα — «ἴσως», ὅπως ἔγραψε ἓνας ἀπὸ τοὺς Γάλλους ἀναρχι-
 κούς, «στὴν τελευταία συνάντηση τοῦ παλιοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀ-
 ναρχισμοῦ». (16) Παραβρέθηκαν καὶ οἱ συνηθισμένοι ἐκκεντρικοὶ
 γιὰ νὰ κάνουν δύσκολη τὴ λειτουργία τοῦ συνεδρίου· ἓνας ἀπ' αὐ-
 τοὺς πρότεινε νὰ μὴ γίνεи καμιὰ ψηφοφορία γιατί αὐτὸ παραβίαζε
 τὴν ἐλευθερία τῆς μειοψηφίας, ἐνῶ ἓνας ἄλλος ἀτομικιστῆς δια-
 κήρυξε πὼς τὸ σύνθημά του ἦταν «Ἐγώ, ἐγώ, ἐγώ... καὶ οἱ ἄλλοι
 ὕστερα ἀπὸ μένα!» Παρόλα αὐτὰ ἔγινε σοβαρὴ συζήτηση γιὰ τὸ
 ὅλο θέμα τῆς συνδικαλιστικῆς δράσης ποὺ ὅπως ἀνέφεραν διάφοροι
 ἀντιπρόσωποι διασποῦσε παντοῦ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Γιὰ τοὺς νε-
 αροὺς Γάλλους συνδικαλιστές, τὸν Ἀμαντέ Ντυνουά καὶ τὸν Πιέρ
 Μονάτ, τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα πρόσφερε τὴ δυνατότητα νὰ
 ἔρθει πάλι σὲ ἐπαφὴ ὁ ἀναρχισμὸς μὲ τοὺς ἐργάτες. Σύμφωνα μὲ
 τὸν Ντυνουά: «Συμμετέχοντας ὁλοένα καὶ πιὸ δραστήρια στὸ ἐρ-
 γατικὸ κίνημα, γεφυρώσαμε τὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τὴν καθαρὴ
 ἰδέα... ἀπὸ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα. Ἐνδιαφερόμαστε ὁλοένα
 καὶ λιγότερο γιὰ τὶς προηγούμενες ἀφαιρέσεις καὶ ὁλοένα περισσό-
 τερο γιὰ τὸ πρακτικὸ κίνημα δράσης», καὶ συνέχισε ἀπηχώντας
 τὸν Πελλουτιέ: «Τὸ ἐργατικὸ συνδικάτο δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ ὀρ-
 γάνωση πάλης, εἶναι τὸ ζωντανὸ φῦτρο τῆς μελλοντικῆς κοινωνί-
 ας, καὶ ἡ μελλοντικὴ κοινωνία θὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ κάναμε νὰ εἶ-
 ναι τὸ συνδικάτο.» (17) Ὁ εἰκοσιεξάχρονος Πιέρ Μονάτ, γιὸς σι-
 δερά ἀπὸ τὴν Ὠβέρνη, ἔκανε ἀκόμα πιὸ σαφῆ τὴ σχέση ἀνάμε-
 σα στὸν ἀναρχισμὸ καὶ τὸ νέο συνδικαλισμὸ. «Ὁ συνδικαλισμὸς»,
 εἶπε, «ἔχει ἐπαναφέρει στὸν ἀναρχισμὸ τὴ γνώση τῶν ἐργατικῶν
 καταβολῶν τοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἀναρχικοὶ συνέβαλαν
 τὰ μέγιστα γιὰ τὴν ὥθηση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὸ δρόμο
 τῆς ἐπανάστασης καὶ γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἰδέας τῆς ἄμεσης δρά-
 σης.» (18) Καί, γι' αὐτὸν ὁ συνδικαλισμὸς ἦταν μιὰ ἡθικὴ καὶ
 κοινωνικὴ δύναμη: «Ὁ συνδικαλισμὸς δὲν χάνει τὸν καιρὸ του
 δίνοντας ὑποσχέσεις στοὺς ἐργάτες γιὰ ἓναν παράδεισο στὴ γῆ,

τούς καλεῖ νὰ τὸν κατακτήσουν καὶ τοὺς θεβαιώνει πῶς ἡ δράση τους δὲν πάει ποτὲ χαμένη. Εἶναι ἓνα σχολεῖο τῆς θέλησης, τῆς ἐνεργητικότητος καὶ τῆς γόνιμης σκέψης. Προσφέρει στὸν ἀναρχισμό, πού γιὰ πολὺ καιρὸ ἦταν κλεισμένος στὸν ἑαυτό του, νέες προοπτικὲς καὶ ἐμπειρίες.» (19)

Ἡ ἰδέα τῆς σύνδεσης τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀναρχισμοῦ μὲ τὰ συνδικάτα δὲν ἔγινε ὅμως ἀποδεκτὴ ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικοὺς. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν, λογουχάρη, φοβοῦταν μήπως ἰσοπεδωθεῖ τὸ αὐτομο μέσα σὲ ἓνα μαζικὸ κίνημα: «Ἀποδέχομαι τὴν ἀναρχικὴ ὀργάνωση μόνον μὲ μιὰ προϋπόθεση: θὰ πρέπει νὰ βασίζεται στὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ ὅλων τῶν ἀτομικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐμποδίζει τὴν ἐλεύθερη δράση καὶ ἀνάπτυξή τους. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀναρχισμοῦ εἶναι ἡ ἀτομικὴ αὐτονομία.» (20)

Ὁ Μαλατέστα, πάλι, μολονότι ἀποδεχόταν πάντοτε κάποιον βαθμὸ ὀργάνωσης καὶ σὰν τὸν Προυτὸν πίστευε πῶς ἦταν πιὸ σημαντικὴ ἡ αὐτονομία τῶν μικρῶν κοινωνικῶν ομάδων ἀπὸ τὴν αὐτονομία τῶν ἀτόμων, ἀνησυχοῦσε μήπως τὸ νέο κίνημα ἐμπεριείχε τὸν κίνδυνον νὰ διασπαστεῖ τὸ ἐργατικὸ κίνημα, ἐφόσον τὰ συμφέροντα ὅλων τῶν ἐργατῶν δὲν ἦταν ἀναγκαστικὰ ἴδια, καὶ μήπως δημιουργοῦσε μιὰ γραφειοκρατία πού οἱ ἀναρχικοὶ ἤθελαν νὰ καταργήσουν: «Ὁ ὑπεύθυνος συνδικαλιστῆς ἀξιωματοῦχος ἀποτελεῖ κίνδυνον γιὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα πού μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνον μὲ τὸν κίνδυνον πού ἐμπεριέχει ὁ κοινοβουλευτικὸς ἐκπρόσωπος· καὶ οἱ δύο ὁδηγοῦν στὴ διαφθορά καὶ ἀπὸ τὴ διαφθορά μέχρι τὸ θάνατο δὲν ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση.» Πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ ἀναρχισμὸς δὲν πρέπει νὰ εἶναι περιορισμένος σὲ μιὰ συγκεκριμένη τάξη, ἀκόμα κι ἂν ἡ ἐργατικὴ τάξη εἶναι αὕτη πού χρειάζεται περισσότερο τὴν ἐπανάσταση γιατί εἶναι ἡ πιὸ καταπιεσμένη. «Ἡ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση πού ἐπιζητοῦμε», εἶπε, «ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὸ συμφέρον μιᾶς τάξης· ἔχει σὰν στόχο τῆς τὴν πλήρη ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρωπότητος, πού εἶναι ὀλοκλήρωτικὰ σκλαβωμένη ἀπὸ τρεῖς ἀπόψεις —οἰκονομικά, πολιτικά καὶ ἠθικά.» (21)

Ὁ Μαλατέστα δὲν ἐπιτέθηκε μόνον ἐνάντια σὲ ὀρισμένες βασικὲς ἀντιλήψεις τῶν συνδικαλιστῶν· ἐπιτέθηκε ἐπίσης ἐνάντια στὴν τακτικὴ τους. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἐπανάσταση καὶ δὲν μπορεῖ

νά πάρει οποιαδήποτε άλλη μορφή. Ἡ μπουρζουαζία καὶ τὸ κράτος δὲν θὰ ἐγκαταλείβουν τὴ θέση τους χωρὶς μάχη, καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀρχίζει ἡ μάχη ὑπάρχει ἡ ἐπανάσταση —πράγμα πού δὲν εἶναι ἴδιο μὲ τὴ γενικὴ ἀπεργία. «Ἡ γενικὴ ἀπεργία», εἶπε, «εἶναι καθαρὴ οὐτοπία. Ὁ ἐργάτης, ἐξαντλημένος ἀπὸ τὴν πείνα ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μέρες ἀπεργίας, θὰ ἐπιστρέφει στὸ ἐργοστάσιο μὲ κατεδασμένο κεφάλι, καὶ θὰ ἔχουμε πετύχει ἄλλη μιὰ ἥττα. Ἡ θὰ προσπαθήσει νὰ κατακτήσει τοὺς καρπούς τῆς παραγωγῆς μὲ ἀνοιχτὴ βία. Ποιούς θὰ βρεῖ ἀπέναντί του ἔτοιμους νὰ τὸν σταματήσουν; Φαντάρους, ἀστυφύλακες καὶ ἴσως τοὺς ἰδίους τοὺς ἀστούς, καὶ τότε τὸ ζήτημα θὰ πρέπει νὰ λυθεῖ μὲ σφαῖρες καὶ δόμβες. Θὰ εἶναι ἡ ἐπανάσταση, καὶ ἡ νίκη θὰ στεφανώσῃ τὸν ἰσχυρότερο.» (22) Ἡ συμβιβαστικὴ ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἔληξε ἡ συζήτηση δὲν ἐπέλυσε τὸ δίλημμα· ὅσον ἀφορᾷ ὁμῶς τὴν ἀποτελεσματικὴ δράση ἀπὸ μέρους τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, δίκιο εἶχε μᾶλλον ὁ Μονάτ παρὰ ὁ Μαλατέστα. Οἱ ἰδέες τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ καὶ τῆς ἀμεσης βιομηχανικῆς δράσης θὰ ἔδιναν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα νέα παράταση ζωῆς· στὴ Γαλλία, τουλάχιστον μέχρι τὸ 1914, καὶ ἀκόμα περισσότερο στὴν Ἰσπανία, ὁ ἀναρχισμὸς σὲ συνεργασία μὲ τὸν συνδικαλισμὸ θὰ ἀπόδειχνε πῶς εἶναι, γιὰ μοναδική φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ἀποτελεσματικὴ καὶ σημαντικὴ δύναμη στὰ πρακτικὰ ζητήματα τῆς πολιτικῆς.

2

Στὰ χρόνια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ συνδικαλισμοῦ στὴ Γαλλία, ἕνας συνταξιούχος πολιτικὸς μηχανικός, ὁ Ζωρζ Σορέλ, διαλογιζόταν γιὰ τὶς συνέπειές του καὶ ἀνέπτυξε ὁρισμένες θεωρίες γιὰ τὸ προλεταριάτο καὶ τὸ ρόλο του στὴ σύγχρονη κοινωνία. Θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του διάδοχο τοῦ Προυντόν· πράγματι, στὴν πρώτη σελίδα τοῦ βιβλίου του «Στοιχεῖα γιὰ μιὰ θεωρία τοῦ προλεταριάτου», πού ἐκδόθηκε τὸ 1918, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, καὶ εἶναι ἀφιερωμένο στὸν συνδικαλιστὴ βιβλιοπώλη Πῶλ Ντελεσάγ, ἀποκαλοῦσε τὸν ἑαυτὸ του, μὲ ἐλαφρὰ παθητικὸ ρητορικὸ ὕφος, «γέ-

ρο πού σάν τόν Προυντόν παραμένει πεισματικά άνυστερόδουλος ύπηρέτης τοῦ προλεταριάτου». Γιά τοὺς ἐχθροὺς του μαρξιστὲς ἦταν πάντοτε «ἐγας ἀντιδραστικοί, μικροαστοὶ Προυντογιστὲς». Ἐμοιαζε στὸν Προυντόν στὴ μὴ-συστηματικὴ φύση τῆς σκέψης του καθὼς καὶ στὶς ἀντίθετες ἀπόψεις πού λέγεται ὅτι ἐνέπνευσε. Ὁ ἴδιος ὁμῶς ἀμφέβαλε πολὺ γιὰ τὴν ἐπιρροή του. «Δὲν πιστεύω πολὺ στὴν ἐπιρροή ἐνός καὶ μόνο ἀνθρώπου», δήλωσε σ' ἓνα φίλο του τὸ 1922, λίγο πρὶν πεθάνει. «Πιστεύω πῶς ὅταν κάποιο πνεῦμα ἐκφράζει μιὰ ἰδέα, αὐτὴ ἡ ἰδέα ὑπάρχει στὴν ἀτμόσφαιρα... Εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ ἓναν ἄνθρωπο πρῶτου μεγέθους σάν τόν Λένιν νὰ ἔχει διαβάσει τὸ ἔργο μου, γιὰ νὰ βλέπει ξεκάθαρα; Εἰλικρινά, δὲν τὸ πιστεύω... Βλέπετε, ἀπέχω πολὺ ἀπ' αὐτοὺς πού ἰσχυρίζονται κολακευτικά γιὰ μένα ὅτι ἐπηρέασα τόν Λένιν καὶ τόν Μουσσολίνι.» (23)

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ Σορέλ τὸ γεγονὸς ὅτι μολονότι ἀφιέρωσε τριάντα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἐπιτιθέμενος ἐνάντια στὴν ἀστικὴ κοινωνία, ἀποτελοῦσε τυπικὸ μέλος τῆς. Καταγόταν ἀπὸ μικροαστικὴ οἰκογένεια τῆς Νορμανδίας —ἐξάδελφός του ἦταν ὁ μεγάλος ἱστορικὸς Ἀλμπέρ Σορέλ— καὶ σταδιοδρόμησε μὲ ἐπιτυχία σάν πολιτικὸς μηχανικός. Βγῆκε στὴ σύνταξη λίγο μετὰ τὰ σαράντα του, μ' ἓνα παράσημο τῆς Λεγεώνας τῆς Τιμῆς καὶ μ' ἓνα μικρὸ κληρονομημένο εἰσόδημα. Τὸ 1889, ὅταν ἦταν 44 χρονῶν, κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο βιβλίο του. Σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του ἔζησε ἡσυχὰ σ' ἓνα ἐξοχικὸ σπίτι στὴ Μπουλὸν-σύρ-Σέν, παίρνοντας μιὰ φορὰ τὴ βδομάδα τὸ τράμ γιὰ τὸ Παρίσι, ὅπου περνοῦσε τὴ μέρα του ἀκούγοντας τίς διαλέξεις τοῦ Μπερξὸν καὶ συζητώντας πολλές ὥρες μὲ τοὺς νεαροὺς φίλους του. Πολὺ γρήγορα ἔγινε γνωστὴ φυσιογνωμία στοὺς κύκλους τῶν νεαρῶν διαγνοομένων πού μαζεῦονταν στὰ γραφεῖα τῶν πρωτοποριακῶν περιοδικῶν. Ὁ κύκλος τῶν γνωστῶν του περιλάμβανε τὸν Ρομαίν Ρολλάν καὶ τὸν Σάρλ Πεγκύ, καὶ (μεταξὺ τῶν νεότερων, ὁρισμένους ἀπ' αὐτοὺς πού θὰ γίνονταν οἱ σκληρότεροι κριτικοὶ του) τὸν Ντανιέλ Ἀλεξὺ καὶ τὸν Ζυλιέν Μπεντά. Ἐζήσε ἀνάμεσα σὲ διαγνοομένους —παρόλο πού ἡ ἐχθρότητα γιὰ τοὺς διαγνοομένους ἦταν κεντρικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς διδασκαλίας του· οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς πού γνώριζε καλύτερα ἦταν ἐκεῖνοι, πού

σάν τόν Πώλ Ντελεσάγ, ἐνδιαφέρονταν γιά τή θεωρία.

Ὁ θαυμασμός τοῦ Σορέλ γιά τὸ προλεταριάτο, γιά τὴν ἀμεση δράση καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ βία, ποὺ τὸν συνέδεσε μὲ τοὺς μαχητικούς ἀναρχικούς καὶ τὸν ἔκανε νὰ ἀποκαλεῖται θεωρητικός τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ, ἀποτελοῦσε μονάχα ἓνα μέρος μιᾶς γενικῆς ἐπίθεσής του ἐγάντια στὶς περισσότερες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀξίες τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Πάνω ἀπ' ὅλα, σύμφωνα μὲ τὸν Σορέλ, οἱ διανοοῦμενοι καὶ οἱ ὀρθολογιστὲς εἶναι αὐτοὶ ποὺ καταστρέφουν τὴν κοινωνία καὶ τὴ γεμίζουν μὲ ψεύτικες ἀξίες. Ἦδη στὸ πρῶτο του βιβλίο, «Ἡ Δίκη τοῦ Σωκράτη», διατυπώνει τὴν ἀποψη ποὺ ἐπαναλάμβανε πάντοτε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ. Οἱ Ἀθηναῖοι, ὑποστηρίζει, εἶχαν δίκιο νὰ καταδικάσουν τὸν Σωκράτη· ὁ Σωκράτης διέφθειρε τὴ νεολαία καὶ ὑπονόμευε τὶς σιωπηρὰ ἀποδεκτὲς ἀξίες ποὺ θεμελιώναν τὴ συνοχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Εἶναι εὐκολο νὰ καταλάβουμε γιά ποιό λόγο ἡ διδασκαλία τοῦ Σορέλ εἶχε μεγαλύτερη ἐπιρροή στὴ δεξιὰ ἀπ' ὅ,τι στὴν ἀριστερὰ καὶ γιά ποιό λόγο πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του περισσότερο συνδεδεμένος μὲ τὴν Action Francaise παρὰ μὲ τοὺς παλιούς ἀναρχικούς φίλους του. Ὅπως καὶ στὸν Προυτὸν, ὑπάρχει συχνὰ μέσα στὸ ἔργο του μιὰ νοσταλγία γιά ἓνα χαμένο παρελθόν, ὅπου οἱ ἄνθρωποι συνδέονταν μεταξὺ τους μὲ δεσμούς θαυότερους ἀπὸ τὶς μηχανικὲς ἐπινοήσεις ποὺ ἀνακάλυψαν οἱ φιλελεύθεροι συνταγματικοὶ θεωρητικοί, οἱ θετικιστὲς καὶ ὅλοι ὅσοι πίστευαν ὅτι ὑπάρχουν λύσεις γιά τὰ προβλήματα καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἦταν αἰσιόδοξοι—ἢ ἂν ἦταν ἀπαισιόδοξοι, αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι εἶχαν ἀποδειχτεῖ λαθεμένα τὰ ὑπερμνημένα σχήματά τους.

Ὅλη ἡ θεωρία τοῦ Σορέλ βασίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ διανοοῦμενοι παραπλανοῦν τὶς μάζες, τὶς ἐκμαυλίζουν μὲ ψεύτικες ἰδέες καὶ φτηνὸ συναισθηματισμό, κάνοντάς τες νὰ πιστεύουν ὅτι «εἶναι πραγματοποιήσιμοι διάφοροι ἀπραγματοποίητοι στόχοι, γιά νὰ μποροῦν νὰ τὶς σέργουν καλύτερα ἀπὸ τὴ μύτη.»⁽²⁴⁾ Οἱ διανοοῦμενοι ἐπιβάλλουν ἓνα πρότυπο στὸν κόσμο ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. «Εἶναι ἀδύνατο», λέει ὁ Σορέλ (καὶ ἐδῶ μποροῦμε νὰ καταλάβουμε πόσο προσεκτικὰ πρέπει νὰ παρακολουθήσει τὶς διαλέξεις τοῦ Μπερξόν), «νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ

κατάσταση που μπορούμε να την περιγράψουμε με ακρίβεια και σαφήνεια· δρισμένες φορές πρέπει να αποφεύγουμε να λέμε μεγάλα λόγια, γιατί η γλώσσα θα βρεθεί σε αντίθεση με το ρευστό χαρακτήρα της πραγματικότητας και έτσι η γλώσσα θα μάς εξαπατήσει. Πρέπει να προχωρούμε ψηλαφητά.»⁽²⁵⁾ Οι διανοούμενοι έχουν εκπορνεύσει την αληθινή επιστήμη· ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τα αποτελέσματα, και όχι για τη φύση του κόσμου. «Η επιστήμη είναι για την μπουρζουαζία ένα εργοστάσιο που παράγει λύσεις για όλα τα προβλήματα· η επιστήμη δεν θεωρείται πια σά δρόμος που οδηγεί στη γνώση, αλλά συνταγή για την επιδίωξη συγκεκριμένων πλεονεκτημάτων.»⁽²⁶⁾

Οι άστοι διανοούμενοι, σύμφωνα με τον Σορέλ, έχουν καταστρέψει τη φυσική αλληλεγγύη της κοινωνίας και αποσύνθεσαν την παλιά τάξη πραγμάτων χωρίς να την αντικαταστήσουν με μια νέα, όπου οι άνθρωποι θα είναι κάτι περισσότερο από άτομα που η συμπεριφορά τους γίνεται αντικείμενο μελέτης και προκαθορισμού από τον κοινωνικό επιστήμονα. "Αν η κοινωνία πρόκειται να μεταμορφωθεί, πρέπει να υπάρξει μια νέα έλιτ για να τη μεταμορφώσει, μια και οι παραδοσιακές έλιτ του παρελθόντος έχουν πρό πολλού εγκαταλείψει το ρόλο τους. Ο Σορέλ είχε μελετήσει τον Μάρξ και είχε επηρεαστεί πολύ, ακόμα κι αν επιτέθηκε σκληρά ενάντια στους μαρξιστές στο έργο του «Η αποσύνθεση του μαρξισμού»· συμμερίζονταν την πεποίθηση του Μάρξ ότι η επόμενη επανάσταση θα γίνει από το προλεταριάτο· και κατά συνέπεια είναι το προλεταριάτο που, κατά τη γνώμη του, θα αποτελέσει τη νέα δύναμη που θα αναγεννήσει την κοινωνία. Ταυτόχρονα, συνειδητοποίησε ότι ο Φερνάν Πελλουτιέ προσπαθούσε να μετατρέψει τα Έργατικά Κέντρα σε πυρήνες εκπαίδευσης που θα μόρφωναν την εργατική τάξη και τους ηγέτες της για τους ρόλους ακριβώς που τους προόριζε και ο Σορέλ. "Όπως έγραψε ο ίδιος ο Σορέλ, τα Έργατικά Κέντρα θα γίνονταν «μάλλον θέμα συνείδησης παρά όργανο διακυβέρνησης.»⁽²⁷⁾ Οι αγωνιστές του νέου συνδικαλιστικού κινήματος θα πρόσφεραν στο προλεταριάτο τους ηγέτες με τους οποίους θα εξασφαλιζόταν η νίκη του στην επερχόμενη επανάσταση.

Ο Σορέλ είχε ήδη πολλά κοινά σημεία με τους αναρχικούς δ.

ταν, στο τέλος της δεκαετίας του 1890, συνειδητοποίησε τις δυνατότητες του συνδικαλιστικού κινήματος και τη δύναμη των ιδεών του Πελλουτιέ. Ήταν γεμάτος περιφρόνηση για τις κυβερνήσεις και την πολιτική. «Όλες οι πολιτικές κρίσεις μας», έγραφε, «συνίστανται σε αντικατάσταση των διαγοσούμενων από άλλους διαγοσούμενους· έχουν πάντοτε λοιπόν σαν αποτέλεσμα τη συντήρηση του κράτους και όριζμένες φορές την ενίσχυσή του με την αύξηση του αριθμού των ανθρώπων που έχουν επενδυμένο συμφέρον.»⁽²⁸⁾ Το γεγονός ότι η κρίση Ντρέυφους δεν επέφερε καμιά πραγματική αλλαγή στη δομή της γαλλικής κοινωνίας, τον έκανε να απογοητευτεί με την πολιτική και τις υπάρχουσες πολιτικές φυσιογνωμίες. Αυτή την εποχή άρχισε να γνωρίζει τον Πελλουτιέ και τις ιδέες του και στράφηκε στο συνδικαλιστικό κίνημα με την ελπίδα ότι αυτό θα αναγεννοῦσε την κοινωνία εκεί που είχαν αποτύχει οι πολιτικοί ηγέτες. «Η διάλυση της επανάστασης του Ντρέυφους», έγραφε αργότερα, «με υποχρέωσε να αναγνωρίσω ότι ο προλεταριακός σοσιαλισμός ή συνδικαλισμός πραγματώνει τη φύση του απόλυτα μόνο αν είναι με τη θέλησή του εργατικό κίνημα με κατεύθυνση ενάντια στους δημαγωγούς.»⁽²⁹⁾

Οι μαχητικοί ηγέτες του προλεταριάτου φαίνονταν τώρα να υπόσχονται τη δυνατότητα μιας αληθινής επανάστασης που θα εξαλείφει τη διαφθορά και τον ψεύτικο συναισθηματισμό του αιώνα του φιλελευθερισμού και θα άντλοῦσε τη δύναμή της από τις βαθιές, πρωτόγονες, ένστικτώδεις δυνάμεις της ανθρώπινης φύσης. Μόνο η εργατική τάξη είχε την ηθική ακεραιότητα να κάνει μια τέτοια επανάσταση· και οι αγωνιστές του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν η έλίτ της νέας εποχής. Η βίαιη καταστροφή του υπάρχοντος κράτους από το επαναστατικό προλεταριάτο δεν θα είναι μια πολιτική επανάσταση, αλλά μια ηθική αναζωογόνηση: «Η προλεταριακή βία μπορεί όχι μόνο να εξασφαλίσει τη μελλοντική επανάσταση, αλλά είναι και το μόνο μέσο που υπάρχει στη διάθεση των εθνών της Ευρώπης, ναρκακμένα καθώς είναι από τον ανθρωπισμό, για να ξαναποκτήσουν την ενεργητικότητά τους.»⁽³⁰⁾ Και σ' άλλο σημείο θεωρεί σαφώς τον επαναστατικό σοσιαλισμό σαν τη Νιτσεϊκή αντιστροφή των ηθικών αξιών — την *Umwertung aller Werte*.

Αὐτὲς εἶναι οἱ ἰδέες τοῦ Σορέλ ὅπως τὶς ἐπεξεργάζεται στὸ πιὸ γνωστὸ βιβλίο του, «Σκέψεις γιὰ τὴ θία», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1906. Ἐδῶ εἶναι ποὺ γίνεται πιὰ ὀλοφάνερη ἡ παθιασμένη καὶ ρομαντική φύση τῆς σκέψης του. Γνωρίζει καλά, ὅπως καὶ ὁ Νίτσε, τὴν παρακμὴ καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς σύγχρονης κοινωνίας καὶ τὴν διστακτικότητά της νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴ θία ἀκόμα καὶ γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν ἑαυτὸ της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἂν τὸ προλεταριάτο εἶναι ἔτοιμο νὰ χρησιμοποιοῦσιν θία, θὰ πετύχει εὐκολὴ νίκη· καὶ αὐτὸ τὸ εἶδος θίας θὰ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἡθικὰ ἀγνό. Ὁ Σορέλ ἀντιπαραθέτει αὐτὴ τὴ θία μὲ τὴ θία ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ ὑπάρχοντος κράτους ἢ ποὺ προπαγανδίζεται ἀπὸ ἐκείνους τοὺς σοσιαλιστὲς ποὺ θέλουν νὰ καταλάβουν τὸν κρατικὸ μηχανισμό ἀντὶ νὰ τὸν καταστρέφουν ὀλοκληρωτικά. Ὁ Σορέλ γράφει λὲς καί, παρόλη τὴν ἐξαγνιστικὴ ἐπίδραση τῆς θίας, ἡ σοματικὴ θία δὲν θὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀπαράιτητη, καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρκετὴ ἢ πίστη τοῦ προλεταριάτου στὴ δύναμή του γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ σκοπὸς τῆς ἐπανάστασης.

Πράγματι, σ' ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα του ὁ Σορέλ ἐπιμένει ὅτι εἶναι σημαντικὴ ἡ πίστη στὴ δυνατότητα πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ ὀργανώσεις ποὺ ἐπιδιώκουν στήν ἱστορία, οἱ ὑποθέσεις ποὺ θριαμβεύουν, εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ μιὰ ἀνορθολογικὴ πίστη στὸν δικὸ τους προορισμὸ καὶ στὴ δική τους ἀποστολή, καὶ ὅχι ἐκεῖνες ποὺ βασίζονται σὲ πνευματικὲς κατασκευές καὶ ὀρθολογικὴ ἀνάλυση. Τὸ πιὸ πετυχημένο παράδειγμα —στὸ ὁποῖο ἐπανερχεται συνέχεια ὁ Σορέλ— εἶναι ἡ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία. Ἡ ἐκκλησία παρουσιάζει πάντοτε ἐκπληκτικὴ δύναμη ἐπιδίωξης. «Πιστεύω», ἔγραφε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ δοκίμιά του, «πὼς ὁ χριστιανισμὸς δὲν πρόκειται νὰ ἐξαφανιστεῖ· ἡ μυστικιστικὴ ἰδιότητα εἶναι κάτι πολὺ πραγματικὸ στὸν ἄνθρωπο καὶ ἡ πείρα ἀποδεικνύει πὼς ἡ ἔντασή της δὲν μειώνεται μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων... δὲν ἐξασθενεῖ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξη.»⁽³¹⁾ Πιστεύει ὅτι ἡ ἐκκλησία κινδυνεύει νὰ χάσῃ τὴ δύναμή της μόνο ὅταν ἀρχίζει νὰ συμβιδάζεται μὲ τὸν φιλελευθερισμὸ, προσπαθώντας νὰ δώσῃ στὴ θεολογία της τὴν ἐμφάνιση ὀρθολογισμοῦ.

Ὁ Σορέλ πίστευε στὴ δύναμη τοῦ μύθου στὴν πολιτικὴ —πράγ-

μα πού ίσως είναι ή πιό πρωτότυπη συμβολή του στην πολιτική σκέψη. Οί μύθοι αὐτοί δὲν μποροῦν νά ἀναλυθοῦν· δὲν είναι οὐτοπικὲς περιγραφές μιᾶς μελλοντικῆς κατάστασης πραγμάτων, ἀλλὰ ἠθικὲς πεποιθήσεις πού ἐπιδροῦν στην παρούσα συμπεριφορά. «Δὲν είναι περιγραφές πραγμάτων», λέει ὁ Σορέλ, «ἀλλὰ ἐκφράσεις θέλησης.»⁽³²⁾ Δὲν πειράζει ἂν είναι σύμβολα μιᾶς κατάστασης πού δὲν πρόκειται ποτὲ νά πραγματωθεῖ. «Οἱ μύθοι πρέπει νά κρίνονται», ἔγραφε, «σὰ μέσο ἐπίδρασης πάνω στὸ παρόν· καθε συζήτηση γιὰ τὴ μέθοδο πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τους στην πορεία τῆς ἱστορίας παραμένει χωρὶς νόημα. Μόνο ὁ μύθος, θεωρούμενος σὰν σύνολο, ἔχει σημασία.»⁽³³⁾ Ἡ ἐπιτυχία τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας είναι, σύμφωνα μὲ τὸν Σορέλ, ἓνα παράδειγμα τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ μύθου ἐν δράσει· ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἡ βαθιὰ πίστη στὴ δυνατότητα ἀλλαγῆς, μὲ τὴν ὁποία ἔγινε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση· κι ἓνα ἄλλο εἶναι ἡ σχεδὸν θρησκευτικὴ πίστη τοῦ Μαρσίνι στὴν ἐνότητα τῆς Ἰταλίας.

Ὁ μύθος — ἡ μυστικιστικὴ πίστη στὸν τελικὸ θρίαμβο τῆς ὑπόθεσης κάποιου, στὴ θέλησή του γιὰ νίκη — διατηρεῖται ζωντανὸς καὶ προπαγανδίζεται ἀπὸ μιὰ ἐλίτ. Τὶς ἐποχὲς πού κινδύνευε ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἦταν τὰ τάγματα τῶν μοναχῶν πού κρατοῦσαν ζωντανὸ τὸ μύθο. Στὸ ἐργατικὸ κίνημα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τὸ ἔργο αὐτὸ πραγματοποιεῖται ἀπὸ τοὺς μαχητικοὺς συνδικαλιστές. Καὶ ὁ μύθος στὸν ὁποῖο πρέπει νά πιστέψουν εἶναι ὅτι τὸ προλεταριάτο κατέχει ἓνα ὄπλο πού θά τοῦ δώσει ἀναμφισδότητα τὴ δυνατότητα νά ἀνατρέψει τὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Τὸ ὄπλο αὐτὸ εἶναι ἡ γενικὴ ἀπεργία. Τὴν ἐποχὴ πού ὁ Σορέλ κυκλοφοροῦσε τὸ ἔργο του «Σκέψεις γιὰ τὴ βία», ἡ ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας ἦταν ἤδη θεμελιωμένη σὲ πολλὲς ἐργατικὲς ὁργανώσεις. Παρόλο πού οἱ ἡγέτες τῶν γερμανικῶν συνδικάτων ἐπανελάμβαναν κατὰ διαστήματα τὴν ἄποψη «Ἡ γενικὴ ἀπεργία εἶναι γενικὴ ἀνοησία», εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὰν ἀποτελεσματικὸ πολιτικὸ ὄπλο γιὰ τὴν ἐπίτευξη προνομιακῶν μεταρρυθμίσεων στὸ Βέλγιο καὶ οἱ μαζικὲς παύσεις ἐργασίας τῆς Πρωτομαγιᾶς σὲ πολλὲς χώρες, ἀπέτέλεσαν ἐντυπωσιακὴ ἐπίδειξη τῆς δυνητικῆς δύναμης τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τὸ 1906 ἡ ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας εἶχε γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴ CGT στὴ Γαλλία καὶ εἶχε συμπεριλη-

φθει επίσημα στο Καταστατικό της 'Αμιένης. 'Ο Σορέλ λοιπόν δὲν ἐγκαινιάζει μιὰ νέα στρατηγική στον ἀγώνα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ προσπαθοῦσε νὰ προσαρμόσει τὴν ἤδη ἀναπτυγμένη δράση τῆς στῆ δική του ἐξαιρετικὰ προσωπική, ὑποκειμενική καὶ ρομαντική ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν κοινωνία. Λόγω ἰδιοσυγκρασίας θρῖσκόταν πολὺ πιὸ κοντὰ σὲ ἐκείνους τοὺς ἀναρχικοὺς γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ βίαιη ἐπαναστατικὴ ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας εἶχε ἀπὸ μόνη τῆς κάποια ἐξαγνιστικὴ ἀξία παρὰ στοὺς εὐσυνείδητους συνδικαλιστὲς ὀργανωτὲς, καὶ εἶπε ἐλάχιστα πράγματα γιὰ τὸ τί θὰ γινόταν μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Μοιάζει μὲ τὸν Προυντὸν τόσο στὴν ἀναγνώριση τῆς δυνάμης τοῦ ἀνορθολογισμοῦ ὅσο καὶ στὸν πουριτανισμό του. «'Ο κόσμος θὰ γίνεῖ πιὸ δίκαιος μόνο στὸ θαῦμα πὺ μπορεῖ νὰ γίνεῖ πιὸ ἐνάρετος.»⁽³⁴⁾

Παρόλο πὺ τὸ παθιασμένο μῖσος πὺ εἶχε ὁ Σορέλ γιὰ τὸν φιλελεύθερο κόσμο καὶ ἡ πίστη του στὰ ἐξαγνιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς βίας τὸν κάνουν νὰ πλησιάζει ἕνα συγκεκριμένο εἶδος ἀναρχικῆς ἰδιοσυγκρασίας, καὶ παρόλο πὺ ἡ ἀπὸ μέρους του ἀναγνώριση τῶν πιθανῶν ἐπιτευγμάτων τῶν συνδικάτων καὶ τῶν δυνατοτήτων τῆς γενικῆς ἀπεργίας ταίριαζε μὲ μιὰ γενικὴ θεωρία γιὰ τὴν κοινωνία πὺ προσπαθοῦσαν νὰ ἐφαρμόσουν οἱ συνδικαλιστὲς ἡγέτες, ὁ Σορέλ, στὰ πρόσφατα ἔργα πὺ ἔχουν ἀφιερωθεῖ στὴν προσωπικότητά του, ἔχει συνδεθεῖ πολὺ σωστὰ μὲ τοὺς ἀντιδραστικοὺς θεωρητικοὺς τῆς δεξιᾶς.⁽³⁵⁾ 'Ο συνδικαλισμὸς τοῦ Σορέλ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς χωρὶς σύστημα καὶ ἐκτεταμένης κριτικῆς του γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τῆς ἐπίθεσής του ἐνάντια στοὺς διανοούμενους, τοὺς ὀρθολογιστὲς καὶ τοὺς ἀστοὺς πολιτικοὺς· καὶ μόνο γιὰ πολὺ λίγα χρόνια τῆς ζωῆς του διατήρησε ἐπαφὲς μὲ τοὺς συνδικαλιστὲς ἡγέτες. Στὴν πραγματικότητα, ὁ ἀντιδιανοουμενισμὸς του καὶ ἡ μονομανία του μὲ τὴ δυναμικὴ βία τὸν κάνουν νὰ πλησιάζει περισσότερο τὸν Μουσσολίνι: (ὁ ὁποῖος σχολίασε τὸ «Σκέψεις γιὰ τὴ βία» ὅταν πρωτοκυκλοφόρησε στὰ Ἱταλικά) παρὰ τὸν Κροπότκιν ἢ τὸν Πελλουτιέ. Παράμενει μιὰ παράδοξη φυσιογνωμία πὺ εἶναι δύσκολο νὰ ταξινομηθεῖ· ἕνας ἀντιδιανοούμενος πὺ πέρασε τὴ ζωὴ του παρέα μὲ διανοούμενους, διαβάζοντας, γράφοντας καὶ διαμορφώνοντας θεωρίες· ἕνας ἄνθρωπος τῆς ἀριστερᾶς πὺ κατέληξε νὰ πλησιάζει

πολύ τή δεξιά ένας τεχνικός που απέριπτε τή δυνατότητα ακριβόλογης επιστήμης. Ένας Άγγλος συγγραφέας, ο Ουϊνταμ Λιούις, για τον οποίο ο Σορέλ παρουσίαζε κάποια ιδιαίτερη γοητεία, τον περιέγραφε ως εξής: «Ο Ζώρζ Σορέλ είναι το κλειδί για όλη τή σύγχρονη σκέψη. Ο Σορέλ είναι, ή ήταν, μία εξαιρετικά άσταθής και διφορούμενη φυσιογνωμία. Φαίνεται πώς ήταν φτιαγμένος από πλήθος αλληλοσυγκρουόμενες προσωπικότητες μερικές φορές κυριαρχούσε ή μία, άλλες φορές κυριαρχούσε ή άλλη, προσωπικότητες που όπωσδήποτε δεν μπορούσε, ή δεν φρόντιζε, να ελέγξει. Είναι ο βασικός θεωρητικός τής ακραίας δράσης και τής εξάλλης επαναστατικής βίας αλλά εκθέτει αυτή τήν αίματηρή θεωρία με έγχειρίδια που πολύ συχνά, αλλάζοντας λίγες λέξεις, μπορούν εξίσου να εξυπηρετήσουν τις δυνάμεις τής παραδοσιακής εξουσίας και να τους προσφέρει ένα διπλό ευάγγελιο παρανοϊκού και αδιάλλακτου ταξικού πολέμου.» (36) Ένας άλλος από τους φίλους και οπαδούς του, ο Ντανιέλ Άλεβύ, έλεγε για αυτόν το 1940: «Εκείνοι που τον άκουσαν πριν από σαράντα χρόνια του οφείλουν το γεγονός ότι δεν έχουν εκπλαγεί με τις αλλαγές του κόσμου.» (37) Ίσως θα πρέπει να τον θυμόμαστε μάλλον σαν αναλυτή και σχολιαστή των δυνάμεων που οδήγησαν στις κυβερνήσεις του Μουσολίνι και του Χίτλερ, του Πεταίν και του Φράνκο, παρά σαν θεωρητικό του αναρχοσυνδικαλισμού.

3

Στήν αρχή του 20ού αιώνα δεν ήταν αναρχικοί όλοι οι συνδικαλιστές ήγέτες στη Γαλλία, και ακόμα λιγότεροι ήταν φίλοι του Σορέλ, όπως ο Πελλουτιέ, ο Ντελεσάγ ή ο Πουζέ. Ορισμένοι εξακολουθούσαν να επιζητούν ένα συνδικαλισμό που θα συγκέντρωνε τήν προσοχή του στη συλλογική διαπραγμάτευση άμεσων αιτημάτων άλλοι, όπως ο Βικτόρ Γκριφυέλ, γενικός γραμματέας τής CGT από το 1902 μέχρι το 1909, ήταν σκληροτράχηλοι εργατοπατέρες που ή ιδεολογία τους είχε διαμορφωθεί από τους Μπλανκιστές, που πίστευαν στην άμεση δράση σαν αυτοσκοπό, πα-

ρά από εκείνους που πίστευαν στις κοινωνικές θεωρίες ή στα εκπαιδευτικά προγράμματα. («Διάβασα τον 'Αλέξανδρο Δουμά», λέγεται πώς είπε ο Γκριφουέλ όταν τον ρώτησαν αν είχε επηρεαστεί από τον Σορέλ.) (38) Παρόλα αυτά, πριν από το 1914 το γαλλικό συνδικαλιστικό κίνημα έκανε πολλές προσπάθειες για άμεση επαναστατική δράση και έγινε υπόδειγμα που το ακολουθούσαν πολλοί μαχητικοί συνδικαλιστές άλλων χωρών, ιδιαίτερα της 'Ισπανίας.

Κατά κάποιο τρόπο ή εμπειρία των γαλλικών συνδικάτων απέδειξε πώς ο Σορέλ είχε δίκιο. Παρόλο που έγιναν αρκετές αποτελεσματικές απεργίες σε μεμονωμένες διαμηχανίες, ή γενική απεργία και ή συντριβή της αστικής κοινωνίας που θα επακολουθούσε παρέμεινε μύθος —έλπίδα και έμπνευση για το μέλλον παρά δυνατότητα του παρόντος. Από τις μεγάλες απεργίες αυτής της περιόδου —ή απεργία των ταχυδρομικών του 1909, ή απεργία των σιδηροδρομικών το 1910, οι απεργίες των εργατών μετάλλου και όρυχείων το 1913— καμιά δεν κατάφερε μιὰ μερική επιτυχία με τή μορφή άμεσων μεταρρυθμίσεων ούτε και έπαιξε τὸ ρόλο τῆς δημιουργίας του ρήγματος στην καπιταλιστική κοινωνία —ρόλο που τῆς ανέθεταν οί μαχητικοί αναρχικοί των συνδικάτων. Η διαρκής κινητοποίηση, ή βίαιη επαναστατική ατμόσφαιρα αὐτῶν τῶν χρόνων, δὲν ἔμειναν χωρίς αποτέλεσμα, ἀλλὰ δὲν ἦταν τὰ αποτελέσματα που ἐπιθυμοῦσαν οί συνδικαλιστές ἡγέτες. Όπωςδήποτε στην πρώτη δεκαετία του αἰῶνα τὸ γαλλικό συνδικαλιστικό κίνημα αὐξήσε τή δύναμή του· σύμφωνα με μιὰ ἐκτίμηση ή CGT αὐξήσε τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν της ἔξι φορές ἀπὸ τὸ 1902 μέχρι τὸ 1912 —ἀκόμα και ἂν ὁ συνολικός ἀριθμὸς ἦταν μόνον 600.000. (39) Η ἀδιάκοπη κινητοποίησή της εἶχε δημιουργήσει ατμόσφαιρα ταξικῆς πάλης και εἶχε ἀναμφίβολα τραθήξει τὴν προσοχή στην ὑπαρξή του κοινωνικοῦ ζητήματος στὴ Γαλλία και τοῦ μαχητικοῦ και χωρίς προνόμια προλεταριάτου. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ή κυβέρνηση εἶχε λάβει ὑπόψη της ὀρισμένες διαμιαρτυρίες της και εἶχε θεσπίσει νόμους για ἐργατικὲς συντάξεις και για τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, ἐξασθένησε τὴν ἐπιρροή του καθαρὰ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ. Όταν πλησίαζε κάποια ἀναμέτρηση, ή κυβέρνηση φαινόταν πάντοτε ἱκανή νὰ νικήσει. Μὲ τὸν πρῶην ριζοσπάστη ρε-

πουμπλικάνο Κλεμανσώ ή με τόν 'Αριστείδη Μπριάν, τόν πρώην ύποστηρικτή τής γενικής άπεργίας, πού είχε εγκαταλείψει τόν συνδικαλισμό γιά μιá μακρόχρονη και πετυχημένη πολιτική σταδιοδρομία, ή κυδέρνηση έσπαγε τίς άπεργίες, επιστράτευε τούς άπεργούς και έσπερνε τή διχόνοια ανάμεσα στους συνδικαλιστές ήγέτες. Ταυτόχρονα οί προσωπικές αντιζηλίες και οί θεωρητικές διαφορές έμπόδιζαν τήν CGT νά εμφανιστεί σάν σταθερό εργατικό μέτωπο, πράγμα πού θα έπρεπε νά κάνει άν ήθελε νά είναι αποτελεσματικός ό μύθος τής γενικής άπεργίας. 'Ο Βικτόρ Γκρυφύέλ άναγκάστηκε νά παραιτηθεί άπό τή θέση του γενικού γραμματέα τó 1909. 'Η αύταρχική ύδιοσυγκρασία του και ή έλλειψη άνεκτικότητας άπέναντι στην κριτική τόν εκθέσανε σέ έπιθέσεις («Αύτους πού δέν μου έχουν έμπιστοσύνη τούς έχω χεσμένους», είπε κάποτε), (40) και παραιτήθηκε όταν άμφισβητήθηκε — λαθεμένα — ή οίκονομική του άκεραιότητα. 'Υστερα άπό σύντομο διάστημα ό Λιόν Ζουώ έγινε γενικός γραμματέας, και γιά πενήντα περίπου χρόνια ήταν ό όργανωτής και έμπνευστής του γαλλικού συνδικαλιστικού κινήματος.

'Ο Ζουώ και οί άλλοι σημαντικοί συνδικαλιστές ήγέτες τής γενιάς του, ό 'Αλφρέ Μερρεϊ και ό Πιέρ Μονάτ, είχαν όλοι τους ξεκινήσει σάν άναρχικοί ή πείρα τους όμως άπό τήν εργατική όργάνωση σ' ένα δημοκρατικό κράτος τούς ώθησε τελικά νά συμβιβαστούν με τήν ύπάρχουσα κοινωνία και τούς άνάγκασε νά δαμάσουν τά επαναστατικά ιδανικά τους και ν' ακολουθήσουν στην πράξη τήν άποψη τής ρεφορμιστικής δράσης. 'Ο Πруντόν και ό Πελλουτιέ ήταν οί δάσκαλοι του Ζουώ και σ' όλη τή σταδιοδρομία του δέν εγκατέλειψε ποτέ άπόλυτα τή διδασκαλία τους. 'Ακόμα και μετά τή ζοφερή έμπειρία του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, εξακολουθοῦσε νά μιλάει με τή γλώσσα τους: «Ότε θα ξανασυγκεντρωθοῦν οί άνθρωποι σ' έναν κόσμο άναγεννημένο με τήν εργασία, έλεύθεροι άπό κάθε δουλεία, γιά νά ύμνήσουν όλοι μαζί τήν παραγωγή και τήν εύτυχία; Αύτή τήν πρώτη ήμέρα του καινούργιου χρόνου (1944) θέλω νά πιστεύω στην έλευση αύτου του νέου φωτός, μιá και δέν θέλω νά άμφισβητήσω τή λογική του ανθρώπου.» (41)

Οί όπισθοχωρήσεις και οί κρίσεις πριν άπό τó 1914 έπεισαν

τὸν Ζουώ ὅτι ἡ CGT χρειάζοταν περισσότερη ὀργάνωση —ἀκόμα κι ἂν ἔτσι αὐξανόταν ὁ συγκεντρωτισμὸς— ἂν ἤθελε νὰ εἶναι πρὸ ἀποτελεσματική. Ἡ πλήρης ἀποτυχία τῆς προσπάθειας γιὰ γενική ἀπεργία τὸ 1912 ἀπογοήτευσε πολλοὺς συνδικαλιστὲς, ἀλλὰ ἦταν ἡ πείρα τοῦ Πρώτου Παγκόσμιου Πόλεμου ποὺ τοὺς ἀνάγκασε νὰ ξανασκεφτοῦν τὴν ὅλη θέση τους καὶ τίς βασικὲς πεποιθήσεις τους κι' αὐτὸ τοὺς ἔκανε νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε στοιχεῖο ἀναρχισμοῦ ποὺ περιεῖχε ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμὸς. Στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τοῦ πολέμου ἡ CGT συζητοῦσε τακτικὰ τὴ δράση ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναληφθεῖ γιὰ τὴν παρεμπόδισή του καὶ ψήφισε μὲ σημαντική πλειοψηφία μιὰ ἀπόφαση ποὺ καλοῦσε σὲ γενική ἀπεργία σὰ μέσο γιὰ τὸ σταμάτημά του. Φιλικὲς ἐπισκέψεις ἀνταλλάχθηκαν μὲ τοὺς "Αγγλοὺς καὶ τοὺς Γερμανοὺς συνδικαλιστὲς (μολονότι ὁ ἴδιος ὁ Ζουώ εἶχε δυσαρρστηθεῖ ἀπὸ τίς ἀστικὲς συνήθειες καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν "Αγγλῶν καὶ Γερμανῶν συνδικαλιστῶν ἡγετῶν) μὲ σκοπὸ νὰ συγκαλύψουν τίς διαφορὲς ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὰ κινήματα τῶν τριῶν χωρῶν καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ οἱ Γάλλοι καλοῦσαν σὲ γενική ἀπεργία ἐνάντια στὸν πόλεμο, οἱ Γερμανοὶ συνδικαλιστὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐπαναλαμβάνουν μὲ τὴν ἴδια θερμότητα τὴν ἀποψη «Ἡ γενική ἀπεργία εἶναι γενική ἀνοησία.»

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1914 ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ CGT δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ κηρύξει γενική ἀπεργία ἐνάντια στὸν πόλεμο, καὶ ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ ἡγετικὰ μέλη τῆς δὲν εἶχαν τέτοια διάθεση. Γιὰ πολλοὺς συνδικαλιστὲς φαίνεται πῶς ὁ φόβος τῶν συνεπειῶν τοὺς ἔκανε νὰ ὑπακούσουν στὴ διαταγὴ ἐπιστράτευσης γιατί ἡ ἀνυπακοή σήμαινε πῶς θὰ γίνονταν λιποτάκτες, καὶ ἡ ποινὴ γιὰ λιποταξία σὲ περίοδο πολέμου ἦταν ὁ θάνατος. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς περισσότερους κάποια αἴσθησις πατριωτισμοῦ καὶ ἕνας φόβος γιὰ τοὺς Γερμανοὺς ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ τοὺς κάνουν νὰ πᾶνε στὸ μέτωπο, ἐθελοντικὰ ἢ ὄχι, ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ καθενός. Καὶ τὸ μαχητικὸ, ἀντιμιλιταριστικὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα ἄρχισε νὰ ἀναζωογονεῖται μόνο ὅσπερα ἀπὸ δυὸ χρόνια. Στὴν πραγματικότητα τὰ συνδικάτα στὴ Γαλλία καθὼς καὶ σ' ἄλλες ἐμπόλεμες χῶρες ἐνίσχυσαν πολὺ τὴ θέση τους μὲ τὸν πόλεμο. Μιὰ καὶ οἱ κυβερνήσεις ἀναγκάστηκαν νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι ἦταν

αδύνατο γὰ διεξάγουν τὸν πόλεμο χωρὶς τὴ συνεργασία τῶν ὀργανωμένων ἐργατῶν, τὰ συνδικάτα ἄρχισαν νὰ αἰσθάνονται κάποια ἀλληλεγγύη μὲ τὸ κράτος. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ζουὼ τὸ 1918: «Πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουμε τὴν πολιτικὴ τῆς σηκωμένης γραθιάς γιὰ νὰ ἀποδεχτοῦμε τὴν πολιτικὴ τῆς συμμετοχῆς στὶς ὑποθέσεις τοῦ ἔθνους... Θέλουμε νὰ δρισκόμαστε παντοῦ ὅπου συζητιοῦνται τὰ ἐργατικὰ συμφέροντα.»⁽⁴²⁾ Πράγμα ποὺ δὲν σημαίνει ὅτι μετὰ τὸ 1914 ἡ CGT ἐγκατέλειψε τελείως τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες ποὺ τὴν ἐπηρέαζαν σ' ὅλη τὴ δεκαετία μετὰ τὸ 1899, ἀλλὰ στὴν πράξη ἐγκατέλειψε τελείως τὴν ἰδέα μιᾶς ἁμεσης ἐπανάστασης καὶ ἀποδέχτηκε, τόσο θεωρητικὰ ὅσο καὶ πρακτικὰ, τὴν ὕπαρξη τοῦ κράτους. Ἡ CGT παρέμεινε σαφῶς ἀντιπολιτικὴ ἀρνιόταν συνεχῶς νὰ συνεργαστεῖ μόνιμα μὲ ἓνα μονάχα πολιτικὸ κόμμα. Ὅταν ἔριξε τὸ σύνθημα τῆς ἐθνικοποίησης τῆς βιομηχανίας, ὁ Ζουὼ φρόντισε νὰ ξεκαθαρίσει πῶς αὐτὸ δὲν σήμαινε κρατικὸ ἔλεγχο, ἀλλὰ ἔλεγχο ἀπὸ τοὺς ἐργάτες. Γιὰ λίγα χρόνια μετὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ὀρισμένοι παλιοὶ ἀναρχικοὶ τῆς CGT εἶχαν στραφεῖ στὸν κομμουνισμό, πιστεύοντας ὅτι ἀντιπροσώπευε τὴν πιὸ ἄμεσα ἐπαναστατικὴ δύναμη τῆς χώρας· ἀλλὰ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ προσχώρησαν στοὺς κομμουνιστές, ὅπως ὁ Πιέρ Μονάτ, δὲν μποροῦσαν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν πειθαρχία ἢ νὰ ἐπιδιοκημάσουν τὸν συγκεντρωτισμὸ ποὺ εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἐπιβάλει ἡ Τρίτη Διεθνὴς· καὶ μόνο στὴ δεκαετία τοῦ 1930, σὲ πολὺ διαφορετικὲς συνθῆκες καὶ μὲ μιὰ γέα γενιὰ συνδικαλιστῶν, ἔγινε ἰσχυρὴ δύναμη στὸν γαλλικὸ συνδικαλισμὸ ἢ ἐπιρροή τῶν κομμουνιστῶν.

Ἡ κριτικὴ ποὺ ἔκανε ὁ Ζουὼ γιὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση δρισκόταν ἀρκετὰ κοντὰ στὴν κριτικὴ τῆς Ἑμμα Γκόλντμαν ἢ σ' αὐτὴν τοῦ Κροπότκιν. Εἶχε βασικὰ προσηλυτιστεῖ στὴν ἐξελικτικὴ ἀποψη τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀλλαγῆς, γιὰτὶ εἶχε νιώσει φρίκη ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ χάος τῆς Ρωσίας, καὶ σὰν τὸν Κροπότκιν, ποὺ εἶχε διακηρύξει πρὶν πολλὰ χρόνια, «Ψωμί, χρειάζεσθε ψωμί στὴν ἐπανάσταση!» ὁ Ζουὼ πίστευε πῶς ἡ πείνα ποὺ μάστιζε τὴ Ρωσία ἐξευτέλιζε τὴν ἐπανάσταση. «Εἴμαστε ἐναντίον τῆς Τρίτης Διεθνούς, γιὰτὶ εἶναι μιὰ πολιτικὴ ὀργάνωση ποὺ θέλει νὰ συγκεντρώσει στοὺς κόλπους της ὅλες τὶς πολιτικὲς

δυνάμεις και θέλει να συμπεριλάβει τα περισσότερα οικονομικά στοιχεία, χωρίς όμως να αποτελεί συγκεκριμένη οικονομική οργάνωση.»⁽⁴³⁾ Η ιστορία του γαλλικού συνδικαλισμού μετά το 1920 είναι η ιστορία του αγώνα του να παραμείνει καθαρά οικονομική οργάνωση, αντιμετωπίζοντας διαρκώς τον αυξανόμενο πειρασμό να συνεργαστεί με πολιτικές οργανώσεις, κομμουνιστικές ή αντικομμουνιστικές και απ' αυτή την άποψη δεν λησμονήθηκαν ποτέ οι αναρχικές καταβολές του.

Οι αναρχικοί άφησαν βαθιά ίχνη στον γαλλικό συνδικαλισμό, αλλά τον επηρέασαν σοβαρά μόνο για δέκα ή δεκαπέντε χρόνια μετά το 1914 η ιστορία της CGT είχε ελάχιστη σχέση με την ιστορία των αναρχικών. Κατά κάποιο τρόπο το γαλλικό κράτος αποδείχτηκε πολύ ισχυρό, μία και πάντοτε πριν από το 1914 (άλλα συχνά και μέχρι σήμερα) δεν έδειξε μόνο ότι μπορούσε να ξεπεράσει τις απόπειρες των συνδικαλιστών να το καταλύσουν με την άμεση εργατική δράση, αλλά και ότι διέθετε σημαντική δύναμη θετικής επιρροής. Η Γαλλία σαν κράτος, παρόλη τη συνεχή αντιμιλιταριστική προπαγάνδα, εξακολουθούσε να έχει τη δύναμη να διεγείρει τον πατριωτισμό και να επιβάλλει την υπακοή, ενώ οι πολιτικές μέθοδοι επίτευξης κοινωνικών μεταρρυθμίσεων αποδείχτηκαν τόσο αποτελεσματικές και πλατιές όσο και οι ιδέες για άμεση βιομηχανική δράση. Παρόλο που το συνδικαλιστικό κίνημα δεν έχασε ποτέ τον επαναστατικό χαρακτήρα του και την ειρηνιστική και αντιμιλιταριστική πλευρά του (που ώθησε πολλά από τα μέλη του αρκετά παράδοξα, είναι αλήθεια, να συμβιβαστούν με το εξουσιαστικό «Γαλλικό Κράτος» του Βισυ), στην πραγματικότητα ήταν στρατευμένο μάλλον στη μεταρύθμιση παρά στην επανάσταση, στις διαπραγματεύσεις με το κράτος παρά στην κατάργησή του. Οι αναρχοσυνδικαλιστικές ιδέες κατά το γαλλικό πρότυπο είχαν σημαντική επιρροή σε άλλα μέρη, αλλά δεν επέζησαν σε σχέση με τις κυβερνήσεις που ήταν έτοιμες να επιτρέψουν τη συνδικαλιστική δράση και να αναλάβουν την πραγματοποίηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων· τα συνδικάτα δεν ήταν αρκετά ισχυρά για να αντισταθούν στις εκκλήσεις αλληλεγγύης σε περίοδο πολέμου. Η μόνη χώρα στην οποία ο αναρχοσυνδικαλισμός έμελλε να παραμεί-

νει σοβαρή δύναμη ήταν η Ισπανία — όπου η συνδικαλιστική δράση ήταν ελάχιστα ανεκτή, όπου η κυβέρνηση ήταν άπαρχαιωμένη και αντιδραστική, κι όπου δεν υπήρχε καμιά έμπειρία πολέμου για να πειστούν μερικοί τουλάχιστον από τους εργάτες ότι είχαν όρισμένα κοινά συμφέροντα με τα άφεντικά.

Οι ιδέες και η πρακτική του αναρχοσυνδικαλισμού πρωτοαναπτύχθηκαν στη Γαλλία στην Ισπανία, όπου υπήρχε ήδη ισχυρό αναρχικό κίνημα, ήταν περισσότερο αποτελεσματικές. Άλλα σέ άλλες περιοχές, στη Λατινική Αμερική, λογουχάρη, όπου το εργατικό κίνημα ήταν αδύνατο και η πάλη των τάξεων φοβερά σκληρή, οι μαχητικοί ήγέτες μπορούσαν να κατευθύνουν τις εργατικές οργανώσεις σύμφωνα με τις συνδικαλιστικές απόψεις. Στην ουσία, όμως, οι αναρχικές ιδέες είχαν τη δυνατότητα να ακμάζουν όπουδήποτε υπήρχε μια αληθινή ταξική πάλη ανάμεσα στους εργοδότες και τους εργάτες και όπουδήποτε το κράτος μεταβίβαζε σκόπιμα την εξουσία του στους εργοδότες ή έμενε έξω από τη μάχη. Έτσι λοιπόν για δεκαπέντε περίπου χρόνια, ένα τμήμα του συνδικαλιστικού κινήματος στις ΗΠΑ ακολουθούσε αναρχική τακτική και έμπνεόταν από βασικά αναρχικές πεποιθήσεις, ταυτόχρονα, αν και βασικά ανεξάρτητα, με την ανάπτυξη των αναρχοσυνδικαλιστικών απόψεων στη Γαλλία.

Οι πολυάριθμοι μετανάστες από την Ιταλία, την Ισπανία και τη Ρωσία ή εκείνοι οι Γερμανοί των ΗΠΑ που είχαν ακούσει τη διδασκαλία του Γιόχαν Μόστ, είχαν κάνει πλατιά γνωστές στις ΗΠΑ τις αναρχικές ιδέες, ενώ η υπόθεση του Χαϊνμάρκετ, ή αδιάκοπη προπαγάνδα της Έμμα Γκόλντμαν, του Άλεξάντερ Μπέρκμαν και των άλλων, και ο συναγερμός που προκλήθηκε από τη δολοφονία του Προέδρου ΜακΚίνλεϋ είχαν θεμελιώσει στην κοινή γνώμη την αντίληψη του «αναρχικού κινδύνου.» Ο Γιόχαν Μόστ και πολλοί από τους όπαδούς του είχαν στραφεί, στη δεκαετία του 1890, ενάντια στην πρακτική της τρομοκρατίας και είχαν αρχίσει να διαβλέπουν δυνατότητες δράσης στα εργοστάσια και στα δρυχεία, δράση που θα μπορούσε να είναι πιο αποτελεσματική: κι αυτές οι ιδέες, μια και συνεπάγονταν την αποδοχή μιας μικρού βαθμού οργάνωσης, είχαν κάνει τον Μόστ να διαχωρίσει τη θέση του από πολλούς αναρχικούς συντρόφους του. Όταν ο-

μως μερικά αμερικανικά συνδικάτα άρχισαν να αποδέχονται την αναρχική' πρακτική, δέν ήταν υπεύθυνοι οί θεωρητικοί. 'Ο αμερικάνικος αναρχοσυνδικαλισμός ήταν μάλλον μιὰ τυφλή ένστικτώδης αντίδραση τών άμόρφωτων έργατών ένάντια στις άθλιες συνθήκες εργασίας, που οί περισσότεροι ήταν μετανάστες, θεωρούσαν πολύ απομακρυσμένους τούς πολιτικούς και έδλεπαν την άμεση, συχνά βίαιη, δράση σαν φυσική μέθοδο για την πραγματοποίηση τών στόχων τους. Στα όρυχεια και στις ύλοτομικές περιοχές της Δύσης ή στα ύφαντουργικά και άλλα εργοστάσια τών άνατολικών ή μεσοδυτικών περιοχών που βασιζόνταν στη φτηνή εργασία τών μεταναστών, λίγοι μαχητικοί οργανωτές μπορούσαν, τουλάχιστον για σύντομο διάστημα, να οίκοδομήσουν μιὰ αποτελεσματική εργατική δύναμη κρούσης.

Η ιστορία του συνδικαλισμού στην Άμερική είναι σέ μεγάλο βαθμό ή ιστορία τών συγκρούσεων ανάμεσα στα συνδικάτα καθώς και της πάλης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Στη δεκαετία του 1890 υπήρχε ένα ισχυρό συνδικαλιστικό κίνημα, βασισμένο σέ μιὰ συντεχνιακή όργάνωση και οργανωμένο γύρω από την Άμερικανική Όμοσπονδία Έργασίας (AFL). Άλλα για την τεράστια μάζα τών άνειδίκευτων, οργανωμένων εργατών, ή AFL φαινόταν να είναι μιὰ όργάνωση για τη διατήρηση της θέσης μιās μειονότητας ειδικευμένων εργατών, με μιὰ σειρά συμφωνιών με τούς εργοδότες, σέ θάρος τών λιγότερο ειδικευμένων εργατών ή τών καινούργιων μεταναστών. Στη δεκαετία του 1890, μαζί με τις προσπάθειες για δημιουργία σοσιαλιστικού πολιτικού κόμματος, οί διάφοροι εργατικοί ήγέτες άρχισαν να διαβλέπουν τη δυναμική πολιτική δύναμη τών άνοργάνωτων εργατών. Σύμφωνα μ' έναν άπ' αυτούς τούς ήγέτες, τον Ντανιέλ γτέ Λεόν: «Η όργάνωση του μέλλοντος πρέπει να οίκοδομηθεί από τούς ανθρώπους που είναι τώρα άνοργάνωτοι —δηλαδή, από την συντριπτική πλειοψηφία της εργατικής τάξης όλου του έθνους.» (44) Η έπιθυμία να οργανωθούν οί άνοργάνωτοι και να συγκεντρωθούν όλοι όσοι εργάζονταν σέ μιὰ βιομηχανία σέ «ένα μεγάλο συνδικάτο» καθώς και να συενωθούν όλα τα συνδικάτα σέ μιὰ πραγματικά ισχυρή δύναμη οδήγησε στην ίδρυση το 1905 τών «Βιομηχανικών Έργατών του Κόσμου» (IWW). Η βασική ύποστήριξη γι' αυτή

τὴν ὀργάνωση προερχόταν ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ὁμοσπονδία Ἑργατῶν Ὀρυχείων, ποὺ ὁ ἀρχηγὸς τῆς, ὁ «Μπίγκ Μπίλλ» Χαίηγουντ, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ὑποστηρικτὲς τῆς ἀντίληψης γιὰ ἀμεση βιομηχανικὴ δράση. Οἱ ἀναρχικοὶ δὲν ἦταν ἀριθμητικὰ ἰσχυροὶ στὸ ἱδρυτικὸ συνέδριο τῆς IWW, παρόλο ποὺ ἡ συνέπεια καὶ ἡ εἰλικρίνειά τους τοὺς ἐξασφάλισε σημαντικὴ ἐπιρροή. Ἀμέσως ὁμοῦς ἄρχισε μιὰ διασπαστικὴ γιὰ τὴν ὀργάνωση συζήτηση ποὺ ἀφοροῦσε τὰ βασικὰ προβλήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα οἱ ἀναρχικοὶ: μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ πρέπει νὰ ἀναμιγνύεται στὴν πολιτικὴ ἓνα ἐργατικὸ κίνημα; Μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ πρέπει νὰ συνεργάζεται μ' ἓνα πολιτικὸ κόμμα; Ἡ ἐπαγασία θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ μὲ τὴν ἀμεση δράση τῶν ἐργατῶν, ποὺ θὰ καταλάβουν ἀπλῶς τὰ μέσα παραγωγῆς, ἢ θὰ πρέπει νὰ ἔχει σὰν στόχο τὴν κατάκτηση τοῦ κράτους μὲ πολιτικὰ μέσα;

Ὁ διανοούμενος μαρξιστὴς ντὲ Λεδὸν πίστευε πὼς τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ βιομηχανικὸ τμήμα ἑνὸς πολιτικοῦ κινήματος, καί, βασικὰ μὲ δική του ἐπιρροή, ἡ εἰσαγωγή στὸ καταστατικὸ τῆς IWW περιεῖχε μιὰ συγκεκριμένη, ἀν καὶ ἀντιφατικὴ, ἀναφορὰ στὴν πολιτικὴ δράση: «Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τίς δύο τάξεις (τοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἐργοδότες) πρέπει νὰ διεξαχθεῖ ἓνας ἀγῶνας μέχρι ποὺ ὅλοι οἱ ἐργάτες νὰ συγκεντρωθοῦν τόσο στὸν πολιτικὸ ὅσο καὶ στὸν ἐργατικὸ τομέα, καὶ νὰ καρπωθοῦν αὐτὰ ποὺ παράγουν μὲ τὴν ἐργασία τους μέσω μιᾶς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργατικῆς τάξης χωρὶς συνεργασία μὲ κανένα πολιτικὸ κόμμα.»⁽⁴⁵⁾ Τοῦτο ἦταν μεγάλο θῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀποδοχῆς τῆς πολιτικῆς δράσης γιὰ νὰ τὸ ἀνεχτοῦν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους —κι ἓνας ἀπ' αὐτοὺς δήλωσε: «Ἡ ἐκλογικὴ κάλπη εἶναι ἀπλῶς μιὰ καπιταλιστικὴ παραχώρηση. Μὲ τὸ νὰ ρίχνουμε κομματάκια χαρτί μέσα στὴν τρῦπα ἑνὸς κουτιοῦ δὲν καταφέραμε μέχρι τώρα τὴν χειραφέτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν θὰ τὸ καταφέρουμε ποτέ.»⁽⁴⁶⁾ Στὴν πραγματικότητά ἡ ἔλλειψη σαφήνειας ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν ἱδρυση τῆς IWW θὰ κατέληγαν ἀργότερα σὲ νέα προβλήματα καὶ διασπάσεις. Μέσα σ' ἓνα χρόνο ὁ Γιουτζήν Ντέμπερς, ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους γνωστοὺς ἡγέτες στὴν ἱστορία τοῦ ἀμερικάνικο ἐργατικοῦ κινή-

ματος, παραιτήθηκε από την IWW, γιατί πίστευε πως έδινε ελάχιστη έμφαση στην πολιτική δράση, και το 1908 ο Ντανιέλ γτέ Λεόν, παρόλο που αρχικά είχε υποστηρίξει ότι «ή πολιτική έκφραση της εργατικής πηγάζει μόνο από την οικονομική οργάνωση»,⁽⁴⁷⁾ διέκοψε τις σχέσεις του με τον Χαίηγουντ και τους άλλους ηγέτες της IWW στο Σικάγο, γιατί ήταν στρατευμένος στις ιδέες της πολιτικής δράσης μέσω του Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος, του οποίου ήταν ένα από τα ήγετικά μέλη.

Από το 1908 μέχρι το 1915 επικρατούσε κατάσταση σύγχυσης: υπήρχαν δύο ομάδες που αυτοαποκαλούνταν IWW —μία ομάδα με βάση το Σικάγο, γύρω από τον Χαίηγουντ και τον Βίνσεντ Σαλν Τζών, που πίστευαν στην άμεση δράση και αποκτούσαν ολοένα και περισσότερο αναρχικές διαθέσεις, και η ομάδα του γτέ Λεόν με βάση το Ντητρόιτ, που τελικά πήρε το όνομα Διεθνής Βιομηχανική Ένωση Εργατών. Το αναρχικό στοιχείο της IWW είχε κάνει ήδη αίσθητή την παρουσία του το 1906, όταν κατάφερε να περάσει μια απόφαση για την κατάργηση της θέσης του προέδρου της IWW: «Εφόσον πλησιάζει η μέρα που πρέπει να καταργήσουμε οτιδήποτε αναφέρεται στην εξουσία και την αντιδραστική πολιτική, η θέση του προέδρου μιας ταξικά συνειδητής οργάνωσης δεν είναι απαραίτητη. Τα μέλη της βάσης πρέπει να χειρίζονται άμεσα τις υποθέσεις της οργάνωσης με μια εκτελεστική επιτροπή βασισμένη σε μια κεντρική επιτροπή.»⁽⁴⁸⁾ Για την εφαρμογή αυτής της απόφασης κάλεσαν την αστυνομία να βοηθήσει την οργάνωση να πάρει στην κατοχή της τα γραφεία και τα αρχεία της, όταν ο πρόεδρος αρνήθηκε να εγκαταλείψει τη θέση του.

Σ' αυτή την περίοδο των σκληρών προσωπικών αντεγκλήσεων και των φραξιονιστικών διαμαχών παράλληλα με τις γνήσιες ιδεολογικές διαφορές, η IWW δεν κατάφερε και πολλά πράγματα. Παρόλο που ισχυρίστηκε πως είχε 60.000 μέλη το 1906, μόνο 14.000 μέλη πλήρωναν τη συνδρομή τους· η οργάνωση είχε εξασθενήσει πολύ από τις διάφορες αποχωρήσεις, ιδιαίτερα από την αποχώρηση της Δυτικής Όμοσπονδίας Εργατών Όρυχείων που εγκατέλειψε τον Χαίηγουντ το 1907. Παρόλα αυτά οι μαχητικοί συνδικαλιστές άρχισαν να παρουσιάζουν κάποια επιτυ-

χία, έπειδή ή θιαιότητα και ή άμεσότητα των μεθόδων τους και ή απλότητα των ιδεών τους έδρισκε απήχηση στους καταπονημένους από τη δουλειά, κακοπληρωμένους και άμόρφωτους εργάτες των όρυχείων, ξυλοκόπους και εργάτες της γής. Το 1910 ένας παρατηρητής έγραφε για τους εργάτες γής του Νόρθ Γιάμχιλλ, στο "Ορεγκον, ότι «προπαγάνδιζαν μαζικά τις άρχές του έπαναστατικού συνδικαλισμού.» (49) 'Η IWW καθοδήγησε με επιτυχία τις άπεργίες που έγιναν στην Πενσυλβάνια το 1909' και το 1912 είχε τεράστια επιτυχία με μιá άπεργία στο Λώρενς της Μασσαχουσέτης, όπου για τρεις μήνες οι άγωνιστές της IWW, παρόλο που λέγεται πώς άριθμούσαν μόνο 300 άτομα, διατηρούσαν σε άπεργία 23.000 εργάτες. Στο μεταξύ ο Χαίηγγοντ είχε πάει στην Εύρώπη, όπου συνάντησε τον Πουζέ και άλλους ήγέτες του γαλλικού συνδικαλισμού, έτσι που οι μέθοδοι της άμεσης δράσης και του σαμποτάζ που εφαρμόστηκαν στο Λώρενς χαρακτηρίστηκαν άμέσως σαν μη-άμερικανικές από πολλούς έχθρους της IWW.

"Αν και άπαρνήθηκε την πολιτική και άποδέχτηκε την άμεση δράση, ή IWW δέν κατάφερε νά γίνει άληθινά άναρχική όργάνωση. Το 1912 έγιναν άποτυχημένες προσπάθειες νά εφαρμοστεί ή άποκέντρωση στην όργάνωση, και ό 'Αλεξάντερ Μπέρκμαν έγραφε με λύπη: «Τό θέμα της τοπικής άυτονομίας, που είναι αυτό καθαυτό άξιωματική άναγκαιότητα ένός άληθινά έπαναστατικού κινήματος, έχει τόσο πολύ συσκοτίζεται στις συζητήσεις του συνεδρίου, ώστε άγνοήθηκε τελικά τό γεγονός ότι δέν είναι νοητή ή ύπαρξη καμιάς όργάνωσης από άνεξάρτητους και άυτάρχεις εργάτες χωρίς άπόλυτη τοπική άυτονομία.» (50) 'Ο Μπέρκμαν και ή 'Εμμα Γκόλντμαν βρήκαν πολλά στοιχεία για νά συμπαθήσουν τη μαχητική IWW: ήταν οι πρώτοι που συνεργάστηκαν μαζί της, μιá και υπεράσπιζε την έλευθερία του λόγου και της κινητοποίησης, και οι πρώτοι που συμπαραστάθηκαν όταν δικάστηκαν και φυλακίστηκαν οι ήγέτες της, αλλά δέν συνδέθηκαν ποτέ πολύ στενά, μιá και οι διαμάχες του άμερικάνικου συνδικαλιστικού κινήματος άπείχαν πολύ από τα άναρχικά όνειρα για τό πώς θα έπρεπε νά είναι ή εργατική τάξη. 'Ο Μπέρκμαν όμως και ή 'Εμμα Γκόλντμαν έπεσαν θύματα των ίδιων συνθηκών όπως και οι

ηγέτες της IWW όταν, μετά την είσοδο της Αμερικής στον πόλεμο το 1917, δέχτηκαν πλήγματα όλες οι «ανάτρεπτικές» οργανώσεις. Μαζί με τους ηγέτες της IWW αγωνίστηκαν ενάντια στην κατάταξη στο στρατό· αγωνίστηκαν ενάντια στις καταδίκες που επιβλήθηκαν στον Μούνεϋ και τον Μπίλλινγκς στο Σάν Φραντσίσκο το 1917. Η ίδια καταστολή που έβαλε τέλος στην σταδιοδρομία τους σαν αγωνιστές στις ΗΠΑ, έβαλε τέλος στην ουσία και στη δράση της IWW, κι έστειλε τον Μπίγκ Μπίλλ Χαίηγουντ στην ίδια απογοητευτική εξορία στη Ρωσία, όπου πέθανε το 1925. Με το τέλος του πολέμου ο αναρχοσυνδικαλισμός είχε κυριολεκτικά εξαφανιστεί από τις ΗΠΑ και παρόλο που ο αντιπολιτικός διομηχανικός συνδικαλισμός έμελλε να συνεχίσει να υπάρχει και μια δόση θίας εξακολούθησε να κυριαρχεί στις διομηχανικές διαμάχες της δεκαετίας του 1930, ο χαρακτήρας του δεν ήταν πραγματικά αναρχικός.

Η πείρα της IWW άφησε πίσω της ένα θρύλο αγωνιστικότητας· για λίγο διάστημα επηρέασε ορισμένα ξένα συνδικάτα —ιδιαίτερα στο Μεξικό, όπου οι Μεξικανοί εργάτες, που είχαν ζήσει τις μεθόδους της IWW στις ΗΠΑ, γύριζαν για να συνδεθούν με τους αναρχικούς, που στα χρόνια της μεξικάνικης επανάστασης αντλούσαν διδάγματα αναρχοσυνδικαλιστικής πρακτικής από την Ισπανία.⁽⁵¹⁾ Αλλά η αυξανόμενη ευημερία των ΗΠΑ, το τέλος της μετανάστευσης και η συγχώνευση των ξένων στοιχείων, καθώς και ο βαθμιαίος μετριασμός της σκληρότητας της ανεξέλεγκτης καπιταλιστικής επέκτασης, όλα αυτά καταράκωσαν τη βάση του αμερικάνικου αναρχοσυνδικαλισμού. Στη δεκαετία του 1920 και του 1930 ο αναρχισμός σαν θεωρία διατηρήθηκε ζωντανός στις ΗΠΑ ανάμεσα στους Ιταλούς και Ισπανούς μετανάστες· και πράγματι έμελλε να γνωρίσει καινούργια δημοσιότητα με τη δική του Σάκκο και του Βαντζέτι και την εξάχρονη νομική μάχη που επακολούθησε από την καταδίκη τους το 1921 μέχρι την εκτέλεσή τους το 1927. Ο Σάκκο και ο Βαντζέτι είχαν καταδικαστεί για τη διάπραξη φόνου στη διάρκεια μιας ενοπλης ληστείας κοντά στη Βοστώνη· παρόλο που τα σχετικά

στοιχεία αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης ἐξακολουθοῦν νὰ ἀμφισβητοῦνται*, ἡ γνώση πὺς ἦταν δηλωμένοι ἀναρχικοὶ ἀναμφίδολα δημιουργή-
σε προκαταλήψεις ἐνάντιά τους στὴ σκέψη τῶν πολιτῶν τῆς Μασ-
σαχουσέτης, ἐνῶ τὸ ἴδιο γεγονός μετὰ τὴ σειρά του κινητοποίησε
πάρα πολλοὺς φιλελεύθερους καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες τῆς ἀρι-
στερᾶς ἀπ' ὅλες τὶς παρατάξεις. Κι ὁμῶς φαίνεται πὺς ἡ πρω-
τοβουλία γιὰ τὴν ἐκστρατεία συμπαραστάσεώς τους ξέφυγε ἀπὸ τὰ
χέρια τῶν ἀναρχικῶν συντρόφων τους· οἱ κομμουνιστὲς ἦταν ἐ-
κείνοι· ποὺ δραστηριοποιήθηκαν ὁλοένα καὶ περισσότερο σὲ συμ-
παραστάσή τους —παρόλο ποὺ κατὰ καιροὺς ἔμεναν ἐκπληκτοὶ ἀ-
πὸ ὀρισμένα ἀντισοβιετικὰ σχόλια ποὺ ἔκανε ὁ Βαντζέτι στὴ φυ-
λακὴ— ἐνῶ οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ εἶχαν ἀποτελέσει ἀρχικὰ τὴν ἐ-
πιτροπὴν συμπαραστάσεως ἔγιναν ἀντίστοιχα ἀνήσυχοι καὶ καχύ-
ποπτοι. Ἦταν ἴσως ἡ τελευταία φορὰ ποὺ οἱ ξεπερασμένοι πιά
θεομδισμοὶ τῶν ἀναρχικῶν —μὴ θόμδα στὸ σπῖτι τοῦ δικαστῆ καὶ
μὴ στὸ σπῖτι ἐνὸς ἐνόρκου— ἐξακολουθοῦσαν νὰ δίνουν τὴν ἐν-
τύπωση ὅτι ὁ ἀναρχισμὸς ἀποτελοῦσε ἰσχυρὴ δύναμις στὶς ΗΠΑ.
Στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁ ἀναρχισμὸς στὶς ΗΠΑ ὑποχώρησε
καὶ κατέληξε νὰ εἶναι ἓνα ὄνειρο, ποὺ τὸ συζητοῦν οἱ διανοούμε-
νοι, ἢ ἓνα σύμβολο ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν κοινωνία τῆς ἀφθο-
νίας, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει ἰδεαλιστὲς σπουδαστὲς, ἀλλὰ
ποὺ ἔχει πᾶψει πιά νὰ ἀποτελεῖ ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ δύ-
ναμις.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 οἱ ἰδέες καὶ ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀναρχοσυνδικα-
λισμοῦ εἶχαν πλατιὰ διάδοσιν. Ἡ Μπήατρις Γουέμπ ἔγραφε τὸ
1912: «Ὁ συνδικαλισμὸς πῆρε τὴ θέσιν τοῦ ξεπερασμένου πιά
μαρξισμοῦ. Ὁ ὀργισμένος νεολαῖος, μετὰ ταλαιπωρημένο πρόσωπο,
συνοφρυωμένος καὶ ξερακιανὸς εἶναι στὴν ἐποχὴ μας συνδικαλι-
στής· ὁ ἐτοιμολόγος νεαρὸς ἐργάτης ποὺ ἡ γλῶσσα του κόβει
καὶ ράβει, παπαγαλίζει σήμερα τὰ συνθήματα τοῦ γαλλικοῦ συν-
δικαλισμοῦ καὶ ὄχι τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας.» (52) Πα-
ρόλο ποὺ αὐτὲς οἱ ἰδέες δὲν ἐπέζησαν οὔτε στὶς ἀναπτυγμένες κα-

* Σύμφωνα μετὰ τὴν πρὸ πρόσφατη ἐρευνα τῶν σχετικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν
Φράνσις Ράσσελ, στὸ ἐνδιαφέρον βιβλίο του «Τραγωδία στὸ Ντένταμ»
(Νέα Ὑόρκη 1962, Λονδίνο 1963), γίνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Σάκκο ἴσως
νὰ ἦταν ἐνοχὸς (παρόλο ποὺ ἔκανε τὴ ληστεία μᾶλλον γιὰ ἀναρχικοὺς
σκοποὺς), ἐνῶ ὁ Βαντζέτι εἶναι σχεδὸν σίγουρο ὅτι ἦταν ἀθῶος.

πιταλιστικές χώρες ούτε στη συγκεντρωτική Ρωσία, εξακολούθησαν να είναι ισχυρές σε χώρες όπου ή ταξική πάλη ήταν βίαιη και το κράτος ανίσχυρο ή απρόθυμο να επέμβει —στην Αργεντινή, όπου ή προπαγάνδα του Μαλατέστα δεν είχε λησμονηθεί από τους Ιταλούς μετανάστες στην Ούρουγουάη και τη Βολιβία στο Μεξικό και το Περού, όπου οι Ισπανοί και διάφοροι άλλοι αγωνιστές που είχαν ζήσει στις ΗΠΑ τη δράση της IWW, διατήρησαν την παράδοση της άμεσης εργατικής δράσης σε επαναστατική κατάσταση.⁽⁵³⁾ Οι αναρχοσυνδικαλιστικές ιδέες όμως που ξεκίνησαν από τη Γαλλία στο τέλος του 19ου αιώνα αναπτύχθηκαν με επιτυχία μόνο σε μία χώρα, έτσι που για σύντομο διάστημα, το καλοκαίρι του 1936, ή αναρχική επανάσταση έδειχνε πως λίγο απόμενε ακόμη για να πραγματοποιηθεί. Η χώρα αυτή είναι ή Ισπανία· εκεί μπορούμε να δούμε να δρά αποτελεσματικά ένα σοβαρό αναρχικό κίνημα και ή ήττα αυτού του κινήματος το 1937 επισφράγισε το τέλος του αναρχισμού σαν σοβαρής πολιτικής δύναμης, αν και εξακολουθεί να επιζεί σαν κίνημα διανοούμενων.

Οί άναρχικοί σέ δράση: 'Ισπανία

«Ειρήνη με τούς ανθρώπους, πόλεμος ένάντια
στούς θεσμούς.»

‘Ισπανικό άναρχικό σύνθημα

«Δέν ήταν μόνο πρόβλημα ψωμιού αλλά και
μίσους.»

Σαλθαντόρ Κορντόν

«Ο ‘Ισπανός ζει πολύ με έπιθεθαίώσεις και
με κατηγορηματικές άρνήσεις.»

Χοσέ Πεϊράτς

1

Για έβδομήντα περίπου χρόνια ο άναρχισμός δέν αποτελούσε έπαναστατική δύναμη στην ‘Ισπανία· και όμως σ’ αυτή τή χώρα το κίνημα κατόρθωσε νά αποκτήσει μεγαλύτερη έπιρροή άπ’ όπουδήποτε άλλου στον κόσμο. Στην ‘Ισπανία έμφανίστηκαν ολοκάθαρα οί έντάσεις και οί αντιφάσεις, ή άγριότητα και ή ευγένεια, το αποκαλυπτικό δράμα και ή όρθολογική πίστη τών άναρχικών.

Υπάρχει μιá πολύ άπλή εξήγηση του γεγονότος ότι ο άναρχισμός εξελίχθηκε σέ μαζικό κίνημα στην ‘Ισπανία, μαζικό κίνημα τεραστίων διαστάσεων μάλιστα. ‘Η χώρα ήταν καθυστερημένη· ή κυδέρνηση έντελώς άνίσχυρη· ύπήρχε ένα τεράστιο χάσμα ανάμεσα στους φτωχούς και τούς πλούσιους· πάνω άπ’ όλα ο πληθυσμός ήταν άγροτικός και ζούσε, σέ πολλές περιοχές, άπελπιστικά κοντά στα όρια τής λιμοκτονίας και παρακινιόταν άπό το έντονο μίσος του ένάντια στους γαιοκτήμονες και τούς παπάδες — όλα αυτά ήταν χαρακτηριστικά που μπορούσαν νά βρεθούν και άλλου στην Ευρώπη (στή Σικελία, λογουχάρη). Ένδέχεται, όπως πιστεύουν μερικοί, ή ιδιοσυγκρασία τών ‘Ισπανών νά ανταποκρινόταν στον έξτρεμισμό τών άναρχικών θεωριών· και έπειδή ο πληθυσμός ήταν συνηθισμένος σέ αιώνες θρησκευτικού φανατισμού, προφανώς ανταποκρίθηκε πρόθυμα σ’ έναν άλλου είδους φανατισμό. Ίσως, πάλι, ο άτομικισμός, ή άνεξάρτητη περηφάνεια

και ο αυτσεβασμός, που ήταν κοινά χαρακτηριστικά του Ισπανού, να τον έκαναν να αποδεχτεί πρόθυμα μια θεωρία που, με πιο άκραία μορφή ακόμα κι από την προτεσταντική θρησκεία, έναποθέτει στο κάθε άτομο την ευθύνη για τις πράξεις του. Οι μαρξιστές ιστορικοί προσπάθησαν να αποδώσουν την επιτυχία του αναρχισμού και όχι του μαρξισμού στην Ισπανία σε μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίο καταστράφηκαν τα δεσμά της φεουδαλικής τάξης πραγμάτων τον 19ο αιώνα, χωρίς ν' αντικατασταθούν από τις σχέσεις που πηγάζουν από τη σύγχρονη βιομηχανική και οικονομική οργάνωση· έτσι λοιπόν η Ισπανία δεν ήταν κατά κάποιο τρόπο συγχρονισμένη με το πρότυπο ιστορικής ανάπτυξης σε άλλες περιοχές.⁽¹⁾ "Άλλοι, πάλι, πιστεύουν ότι το ισπανικό αναρχικό κίνημα αποδείχνει την αλήθεια του ισχυρισμού του Μπακούνιν ότι μόνο εκείνοι που δεν έχουν να χάσουν τίποτα — το λούμπεν προλεταριάτο ή οι ακτήμονες εργάτες — μπορούν να γίνουν αληθινοί επαναστάτες.

Ίσως όλες αυτές οι αιτίες να βοήθησαν τον Φανέλλι να διαδώσει τη διδασκαλία του Μπακούνιν στην Ισπανία και να έχει τόσο μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Όπωςδήποτε, η στιγμή της άφιξης του Φανέλλι ήταν αρκετά ευνοϊκή για τη διάδοση οποιασδήποτε επαναστατικής θεωρίας. Το 1868 η αυξανόμενη δυσανεξία του ισπανικού λαού ενάντια στο καθεστώς της βασίλισσας Ισαβέλλας έφτασε στο αποκορύφωμά της, και η βασίλισσα αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Η αναζήτηση διαδόχου —εκτός από το ότι προκάλεσε την υποψηφιότητα κάποιου μέλους των Χοεντσόλερν, πράγμα που έδωσε αφορμή για το ξέσπασμα του Γαλλο-Πρωσσικού Πολέμου το 1870— είχε σαν αποτέλεσμα μια σύντομη περίοδο αδύναμης συνταγματικής μοναρχίας, ύστερα ακολούθησε μια βραχύδια φιλελεύθερη δημοκρατία, και τελικά, μετά από μια περίοδο σύγχυσης και αναταραχής, έγινε η παλινόρθωση των Βουρβόνων και ακολούθησε γενικευμένη αντίδραση που έκανε υπερβολικά δύσκολη οποιαδήποτε επαναστατική δράση. Παρόλα αυτά, στη διάρκεια της περιόδου 1868-74, όλα φαίνονταν πιθανά στην Ισπανία. Τα χρόνια αυτά παρατηρήθηκαν σποραδικά ξεσπάσματα εξέγερσεων σε διάφορα μέρη της χώρας, που ξεκίνησαν τόσο από την άκρα καρλιστική δεξιά όσο και από την ο-

μοσπονδιακή δημοκρατική άριστερά. Σ' αυτές τις συνθήκες ενός παραλίγο έμφυλίου πολέμου οί Ισπανοί άναρχικοί είχαν την πρώτη τους έμπειρία δράσης. Πρόκειται επίσης για μιá περίοδο κατά την όποία πάρα πολλοί μεσοαστοί διανοούμενοι άποδέχτηκαν τις θεωρίες του Προυντόν. Ο Πί υ Μαργκάλ, ό ήγέτης του φεντεραλιστικού κόμματος και πρωθυπουργός για λίγο διάστημα την έποχή της δημοκρατίας, είχε μεταφράσει τόν Προυντόν, και οί ιδέες του για μιá όμοσπονδιακή κοινωνία με βάση μικρές αυτόνομες και αυτόδιοικούμενες κοινότητες πλησίαζαν τις ιδέες τών όπαδών του Μπακούνιν, ώστε νά έχουν αρκετά κοινά σημεία. Σύμφωνα μ' έναν άναρχικό διανοούμενο: «Συνειδητά ή άσυνειδητά οί θεωρίες του Προυντόν άποτελοϋν τό πιστεύω της πλειοψηφίας του ισπανικού λαού, έτσι πού μέ τή μιá ή τήν άλλη μορφή θά βρῆτε σέ κάθε Ισπανό κι έναν αυτόνομισμό.» (2) Ο Πί υ Μαργκάλ είχε συνδέσει σαφώς τήν ιδέα μιáς όμοσπονδιακής διακυβέρνησης μέ τήν ιδέα της κοινωνικής επανάστασης και είχε δώσει έμφαση στό γεγονός ότι «ή επανάστασή μας δέν είναι καθαρά πολιτική· είναι κοινωνική.» (3) Έτσι λοιπόν, στά ταραγμένα χρόνια 1868-74 οί νέες ιδέες για τήν κοινωνική όργάνωση ήταν στενά συνδεδεμένες μέ τις ιδέες της όμοσπονδίας και της εθνικής αυτόνομίας. Πράγματι, κάτι πού μπορεί νά αίτιολογήσει τήν έπιτυχία του άναρχισμού στη Βαρκελώνη είναι τό γεγονός ότι άποτέλεσε κίνημα της εργατικής τάξης πού άντιστάθμιζε τό καταλάνικο εθνικιστικό και αυτόνομιστικό κίνημα τών μεσοαστών.

Τήν έποχή αυτή δέν υπήρχε σχεδόν καθόλου γνήσιο σοσιαλιστικό κίνημα στην Ισπανία. Λέσχες όπως ή «Καλλιέργεια τών Τεχνών» στη Μαδρίτη ή ή «Ateneo Catalán de la Clase Obrera» στη Βαρκελώνη, έδιναν τήν εύκαιρία σέ μικρές ομάδες νά συζητοϋν τις ιδέες του Φουριέ και του Προυντόν και τις δυνατότητες πού υπήρχαν για τήν όργάνωση της κοινωνίας με βάση τήν άμοιβαία συνεργασία. Στις ομάδες αυτές συμμετείχαν επαγγελματίες, φοιτητές και τεχνίτες, από τούς τελευταίους ιδιαίτερα οί τυπογράφοι και οί τσαγκάρηδες. Δέν ήταν ακόμα επαναστάτες, και ένας από τούς πρώτους όπαδούς του Μπακούνιν στην Ισπανία, ό Ραφαέλ Φάργκα Πελιθέρ, άνέφερε στόν Μπακούνιν

πώς ο ισπανικός σοσιαλισμός δεν «είναι ακόμα τόσο αναπτυγμένος όσο θα θέλαμε.» (4) Παρόλα αυτά, τούτες οι μικρές ομάδες είχαν πού έδωσαν στον Φανέλλι την ευκαιρία προπαγάνδας, κι ανάμεσά τους διάλεξε τὰ είκοσι περίπου άτομα πού αποτέλεσαν τὰ πρώτα μέλη του αναρχικού κινήματος στην Ίσπανία.

Οι πρώτοι όπαδοί του Φανέλλι βρίσκονταν στη Μαδρίτη· φαίνεται πως ο πιο σημαντικός ήταν ο Άνσέλμο Λορέντζο, ένας νεαρός τυπογράφος, πού μετά από μερικά χρόνια θα πήγαινε στη Βαρκελώνη και θα γινόταν μια από τις ήγετικές φυσιογνωμίες των αναρχικών. Ύστερα από την ίδρυση μιας ομάδας στη Μαδρίτη ο Φανέλλι πήγε στη Βαρκελώνη. Ένας από τους νέους φίλους του στη Μαδρίτη, ο Χοσέ Ρουμπάου Ντοναντέου, πού στο σπίτι του είχε κάνει τις πρώτες συγκεντρώσεις του ο Φανέλλι, τον έφερε σέ επαφή μ' έναν ζωγράφο, τον Χοσέ Λουίς Πελιθέρ, και τον ανιψιό του, Ραφαέλ Φάργκα Πελιθέρ. Στο εργαστήριο του Πελιθέρ ο Φανέλλι μίλησε σέ μια ομάδα από είκοσι άτομα κι έτσι ξεκίνησε τó κίνημα στη Βαρκελώνη. Ο Φάργκα Πελιθέρ, ο ανιψιός του ζωγράφου, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του κινήματος, γιατί μέ την προσωπική του μεσολάβηση δημιουργήθηκαν επαφές ανάμεσα στους άστοους διανοούμενους του κύκλου του θείου του και στο «Όμοσπονδιακό Κέντρο Εργατικών Σωματείων Βαρκελώνης», πού συνένωνε αρκετά χαλαρά τις διάφορες εργατικές οργανώσεις πού υπήρχαν στην πόλη —σέ μια πόλη όπου ή ύφαντουργική βιομηχανία είχε ώθήσει στη δημιουργία του πιο προχωρημένου και καλύτερα οργανωμένου εργατικού κινήματος ολόκληρης τής Ίσπανίας. Μ' αυτές τις επαφές οι αναρχικοί άρχισαν νά διαβλέπουν τή δυνατότητα γνήσιας προλεταριακής ανταπόκρισης ιστίς απόψεις τους, μολονότι για πολύ διάστημα οι επαναστάτες δεν ήταν παρά μειονότητα μέσα στο εργατικό κίνημα τής Βαρκελώνης.

Οι όπαδοί του Φανέλλι πήραν τó όνομα Ίσπανικό Τμήμα τής Διεθνούς και, σάν τον Μπακούνιν, δεν πίστευαν ότι τó πρόγραμμα τής Μπακουνινικής Σοσιαλδημοκρατικής Συμμαχίας, πού προπαγάνδιζε ο Φανέλλι, έρχόταν σέ σύγκρουση μέ τους στόχους τής Διεθνούς. Πολύ γρήγορα απογοητεύτηκαν και έρέθησαν νά συμμετέχουν σ' έναν άγώνα έναντια στους μαρξιστές, πού πολύ συ-

χνά τούς ἄφηγε ἀμήχανους καί πού τελικά ἄφησε τὸ ἰσπανικὸ ἐργατικὸ κίνημα μόνιμα καί καταστροφικά διασπασμένο. Τὸ 1870 καί τὸ 1871 ἄρχισαν σιγά-σιγά νὰ συνειδητοποιοῦν τὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὸν Μάρξ καί τὸν Μπακούνιν, καί ἀναγκάστηκαν μὲ δισταγμὸ νὰ διαλέξουν μὲ ποιά πλευρὰ θὰ πᾶνε. Δύο μέλη τῆς ἀρχικῆς ομάδας, ὁ Φάργκα Πελεθέρ καί ὁ Σεντινιόν, πῆγαν στὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας τὸ 1869 καί συνάντησαν τὸν Μπακούνιν προσωπικά· παραβρέθηκαν ἐπίσης ἀνίσχυροι παρατηρητὲς στὴν τελικὴ κατάρρευση τῆς Διεθνoῦς στὴ Χάγη τὸ 1872. Ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο πῆγε στὴ συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου τὸ 1871 καί ἔτυχε καλῆς ὑποδοχῆς ἀπὸ τὸν Μάρξ καί τὸν Ἑγκελς. Γρήγορα ὁμῶς ἀπογοητεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατοῦσε στὴ συνδιάσκεψη. Ἄνθρωπος μὲ ἀνυποχώρητη εἰλικρίνεια, τιμιότητα, καί ἀπλότητα, περίμενε πάρα πολλὰ ἀπὸ τὸ συνέδριο ἐνὸς κινήματος πού φαινόταν νὰ προσφέρει στοὺς Ἰσπανοὺς τὴν ἐλπίδα πραγματικῆς ὑποστήριξης. Παρόλο πού ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὴ γνήσια θερμὴ ὑποδοχὴ τοῦ Μάρξ, κι ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὴν πολυμάθεια του, ἔγραψε ἀργότερα γιὰ τὸ συνέδριο γενικά: «Ἐχὼ λυπηρὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴ βδομάδα πού πέρασα σὲ ἐκεῖνο τὸ συνέδριο. Μὲ ἐπηρέασε πολὺ ἄσχημα: εἶχα τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔβλεπα μεγάλους στοχαστές, ἥρωϊκοὺς ὑπερασπιστὲς τῶν ἐργαζόμενων, θερμοὺς προπαγανδιστὲς τῶν νέων ἰδεῶν, προάγγελους μιᾶς κοινωνίας μεταμορφωμένης ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, ὅπου θὰ κυριαρχεῖ ἡ δικαιοσύνη καί ἡ εὐτυχία, κι ἀντίθετα, διαπίστωσα σοβαρὲς διαμάχες καί τρομακτικὴ ἐχθρότητα ἀνάμεσα σὲ ἐκείνους πού θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐνωμένοι μὲ μιὰ θέληση γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἴδιου σκοποῦ.» (5)

Στὸ τέλος τοῦ 1871, ὅταν εἶχε διευρυνθεῖ ἡ διάσπαση τῆς Διεθνoῦς, ὁ γαμπρὸς τοῦ Μάρξ, Πῶλ Λαφάργκ, ἔφτασε στὴν Ἰσπανία σὰν ἐκπρόσωπος τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τοῦ Λονδίνου καί προσπάθησε νὰ ἀποκτήσει τὸν ἔλεγχο τοῦ Ἰσπανικοῦ Τμήματος τῆς Διεθνoῦς. Εἶχε ἐλάχιστη ἐπιτυχία καί ἴσως γι' αὐτὸ τὸ λόγο κατάφερε νὰ διατηρήσει καλὲς προσωπικὲς σχέσεις μὲ τὸν Ἀνσέλμο Λορέντζο καί ὀρισμένους ἄλλους ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Μπακούνιν. Ὅλα αὐτὰ ἔγιναν δέκα περίπου χρόνια πρὶν καταφέρει τὸ μαρξιστικὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ν' ἀποκτήσει

κάποια έπιρροή καί, μέ τήν ήγεσία τοῦ Πάμπλο Ίγκλεσίας, έ-
γος νεαροῦ τυπογράφου ποῦ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τῆς
Διεθνoῦς ποῦ ἀκολούθησε τὸν Μάρξ καὶ τὸν Λαφάργκ καὶ ὅχι
τὸν Μπακούνιν καὶ τοὺς Ίσπανοὺς ὁπαδοὺς του, ν' ἀρχίσει νὰ
ἐξελίσσεται σὲ σοσιαλιστικὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα καὶ σὲ σοσια-
λιστικὸ πολιτικὸ κόμμα.

Τελικὰ ἡ πρόοδος τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὴν Ίσπανία,
ὅποιασδήποτε πολιτικῆς ἀποφῆς, ἀνασχέθηκε ἀπὸ τὰ σκληρὰ κυ-
βερνητικὰ μέτρα ἐνάντια στὴ Διεθνή, ποῦ τέθηκε ἐπίσημα ἐκτὸς
νόμου τὸν Ίανουάριο τοῦ 1872. Παρόλα αὐτὰ συνέχισε τὴ δράση
του μέχρι καὶ τὴν πτώση τῆς δημοκρατίας τὸ 1874. Ἔγιναν συ-
νέδρια γιὰ νὰ συζητηθοῦν οἱ θεμελιακὲς ἀρχές ἐπαναστατικῆς
δράσης· τὰ συνέδρια αὐτὰ ἀντανακλοῦσαν τὶς διαμάχες ποῦ ἐπι-
κρατοῦσαν στὴ Διεθνή. (Σ' ἓνα συνέδριο στὴν Κόρντομπα τὴν
Πρωτοχρονιά τοῦ 1873 τὸ Ίσπανικὸ Τμήμα τῆς Διεθνoῦς δήλωσε
ἐπίσημα ὅτι ὑποστήριζε τὸ Μπακούνιν καὶ ὅχι τὸν Μάρξ.) Ἐ-
κείνη τὴν ἐποχὴ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα ἐγῆκε στὴν παρανομία μετὰ
τὴν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας —καί, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἡ βα-
σικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀντισυγκεντρωτισμοῦ καὶ τῆς ἀνωνυμίας στὴν ὁ-
ποία βασιζόταν τὸ κίνημα. ἔκανε εὐκολὴ τὴν παράνομη ὑπαρξή
του—, κατέγραψε ἀρκετὲς ἐπιτυχίες στὸ ἐνεργητικὸ του καὶ δη-
μιούργησε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς θρύλους του. Μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς
ἀρχές ποῦ τήρησαν μέ ἐπιμονή οἱ Ίσπανοὶ ἀναρχικοὶ ἦταν ὅτι
«ἡ χειραφέτηση τῶν ἐργατῶν πρέπει νὰ εἶναι ἔργο τῶν ἰδίων
τῶν ἐργατῶν», καὶ κατὰ συνέπεια πρόσφεραν τὴ βοήθειά τους σὲ
ἀρκετὲς αὐθόρμητες ἀπεργίες στὴ Βαρκελώνη καὶ ἄλλου. Μιὰ
ἀπ' αὐτὲς —ἡ γενικὴ ἀπεργία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὀχτώωρου
ποῦ ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἐργάτες χάρτου στὸ Ἀλκού, ἀνάμεσα Βα-
λένθια καὶ Ἀλικάντε— κατέληξε σὲ μιὰ ἐξέγερση τὸ 1873 ποῦ
ἔκανε τὸ Ἀλκού ὁρόσημο στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος.
Οἱ ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τὸ Ἀλκού εἶχαν διαδραματίσει σημαντικὸ
ρόλο στὸ συνέδριο τῆς Κόρντομπα, καὶ πέντε ἀπ' αὐτοὺς ἦταν μέ-
λη τοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνoῦς στὴν Ίσπανία.
Κατὰ συνέπεια τὸ Ἀλκού ἐπιλέχτηκε σὰν ἔδρα τοῦ Ὁμοσπονδια-
κοῦ Συμβουλίου, γιὰ νὰ μποροῦν ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἡγετικὲς φυ-
σιογνωμίες τοῦ Ίσπανικοῦ Τμήματος τῆς Διεθνoῦς νὰ βρίσκονται

έκει γιά νά καθοδηγήσουν προσωπικά τήν εξέγερση. Οί έργάτες κατέλαβαν κι έκαψαν τά έργοστάσια, σκότωσαν τόν δήμαρχο και τριγύριζαν στήν πόλη δείχνοντας τά κεφάλια τών αστυνομικών πού είχαν εκτελέσει. Ήταν μιá τρομακτική ένδειξη τόσο τής εκπληκτικής δύναμης τών έργατών, όσο και τής άνηλεότητάς τους όστερα από μακρόχρονη καταπίεση· τόν Άλκού έγινε τόν σύμβολο πού θύμιζε στους έργάτες τήν μαχητική παράδοσή τους και στήν μπουρζουαζία τήν άπειλή τής βίας και τής τρομοκρατίας (8)

Τόν πραγματικό επίτευμα όμως τών άναρχικών στά λίγα χρόνια άνάμεσα στήν άφιξη του Φανέλλι, και τήν παλινόρθωση τών Βουρβώνων δέν ήταν άπλώς τόν ότι είχαν άρχισι νά επηρεάζουν τους έργάτες ένός βιομηχανικού κέντρου όπως ή Βαρκελώνη και νά εφαρμόζουν τήν ιδέα τής επαναστατικής άπεργίας τριάντα χρόνια πριν από τήν ανάπτυξη τών άναρχοσυνδικαλιστικών θεωριών στή Γαλλία. Τόν σημαντικότερο επίτευμα του ισπανικού άναρχισμού ήταν ή έπιρροή του στό περισσότερο καταπιεσμένο και άπελπισμένο τμήμα ολόκληρου του πληθυσμού —στους άκτήμονες έργάτες γής και στους μικρογεωργούς του νότου. Αυτός ακριβώς ό συνδυασμός τών τεχνιτών και έργατών τών πιο άναπτυγμένων βιομηχανικών περιοχών μέ τις άπελπιστικά φτωχές άγροτικές μάζες, πού είχαν θεωρηθεί από τόν Μπακούνιν τόν καλύτερο όλικόν για τήν επανάσταση, πρόσφερε στό άναρχικό κίνημα τήν πλατιά λαϊκή βάση του και τή βαθιά έπιρροή του.

Στήν ισπανική ιστορία είχαν γίνει πάρα πολλές αμόδητες, άνοργάνωτες και άγρια πνιγμένες στό αίμα άγροτικές εξέγέρσεις στήν Καστίλλη, στήν Άραγωνία και τήν Άνδαλουσία. Τόν 19ο αιώνα ή μοίρα τών άγροτών ήταν ίσως σκληρότερη από ποτέ· ή κοινοτική γή είχε παραδιστεϊ και είχε πουληθεί από κυβερνήσεις πού χρειάζονταν μετρητά για νά ισοσκελίσουν τόν προϋπολογισμό τους· οί γαιοκτήμονες άναγνώριζαν όλοένα και λιγότερες ύποχρεώσεις άπέναντι στους άγρότες. Όπως και στήν Ίταλία, οί άπόντες γαιοκτήμονες άρχισαν νά θεωρούν τά κτήματά τους άποκλειστικά σά μέσο συγκέντρωσης εισοδημάτων πού τους έδιναν τή δυνατότητα νά ζούν μέ άνεση σέ άλλα μέρη —ή όταν ζούσαν στό κτήματά τους ή κάπου εκεί κοντά, όπως στήν οίνοπαραγωγική περιοχή του Χερέζ, τόν βιοτικό τους επίπεδο τόνιζε

τὸ χάσμα ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς πλούσιους. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς πρῶτους συνεργάτες τοῦ Φανέλλι στὴ Βαρκελώνη κατὰγονταν ἀπὸ τὴν Ἀνδαλουσία καὶ πολὺ πρὶν ὑπῆρχαν δμάδες στὰ λιμάνια τοῦ γότου —στὴ Μαλάγκα καὶ τὸ Κάδιξ— ποὺ ἤξεραν τίς θεωρίες τοῦ Φουριέ καὶ τοῦ Καμπέ καθὼς καὶ τοῦ Προυντόν.* Στὸ Κάδιξ δημιουργήθηκε τὸ πρῶτο ἀναρχικὸ κέντρο τοῦ γότου, καὶ ἀρχικὰ ἦταν οἱ τεχνίτες, οἱ δάσκαλοι καὶ οἱ φοιτητὲς αὐτοὶ ποὺ στίς πόλεις ἀποδέχτηκαν τίς νέες ἰδέες ἢ τίς ἔμαθαν ἀπὸ περιοδεύοντες ἀποστόλους, ὅπως ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ποὺ διέδωσε τίς ἀναρχικὲς θεωρίες καὶ στὴν Πορτογαλία. Οἱ πρῶτοι σημαντικοὶ ἀναρχικοὶ τῆς Ἀνδαλουσίας ἦταν ἄνθρωποι σὰν τὸν Ναδάρο Πριέτο, γιὰ ἐνὸς δάσκαλου ποῦ, ἔχοντας πάει στὸ πανεπιστήμιο χωρὶς ὅμως καὶ νὰ περάσει τίς ἐξετάσεις του, ἔγινε πετυχημένος ἀρθρογράφος ἀναρχικῶν ἐφημερίδων· ἢ σὰν τὸν Ἀγκουστίν Θερδάντες, μελαγχολικὸ καὶ ὑποχονδριακὸ μελετητὴ τῶν νομικῶν καὶ κλασικῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἔχασε τὴν ἐπαγγελματικὴ του ἰδιότητα λόγω τῶν ἀντικληρικῶν καὶ ριζοσπαστικῶν του ἀπόψεων.

Ἐπικρατοῦσε ἀρκετὰ ἐνδημικὴ ἀναταραχὴ στὴν ἐπαρχία κι ἐπομένως τὸ ἐπαναστατικὸ ὕλικο ἦταν ἄμεσα διαθέσιμο. Ὅπως καὶ στὴ Σικελία, οἱ ληστὲς εἶχαν παίξει σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τῆς Ἀνδαλουσίας καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν γίνει θρυλικὲς φυσιογνωμίες ποὺ εἶχαν ἀφηγήσει τὴν κεντρικὴ ἐξουσία καὶ λήστευαν τοὺς πλούσιους, δίνοντας τὰ κλεμμένα στοὺς φτωχοὺς. Οἱ νέες ἀναρχικὲς θεωρίες φάνηκαν ἀπλῶς νὰ ἐπιβεβαιώσουν ὅσα ἔγιωθαν τόσον πολὺ καιρὸ οἱ ἀγρότες —ὅτι ὁ γαιοκτήμονας, τὸ κράτος καὶ ἡ ἐκκλησία εἶχαν συνασπιστεῖ γιὰ νὰ τοὺς καταπιέσουν καὶ νὰ τοὺς ἀφαιρέσουν τὰ φυσικὰ τους δικαιώματα. Τὸ 1844 ἡ κυβέρνηση εἶχε δημιουργήσει μιὰ νέα ἀστυνομικὴ δύναμη, τὴν Guardia Civil (Ἐθνοφυλακὴ), γιὰ νὰ καταστείλει τίς ληστείες. Στὴ γεμάτη σύγχυση καὶ ἀπειθαρχία περίοδο μεταξὺ 1868 καὶ 1874 οἱ ἐθνοφύλακες ἔκαναν αἰσθητὴ τὴν παρουσία

* Ἀκόμα καὶ μιὰ «καλλιέργημένη» Ἰσπανίδα κυρία ὅπως ἡ Αὐτοκράτειρα Εὐγενία εἶχε διαβάσει τὸν Φουριέ ὅταν ἦταν 18 χρονῶν. Βλ. THEODOR ZELDIN, EMILE OLLIVIER AND THE LIBERAL EMPIRE OF NAPOLEON III, OXFORD 1963, σελ. 94.

τους· και προς το τέλος αυτής της περιόδου δρούσαν αποκλειστικά ενάντια στους αναρχικούς. «Από τότε», γράφει ο Τζέραλντ Βρή-
ναν, «κάθε έθνοφύλακας είχε γίνει στρατολόγος του αναρχι-
σμού.»⁽⁷⁾ Το κράτος φαινόταν τώρα ταυτισμένο με τον γαιοκτη-
μονα, και η κατάργηση του πρώτου έπρεπε να καταλήξει στην
κατάργηση του δεύτερου.

Με την κατάρρευση της δημοκρατίας και τη διάψευση των έλ-
πίδων που έτρεφαν οι φιλελεύθεροι, όρισμένοι αυτόνομιστές δη-
μοκράτες άρχισαν να θεωρούν τον αναρχισμό σαν τρόπο με τον
όποιο θα ξέφευγαν από την απογοήτευσή τους, όπως ακριβώς και
στην Ιταλία παρόμοιοι άνθρωποι στράφηκαν στον αναρχισμό ό-
ταν απογοητεύθηκαν από την έλλειψη αποτελεσματικότητας του
ρεπουμπλικανισμού του Ματσίνι. Ένας απ' αυτούς, ο Φερμίν Σαλ-
δοτσέα, θα γινόταν χαρακτηριστικός απόστολος του ανδαλουσιάνι-
κου αναρχικού κινήματος. Στράφηκε στον αναρχισμό περίπου με
τον ίδιο τρόπο που ο Μπακούνιν και ο Κροπότκιν είχαν γίνει
κοινωνικοί επαναστάτες. Ήτανε γιός ενός εύπορου έμπορου του
Κάδιξ και θρυσκόταν στα 26 του χρόνια την εποχή της παραί-
τησης της βασίλισσας Ισαδέλλας⁽⁸⁾ Είχε ζήσει στην Αγγλία
ένα διάστημα, όπου είχε εντυπωσιαστεί από τον μαχητικό όρθο-
λογισμό του Μπράντλω· και είχε γίνει θερμός αναγνώστης του
Τόμ Παίην. Μετά το 1868 πήρε μέρος πρώτα σε μια δημοκρατι-
κή εξέγερση στο Κάδιξ και μετά στην αυτόνομιστική εξέγερση
της Καταλωνίας. Μετά το 1871, αφού είχε πάει αρκετές φορές
φυλακή, έγινε δήμαρχος του Κάδιξ, αλλά πήρε πάλι μέρος σε
μια αυτόνομιστική εξέγερση και τούτη τη φορά τον έστειλαν φυ-
λακή σε μια άποικία της Αφρικής. Εκεί μελέτησε και σκέφτηκε
τη φύση της κοινωνίας και της επανάστασης και έγινε παθιασμέ-
νος αναρχικός. Έβαλε άμέσως σε εφαρμογή τις αρχές του: άρνή-
θηκε τη χάρη που κατόρθωσε να αποσπάσει για λόγου του ή οι-
κογένειά του, σκίζοντας τη διαταγή μπροστά στο διευθυντή των
φυλακών και δήλωσε πως υπήρχαν μόνο δύο τρόποι για ν' απο-
κτήσει την έλευθερία του — με τη βία ή με μια γενική άμνηστία
για όλους τους πολιτικούς κρατούμενους. Το 1886 κατόρθωσε να
δραπετεύσει και γύρισε στο Κάδιξ, όπου ίδρυσε ένα αναρχικό πε-
ριαδικό. Τα επόμενα χρόνια έγινε ένας από τους πιο αξιοσέβα-

στους ήγέτες του άνδαλουσιάνικου αναρχισμού, εξασφαλίζοντας το θαυμασμό των άγροτών και των έργατών και την αποδοκιμασία της τάξης από την οποία καταγόταν. Την Πρωτομαγιά του 1890 και πάλι το 1891, όργάνωσε μεγάλες αναρχικές διαδηλώσεις σ' όλη την Άνδαλουσία, με αποτέλεσμα να συλληφθεϊ και να ξαναφυλακιστεϊ.

Ένώ ήταν στη φυλακή, τον Ιανουάριο του 1892, κάπου 500 εργάτες και άγρότες ξεκίνησαν για το Χερέζ σε μια προσπάθεια να απελευθερώσουν 157 αναρχικούς που είχαν φυλακιστεϊ τον περασμένο χρόνο με την κατηγορία ότι ανήκαν στη μυστηριώδη «Μαύρη Χείρα», ένα αναρχικό κίνημα που ενδέχεται να μην ύπηρεξε ποτέ έξω από τη φαντασία της άστυνομίας, που ήταν πάντοτε πρόθυμη να αποδώσει σε μια και μόνη όργάνωση μεμονωμένες, ασύνδετες πράξεις βίας. Παρόλο που ο Σαλβοτσέα ήταν στη φυλακή του Κάδιξ εκείνη την εποχή, κατηγορήθηκε ότι όργάνωσε την επίθεση και καταδικάστηκε σε ακόμα μεγαλύτερη ποινή φυλάκισης, μέρος της οποίας το πέρασε «υπό στρατιωτικών περιορισμών» σε τόσο άσχημες συνθήκες, που ακόμα και ο ανθεκτικός Σαλβοτσέα έσπασε και προσπάθηκε να αυτοκτονήσει. Όταν απελευθερώθηκε το 1899 ήταν αδύνατος και άρρωστος, αλλά μέχρι το θάνατό του το 1907 απολάμβανε τον σεβασμό των αναρχικών σ' όλη την Ισπανία. Η σταδιοδρομία του είναι χαρακτηριστική των αναρχικών άγωνιστών της γενιάς του, άνθρωποι που έγιναν ήρωες και άγιοι του επαναστατικού κινήματος στην Ισπανία του 20ού αιώνα. Ο χαρακτήρας ανθρώπων όπως ο Σαλβοτσέα ή ο Άνσέλμο Λορέντζο, που ήταν άσκητικοί, απλοί, άφοσιωμένοι απόστολοι της αναρχικής υπόθεσης, ταίριαζε πολύ μ' ένα κίνημα που είχε καθαρά πουριτανικές πλευρές. Οί πραγματικά σοβαροί αναρχικοί, ιδιαίτερα στην Άνδαλουσία, δεν κάπνιζαν ούτε έπιναν, ενώ ή σεξουαλική τους ήθική ήταν συχνά εξαιρετικά σεμνότυφη. Φαίνεται πως οί άνθρωποι σαν τον Σαλβοτσέα, που παρέμεινε άγαμος, ή σαν τον Λορέντζο, που έζησε πιστά κι ευτυχισμένα όλη του τη ζωή με την ανύπαντρη «συντρόφισσά» του, βρίσκονταν πιο κοντά στο πνεύμα του κινήματος απ' ό,τι οί διανοούμενοι υποστηρικτές του ελεύθερου έρωτα, όπως ο Φρανσίσκο Φερρέρ, μολονότι

έγινε ένας από τους πιο γνωστούς μάρτυρες της Ισπανικής άριστερίας.

Στή δεκαετία του 1870 το επαναστατικό κίνημα στην Ίσπανία δρούσε βασικά στην παρανομία, και είναι σχεδόν αδύνατο να ξέρουμε την πραγματική δύναμή του. Το 1889 ή επιστροφή των φιλελεύθερων στην έξουσία έκανε κατά κάποιο τρόπο δυνατή τη φανερή λειτουργία των οργανώσεων· πράγμα που έδωσε τη δυνατότητα στους μαρξιστές σοσιαλιστές να δημιουργήσουν ένα σοσιαλιστικό πολιτικό κόμμα. Παρόλα αυτά, στη δεκαετία του 1880 ήταν οι άναρχικοί αυτοί που διατήρησαν ζωντανή την ιδέα της επανάστασης. Είχαν συνδεθεί με τα περισσότερα βίαια ξεσηκώματα και με τις περισσότερες άπεργίες αυτής της περιόδου. Το δόγμα της προπαγάνδας με τη δράση έρρηκε πρόθυμο ακροατήριο στην Ίσπανία, έτσι που στη δεκαετία του 1890 οι άναρχικοί δρούσαν τόσο υποστηρίζοντας οποιαδήποτε άπεργία ή εξέγερση γινόταν από τα κάτω, αυθόρμητα, όσο και εκτελώντας ατομικές πράξεις τρομοκρατίας και συμβολικής εκδίκησης, όπως ή επίθεση ενάντια στο στρατηγό Μαρτίνεζ Κάμπος ή ή δολοφονία του Κανόδας ντέλ Καστίλιο. Αυτό που έκανε αυτές τις πράξεις να φαίνονται σημαντικές, ήταν ή αυστηρότητα της τιμωρίας τους. Το Σεπτέμβριο του 1896 θεσπίστηκε ένας νόμος ενάντια στους άναρχικούς και εφαρμόστηκε με φοβερή άγριότητα. Τα επόμενα δέκα χρόνια, παρόλες τις διαμαρτυρίες που έκαναν σχεδόν όλοι οι φιλελεύθεροι της Ευρώπης, οι άναρχικοί υπέστησαν, συχνά εντελώς άδικο, πάρα πολλές ποινές φυλάκισης και θανατικές εκτελέσεις, που άγριότερες γνώρισε ό κόσμος μόνο με τα ολοκληρωτικά καθεστώτα του 20ού αιώνα.

Ή πιο γνωστή άπ' αυτές τις περιπτώσεις είναι ή δίκη και ή εκτέλεση του Φρανσίσκο Φερρέρ το 1909. Ο Φερρέρ ήταν γιός ενός ευπόρου άγρότη από τα περίχωρα της Βαρκελώνης και γεννήθηκε το 1859.⁽⁹⁾ Ή οικογένειά του ήταν άφοσιωμένη στον καθολικισμό, ένας από τους θείους του ήταν «έλευθερόφρων» και ο πρώτος έργοδότης του, ένας έμπορος σιτηρών, ήταν άθεος. Όταν μεγάλωσε ο Φερρέρ απέκτησε βίαιες αντικληρικές άπόψεις και επαναστατικές τάσεις. Αυτές τις τάσεις μπόρεσε να τις εκφράσει στην πράξη, πιάνοντας δουλειά σαν έλεγκτής σ' ένα τραίνο που

περνούσε τὰ γαλλικά σύνορα μεταξύ Βαρκελώνης και Κερμπέρ, για να μπορεί να βοηθάει τους πολιτικούς πρόσφυγες να διασχίζουν τὰ σύνορα. Ύστερα, τὸ 1886, πήρε μέρος σὲ μιὰ δημοκρατική ἐξέγερση και ἔφυγε για τὸ Παρίσι, ὅπου ἔμεινε μέχρι τὸ 1901. Για λίγο καιρὸ διεύθυνε ἕνα ἐστιατόριο κι ὕστερα ἔγινε γραμματέας ἐνὸς Ἰσπανοῦ δημοκράτη πολιτικοῦ ποὺ ἦταν κι αὐτὸς ἐξόριστος. Ταυτόχρονα ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει λίγους μαθητὲς στοὺς ὁποίους δίδασκε Ἰσπανικά μὲ νέες και πειραματικές μεθόδους.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὸ Παρίσι ὁ Φερρέρ ἀνάπτυξε τὶς ἰδέες του για τὴν κοινωνία και ἰδιαίτερα για τὴν ἐκπαίδευση. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ βαθὺ τοῦ μίσος για τὴν καθολική ἐκκλησία και για τὴν κυριαρχία τῆς στή δημόσια ἐκπαίδευση στήν Ἰσπανία, ὀνειρευόταν ἕνα Σύγχρονο Σχολεῖο, ὅπου ἡ καθοδήγηση θὰ βασίζεται στὶς ἀρχές τοῦ ὀρθολογισμοῦ και τὰ παιδιὰ ὅλων τῶν τάξεων και τῶν δύο φύλων θὰ μπορούν νὰ φοιτοῦν μαζί χρήματα θὰ δίνουν μόνο οἱ εὐπορες οἰκογένειες. Στὴν οὐσία, πρόκειται για μιὰ ἐπιστροφή στὸ ἐκπαιδευτικὸ ἰδανικὸ τοῦ «Ἐμίλ» τοῦ Ρουσσώ και για μιὰ προσπάθεια νὰ προσαρμοστοῦν ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἰδέες τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμιστῶν τοῦ 18ου και τοῦ 19ου αἰῶνα στήν κατάσταση τῆς Ἰσπανίας. Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ Φερρέρ ἦταν ὁ μαχητικὸς ἀθεϊσμός του, και τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δημόσια ἐκπαίδευση στήν Ἰσπανία ἦταν ἐξαιρετικά καθυστερημένη, ἔκανε τὶς προτάσεις του νὰ φαίνονται συγκλονιστικές. Ἡ ἀρχὴ στήν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζονται τὰ σχολεῖα ἦταν ὁ αὐθορμητισμός: «Ἡ ἀληθινὴ ἐκπαίδευση, ἄξια τοῦ ὀνόματός της, θὰ κατορθώσει τὰ πάντα μόνο μὲ τὸν αὐθορμητισμό.»⁽¹⁰⁾ Μόνο μὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἐκπαίδευση μπορεί τὸ σχολεῖο νὰ «προετοιμάσει μιὰ καλύτερη ἀνθρωπότητα, πιὸ τέλεια, πιὸ δίκαιη ἀπὸ τὴν τωρινὴ ἀνθρωπότητα.» «Σκοπεύω», ἔγραφε ὁ Φερρέρ τὸ 1900, νὰ δημιουργήσω ἕνα σχολεῖο χειραφέτησης, ποὺ θὰ ἐνδιαφέρεται νὰ ἀποδιώξει ἀπὸ τὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων διτιδήποτε τοὺς διχάζει, τὶς ψεύτικες ἐννοιες τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς πατρίδας και τῆς οἰκογένειας, για νὰ κατακτηθεῖ ἡ ἐλευθερία και ἡ εὐημερία ποὺ ἐπιθυμοῦν ὅλοι, ἀλλὰ κανένας δὲν τὶς πραγματώνει ὁλοκληρωμένα.»⁽¹¹⁾

Ο Φερρέρ αρνιόταν πώς ήταν αναρχικός και δεν ήθελε να είναι άμεσα συνδεδεμένος με οποιοδήποτε επαναστατικό κίνημα: «Περισσότερο από επαναστάτης είμαι εξεγερμένος», έλεγε. Ήταν συνεπής όσον αφορά την καταδίκη από μέρους του των αναρχικών πράξεων τρομοκρατίας. Παρόλα αυτά, με την επιμονή του για την υπευθυνότητα του ατόμου και με την πίστη του στην αναγκαιότητα μιας ορθολογικής, επιστημονικής εκπαίδευσης σά μέσο κοινωνικής μεταρύθμισης, ορισκόταν δλοφάνερα πολύ κοντά στους αναρχικούς. Πράγματι, τó Ισπανικό Τμήμα τής Διεθνούς είχε ήδη περάσει μια απόφαση που κάλοϋσε για «δλοκληρωμένη εκπαίδευση» στο συνέδριό του στη Σαραγκόσα τó 1872, και οι ιδέες του Φερρέρ φαίνονταν να ταιριάζουν με τις δικές τους· όταν ο Φερρέρ γύρισε στην Ίσπανία για να ιδρύσει τó Σύγχρονο Σχολείο του, ο Άνσέλμο Λορέντζο, που τόν είχε πρωτογνωρίσει στο Παρίσι, έγινε από τούς στενότερους συνεργάτες του.

Ο Φερρέρ, στη διάρκεια τής εξορίας του στο Παρίσι στην ταραχώδη αναρχική δεκαετία του 1890, αποφάσισε να συγκεντρώσει χρήματα για να μπορέσει να ιδρύσει ένα σχολείο σύμφωνα με τις απόψεις του. Σ' αυτό στάθηκε τυχερός. Χώρισε από τή γυναίκα του, που προσπάθησε πραγματικά να τόν σκοτώσει σ' ένα δρόμο του Παρισιού, και γνώρισε κι έρωτεύθηκε μια κοπέλα, που λεγόταν Λεοπολντίν Μπονάρ. Η Λεοπολντίν έγινε συνοδός μιας πλούσιας ήλικιωμένης κυρίας με εξαιρετικά φανατικές καθολικές απόψεις. Παρόλα αυτά, ή εύφράδεια του Φερρέρ και ίσως ή γοητεία του κατόρθωσαν να τήν προσηλυτίσουν στις ιδέες τους, και όταν πέθανε ύστερα από λίγα χρόνια άφησε στον Φερρέρ όλη τήν περιουσία της. Έτσι όταν γύρισε στη Βαρκελώνη τó 1901 είχε τά μέσα να πραγματώσει τó όνειρό του, να ιδρύσει τó Σύγχρονο Σχολείο και έναν έκδοτικό οίκο που θα έδγαζε τά βιβλία που χρειάζονταν για μια ορθολογική εκπαίδευση. Γύρισε στην Ίσπανία σέ μια εποχή που, λόγω τής ήττας στον πόλεμο με τις ΗΠΑ τó 1898 και τής απώλειας του υπόλοιπου μέρους τής Ισπανικής Αυτοκρατορίας, πολλοί διανοούμενοι συζητούσαν και κριτικάριζαν τις θεμελιακές προϋποθέσεις τής Ισπανικής ζωής. Οι ιδέες του Φερρέρ προκάλεσαν σημαντικό ένδιαφέρον και συζητήθηκαν πλατιά. Στην πραγματικότητα τó σχολείο του ήταν φο-

θερά μικρό· είχε 33 μαθητές όταν άνοιξε και δέν ξεπέρασε ποτέ τους 50. Άλλά ή άμφισβήτηση των άποδεκτών κοινωνικών και θρησκευτικών ιδεών τδ έκανε πολύ γρήγορα πασίγνωστο. Ο Φερρέρ επιδείκνυε τόν μαχητικό άθεϊσμό του με πράξεις όπως τήν οργάνωση για τους μαθητές του μιās έκδρομής τή Μεγάλη Παρασκευή, ένω ή ιδιωτική του ζωή χειροτέρευε τήν κακή του φήμη μεταξύ των «καλών ανθρώπων». Είχε χωρίσει, άν και με φιλικό τρόπο, άπό τήν Λεοπολντίν Μπονάρ, με τήν όποία είχε κάνει ένα γιό, και είχε έρωτευθει μιá όμορφη κοπέλα, τή Σολεντάδ Βιλλαφράνκα, πού συμπαθούσε τους άναρχικούς και ήταν δασκάλα στο σχολείο του. Ήταν ένας δεσμός πού θα συνέβαλε στην τραγωδία του Φερρέρ.

Στις 31 Μαΐου 1906 ρίχτηκε μιá βόμβα ενάντια στο βασιλικό ζεύγος άπό κάποιον Ματέο Μοράλ πού είχε δουλέψει σαν βιβλιοθηκάριος στο σχολείο του Φερρέρ και είχε προσπαθήσει χωρίς επιτυχία νά παρεμβληθεί στην έρωτική σχέση του Φερρέρ με τή Σολεντάδ Βιλλαφράνκα. Ο Φερρέρ συνελήφθηκε άμέσως και κατηγορήθηκε σαν συνεργός στην άπόπειρα δολοφονίας του βασιλικού ζεύγους. Ύστερα άπό καθυστέρηση ενός χρόνου πού τόν πέρασε στη φυλακή, άθώώθηκε, αλλά όταν γύρισε σπίτι του άνακάλυψε ότι τδ σχολείο του είχε κλείσει. Ύστερα άπό τήν άπελευθέρωσή του επισκέφθηκε τδ Παρίσι και τδ Λονδίνο (όπου συνάντησε τόν Κροπότκιν), αλλά γύρισε στην Ίσπανία για νά συνεχίσει τήν έκδοτική του δραστηριότητα και νά προπαγανδίζει τις έκπαιδευτικές του μεθόδους.

Τδ καλοκαίρι του 1909 ή πολιτική κρίση στην Ίσπανία γινόταν όλοένα και μεγαλύτερη. Η επανάσταση βρισκόταν στην άτμόσφαιρα ιδιαίτερα στη Βαρκελώνη. Ο Άλεχάντρο Λερρού, ό νεαρός ήγέτης των άριστερών ριζοσπαστών δημοκρατών τής Καταλωνίας, είχε έξαπολύσει μιá βίαιη αντικληρική έκστρατεία, έξωθώντας τους όπαδούς του νά καίνε τις εκκλησίες και νά λεηλατούν τδ μοναστήρια, ένω οι Καταλάνοι άναρχικοί ήταν έτοιμοι νά συμβάλουν κι αύτοι στη γενική άναταραχή με τις συνηθισμένες βόμβες και τις δολοφονίες τους. Τόν Ιούλιο, μετά τήν ήττα του Ισπανικού στρατού στο Μαρόκο, ή κυβέρνηση άποφάσισε νά επιστρατεύσει τους έφένδρους τής Καταλωνίας και νά τους στείλει

νά υπηρετήσουν στην 'Αφρική. 'Η απόφαση αὐτή δὲν μποροῦσε νά γίνει ἀνεκτὴ ἀπὸ ἕναν πληθυσμὸ πού εἶχε μπουχτίσει πιά μὲ τὴν ἀνίκανη καὶ καταπιεστικὴ κυδέρνησή του, ἐνῶ ἦταν ἀρκετὰ πρόσφατες οἱ καταστροφές ἀπὸ τὸν πόλεμο στὴν Κούδα. 'Η Βαρκελώνη ξεσηκώθηκε καὶ γιὰ μιὰ βδομάδα —τὴν «Τραγικὴ 'Εβδομάδα»— ἔδειχνε σὰν νὰ εἶχε ξεσπάσει μιὰ αὐθόρμητη κοινωνικὴ ἐπανάσταση. 'Οπως ἔγραφε ὁ 'Ανσέλμο Λορέντζο σ' ἕνα γράμμα του στὶς 21 'Ιουλίου: «Εἶναι καταπληκτικό! 'Η κοινωνικὴ ἐπανάσταση ξεκίνησε στὴ Βαρκελώνη, καὶ ξεκίνησε ἀπὸ κάτι τόσο ἀκαθόριστο, παρεξηγημένο καὶ λαθεμένο ἐρμηνευμένο τὴ μιὰ φορὰ σὰν «ὄχλος» καὶ τὴν ἄλλη σὰν «ὁ ὑπέροχος λαός.» Κανένας δὲν τὴν ξεκίνησε! Κανένας δὲν τὴν καθοδήγησε! Οὔτε οἱ φιλελεύθεροι, οὔτε οἱ Καταλάνοι αὐτονομιστές, οὔτε οἱ δημοκράτες, οὔτε οἱ σοσιαλιστές, οὔτε καὶ οἱ ἀναρχικοί... Μιὰ βδομάδα ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱερῆς ὀργῆς: ἡ μανία τῶν μαζῶν ἦταν δικιολογημένη ἀπὸ ἑκατοντάδες αἰῶνες ἀθλιότητος, καταπίεσης καὶ καρτερίας.»⁽¹²⁾

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες συνέπειες τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας, ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ θὰ πρέπει νὰ συμμετέχουν ἀμέσως καὶ νὰ προσπαθοῦν νὰ ὑποκινήσουν κάθε αὐθόρμητη λαϊκὴ ἐξέγερση, ἦταν ὅτι πάντοτε θεωροῦνταν ὑπεύθυνοι γιὰ τέτοια ξεσηκώματα ἀκόμα καὶ στίς περιπτώσεις πού ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ξέρει κανεὶς πῶς ξεκίνησε μιὰ συγκεκριμένη ἐξέγερση. Μετὰ τὴν «Τραγικὴ 'Εβδομάδα», ὅμως, δὲν ἦταν μόνο οἱ ἀναρχικοὶ πού ὑπέστησαν πλήγματα ἀπὸ τὴν καταστολὴ πού ἐπακολούθησε. Πιάστηκαν, ἐξορίστηκαν ἢ ἐκτελέστηκαν πάρα πολλοὶ ἄνθρωποι· τὸ πιὸ γνωστὸ θύμα ἦταν ὁ Φερρέρ. Τὴν ἐποχὴ τῶν ταραχῶν βρισκόταν στὸ σπίτι του στὴν ἐξοχὴ καὶ ἐπισκέφθηκε τὴ Βαρκελώνη μόνο μιὰ φορὰ γιὰ νὰ διαπιστώσει τί γυνόταν πραγματικά. Εἶχε καλὲς σχέσεις μὲ τὸν Λερρού, συμπαθοῦσε τὸν βίαιο ἀντικληρικαλισμὸ του, ἀλλὰ δὲν ἦταν ποτὲ ἱκανοποιημένος μὲ τὶς φλογισμένες ρητορείες του πού κι' αὐτὲς συνέβαλαν στὴ δημιουργία τῆς ἀτμόσφαιρας τῆς «Τραγικῆς 'Εβδομάδας.» Κι ὅμως, ἐνῶ ὁ Λερρού ἐπέζησε, γιὰ νὰ γίνει ἀργότερα ἕνας ὑπεύθυνος ἀστὸς πολιτικός, ὁ Φερρέρ πιάστηκε καὶ ὁδηγήθηκε στὸ στρατοδικεῖο. Τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ἀθωωθεί πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια συνέβαλε στὴν ἀπόφαση τῶν ἀρχῶν νὰ μὴν τοὺς ξεφύγει εὐκόλα αὐτὴ τὴ φορὰ· τὴν ἔχει γίνει ἕνα

ἐπικίνδυνον τέρας στὰ μάτια ὄλων τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς κατεστημένης τάξεως πραγμάτων. Τὸ δικαστήριον, ἂν καὶ δὲν ὑπῆρχαν στοιχεῖα ἐνάντιά του, τὸν καταδίκασε σὲ θάνατον· ἐκτελέστηκε στὶς 13 Ὀκτωβρίου 1909. Ἀναφέρεται ὅτι τὰ τελευταῖα λόγια του πρὸς τὸ ἐκτελεστικὸν ἀπόσπασμα ἦταν: «Σκοπεύσατε καλὰ, φίλοι μου, δὲν εὔσαστε ὑπεύθυνοι. Εἰμαι ἀθῶος. Ζήτω τὸ Σύγχρονο Σχολεῖο!»

Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Φερρέρ, ὅπως καὶ ἐκείνη τῶν Σάκκο καὶ Βαντζέτι στὶς ΗΠΑ 20 χρόνια ἀργότερα, προκάλεσε διεθνή κατακραυγή. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἔπεσε ἡ κυβέρνησις τοῦ συντηρητικοῦ Μάουρα λόγω τοῦ κακοῦ χειρισμοῦ τῶν γεγονότων τῆς Βαρκελώνης· ἡ νέα κυβέρνησις ἐγκαινίασε μιὰ νέα φάσιν στὴν ἰσπανικὴ κρίσιν. Ἡ μοίρα τοῦ Φερρέρ εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὴ τῶν μὴ-βίαιων ἀναρχικῶν ποὺ οἱ ἀπόφεις τοὺς καταλήγουν ἀναπόφευκτα στὸ νὰ ταυτιστοῦν μὲ πράξεις ποὺ ὀλοφάνερα ἀποδοκιμάζουν. Ὁ ἴδιος ὁ Φερρέρ εἶχε γράψει: «Ἄν μὲ ἀποκαλοῦν ἀναρχικὸν γιὰ τὴν φράσιν μου ἰδέες καταστροφῆς μέσα στὸ μυαλό», θὰ ἀπαντήσω ὅτι στὴ σειρά τῶν βιβλίων καὶ τῶν φυλλαδίων ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ Σύγχρονο Σχολεῖο μπορεῖτε αἰγούρα νὰ βρεῖτε ἰδέες καταστροφῆς, ἀλλὰ, παρακαλῶ, σημειώστε ὅτι πρόκειται γιὰ ἰδέες καταστροφῆς μέσα στὸ μυαλό —δηλαδὴ ὀρθολογικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἰδέες ποὺ κατευθύνονται μόνο ἐνάντια στὴν προκατάληψιν· εἶναι αὐτὸ ἄναρχισμός; Ἄν ναί, δὲν τὸ ἤξερα, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν εἶμαι ἀναρχικὸς στὸ βαθμὸν ποὺ ὁ ἀναρχισμὸς ἀποδέχεται τίς ἀπόφεις μου γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν, τὴν εἰρήνην καὶ τὸν ἔρωτα, καὶ ὅχι γιὰ τὸ ἐγὼ ἀποδέχομαι τίς μεθόδους του.»⁽¹³⁾ Πρόκειται γιὰ ἓνα δίλημμα ποὺ μπόρεσαν νὰ τὸ ξεπεράσουν οἱ διανοούμενοι ἀναρχικοὶ μόνο σὲ κοινωνίες, ὅπου τὰ ξεσπάσματα βίας ἦταν σπάνια καὶ ὅχι σὲ μιὰ χώρα σὰν τὴν Ἰσπανίαν ὅπου ἡ βία ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητον συστατικὸν τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν ἐπαναστατικὲς ἰδέες θεωροῦνται ὑπεύθυνοι γιὰ τίς ἐπαναστατικὰς πράξεις, στὶς συνθήκας ἐκεῖνες, ὅπου τὸ μόνο μέσο κοινωνικῆς ἀλλαγῆς εἶναι ἡ βίαιη δράσις.

Ἡ «Τραγικὴ Ἑβδομάδα», παρόλο ποὺ δὲν τὴν ξεκίνησαν καὶ στὴν οὐσίαν δὲν τὴν προγραμματίσαν οἱ ἀναρχικοὶ, θεμελίωσε τὴν

ήγερτική τους θέση στο επαναστατικό κίνημα της Βαρκελώνης. Με την επαναστατική έμπειρία του 1909 να συμπεριλαμβάνεται στον τεράστιο κατάλογο των ήρωϊκών, αίματηρών και άπελπισμένων εξεγέρσεών τους, και με τις νέες μορφές δράσης και οργάνωσης που διδάσκονταν από το παράδειγμα του επαναστατικού συνδικαλισμού στη Γαλλία, οι Ισπανοί άναρχικοί έμπαιναν το 1912 σε νέα φάση έντονης αγωνιστικότητας.

2

Το άναρχικό κίνημα στην Ισπανία είχε γνωρίσει πολύ έντονα τα αντιφατικά ρεύματα ιδεών που ένυπήρχαν στην άναρχική θεωρία και πρακτική σ' όλο τάν κόσμο· και σ' αυτό είχε συμβάλει ό κάθε άναρχικός στοχαστής και ήγέτης του έξωτερικού. Όπως διαπιστώσαμε, ό φεντεραλισμός του Πруντόν, στη δεκαετία του 1860, ήταν ήδη γνωστή θεωρία τόσο στους άναρχικούς όσο και σε πολλούς φιλελεύθερους δημοκράτες. Οι άναρχικοί θεωρούσαν δεδομένη την ιδέα της κομμούνας σαν βάση για τη νέα κοινωνική οργάνωση, και όταν είχαν την εύκαιρία, το πρώτο πράγμα που έκαναν ήταν ή ίδρυση μιās επαναστατικής κομμούνας. Η πίστη του Μπακούνιν στο επαναστατικό δυναμικό των άμόρφωτων και βασανισμένων μαζών, που περίμεναν άπλως τους κήρυκες της βίαιης εξέγερσης για να άναλάβουν πραγματική δράση, φαίνεται πώς επιβεβαιώθηκε στην πράξη άπό τόν ένθουσιασμό με τόν όποιο άκολούθησαν οι μεροκαματιάρηδες της Άνδαλουσίας τους κήρυκες της «Ίδέας», όπως την άποκαλούσαν οι άναρχικοί άγωνιστές. Η πίστη του Κροπότκιν στην ανθρώπινη καλосύνη και την πρόοδο και ή έμπιστοσύνη του στις δυνατότητες εκπαίδευσης φαίνεται πώς εκφράστηκαν στην πράξη με τα εκπαιδευτικά ιδανικά του Φραγκίσκο Φερρέρ και του Άνσέλμο Λορέντζο. Ταυτόχρονα αυτά τα ιδανικά και ή άφοσίωση που ένέπνεαν είχαν και την κακή τους πλευρά· σε κανένα άλλο μέρος δέν αποτέλεσε τόσο σημαντικό συστατικό της άναρχικής θεωρίας ή βίαιη καταστροφή.

Η «Τραγική Έβδομάδα» της Βαρκελώνης το 1909, με τις αϋθόρμητες άνοργάνωτες πράξεις βίας, που δέν μπορούσαν να έ-

λεγχθοῦν ἢ νὰ καθοδηγηθοῦν ἀπὸ τὶς διαστικὰ ἐκλεγμένες ἐπιτροπὲς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἀναρχικὲς ἢ σοσιαλιστικὲς, καὶ τὰ ἀντίποινα ποὺ ἀκολούθησαν, ἀκόμα καὶ ἡ τραγικὴ ἐκτέλεση τοῦ Φερρέρ, ἦταν ταυτόχρονα τὸ ἀποκορύφωμα τῆς σποραδικῆς βίας τῶν προηγούμενων 25 χρόνων καὶ τὸ ξεκίνημα μιᾶς νέας περιόδου στὴν ἱστορία τοῦ ἰσπανικοῦ ἀναρχισμοῦ. Τὸ 1908 μιὰ νέα ομάδα στὴ Βαρκελώνη, ἡ Solidaridad Obrera (Ἑργατικὴ Ἀλληλεγγύη), προσπάθησε νὰ ὀργανώσει τοὺς ἐργάτες μὲ βάση τὸν ἀναρχισμό· καὶ μολονότι ἡ ὁράση τῆς ἀπαγορεύτηκε γιὰ ἓνα διάστημα ἐξαιτίας τῶν γεγονότων τοῦ 1909, ἡ ἰδέα ἐνὸς ἐλευθεριακοῦ, ἐπαναστατικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος εἶχε ἀποκτήσει ρίζες. Τὸ 1911 ἰδρύθηκε στὴ Βαρκελώνη ἡ «Γενικὴ Συνανομοσπονδία Ἑργασίας» (CNT). Πρόκειται γιὰ ὀργάνωση παρόμοια μὲ τὴ γαλλικὴ CGT καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ οἰκοδομήθηκε σύμφωνα μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπο. Παρόλο ποὺ μέχρι τὸ 1914 δὲν μπορούσε νὰ λειτουργήσει νόμιμα, ἄρχισε νὰ ἀποτελεῖ σημαντικὴ δύναμις σὲ πολλὰ κέντρα —στὴν Καταλωνία, στὴν Ἀραγωνία, στὴν Ἀνδαλουσία καὶ ἀργότερα στὴ Γαλικία, ἐνῶ οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς δημιούργησαν ἐπαφὲς μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς στὴ νότιο Ἀμερικὴ καὶ πρόσφεραν στὸ ἐκεῖ κίνημα ἰδέες καὶ ἡγέτες. Παρόλο ποὺ μεγάλο μέρος τῆς θεωρίας καὶ τῆς τακτικῆς τῆς CNT προερχόταν ἀπὸ τὴ Γαλλία, ⁽¹⁴⁾ τὸ ἐπαναστατικὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα στὴν Ἰσπανία ἦταν μοναδικό, τόσο γιὰτὶ οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες ἦταν πολὺ πλατιὰ διαδομένες, περισσότερο ἀπὸ ἄλλου, ὅσο καὶ γιὰτὶ εἶχε πραγματοποιηθεῖ μιὰ βασικὴ συμμαχία ἀνάμεσα στοὺς βιομηχανικοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἀγρότες. Στὴ Βαρκελώνη καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Καταλωνίας ἡ αὐτονομιστικὴ ἀναρχικὴ παράδοση δὲν παρουσίαζε κανένα χρονικὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Πρώτης Διεθνοῦς καὶ στὴ συνέχεια ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς δυναμικῆς ἐργατικῆς ὀργάνωσης. Καὶ ὅπως στὰ προπύργια τῶν ἀναρχικῶν στὶς πόλεις ὑπῆρχε ἓνα ὑπόγειο ρεῦμα ἐξέγερσης ποὺ μπορούσε νὰ μετατρέψει μιὰ ἀπεργία σὲ ἀναταραχὴ ἢ μιὰ ἐργατικὴ διαμάχη σὲ ὁδομαχία, ἔτσι καὶ στὶς τεράστιες, ἀνυδρες, ὑπανάπτυκτες καὶ ἀδικημένες περιοχὲς τοῦ νότου τὸ ἀδοήθητο καὶ ἀπελπισμένο ἀγροτικὸ προλεταριάτο περίμενε κάποια ἐνδειξὴ πιθανῆς βελτίωσης τῶν συνθηκῶν του. Ἐτσι λοιπόν, ὅπως γράφουν

ὁ Ντιάξ ντέλ Μοράλ καὶ ὁ Τζέραλντ Μπρήναν, ξέσπαγαν στὴν Ἀνδαλουσία περιοδικὰ κύματα ἐνθουσιασμοῦ, κινητοποίησης καὶ προσδοκίας κάθε φορὰ πὺν προσηλυτίζονταν νέοι ὁπαδοὶ καὶ ἡ ἐπανάσταση ἔδειχνε νὰ θρίσκειται πολὺ κοντά.

Οἱ ιδέες τοῦ ἀναρχισμοῦ γενικὰ καὶ τῆς γενικῆς ἀπεργίας εἰδικὰ εἶχαν διαδοθεῖ στὶς περιοχὲς τοῦ νότου ἀπὸ περιοδεύοντες προπαγανδιστὲς κι ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ἀναρίθμητες μπροσοῦρες καὶ φυλλάδια· οἱ μπροσοῦρες αὐτὲς ἐκδίδονταν ἀπὸ τὰ ἀναρχικὰ κέντρα στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις καὶ διαβάζονταν στὸ χλωμὸ φῶς τῶν παραπηγμάτων ὅπου ζοῦσαν ὅλοι μαζί οἱ μεροκαματιάρηδες ἢ τίς ἐξηγοῦσαν στοὺς ἀγρόματους ἐκεῖνοι οἱ σύντροφοι πὺν μπορούσαν νὰ διαβάσουν· ἔτσι δημιουργοῦνταν ἐλπίδες γιὰ μιὰ ἄμεση ἀναγέννηση τῆς κοινωγίας. Γιὰ τοὺς ἀκτήμονες μεροκαματιάρηδες ἢ γιὰ τοὺς μικρογεωργούς πὺν ἡ μικροϊδιοκτησία τους δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειάς τους, αὐτὴ ἡ ἀναγέννηση ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ γίνεῖ μὲ τὴν ἀνακατανομὴ τῆς γῆς—*el reparto*. Ἡ «ἀνακατανομή», γράφει ὁ ἱστορικὸς αὐτῶν τῶν κινημάτων, «ἦταν πάντοτε ἡ μαγικὴ λέξη, σ' ὅλες τίς ἀγροτικὲς ταραχές, πὺν ἠλέκτριζε τίς μάζες.»⁽¹⁵⁾ Τὸ 1903 παρουσιάστηκε ἓνα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ κύματα ἐπαναστατικῆς κινητοποίησης στὴν Ἀνδαλουσία· στὴν Κόρντομπα κηρύχθηκε γενικὴ ἀπεργία. Ἀλλά, ὅπως τόσες φορές, τὸ κίνημα ἐξασθένησε σιγὰ-σιγὰ, ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀντίδραση καὶ ἀκόμα περισσότερο ἀντιμετωπίζοντας τὸ πρόβλημα νὰ διατηρήσει τὸν ἐνθουσιασμό τῶν μαζῶν καὶ νὰ δημιουργήσῃ μιὰ ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση ἀνάμεσα στὶς καθυστερημένες, διασκορπισμένες καὶ ἀπομακρυσμένες κοινότητες. Μετὰ τίς κινητοποιήσεις τοῦ 1903, ἐπακολούθησε, τὸ 1904, μεγάλων διαστάσεων λιμὸς —καὶ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ντιάξ ντέλ Μοράλ «ἡ ἀθλιότητα καὶ ἡ φτώχεια εἶναι οἱ χειρότεροι ἐχθροὶ τῆς προλεταριακῆς κινητοποίησης.»⁽¹⁶⁾ Γιὰ πενήντα περίπου χρόνια τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴ νότιο Ἰσπανία κατὰφερνε ἀπλῶς νὰ ἐπιζεῖ, μέχρι πὺν μιὰ ἄλλη ἀναπτέρωση τῶν ἐλπίδων καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ κατάσταση σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Εὐρώπης ἐγκαινίασε μιὰ νέα περίοδο κινητοποιήσεων.

Στὶς σκοτεινὲς περιόδους τοῦ ἀνδαλουσιάνικου ἀναρχισμοῦ —

στη δεκαετία του 1870 ή στην περίοδο μετά το λιμό του 1904— ή «Ίδέα» διατηρήθηκε βασικά ζωντανή από αφοσιωμένους προπαγανδιστές και άρθρογράφους όπως τον Χοσέ Σάντσεζ Ρομάν. (17) Γιος ενός παπουτσι, είχε μεγαλώσει στη δεκαετία του 1870 και είχε μάθει να διαδίδει στα διαλείματα της εργασίας του στα χωράφια και τα δράδια που καθόταν και επιδιόρθωνε τα παπούτσια των συντρόφων του. Είχε πάρει μέρος στην κινητοποίηση που αποδόθηκε στη «Μαύρη Χείρα» και ήταν ένας από τους υποκινητές πίσω από την επίθεση ενάντια στο Χερές το 1892. Όταν δεν ήταν στη φυλακή, διάβαζε όλα τα αναρχικά φυλλάδια που έβρισκε στη φυλακή μπόρεσε να διδαχτεί από πρώτο χέρι, από τον Φερμίν Σαλδοτσεά και από έναν Γάλλο αναρχικό που ήταν φίλος και όπαδός του Ρεκλύ. Από το 1901 έγινε ένας από τους πιο ενεργητικούς, τους πιο δυναμικούς και τους πιο πλατιά γνωστούς αναρχικούς άρθρογράφους του νότου. Το έργο όμως των προπαγανδιστών και των άρθρογράφων όπως του Σάντσεζ Ρομάν δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την υποστήριξη των αναρχικών εργατών που διατηρούσαν ζωντανή τη θεωρία στο κάθε χωριό —ο «συνειδητός εργάτης», άσκητικά αφοσιωμένος στο σκοπό, «που δεν δακίμαζε το αλκοόλ, δεν κάπνιζε, δεν έπαιζε τυχερά παιχνίδια, που δεν έλεγε ποτέ τη λέξη Θεός, ζούσε με τη «συντροφισσά» του χωρίς θρησκευτικούς ή νομικούς δεσμούς, ή παντρευόταν με πολιτικό γάμο.» (18) Αυτοί ήταν οι άνθρωποι που εξασφάλισαν στο κίνημα τη δύναμη και τη συνέχειά του κι ήταν αυτοί που υπέφεραν περισσότερο, συχνά ήρωικά, από την καταστολή που ακολουθούσε τις πράξεις τους. Ορισμένες φορές παρασύρονταν από ακόμα πιο άνυποχώρητες θεωρίες. Πολλοί σοβαροί αναρχικοί ήταν χορτοφάγοι ή απέιχαν έντελώς από τα οίνοπνευματώδη. Οι αγωνιστές αυτοί, ενώ βάσιζαν τις πεποιθήσεις τους σε όρθολογικά επιχειρήματα, είχαν την πίστη να ζήσουν με τόσο αυστηρή πειθαρχία, ώστε μπορούν να συγκριθούν μόνο με τους μοναχούς ή τους ιεραπόστολους της χριστιανικής εκκλησίας.

Το 1917-18 όταν άρχισαν να φτάνουν στην Ίσπανία πληροφορίες για επανάσταση στη μακρινή Ρωσία, παρατηρήθηκε άλλο ένα έντονο κίνημα προσηλυτισμού παρόμοιο με αυτό του 1903. Γι' άλλη μιιά φορά κυκλοφόρησαν μπροσούρες κι όσοι δεν μπορού-

σαν γὰρ διαβάσουν μαζεύονταν γύρω ἀπὸ ἐκείνους ποὺ μπορούσαν, γιὰ ν' ἀκούσουν τίς θεωρίες τοῦ Κροπότκιν ἢ τῶν Γάλλων ἀναρχικῶν ἀρθρογράφων. Ὁ ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὴν ἰδέα τῆς Ρωσίας ἦταν τόσο μεγάλος, ποὺ ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ἀναρχικοὺς, ὁ Σαλδαντὸρ Κορντόν, ἀλλάξε το ὄνομά του σὲ Κορντόνιεφ. Γι' ἄλλη μιὰ φορὰ ἀναζωογονήθηκαν τὰ παλιὰ ὄνειρα γιὰ μιὰ ἐποχὴ δ. που οἱ ἀκτῆμονες ἀγρότες θὰ εἶχαν ἕνα κομμάτι γῆς, τὸ ἀρδευτικὸ σύστημα θὰ ἔφερνε τὴν εὐημερία στὰ ἀνδρα, πετρωμένα χωράφια καὶ οἱ γόνιμες πεδιάδες δὲν θὰ ἀνῆκαν πιά στοὺς πλούσιους. Ἡ CNT εἶχε αὐξήσει στὰ προηγούμενα χρόνια τὴν ἐπιρροή της στοὺς ἀκτῆμονες ἐργάτες τῆς Ἀνδαλουσίας, καὶ τὰ τοπικὰ ἀγροτικά συνδικάτα μπορούσαν νὰ ὀργανώσουν δυναμικὲς ἀπεργίες, νὰ ἐκφράζουν τὰ βραχυπρόθεσμα αἰτήματά τους καθὼς καὶ νὰ δ. νειρεύονται ἕναν μελλοντικὸ παράδεισο.

Στὴν Ἰσπανία, μεταξὺ 1917 καὶ 1923, οἱ ἐπαναστατικὲς ἀ. περγίες τῆς CNT δημιουργοῦσαν τόσο μιὰ κατάσταση πραγματικοῦ ἐμφυλίου πολέμου ὥς καί, ἀναπόφευκτα, ὀρισμένα προβλήματα στοὺς ἀναρχικοὺς: γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ὀργανωθεῖ τὸ κίνημά τους καὶ γιὰ τίς σχέσεις τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῆς CNT μὲ τοὺς ἄλλους ἐπαναστάτες ἀντιπάλους τῆς ὑπάρχουσας κυβέερνησης. Ἡ Ἰσπανία δὲν εἶχε πάρει μέρος στὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ κατὰ συνέπεια ἡ κληρονομία τῆς πατριωτικῆς ἀλληλεγγύης, ποὺ δὲν ἐξαλείφθηκε ποτὲ ἐντελῶς ἀπὸ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα τῶν χωρῶν ποὺ πῆραν μέρος στὶς ἐχ. θροπραξίες, δὲν ἐπηρέασε τὴ δράση τῆς CNT. Ἐπιπλέον, στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἡ Ἰσπανία γνώρισε μιὰ σχετικὴ ἀνῆση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος· ἡ βιομηχανία βρισκόταν στὴν ἀκμὴ τῆς καὶ παρουσιάστηκε μάλιστα καὶ ἔλλειψη ἀπὸ ἐργατικά χέ. ρνα, ἔτσι ποὺ ἡ κυβέερνηση καὶ οἱ ἐργοδότες ἀναγκάστηκαν νὰ ἀ. νεχτοῦν κάποιο βαθμὸ συνδικαλιστικῆς δράσης. Τὸ τέλος τοῦ πολέμου προκάλεσε οἰκονομικὴ κρίση· τὸ κόστος ζωῆς αὐξήθηκε· ὑπῆρχε μεγάλη ἀνεργία καὶ τὰ συνδικάτα —τόσο ἡ σοσιαλιστικὴ UGT ὥς καὶ ἡ ἀναρχοσυνδικαλιστικὴ CNT— πέρασαν πάλι στὴν ἀμυνα. Μὲ παρατεταμένους ἀπεργίες προσπάθησαν νὰ διαφυ. λάξουν τὴ νομιμότητα τῆς ὑπαρξῆς τους, νὰ ἀποφύγουν τὴ μείωση τῶν μισθῶν καὶ νὰ πετύχουν τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας,

καθώς και να εκφράσουν μερικούς πολιτικούς στόχους.

Για πέντε περίπου χρόνια, οι άπεργίες, οι ανταπεργίες και διαφορές βίαιες ενέργειες απέιλησαν την κυβέρνηση και αύξησαν την οικονομική δυσανεμία που είχε αρχικά προκαλέσει τις άπεργίες, ενώ κάθε πράξη βίας από τη μία πλευρά προκαλούσε τα αντίποινα της άλλης. Είχαν επηρεαστεί σχεδόν όλες οι περιοχές της χώρας, αλλά στη Βαρκελώνη ο αγώνας ήταν σκληρότερος. Η Βαρκελώνη ήταν ένα από τα μεγάλα προπύργια της CNT, και πολλοί από τους πιο γνωστούς συνδικαλιστές ηγέτες δρούσαν στην Καταλωνία. Δύο απ' αυτούς, ο "Ανχελ Πεστάνια και ο Σαλβαντόρ Σεγκύ, ήταν επαναστάτες συνδικαλιστές σύμφωνα με τη γαλλική παράδοση, που πίστευαν στην ανάγκη οργάνωσης και στη βραχυπρόθεσμη συνδικαλιστική δράση, καθώς και στον τελικό επαναστατικό σκοπό. Όπως και σ' άλλες περιοχές, η άποψη αυτή δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την υποστήριξη των αληθινών αναρχικών. Όπωςδήποτε, οι ηγέτες της CNT είχαν κάποιες επιτυχίες στο ενεργητικό τους, βασικά το αποτέλεσμα της περιβόητης άπεργίας στις αρχές του 1919 στα εργοστάσια *Canadiense*, μία τεράστια υδρο-ήλεκτρική επιχείρηση της Βαρκελώνης. Ύστερα από δύο μήνες άπεργία που κατέληξε σε γενική άπεργία σ' όλη την Καταλωνία, η κυβέρνηση υποχώρησε. Με διατάγματά της καθιέρωσε το οχτάωρο και προσπάθησε να ικανοποιήσει όρισμένα από τα αίτήματα των εργατών. Οι παραχωρήσεις αυτές όμως συνδυάστηκαν με μία ανανεωμένη επίθεση ενάντια στα επαναστατικά συνδικάτα, και τα επόμενα τέσσερα χρόνια επικρατούσε ανοιχτός πόλεμος ανάμεσα στην CNT και τους εργοδότες. Ένα από τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ενάντια στους επαναστάτες συνδικαλιστές ήταν η ίδρυση ανεξάρτητων συνδικάτων —των «ελεύθερων συνδικάτων»— που είχαν σαν στόχο να προσελκύσουν τα μέλη των επαναστατικών συνδικάτων. Τελικά η όλη υπόθεση εξελίχθηκε σε πόλεμο συμμοριών ανάμεσα στα δύο κινήματα της Καταλωνίας με τους εργοδότες να προσλαμβάνουν «πιστολέρος» για να δολοφονήσουν τους ηγέτες της CNT, και με τους συνδικαλιστές να ανταποδίδουν τα ίδια. Σε μια απ' αυτές τις επιθέσεις δολοφονήθηκε ο Σαλβαντόρ Σεγκύ. Ήταν οργανωτής με σημαντικά χαρίσματα, που είχε γίνει επαναστάτης διανοούμενος με ιδέες αν-

τλημένες από το Νίτσε, καθώς και από τους αναρχικούς φίλους του, αλλά χρησιμοποιούσε πάντοτε την επιρροή του ενάντια στην τρομοκρατία υπέρ μιας οργανωμένης συνδικαλιστικής δράσης.

Για πολλά χρόνια η CNT ήταν ισοδυναμικά διχασμένη από τη θεωρητική διαμάχη ανάμεσα στον Πεστάνια και τον Σεγκύ, από τη μια μεριά, και από την άλλη, από εκείνους που ήθελαν άμεση επαναστατική δράση από καθαρά αναρχική άποψη. Η διαμάχη αυτή κατέληξε σε πολλές συζητήσεις για τις αναρχικές βασικές αρχές. Στα χρόνια της ανοιχτής σύγκρουσης με την κυβέρνηση και τους εργοδότες, η συζήτηση δεν ήταν τόσο έντονη, μολονότι ορισμένοι αγωνιστές αναρχικοί, ιδιαίτερα στην Αγγλαουσία, αρνήθηκαν να υποστηρίξουν την CNT. Είναι χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου το γεγονός ότι το συνέδριο της CNT του 1922 ψήφισε μια απόφαση τόσο θολή και διφορούμενη, όσο κι αυτή με την οποία ξεκίνησε τη δράση της η IWW στις ΗΠΑ. Η CNT, διακήρυξε το συνέδριο, «δόντας απόλυτα επαναστατικός οργανισμός που με σαφήνεια και ειλικρίνεια αρνείται την κοινοβουλευτική δράση και τη συνεργασία με τα πολιτικά κόμματα, είναι ταυτόχρονα απόλυτα πολιτική, έφοσον έχει σαν αποστολή της να κατακτήσει το δικαίωμα να εξετάζει και να κριτικάρει όλους τους εξελικτικούς παράγοντες της εθνικής ζωής, και γι' αυτό το λόγο έχει καθήκον να ασκεί αποφασιστική πίεση, με μέσο την κοινή δράση που πηγάζει από τις προϋποθέσεις και τις εκδηλώσεις της CNT.» (10)

Οι αναρχικοί είχαν πάλι πολλές αντιρρήσεις για όσα συνέβαιναν στη Ρωσία. Ο αρχικός ενθουσιασμός για την επανάσταση υποχώρησε σιγά-σιγά καθώς γινόταν γνωστή η πραγματική κατάσταση. Η CNT όμως με πολλούς δισταγμούς εγκατέλειψε την ιδέα της συμμετοχής της στην Τρίτη Διεθνή, και μόνο ύστερα από πολύ έντονες συζητήσεις, το 1922, αποχώρησε τελικά. Όπως ακριβώς εξήντα χρόνια πριν οι Ισπανοί αναρχικοί είχαν βαθμιαία ανακαλύψει ότι η συμμετοχή στην Πρώτη Διεθνή και η υποστήριξη στον Μπακούνιν δεν μπορούσαν να συμβιβάστουν, έτσι και τώρα ανακάλυψαν ότι δεν μπορούσαν να βασίζονται την πολιτική τους στην αίσιοδοξη απόφαση που ψήφισαν με ενθουσιασμό σ' ένα εθνικό τους συνέδριο το 1919· η απόφαση αυτή διακήρυττε

πρώτον ότι «ή CNT είναι σταθερός υπερασπιστής των αρχών της Πρώτης Διεθνούς, όπως διαμορφώθηκαν από τον Μπακούνιν και δεύτερον, δηλώνει ότι υποστηρίζει προσωρινά την Κομμουνιστική Διεθνή λόγω του επαναστατικού χαρακτήρα της· στο μεταξύ ή CNT συγκαλεί και οργανώνει ένα παγκόσμιο εργατικό συνέδριο, όπου θα τεθούν και θα συμφωνηθούν οι βασικές αρχές, στις οποίες θα βασιστεί μια πραγματική Έργατική Διεθνής.»⁽²⁰⁾ Το τελικό ρήγμα με την Τρίτη Διεθνή, το 1922, κόστισε στο αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα όρισμένους ικανούς και μαχητικούς υποστηρικτές, όπως ο Αντρές Νιν και ο Χοακίν Μαουρίν, που, αφού υπήρξαν για λίγο διάστημα πιστοί κομμουνιστές, ήγγήθηκαν του αντιπολιτευτικού «Ένοποιημένου Μαρξιστικού Έργατικού Κόμματος» (POUM) και πήραν ενεργητικό μέρος στην άριστερή πολιτική σκηνή της Καταλωνίας πριν γίνουν θύματα της κομμουνιστικής θηριωδίας το 1937.

Η περίοδος 1917-1923 απέδειξε τόσο τη δύναμη όσο και τις αδυναμίες της CNT. Το 1919 είχε 700.000 μέλη οργανωμένα στα βιομηχανικά συνδικάτα (Sindicatos de Ramo). Οργάνωσαν παρατεταμένες, βίαιες και ιδιαιδικές απεργίες και κινητοποιήσεις σε πολλά μέρη της χώρας. Αύξαιναν την επιρροή τους σε περιοχές όπως τη Γαλικία, όπου δεν ήταν τόσο ισχυροί προηγουμένως και αριθμητικά λιγότεροι από τους σοσιαλιστές ανταγωνιστές τους της UGT. Και όμως, όπως τόσες άλλες φορές, όλη αυτή ή δραστηριότητα δεν κατάφερε να δημιουργήσει την τελική επαναστατική κατάσταση που περίμεναν οι συνδικαλιστές ηγέτες και που απαιτούσαν οι θεωρίες τους, και πριν ακόμα από την επιβολή της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα το 1923, ή CNT είχε χάσει την πρωτοβουλία. Το κίνημα είχε εξασθενήσει από τις έσωτερικές διασπάσεις για το θέμα των μέσων και των σκοπών. Οι προσπάθειες που έκαναν ή CNT και ή UGT για συνεργασία δεν κράτησαν ποτέ πολύ διάστημα και ο ανταγωνισμός τους γινόταν ολοένα και πιο σκληρός. Όταν ο Πρίμο ντε Ριβέρα επέβαλε τη δικτατορία του το 1923, ή κήρυξη από την CNT μιας γενικής απεργίας δεν υποστηρίχθηκε από την UGT, και μέσα σε οκτώ μήνες ή CNT αναγκάστηκε να περάσει στην παρανομία για άλλη μια φορά. Τα περισσότερα αναρχικά περιοδικά απαγορεύτηκαν

τὰ γραφεῖα τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστῶν κλείστηκαν καὶ συγελήφθησαν πάνω ἀπὸ 200 ἡγετικοὶ ἀγωνιστές. Στὰ χρόνια τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα, ὅπως τόσο συχνὰ στὸ παρελθόν, οἱ Ἰσπανοὶ ἀναρχικοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ξανασκεφτοῦν τὸ θέμα τῆς τακτικῆς καὶ τῶν στόχων τους. Κατάφεραν νὰ συνεχίσουν τὴ λειτουργία ὀρισμένων ἀπὸ τὶς ὁμοσπονδίες τῆς CNT· ἀλλὰ οἱ ἀναρχικοὶ ἀγωνιστές πῆραν τὴν πρωτοβουλία νὰ ἱδρῦσουν μιὰ νέα ὀργάνωση ποὺ ἐλπίζανε ὅτι θὰ ἔδινε νέα ζωὴ στὸ κίνημα καὶ θὰ τοῦ θύμιζε τοὺς ἀληθινοὺς ἐπαναστατικοὺς στόχους του, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἀνοιχτὴ συνδικαλιστικὴ δράση δὲν ἦταν νόμιμη. Αὐτὴ ἡ νέα ὁμάδα ἦταν ἡ «Ἀναρχικὴ Ὁμοσπονδία Ἰδεολογίας» (FAI), ποὺ ἱδρύθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1927 στὴ Βαλένθια σὲ μιὰ μυστικὴ συγκέντρωση. Μέσα σὲ λίγα χρόνια ἡ FAI ἔγινε ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ ἰσπανικοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἀρχικὰ ἔπρεπε νὰ λειτουργεῖ μὲ μυστικότητα καὶ ἦταν μιὰ γνήσια Μπακουινική μυστικὴ ὀργάνωση νεαρῶν φανατικῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ ἐπαναφέρουν τὸ ἀναρχικὸ κίνημα σὲ μιὰ πορεία ἀνυποχώρητης ἀντίθεσης ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων καὶ νὰ θέσουν τέλος στὶς ἐρωτοτροπίες μὲ διάφορους δημοκράτες πολιτικούς, πράγμα ποὺ ὑποψιάζονταν γιὰ μερικοὺς ἡγέτες τῆς CNT. Ἡ FAI εἶχε οἰκοδομηθεῖ στὴν οὐσία κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῆς Σοσιαλδημοκρατικῆς Συμμαχίας τοῦ Μπακούιν, καὶ σκόπευε νὰ παίξει στὸ ἰσπανικὸ ἀναρχοσυνδικαλιστικὸ κίνημα τὸ ρόλο ποὺ πίστευαν ὅτι ἔπαιξε ἡ Συμμαχία μέσα στὴ Διεθνή, δηλαδή, νὰ ἀποτελέσει πυρῆνα ἀφοσιωμένων καὶ ἀποφασισμένων ἐπαναστατῶν ποὺ θὰ ἐμπνεύσουν καὶ θὰ ἐλέγξουν ὁλόκληρο τὸ κίνημα.

Τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα οἱ δυνατότητες ἀναρχικῆς δράσης ἦταν πολὺ περιορισμένες. Ἡ CNT μπόρεσε νὰ διατηρήσει τὸ κύρος της σὰν γνήσια ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση, ἀφοῦ μάλιστα ἡ UGT καὶ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ἔτειναν νὰ ἀποδεχτοῦν ὀρισμένους συμβιβασμοὺς μὲ τὸ καθεστῶς τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα. Τὸ τίμημα ποὺ πλήρωσε ἡ CNT γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἐπαναστατικῆς της θέσης ἦταν ἡ ἀδυναμία καὶ οἱ συνεχεῖς διώξεις. Παρόλα αὐτὰ μπόρεσε νὰ ὀγεῖ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας σχετικὰ ἰσχυρὴ, καὶ τὸ 1931 μποροῦσε ἀκόμα νὰ

παρουσιάζει πάνω από 500.000 μέλη. Ή απόλυση, από μέρους του βασιλιά, του Πρίμο ντε Ριβέρα το 1930 ακολουθήθηκε από τη δική του παραίτηση το 1931. Και γι' άλλη μια φορά, όπως μετά το 1868, ξαφνικά όλα φαίνονταν πιθανά και η επανάσταση να πλησιάζει.

Αναπόφευκτα λοιπόν οι αναρχικοί έπρεπε να ξαναρχίσουν τη γνωστή πιά συζήτηση για τη σχέση τους με τη νέα δημοκρατία και με τα άλλα επαναστατικά εργατικά κόμματα, την εποχή ακριβώς που μια Συντακτική Συνέλευση προετοίμαζε ένα νέο σύνταγμα. Στο έσωτερικό της CNT η συζήτηση αυτή κράτησε για πολύ καιρό, με τον Άνχελ Πεστάνια να ηγείται της πτέρυγας εκείνης που πίστευε ότι θα πρέπει να τεθούν βραχυπρόθεσμοι στόχοι και όχι η πραγματοποίηση της τελικής επανάστασης, και τον Χουάν Πεϊρό να έναντιώνεται σε κάθε σχέση με τους πολιτικούς οποιασδήποτε παράταξης. Ύστερα από την ανακήρυξη της δημοκρατίας το 1931, η CNT δεν ήταν πιά παράνομη οργάνωση και παρουσιάστηκε γι' άλλη μια φορά σαν κίνημα σε εθνική κλίμακα. Αντιμετωπίζοντας τις βίαιες καταγγελίες της «γερμανικής γραφειοκρατίας» και του «συγκεντρωτισμού», τα μεμονωμένα εργοστασιακά συνδικάτα αναδιοργανώνονταν σε εθνικές βιομηχανικές ομοσπονδίες και παρόλες τις διαμαρτυρίες από αναρχικούς, όπως τον Γκαρθία Όλιβερ, ότι «οι Βιομηχανικές Όμοσπονδίες προέρχονται από τη Γερμανία και μοιάζουν να έχουνε θγει από βαρέλι μπύρας», η νέα οργάνωση έγινε αποδεκτή. Ή στάση της CNT ήταν όπωσδήποτε διαφορούμενη πρώτα λόγω των θεωρητικών διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στον Πεστάνια και τον Πεϊρό, και δεύτερο γιατί όπως πάντα οι ηγέτες της παρασύρονταν από την επιθυμία τους να μη μείνουν έξω από τη νέα δημοκρατική σκηνή και από τη βαθιά δυσπιστία τους για τους στόχους και τα κίνητρα της κυβέρνησης. Από τη μια πλευρά, η «Συντακτική Συνέλευση είναι προϊόν μιας επαναστατικής πράξης, πράξης που έμμεσα ή άμεσα είχε την υποστήριξή μας.» Από την άλλη, «δεν ελπίζουμε ότι θα καταφέρει τίποτα η Συντακτική Συνέλευση, που δημιουργήθηκε μέσα στη μήτρα της καπιταλιστικής κοινωνίας και είναι έτοιμη να υπερασπίσει την ήγεμονία της από τριπλή αποψη, πολιτική, νομική και οικονομική.» (21)

Ἡ δημοκρατία ποὺ γεννήθηκε μέσα στὴν παγκόσμια οἰκονομικὴ κρίση πολὺ γρήγορα ἀποδείχτηκε ὅτι ἦταν ἀνίκανη νὰ χειριστεῖ τὴν κατάσταση ποὺ χειροτέρευε διαρκῶς. Ἡ αὐξανόμενη ἀνεργία καὶ δυσαρέσκεια δημιούργησε προβλήματα καὶ γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς τῆς CNT. Ὁ Πεστάνια καὶ ὁ Πεϊρό, παρόλο ποὺ εἶχαν συγκρουστεῖ προηγουμένως στὸ ζήτημα τῆς ἐπαφῆς μὲ τοὺς πολιτικοὺς καὶ τῆς ὑποστήριξης πρὸς τὴν Συντακτικὴ Συνέλευση, ἦταν τὴν ὥρā ἐνωμένοι ἐνάντια στοὺς ἀναρχικοὺς τῆς FAI, καὶ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1931 κυκλοφόρησαν ἓνα μανιφέστο μὲ τριάντα ὑπογραφές, μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκάλυπταν ὁλοκάθαρα τίς διαφορὲς ποὺ ὑπῆρχαν κατὰ τὴ γνώμη τους ἀνάμεσα στὸν ἐπαναστατικὸ συνδικαλισμὸ καὶ τὸν ἀναρχισμό. Ἀφοῦ ἐπιτέθηκαν ἐνάντια στὴν κυβέρνηση ποὺ δὲν κατάφερε νὰ χειριστεῖ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση, ἐπιτέθηκαν μὲ τὴν ἴδια μανία καὶ ἐνάντια στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἐπανάσταση μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐδῶ καὶ τὴν ὥρā ἀπὸ διαστικὰ αὐτοσχεδιασμένη μειονοτικὴ δράση: «Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν ὑπεραπλουστευμένη ἀντίληψη τῆς ἐπανάστασης —ποὺ εἶναι κλασικὴ καὶ μᾶλλον ἐπικίνδυνη— ποὺ πρὸς τὸ παρὸν θὰ μᾶς ὁδηγήσει στὸν ρεπουμπλικάνικο φασισμό... ἀντιπαραθέτουμε μιὰ ἄλλη ἀποψη, ἀληθινὴ, μοναδικὰ πρακτικὴ καὶ συνεκτικὴ, ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσει χωρὶς λάθη στὴν ἐπίτευξη τοῦ τελικοῦ μας ἀντικειμενικοῦ στόχου... Πράγμα ποὺ ἀπαιτεῖ ὅτι ἡ προετοιμασία δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι μόνον προετοιμασία τῶν ἐπιθετικῶν στοιχείων πάλης, ἀλλὰ ὅτι θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχει ἠθικὰ στοιχεῖα ποὺ σήμερā εἶναι τὰ ἰσχυρότερα, τὰ πιὸ καταστροφικὰ, καὶ ἐκεῖνα ποὺ εἶναι πιὸ δύσκολο νὰ ἡττηθοῦν... Ἡ ἐπανάσταση δὲν στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὸ θάρρος τῶν λίγο-πολύ θαρραλέων μειονοτήτων, ἀλλὰ θέλει νὰ εἶναι ἓνα κίνημα ποὺ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸ λαὸ σὰν σύνολο, ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη ποὺ διαδίδει πρὸς τὴν τελικὴ τῆς ἀπελευθέρωσης, ἀπὸ τὰ συνδικάτα κι ἀπὸ τὴν Συνομοσπονδία ποὺ θὰ καθορίσουν τὴν πρακτικὴ, τὴ μέθοδο καὶ τὴν ἀκριβοῦς χρονικὴ στιγμὴ τῆς ἐπανάστασης... Ναι, εἴμαστε ἐπαναστάτες· ἀλλὰ δὲν καλλιεργοῦμε τὸ μῦθο τῆς ἐπανάστασης.» (22)

Ἡ καλλιέργεια τοῦ μῦθου τῆς ἐπανάστασης ἦταν βέβαια αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ πίστευε ἡ FAI, ἀλλὰ τὴν ὥρā ἡ ἐπιρροή της ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ στὴν CNT γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐξασφαλίσει τὴ δι-

αγραφή του Πεστάνια, του Πειρό και των άλλων που υπέγραψαν το μανιφέστο των τριάντα. Όλα τα μέλη της FAI έπρεπε να είναι και μέλη της CNT και κατόρθωσαν να εκλεγούν στις επιτροπές που αποφάσιζαν για την πολιτική της CNT σε έθνικό και τοπικό επίπεδο. Η CNT, σύμφωνα με τις καλύτερες αναρχικές παραδόσεις, δεν είχε μόνιμους υπαλλήλους και οι διοικητικές της λειτουργίες ήταν αυστηρά περιορισμένες, τα πιο μαχητικά και άφοσιωμένα στελέχη μπορούσαν να εξασφαλίσουν σημαντικό κύρος απλώς και μόνο με την προσωπικότητά τους και δεν υπήρχε καμιά γραφειοκρατική ιεραρχία από συντηρητικούς μόνιμους υπαλλήλους που μπορούσε να εμποδίσει την δράση να ακολουθήσει εξτρεμιστική πορεία. Γενικά, στη διάρκεια των δέκα αιώνων αγώνων των προπολεμικών χρόνων και στην περίοδο της παράνομης δράσης κατά τη δικτατορία του Πρίμο ντε Ριβέρα, υπήρχε η τάση να εμφανίζονται στο προσκήνιο τα πιο βίαια, σκληροτράχηλα και καταστροφικά στελέχη. Η νεότερη γενιά, τόσο από ιδιοσυγκρασία όσο και από πεποίθηση, ήταν στρατευμένη στην ανυποχώρητη άμεση δράση περισσότερο από άλλοτε. Χαρακτηριστικό μέλος αυτής της γενιάς των εξτρεμιστών ήταν ο Μπουεναδεντούρα Ντουρρούτι, που θα γινόταν ένας από τους μεγαλύτερους αναρχικούς ήρωες και μάρτυρες του εμφυλίου πολέμου. Ήταν εργάτης σιδηροδρόμων από το Λεόν, γεννήθηκε το 1896, και στις ταραχές του 1917 οργάνωσε σαμποτάζ στους σιδηροδρόμους. Εξορίστηκε στη Γαλλία και εκτός από μια σύντομη επιστροφή του στην Ισπανία, όπου πήρε μέρος σε μια αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Αλφόνσου XIII και σε μια πετυχημένη δολοφονία του αρχιεπισκόπου της Σαραγκόσα, έζησε στη Γαλλία μέχρι το 1931. Ήταν άνθρωπος που τίποτα δεν μπορούσε να τον σταματήσει: είχε κάνει ληστείες και φόνους για να βοηθήσει την υπόθεση της αναρχίας, και η «άθωα έκφραση του προσώπου του», που παρατηρεί ο Τζέραλντ Μπρήναν⁽²³⁾ αντισταθμίζεται στις φωτογραφίες από ένα φοβερά σκληρό στόμα και όπωσδήποτε διαφεύδεται από τις πράξεις του. Με τον φίλο του Φρανσίσκο Ασκάσο έγινε το σύμβολο της αναρχικής σκληρότητας και άσπλαχνίας για τους αντιπάλους.

Στα χρόνια που μεσολαβούν ανάμεσα στην ανακήρυξη της δημο-

κρατίας τὸ 1931 καὶ στὸ ξέσπασμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τὸ 1936 ὑπάρχουν ἀρκετὲς περιπτώσεις ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ προσπάθησαν νὰ ἰδημιουργήσουν ἐπαναστατικὲς κομμουνες σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς Ἰσπανίας, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ δράση τους θὰ ἔδινε τὸ σύνθημα γιὰ μιὰ γενικὴ ἐπανάσταση. Τὸ πρότυπο αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν ἦταν σχεδὸν τὸ ἴδιο παντοῦ καὶ θυμίζει τὶς παρόμοιες προσπάθειες ποὺ ἔκαναν οἱ Ἰταλοὶ ἀναρχικοὶ πρὶν πενήντα περίπου χρόνια. Ἡ CNT καταλάμβανε μιὰ πόλη· τὸ χρῆμα καταργόταν· τὰ δημόσια ἀρχεῖα καίγονταν· ἡ «Ἐθνοφυλακὴ» ἀφοπλιζόταν, διαλυόταν καὶ πολλὰ μέλη τῆς δολοφονοῦνταν. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1932 ἔγινε μιὰ τέτοια προσπάθεια σὲ δύο περιοχὰς τῆς κοιλάδας τοῦ Λιομπρεγκάτ στὴν Καταλωνία. Ὑστερα ἀπὸ πέντε μέρες σκληρῶν μαχῶν καταστάλθηκε καὶ στὴ συνέχεια ὁ Ντουρρούτι καὶ ὁ Ἀσκάσο ἐκτοπίστηκαν σὲ μιὰ ἀφρικανικὴ ἀποικία. Ἀξίζει νὰ παραθέσουμε ἓνα γράμμα ποὺ ἔγραψε ὁ Ἀσκάσο φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, γιατί εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ πάθους καὶ τῆς εὐγλωττίας ποὺ φαίνονται φυσικὰ ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς πιὸ σκληροτράχηλους καὶ ἀκαμπτοὺς ἀναρχικοὺς: «Φεύγουμε... Νὰ φεύγεις —σύμφωνα μ' ἓναν ποιητὴ— σημαίνει κάτι σὰ νὰ πεθαίνεις. Κι ὅμως γιὰ μᾶς ποὺ δὲν εἴμαστε ποιητές, ἡ ἀναχώρηση ἦταν πάντοτε τὸ σύμβολο τῆς ζωῆς. Συνέχεια σὲ πορεία, διαρκῶς μέσα στὸ δρόμο σὰν αἰώνιοι Ἑβραῖοι χωρὶς πατρίδα. ἔξω ἀπὸ τὸ περιθώριο μιᾶς κοινωνίας ποὺ γιὰ μᾶς δὲν ἔχει κανένα χωρὸ καλὸ γιὰ νὰ τὸν ζήσουμε· ἀνήκουμε στὴν τάξη τῶν καταπιεσμένων, δὲν ἔχουμε θέση σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, γιὰ μᾶς τὸ ταξίδι εἶναι πάντοτε ἐνδειξὴ ζωτικότητας.» (24)

Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ ἐτοιμάζονταν κατὰ κάποιον τρόπο γιὰ τὶς μεγάλες μέρες τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1936, ποὺ ἡ ἐπανάσταση φαινόταν πάρα πολὺ κοντά, παρατηρήθηκαν ἀρκετὰ παρόμοια ἐπεισόδια. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1932 ἔγινε προσπάθεια γιὰ τὴν πραγματοποίησιν γενικῆς ἀπεργίας στὴ Σεβίλλη ἐναντίον τῆς ἀπόπειρας τοῦ στρατηγοῦ Σανχούρχο νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία μὲ πραξικόπημα. «Ἡ μοναδικὴ ἀπάντηση», ἔγραφαν οἱ ἀναρχικοί, «σὲ μιὰ τέτοια ἄτυχη πρόκληση εἶναι μιὰ ἐπαναστατικὴ γενικὴ ἀπεργία, γιὰ ν' ἀρχίσουμε ἀμέσως τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, στοὺς ὁδούς καὶ στὰ χωράφια. Ἄς γίνῃ φρούριο τὸ κά-

θε σπίτι, κάθε στέγη θς γίνει δχυρό πού όρθώνεται ήρωικά ενάντια στον επιθετικό μιλιταρισμό και υπερασπίζεται τις πολιτικές έλευθερίες.» (25) Σ' αυτή την περίπτωση ή δράση της CNT ήταν άρκετά αποτελεσματική και τó πραξικόπημα του Σανχούρχο ήττήθηκε από την άπεργία σέ συνδυασμό με τὰ μέτρα πού πήρε ή κυβέρνηση. Οί άλλες απόπειρες τών αναρχικών για έπανάσταση είχαν λιγότερη έπιτυχία. Τόν Ίανουάριο του 1932, λογουχάρη, έγιναν ταραχές στη Βαρκελώνη και ό νότος φλεγόταν όλόκληρος από αϋθόρμητες έξεγέρσεις· δημιουργήθηκαν επαναστατικές κομμούνες στη Λεβάντε, και στην Άνδαλουσία έγιναν μεγάλες άγροτικές έξεγέρσεις. Άπ' αυτές τις έξεγέρσεις ή πιο γνωστή και εκείνη πού καταστάληκε άγριότερα ήταν ή εξέγερση στο Κάσας Βιέχας.

Τό Κάσας Βιέχας ήταν ένα μικρό χωριό κοντά στο Χερέζ, πού είχε όλα τὰ χαρακτηριστικά ενός μέρους όπου ό αναρχισμός έδειχνε νά προσφέρει τή μοναδική έλπίδα άλλαγής. Ήταν άπελπιστικά φτωχό και τó μάστιζε ή έλονοσία. Ό Γενάρης, όπως τονίζει ό Ε. Τζ. Χόμπσμπώουμ, (26) ήταν ή χειρότερη έποχή του χρόνου για τούς άκτήμονες έργάτες, τὰ τρόφιμα ήταν λιγοστά και δουλειά δέν υπήρχε. Τό χωριό είχε ήδη γνωρίσει τις ιδέες και τὰ έπιχειρήματα τών αναρχικών και φαίνεται πώς υπήρχε ένα είδος αναρχικής δυναστείας, γιατί οι νεαροί επαναστάτες παντρεύονταν τις κόρες τών παλιών αναρχικών ήγετών. "Όταν λοιπόν άρχισαν νά φτάνουν πληροφορίες για έξεγέρσεις σέ άλλες περιοχές της Ίσπανίας και νά διαδίδονται φήμες ότι θα μοιραζόταν ή γη στους άγρότες (είχαν πράγματι γίνει όρισμένα σχέδια για άγροτικές μεταρρυθμίσεις στα γειτονικά κτήματα) ό γηραιότερος αναρχικός στο χωριό, ό Κούρρο Κρούζ, γνωστός σαν Σεΐσντέντος (Έξαδάχτυλος), αποφάσισε ότι είχε έρθει ή πρò πολλού αναμενόμενη στιγμή για δράση. Δήλωσαν στο δήμαρχο ότι δημιουργήθηκε μιá άντιεξουσιαστική κομμούνα· οι τέσσερεις έθνοφύλακες του χωριού άφοπλίστηκαν και έκτελέστηκαν· ξεδιπλώθηκε ή κοκκινόμαυρη σημαία τών Ίσπανών αναρχικών και έγιναν προετοιμασίες για τήν άμυνα του χωριού και τó μοίρασμα της γής. Μέχρι εκείνη τή στιγμή είχαν γίνει όλα χωρίς θία· με τήν άφιξη τών κυβερνητικών στρατευμάτων άρχισαν οι μάχες και πολύ γρήγορα

έγινε φανερό ότι οί επαναστάτες του Κάσας Βιέχας ήταν απομονωμένοι. Ο Σεϊσντέντος φαίνεται πως έκανε ότι μπορούσε για ν' αποφύγει το χωριό τις ταλαιπωρίες, κι αυτός με την οικογένειά του και τους φίλους του όχυρώθηκαν στο σπίτι του στο πάνω μέρος του χωριού. Έστερα από δώδεκα ώρες σκληρής μάχης, που τέλειωσε με το κάψιμο του σπιτιού, σκοτώθηκαν 25 περίπου αναρχικοί. Το έπεισόδιο ήταν χαρακτηριστικό αυτών των αναρχικών εξέγέρσεων για το θάρρος, την αλυσιοδοξία και την απελπισία του ταυτόχρονα θμως ή άγριότητα της κυβερνητικής απάντησης —λέγεται ότι οί στρατιώτες είχαν πάρει διαταγή να μην πιάσουν αιχμαλώτους— απέδειξε πόσο επισημαίς θεωρούσαν τους θεσμούς της νέας δημοκρατίας οί ήγέτες της και πόσο δίκιο είχαν οί αναρχικοί που δεν περίμεναν καμιά αλλαγή στις σχέσεις τους με το κράτος κάτω από το νέο δημοκρατικό καθεστώς.

Αποτέλεσμα, ή FAI μπόρεσε να αύξήσει την επιρροή της σε αντίθεση με τους ήγέτες της CNT που έλπιζαν σε άμεσα όφέλη από τη δημοκρατία. Η διάσπαση ανάμεσα στην πλειοψηφία της CNT και τον Πεϊρό ξεπεράστηκε μόνο με την έκρηξη του έμφυλου πολέμου, ενώ ο Πεστάνια διέκοψε τελείως τις σχέσεις του με το αναρχικό κίνημα κι έκανε δικό του πολιτικό κόμμα. Η επίσημη γραμμή της CNT για τα επόμενα τρία χρόνια ήταν το μπουκοτάρισμα της δημοκρατίας και ή άποχή από τις εκλογές: «Κοινωνική επανάσταση και όχι εκλογικές κάλπες» ήταν το σύνθημά της. Σ' αυτή την ατμόσφαιρα κοινωνικής έντασης και αναταραχής κι απέναντι στην κυβερνητική αδυναμία ή έχθρότητα έγιναν αρκετές προσπάθειες για συνένωση των κινήμάτων της άριστερας. Το Φεβρουάριο του 1934 —παρόλους τους δισταγμούς πολλών δογματικών μελών της FAI— ή CNT και ή σοσιαλιστική UGT κατόρθωσαν να κάνουν μιá συμφωνία για κοινή δράση σε τοπική βάση. Η έχθρότητα των αναρχικών απέναντι στους σοσιαλιστές είχε αύξηθει, γιατί οί σοσιαλιστές είχαν πάρει μέρος στις πρώτες κυβερνήσεις της δημοκρατίας. Όταν όμως το Νοέμβριο του 1933 ή άριστερά ήττήθηκε ολοκληρωτικά στις εκλογές και ή νέα δεξιά κυβέρνηση άρχισε να αποσύρει μεγάλο μέρος της νομοθεσίας —όσο ανεπαρκής κι αν είχε φανεί στην εποχή της— με την όποία οί ρεπουμπλικάνοι είχαν προσπαθήσει να περιορίσουν τη δύναμη

τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν γαιοκτημόνων καὶ νὰ προστατεύσουν τοὺς ἐργάτες, οἱ σοσιαλιστὲς καθὼς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἀρχισαν πιά νὰ σκέφτονται τὴν ἐπανάσταση. Στὴν πραγματικότητα ἡ πιὸ σημαντική ἐπαναστατική ἐκρηξὴ στὰ δυὸ σκοτεινὰ χρόνια ποὺ προηγήθηκαν τῆς ἐλπιδοφόρας ἐποχῆς ὅταν ἀνέβηκε στὴν ἐξουσία τὸ Λαϊκὸ Μέτωπο τὸ 1936, ἦταν ἡ ἐξέγερση τῶς ἐργατῶν ὀρυχείων στὶς Ἀστούριες τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1934—ἐξέγερση ποὺ ἦταν ἔργο τῶν σοσιαλιστῶν, μολονότι τὴν ὑποστήριξε καὶ ἡ CNT. Οἱ τοπικοὶ ἡγέτες τῆς CNT ἦταν ὑποστηρικτὲς τῶν «τριάντα ποὺ εἶχαν ὑπογράψει τὸ μανιφέστο» καὶ ἔτσι μπόρεσαν νὰ γίνουν συμφωνίες σὲ τοπική κλίμακα ποὺ δὲν θὰ εἶχαν γίνει στὴν Καταλωνία, ὅπου ἡ ἡγεσία τῆς CNT ἦταν περισσότερο ἐξτρεμιστική.

Ἡ ἐξέγερση στὶς Ἀστούριες, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα ἐπαναστατικὰ ξεσηκώματα, ἀπέτυχε, γιατί ἡ κυβέρνηση μπόρεσε νὰ τὴν ἀπομονώσει. Στὴν Καταλωνία εἶχε γίνει μιὰ ἐξέγερση τῶν αὐτονομιστῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ Ὀκτωβρίου, στὴν ὁποία εἶχε ἐναντιωθεῖ ἡ CNT, καὶ στὴν Μαδρίτη μιὰ ἀπόπειρα τῶν σοσιαλιστῶν γιὰ ἐπανάσταση εἶχε συντριβεῖ. Στὶς Ἀστούριες ἡ UGT, ἡ CNT καὶ οἱ ἐλάχιστοι κομμουνιστὲς ἦταν ἐπομένως ἐκτεθειμένοι στὴν μανία τῶν κυβερνητικῶν δυνάμεων. Τὰ στρατεύματα ἀπὸ τὸ Μαρόκο καὶ ἡ λεγεὼνα τῶν ξένων προκάλεσαν 10.000 θύματα, νεκροὺς καὶ τραυματίες, ἀπὸ τοὺς 70.000 ἐργάτες ποὺ πῆραν μέρος στὴν ἐξέγερση. Τὰ γεγονότα στὶς Ἀστούριες ἔκαναν ἀκόμα πιὸ ἔντονη τὴν ἤδη ὑπάρχουσα ἔνταση καὶ τὰ σκληρὰ ἀντίποινα κι ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς συνέβαλαν ἀκόμα περισσότερο στὴν ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης. Ἡ καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης ἀκολουθήθηκε ἀπὸ ἀκόμα μεγαλύτερες διώξεις τῆς ἀριστερᾶς. Στὴ διάρκεια τοῦ 1935, ὅπως καὶ στὴ Γαλλία τὴν ἴδια ἐποχὴ, πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐργατικῆς βάσης ἀρχισαν νὰ ἀσκοῦν πίεση στοὺς ἡγέτες γιὰ νὰ ξεχάσουν τίς διαφορὲς τους καὶ νὰ συνενωθοῦν σ' ἓνα Λαϊκὸ Μέτωπο γιὰ τὴν υπεράσπιση τῶν βασικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ. Ἀποτέλεσμα, οἱ σοσιαλιστὲς, οἱ κομμουνιστὲς (ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν συγκριτικὰ ἀσήμεντο κόμμα στὴν Ἰσπανία) καὶ ὀρισμένες ομάδες δημοκρατικῶν συμφώνησαν νὰ κατεβοῦν στὶς ἐκλογὲς τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1936 σὲ κοινὸ μέτωπο· ἡ ἐκλογικὴ ἐπιτυχία τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου ἦταν σημαντική. Ἡ CNT καὶ οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν, ὅπως καὶ πρίν,

ρίξει τὸ σύνθημα τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὶς ἐκλογές· ἀλλὰ ἡ προπαγάνδα τοὺς φάνηκε σὲ πολλοὺς ὅτι γινόταν χωρὶς μεγάλο ἐνθουσιασμό καὶ ὅπωςδήποτε πάρα πολλοὶ ψηφοφόροι τῆς CNT ὑποστήριξαν τοὺς ὑποψήφιους τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου, ἰδιαίτερα στὸ νότο, ὅπου τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ προβλεφθοῦν.

Οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν βοηθήσει πολὺ στὴ δημιουργία ἀτμόσφαιρας ἐμφυλίου πολέμου.⁽²⁷⁾ Ἡ ἀδιάκοπη κινητοποίηση καὶ ἡ προπαγάνδα τοὺς γιὰ ἀλοκληρωτικὴ ἐπανάσταση, τὰ σποραδικὰ ξεσηκώματα, μὲ τὰ ὁποῖα προσπάθησαν νὰ θεμελιώσουν ἐλευθεριακὲς κομμουνες καὶ ἡ συνεπὴς ἄρνησή τους νὰ ἀποδεχτοῦν συμβιβασμούς, εἶχαν αὐξήσει τὶς ἐλπίδες τῆς ἐργατικῆς τάξης γιὰ ἐπανάσταση καὶ τὸν ἀντίστοιχο φόβο τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς δεξιᾶς. Τὴν ἀνοιξή τοῦ 1936 οἱ δύο πλευρὲς ἐτοιμάζονταν γιὰ τὴ σύγκρουση. Ὅταν ἐγίνε ἡ συγκέντρωση τῆς CNT στὴ Σαραγκόσα —ἐνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀναρχικὰ προπύργια— γιὰ τὸ ἐθνικὸ της συνέδριο ποὺ ἀντιπροσώπευε πάνω ἀπὸ ἓνα ἑκατομμύριο ἐργάτες, ἐπικρατοῦσαν μαχητικὲς καὶ ἐπαναστατικὲς διαθέσεις. Αὐτὸ ποὺ ἦταν χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ὅμως, ἦταν ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συζήτηση πρακτικῶν μέτρων ποὺ θὰ λαμβάνονταν σὲ ζητήματα συνδικαλιστικῆς πολιτικῆς καὶ τὴν ψηφοφορία γιὰ ἓναν συνασπισμὸ μὲ τὴν UGT καθὼς καὶ τὴν ἐπανεγγράφη τοῦ Πεῖρο καὶ ὀρισμένων ἄλλων συνδικαλιστῶν ποὺ εἶχαν διαγραφεῖ παλαιότερα, ἐγίνε πλατιὰ συζήτηση γιὰ τὸ τί θὰ συνέβαινε μετὰ τὴν ἐπερχόμενη ἐπανάσταση. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἐπανέλαβαν τὶς ἐλπίδες ποὺ θὰ μπορούσαν πολὺ καλὰ νὰ εἶχαν ἐκφραστεῖ σὲ ὁποιοδήποτε ἀναρχικὴ συγκέντρωση τῶν προηγούμενων πενήντα χρόνων: «Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ λήξει ἡ βίαιη περίοδος τῆς ἐπανάστασης, θὰ καταργηθοῦν τὰ ἐξῆς: ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία, τὸ κράτος, ἡ ἐξουσία καὶ κατὰ συνέπεια οἱ τάξεις ποὺ διχάζουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἐκμεταλλευτὲς καὶ ἐκμεταλλεμένους, σὲ καταπιεσμένους καὶ καταπιεστές.» Στὴ συνέχεια περιέγραψαν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ λειτουργοῦσαν οἱ κομμουνες, μὲ βάση τὴν ἐλεύθερη συνένωση τῶν ἐργατῶν στὰ συνδικάτα τοὺς· θὰ παράγουν καὶ θὰ ἀνταλλάσσουν τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς καὶ θὰ συνδέονται σὲ «περιφερειακὲς καὶ ἐθνικὲς ὁμοσπονδίες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν γενικῶν ἀντικειμενικῶν στόχων τους»,

για να σχηματίσουν μια Ίδηρική Όμοσπονδία Άναρχικών Κοινοτήτων. Στις κομμούνες οι αποφάσεις θα λαμβάνονται από εκλεγμένες επιτροπές που θα ασχολούνται με τη γεωργία, την υγείνη, την εκπαίδευση, την πειθαρχία, την παραγωγή και την στατιστική. «Όλες αυτές οι λειτουργίες δεν θα έχουν κανένα εκτελεστικό ή γραφειοκρατικό χαρακτήρα. Μερικοί αναλαμβάνουν τεχνικές υπηρεσίες... ενώ οι υπόλοιποι θα κάνουν το καθήκον τους σαν παραγωγοί, θα συγκεντρώνονται στο τέλος κάθε ημέρας για να συζητήσουν λεπτομέρειες για τις όποιες δεν απαιτείται ή επιδοκιμασία από τη συνέλευση της κομμούνας.» Τα ζητήματα που αφορούν περισσότερες κομμούνες τα χειρίζεται μια περιφερειακή όμοσπονδία —παρόλο που αναφέρονται ελάχιστα πράγματα για αυτό το κρίσιμο πρόβλημα, και η απόφαση επιστρέφει σε εύκολοτερα θέματα, βεβαιώνοντας ότι «ή επανάσταση δεν θα επιτεθεί βίαια ενάντια στην οίκογένεια», ακόμα κι αν «ο ελευθεριακός κομμουνισμός διακηρύχνει τον ελεύθερο έρωτα.» Κάθε δυσκολία που θα δημιουργηθεί, αντιμετωπίζεται κατά το πρότυπο του Γκόντουέν: «Για πολλές ασθένειες είναι κατάλληλη ή αλλαγή κλίματος. Για την ασθένεια του έρωτα, όμως, που μπορεί να τυφλώσει κάποιον και να τον κάνει πεισματάρη, συνιστούμε την αλλαγή κομμούνας».

Όρισμένα όμως από τα μέτρα που προτάθηκαν ήταν περισσότερο πρακτικά: προγραμματίστηκε μια τεράστια εκστρατεία ενάντια στον αναλφαριθμητισμό, παρόμοια με εκείνη που εφαρμόστηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία και την Κούβα, ενώ και τα σχολεία έπρεπε να βασίζονται (σύμφωνα με τη διδασκαλία του Φερρέρ) στην αρχή εκείνη που υποστήριζε ότι πρέπει να βοηθούνται οι άνθρωποι για να διαμορφώνουν τη δική τους γνώμη. Δεν θα πρέπει να υπάρχει καμιά διάκριση ανάμεσα στους διανοούμενους και τους εργάτες. Όρισμένες διακρίσεις όμως θα γίνουν σεβαστές. Δηλώνεται καθαρά ότι εκείνες οι κομμούνες που «αντιτίθενται στην εκδιομηχάνιση» ή που αποτελούνται από φυσιολάτρες ή γυμνιστές θα είναι ελεύθερες να δημιουργούν ξεχωριστές κοινότητες.

Αυτή η μακροσκελής απόφαση (28) είναι ένα συγκινητικό γκουμέντο, με τη διακήρυξή της ότι ο άνθρωπος δεν είναι κακός

ἀπὸ τῆ φύση του, καὶ μὲ τὴν ἀρκετὰ μετριόφρονη κατάληξή της ὅτι δὲν καθορίζει συγκεκριμένους κανόνες γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο, ἀλλὰ «τὶς γενικὲς γραμμὲς τοῦ ἀρχικοῦ προγράμματος ποὺ πρέπει νὰ δλοκληρωθεῖ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν παραγωγῶν, τὴν ἀφετηρία τῆς ἀνθρωπότητας στὸ δρόμον γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἀπελευθέρωσή της». Μὲ τὴν αἱματοχυσία καὶ τὴν τρομοκρατία τῶν ἐπόμενων μηνῶν εἶναι μερικὲς φορές δύσκολο νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἦταν αὐτὲς οἱ ἀθῶες καὶ ἀπλὲς πεποιθήσεις ποὺ ἐμπνεύσανε τοὺς Ἰσπανοὺς ἀναρχικοὺς· κι ὅμως οἱ πράξεις τους καὶ ὁ ρόλος τους στὸν ἐμφύλιον πόλεμον δὲν κατανοοῦνται εὐκόλως, ἀν ξεχαστεῖ ἡ ἀφετηρία τους.

3

Τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ στρατηγοῦ Φράνκο τὴν 18ῃ Ἰουλίου 1936 δὲν ἔρχισε μόνο τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, ἀλλὰ καὶ προκάλεσε ἀμέσως ἐπανάσταση. Πράγματι, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Φράνκο δὲν κατάφερε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸν ἔλεγχον ὅλης τῆς Ἰσπανίας μὲ ταυτόχρονη στρατιωτικὴ δράση στὰ βασικὰ ἀστικὰ κέντρα, ὀφείλεται πρωταρχικὰ στὴν ἀντίσταση ποὺ πρόβαλε ἡ ἐργατικὴ τάξη ποὺ ἦταν ὀργανωμένη στὴν CNT καὶ τὴν UGT. Σύμφωνα μ' ἕναν σημαντικὸ ἀναρχικὸ διανοοῦμενον, τὸ κίνημα τοῦ Φράνκο «ἐπέσπευσε τὴν ἐπανάσταση, πράγμα ποὺ τὸ θέλαμε ὅλοι μας, ἀλλὰ κανεῖς δὲν τὸ περίμενε τόσο γρήγορα.»⁽²⁹⁾ Τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ περιστατικὰ ἔγιναν στὴ Βαρκελώνη, ὅπου οἱ ἀναρχικοὶ πίστεψαν ὅτι εἶχε φτάσῃ ἡ κατάλληλη στιγμή γιὰ νὰ κάνουν τὴν ἐπανάστασή τους κι ὅπου γιὰ ἀρκετοὺς μῆνες φαινόταν ὅτι πράγματι τὴν ἔκαναν. Στις 20 Ἰουλίου τὸ βράδυ οἱ ἀναρχικὲς καὶ συνδικαλιστικὲς ομάδες τῆς CNT εἶχαν τὸν ἔλεγχον τῆς πόλης. Εἶχαν κάνει ἐπιδρομὴ στοὺς στρατῶνες στὴ διάρκεια τῆς νύχτας· ὁ Φρανσίσκο Ἀσκάσο, ποὺ σκοτώθηκε σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἄγριες ἐπιθέσεις, ἔγινε ὁ πρῶτος σημαντικὸς ἀναρχικὸς ἥρωας καὶ μάρτυρας τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἡ λαϊκὴ ἐξέγερση ἦταν βίαιη καὶ αἱματηρὴ· λέγεται ὅτι σκοτώθηκαν 500 ἄτομα καὶ τραυματίστηκαν 3.000 στὴ διάρκεια τῆς μάχης. Τὴν ἐπιτυχία της ἀκολούθησε μιὰ περίοδος γνή-

σιας επαναστατικής αλλαγής. Οί πλούσιοι μπουρζουάδες της Βαρκελώνης φαίνεται πώς εξαφανίστηκαν μέσα σε μιὰ νύχτα· οί εκκλησίες κήηκαν· άνοιξαν οί πύλες τών φυλακών. Για λίγο διάστημα οί εργατικές οργανώσεις ξέχασαν τίς διαφωνίες τους· άκόμα και τά μέλη της Έθνοφυλακής, πού στη Βαρκελώνη παρέμεινε πιστή στην κυβέρνηση, ήταν έτοιμα νά συναδελφωθούν με τούς παλιούς τους έχθρούς, τούς άριστερούς. Έφόσον ή πλειονότητα της εργατικής τάξης στη Βαρκελώνη ήταν οργανωμένη στην CNT, ή επανάσταση φαινόταν αναπόφευκτα σαν θρίαμβος τών άναρχικών και σαν εύκαιρία νά δάλουν σέ εφαρμογή τά σχέδιά τους. Ήταν οί εργάτες, πίστευαν οί άναρχικοί ήγέτες, πού κατέστειλαν τó κίνημα τών στρατιωτικών· και ήταν αυτοί πού θα ανέλαμβάναν τόν έλεγχο της πόλης και της Καταλωνίας.

Πράγματι, τó γεγονός αυτό άναγνωρίστηκε από τίς καταλάνικες άρχές, και ό Κόμπανυς, ό Καταλανός έθνικιστής επικεφαλής της τοπικής κυβέρνησης, της «Γενικής Διοίκησης», δέχτηκε τούς ήγέτες της CNT άμέσως μετά την λήξη τών έχθροπραξιών. Οί πιο επιφανείς άνάμεσά τους ήταν ό εκπληκτικός και περιδóητος Ντουρρουτί και ό Χοσέ Γκαρθία Όλιβέρ, πού, μολοντί ήταν κι αυτός αυτοδίδακτος εργάτης και άνθρωπος πού είχε μαθητεύσει από επαναστατική άποψη στη βιαιότητα του παράνομου άναρχικού κινήματος της δεκαετίας του 1920, είχε σημαντική βξυδέρχεια και οργανωτική ικανότητα, καθώς και θάρρος και άνεξαρτησία. «Πήγαμε όπλισμένοι μέχρι τά δόντια», έγραψε αργότερα ό Γκαρθία Όλιβέρ, «με ντουφέκια, πολυβόλα και πιστόλια, με άνασκηκωμένα μανίκια, θρώμικοι από τή μπαρούτη και τούς καπνούς... ό Κόμπανυς μ'ας ιδέχτηκε όρθιος, με όλοφάνερη συγκίνηση... Στην ουσία αυτά πού είπε είναι τά εξής: «Άρχικά πρέπει νά δηλώσω ότι ή CNT και ή FAI δέν είχαν ποτέ τή μεταχείριση πού άξιζει στην άληθινή τους σπουδαιότητα. Σ'ας καταδιώκανε πάντοτε άγρια και έγώ προσωπικά, με μεγάλη λύπη μου, αλλά άναγκασμένος από τήν πολιτική πραγματικότητα, παρόλο πού κάποτε ήμουν ένας από σ'ας*, ύποχρεώθηκα συχνά νά σ'ας έναντιωθώ και νά σ'ας καταδιώξω. Τώρα είσαστε κύριοι της πόλης και της Κα-

* Σαν δικηγόρος ό Κόμπανυς είχε συχνά υπερασπισθεί κατηγορούμενους άναρχικούς.

ταλωνίας... Νικήσατε και όλα βρίσκονται κάτω από τη δική σας εξουσία! Αν δεν με χρειάζεστε ή δεν με θέλετε σαν Πρόεδρο της Καταλωνίας, σας παρακαλώ να μου το πείτε άνοιχτά κι άμέσως παραιτούμαι για να ένταχθώ στις γραμμές, σαν ένας στρατιώτης ακόμα στον άγώνα ενάντια στο φασισμό. "Αν αντίθετα, πιστεύετε πως άπ' αυτή τη θέση... εγώ, οι άνθρωποι του κόμματός μου, το όνομά μου και το κύρος μου, μπορούν να είναι χρήσιμα σ' αυτόν τον άγώνα, που έληξε σήμερα με τη νίκη στην πόλη μας, αλλά δεν ξέρουμε πότε θα λήξει στην υπόλοιπη Ισπανία, μπορείτε να υπολογίζετε σε μένα και στην πίστη μου.» Η CNT και η FAI προτίμησαν τη συνεργασία και τη δημοκρατία κι άπαρνήθηκαν τον επαναστατικό ολοκληρωτισμό που θα είχε καταλήξει στον στραγγαλισμό της επανάστασης από μια συνδικαλιστική και άναρχική δικτατορία.» (30)

Ο Γκαρθία Όλιβέρ, γράφοντας τα παραπάνω ύστερα από καιρό, ίσως προσπάθησε να δικαιολογήσει τη δική του στάση στη διάρκεια αυτών των μηνών, αλλά στην πραγματικότητα διατύπωσε πολύ καθαρά το δίλημμα που βασάνιζε τους άναρχικούς το καλοκαίρι του 1936. Ολόκληρη ή προηγούμενη άναρχική θεωρία ύποστηριζε ότι από τη στιγμή που θα ξεσπάσει ή επανάσταση, το κράτος θα καταρεύσει άμέσως, οι άναρχικοί θα έξολοθρευσουν τους έχθρους τους με τη βία ή με την πειθώ κι έτσι θα άνοίξει ο δρόμος για την οίκοδομήση της έλευθεριακής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα, τον Ιούλιο του 1936, παρόλο που οι άναρχικοί ήταν κύριοι της κατάστασης σε όρισμένα μέρη, ιδιαίτερα στη Βαρκελώνη, σε άλλες περιοχές ή επανάσταση δεν είχε έδραιωθεί. Οι αντίπαλες έργατικές οργανώσεις, ή UGT και οι σοσιαλιστές, παρόλο που άποτελοϋσαν μειοψηφία στη Βαρκελώνη, σ' άλλα μέρη είχαν σημαντική δύναμη κι ένας από τους στόχους τους, ή δημιουργία μιās συγκεντρωτικής σοσιαλιστικής κοινωνίας με βάση την έθνικοποίηση της διομηχανίας και τον έλεγχο της από το κράτος, ήταν θεμελιακά αντίθετος με τους στόχους των άναρχικών. Ακόμα και οι άστοι, παρόλο που είχαν μεταμφιεστεί σε εργάτες, δεν είχαν έξαφανιστεί τελείως. Τόσο στην κυβέρνηση της Καταλωνίας όσο και στην κεντρική κυβέρνηση της Μαδρίτης έξακολουθούσαν να κατέχουν τις θέσεις τους τα μεσοαστικά δη-

μοκρατικά κόμματα και πολλά από τα όργανα της κυβέρνησης εξακολουθούσαν να υπακούουν σ' αυτά.

Πάνω απ' όλα όμως ή αναρχική επανάσταση, όπως και τόσες άλλες παρόμοιες προσπάθειες, στην ίδια την Ισπανία, στην Ιταλία ή Ρωσία, κινδύνευε έπειδή δεν ήταν παγκόσμια. Από τη στιγμή που έγινε φανερό ότι το πραξικόπημα του Φράνκο δεν είχε άμεσα πετύχει ούτε αποτύχει, αλλά απλώς είχε ξεκινήσει έναν μακρόχρονο εμφύλιο πόλεμο, έγιναν άξεπέραστα τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι αναρχικοί ηγέτες. Τις πρώτες μέρες, μετά τις επιτυχίες της άριστερας τον Ιούλιο, οι αναρχικοί ηγέτες μπορούσαν ακόμα να διακηρύχουν, όπως έκανε ο Ντουρρούτι, ότι «θα κάνουμε ταυτόχρονα τον πόλεμο και την επανάσταση.» Πολύ γρήγορα όμως αποκαλύφθηκε όχι μόνο ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό, αλλά και, όπως φαίνεται να συνειδητοποίησε ο Γκαρθία Όλιβερ από τη στιγμή της συνάντησης με τον Κόμπανους, ότι ή διεξαγωγή του πολέμου απέκλειε την πραγματοποίηση της επανάστασης.

Ακόμα όμως κι αν ή CNT δεν ήταν σε θέση να πραγματοποιήσει μια γενική επανάσταση το καλοκαίρι του 1936, μπορούσε ναβάλει σε εφαρμογή πάρα πολλά μέτρα που οι αναρχικοί τα θεωρούσαν ουσιαστικά για τη νέα κοινωνία, και ή δύναμή της σε πολλές περιοχές που δεν έλέγχονταν από τον Φράνκο ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ή κυβέρνηση χρειαζόταν όπωσδήποτε τη βοήθεια της CNT αν ήθελε να φέρει σε πέρας τον πόλεμο. Κατά συνέπεια, για αρκετούς μήνες οι αναρχικοί και οι συνδικαλιστές αφέθηκαν ελεύθεροι να διευθύνουν τις περιοχές και τις οργανώσεις που έλεγχαν με τις δικές τους μεθόδους. Στη Βαρκελώνη όλοι οι παρατηρητές είχαν μείνει κατάπληκτοι με τις διαστάσεις που είχε πάρει ή επανάσταση: και ή ατμόσφαιρα δεν είχε αλλάξει ακόμα τόσο πολύ όταν έφτασε το Δεκέμβριο ο Τζώρτζ Όργουελ και περιέγραψε την πόλη με τόσο ζωντανά χρώματα στο βιβλίο του «Προσκύνημα στην Καταλωνία». Τα συνδικάτα είχαν απλώς αναλάβει τα εργοστάσια, όρισμένες φορές διατήρησαν τους παλιούς διευθυντές σαν τεχνικούς συμβούλους· οι δημόσιες υπηρεσίες διευθύνονταν από τους ίδιους τους εργαζόμενους· οι μικροί καταστηματάρχες, οι κουρείς και οι άρτοποιοί ήταν οργανωμένοι σε συνδι-

κάτα' κλείστηκαν τὰ πορνεία, κι ἔτσι ἐφαρμόστηκε ἡ ἀποψη ποὺ εἶχε διατυπώσει ἓνα ἀναρχικὸ περιοδικὸ πρὶν ἀπὸ λίγο καιρό: «Αὐτὸς ποὺ ἀγοράζει ἓνα φιλί, βρίσκειτο στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴ γυναῖκα ποὺ τὸ πουλάει. Ἐπομένως ἓνας ἀναρχικὸς δὲν πρέπει νὰ ἀγοράζει φιλιά. Πρέπει νὰ τ' ἀξίζει γιὰ νὰ τὰ παίρνει.»⁽³¹⁾ Ἡ βασικὴ ἰδέα πίσω ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀλλαγές ἦταν ὅτι οἱ λειτουργίες ποὺ μέχρι τότε ἐκτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς καπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες ἢ ἀπὸ τὸ κράτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὶς ἐπιτροπὲς τῶν ἰδίων τῶν ἐργατῶν. Ἔτσι λοιπὸν ἡ τήρηση τῆς τάξης δὲν ἦταν δουλειὰ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἀστυνομικῶν, ἀλλὰ διαφόρων περιπόλων ὁργανωμένων ἀπὸ μιὰ συνδικαλιστικὴ ἐπιτροπὴ.

Στὴ Βαρκελώνη καὶ σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς Καταλωνίας τὰ μέτρα αὐτὰ ἐφαρμόστηκαν πὶδ ἐκτεταμένα, τόσο γιὰτὶ ἐκεῖ ἡ δύναμη τῶν ἀναρχικῶν ἦταν τεράστια, ὅσο καὶ γιὰτὶ τὸ 1932 εἶχε παραχωρηθεῖ διοικητικὴ αὐτονομία στὴν Καταλωνία. Οἱ δυσκολίες ἐπικοινωνίας μὲ τὴ σύγχυση τῶν πρώτων ἐδδαμάδων τοῦ πολέμου βοήθησαν ἐπίσης γιὰ νὰ γίνῃ ἡ Καταλωνία σχεδὸν ἀνεξάρτητο κράτος. Στὴν ὑπαιθρο ἔγιναν προσπάθειες νὰ δημιουργηθοῦν συλλογικὰ κτήματα, ἀν καὶ εἶναι ἀρκετὰ εὐνόητο ὅτι σὲ μιὰ περιοχὴ μικροῦδιοκτητῶν καὶ ἐνοικιαστῶν γεωργῶν⁽³²⁾ οἱ προσπάθειες αὐτὲς εἶχαν περιορισμένη ἐπιτυχία. Πράγματι, οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ προειδοποιοῦν συχνὰ τοὺς πὶδ βίαιους ἀγωνιστὲς γιὰ τοὺς κινδύνους τῆς ἀναγκαστικῆς κολλεκτιβοποίησης. «Πιστεύει κανεὶς ...ὅτι μὲ τὶς πράξεις βίας θὰ ξυπνήσει τὸ ἐνδιαφέρον ἢ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀγροτῶν γιὰ τὸν σοσιαλισμὸ;» ἀναρωτιόταν ὁ Χουάν Πεϊρό, ποὺ ἦταν πάντοτε ἓνας ἀπὸ τοὺς πὶδ ρεαλιστὲς ἡγέτες τῆς CNT. «Ἡ μήπως μὲ τὴν τρομοκρατήσή τους μποροῦν νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ στὶς πόλεις;»⁽³³⁾ Ὅπωςδὴποτε ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ Πεϊρό, ἰδιαίτερα ὁ Ντουρρούτι, ἔδειχναν νὰ τὸ πιστεύουν. Ἀκόμα ὅμως κι ὅταν δὲν ἔγινε καμιὰ προσπάθεια γιὰ κολλεκτιβοποίηση, οἱ μεσάζοντες ποὺ διακινοῦσαν τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα καταργήθηκαν καὶ οἱ ἐπιτροπὲς προμηθειῶν ἀνέλαβαν τὸ ἔργο τῆς διανομῆς.

Στὴν Ἀνδαλουσία, τὴν παραδοσιακὴν περιοχὴ τοῦ ἀγροτικοῦ ἀναρχισμοῦ, οἱ χωρικοὶ ἐπωφελήθηκαν τῆς εὐκαιρίας γιὰ τὴν πραγ-

ματοποίηση της επανάστασης με μεγαλύτερο ένθουσιασμό από τους αγρότες της Καταλωνίας. Δυστυχώς όμως οι αγροτικές κομμουνες δεν διάρκεσαν πολύ, γιατί μεγάλο μέρος της Ανδαλουσίας κατακτήθηκε από τα στρατεύματα του Φράνκο μέσα στους πρώτους μήνες του πολέμου. Πρίν συμβεί αυτό, όμως, υπήρχαν πολλά χωριά, όπου όπως και στις προηγούμενες εξεγέρσεις, οι Έθνοφύλακες άφοπλίστηκαν, φυλακίστηκαν ή εκτελέστηκαν, τα αρχεία κάηκαν και πραγματοποιήθηκε το μοίρασμα της γης. Ο Φράντς Μπορκενάου, ο εξαιρετικά καλλιεργημένος Αυστριακός πολιτικός συγγραφέας και δημοσιογράφος, επισκέφτηκε το χωριό Κάστρο ντέλ Ρίο, κοντά στην Κόρντομπα, τον Σεπτέμβριο του 1936. Διαπίστωσε ότι τα κτήματα τα δούλευαν πια οι ίδιοι οι εργάτες κάτω από τη διεύθυνση αναρχικών επιτροπών· το χρήμα είχε καταργηθεί και τα μέλη της αγροτικής κομμούνας προμηθεύονταν τα αγαθά που ήταν διαθέσιμα απευθείας από το κατάστημα του χωριού. Έπικρατούσε κάποιο είδος έντονου πουριτανισμού, που είναι τόσο χαρακτηριστικός για μια πλευρά του αναρχισμού. «Προσπάθησα μάταια», έγραψε ο Μπορκενάου στο ημερολόγιό του, «να πιω κάτι, καφέ, κρασί ή λεμονάδα. Το καφενείο του χωριού είχε κλειστεί σαν φαύλο εμπόριο. Έριξα μια ματιά στα μαγαζιά. Ήταν τόσο άδεια λές και μ' αυτό τον τρόπο προφήτευαν την επερχόμενη λιμοκτονία. Άλλα οι κάτοικοι έδειχναν πολύ περήφανοι γι' αυτή την κατάσταση. Ήταν ευχαριστημένοι, όπως μας είπαν, που είχαν σταματήσει να πίνουν καφέ· έδειχναν να θεωρούν την κατάργηση άχρηστων πραγμάτων σαν ήθικη βελτίωση. Τα ελάχιστα προϊόντα που χρειάζονταν από άλλες περιοχές, κυρίως τα ρούχα, έλπιζαν να τα προμηθευτούν με άμεση ανταλλαγή του πλεονάσματός τους σε έλιές (πλεόνασμα για το οποίο μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν κανονίσει τίποτα). Το μίσος τους για την κυρίαρχη τάξη ήταν περισσότερο ήθικό παρά οικονομικό. Δεν ήθελαν να αποκτήσουν την καλοπέραση εκείνων που είχαν απαλλοτριώσει, αλλά να απαλλαγούν από τις πολυτέλειές τους που τις θεωρούσαν διαστροφές.»⁽³⁴⁾ Το Κάστρο ντέλ Ρίο ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά χωριά όπου είχαν δημιουργηθεί αντιεξουσιαστικές κομμουνες, μολονότι ήταν από πολύ καιρό γνωστό σαν σημαντικό αναρχικό κέντρο. Οι περισσότερες δεν διάρκε-

σαν πολύ. Τὸ ἴδιο τὸ Κάστρο ντὲλ Ρίο καταλήφθηκε ὕστερα ἀπὸ σκληρὴ μάχη λίγο μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Μπορκενάου. Ἄλλοι, ἂν κατάφεραν νὰ ἀποφύγουν τὴν κατάληψιν ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Φράγκο, σπάνια μπορούσαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἀρχικὴ ἀγνότητα τῶν προθέσεών τους. Ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, ἡ μοναδικὴ ἐλπίδα τους γιὰ ἐπιβίωση ἦταν ὁ γενικὸς θρίαμβος τῆς ἀναρχικῆς ἐπανάστασης, πράγμα πού ἡ ἱστορία τοὺς τὸ ἀρνήθηκε γιὰ ἄλλη μιὰ φορά.

Οἱ δυσκολίες παρουσιάζονταν ὅταν ἡ δραστηριότητα πού κατευθυνόταν ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς εἶχε ἄμεση σχέση μετὰ τὸν πόλεμο. Ὁ ἐλευθεριακὸς κομμουνισμὸς μπορούσε νὰ λειτουργήσει προσωρινὰ σὲ μιὰ ἀπομακρυσμένη περιοχὴ ἐφόσον οἱ κάτοικοι ἦταν προετοιμασμένοι νὰ ἀποδεχτοῦν τὸν σχετικὸ ἀσκητισμὸ, ἀλλὰ ἦταν πιὸ δύσκολο νὰ λειτουργήσει ἓνα ἐργοστάσιον σύμφωνα μετὰ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις ἐφόσον χρειαζόταν πρῶτες ὕλεις ἀπὸ πηγές πού δὲν ἐλέγχονταν ἄμεσα ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς, καὶ ἔπρεπε νὰ μεταφερθοῦν μετὰ τὰ τραῖνα ἢ μετὰ φορτηγὰ πού ἐρίσκονταν στὰ χέρια μιᾶς ἀνταγωνιστικῆς ὀργάνωσης. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια πού εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ τὴν CNT ἔδειχναν νὰ λειτουργοῦν ἀρκετὰ καλὰ γιὰ ἓνα διάστημα, μετὰ ὁποιοδήποτε τμήμα. Ὁ Μπορκενάου εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ, λογουχάρη, ἀπὸ ἓνα ἐργοστάσιον κατασκευῆς λεωφορείων στὴ Βαρκελώνη, παρόλο πού σημειώνει ὅτι ἦταν ἀπασχολημένο περισσότερο μετὰ τὴν ἐπισκευὴ παλιῶν ὀχημάτων παρὰ μετὰ τὴν παραγωγὴ καινούργιων. Καθὼς τὰ ἀποθέματα ὅμως ἄρχισαν νὰ σπανίζουν ἐνῶ ὁ πόλεμος συνεχιζόταν καὶ οἱ κυβερνήσεις τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας ἐμπόδισαν τὴν κυβέρνηση νὰ ἀποκτήσῃ πηγές προμηθειῶν στὸ ἐξωτερικόν, οἱ δυσκολίες μιᾶς οἰκονομίας πού διευθυνόταν ἀπὸ αὐτόνομες ἐπιτροπές ἔγιναν ὀλοφάνερες καὶ τὸ αἶτημα γιὰ συγκεντρωτισμὸ ἔγινε ἀποδεκτὸ ἀκόμα καὶ ἀπὸ ὀρισμένους ἡγέτες τῆς CNT.

Ἄν οἱ δυσκολίες νὰ μπουῦν σὲ ἐφαρμογὴ οἱ ἀναρχικὲς ἀπόψεις σὲ μιὰ κοινωνία πού ὅχι μόνον δὲν εἶχε ὀλοκληρώσει τὴν ἐπανάστασή της, ἀλλὰ ἔκανε κι ἓναν σκληρὸ πόλεμο, ἂν οἱ δυσκολίες αὐτὲς ἀποκαλύφθηκαν στὸν οἰκονομικὸ τομέα, ἦταν ἀκόμα πιὸ φανερὲς στὸ θέμα τοῦ στρατοῦ. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἄρχισε ὁ πόλεμος, τὰ μέλη τῶν διαφόρων πολιτικῶν καὶ συνδικαλιστικῶν ὁρ-

γανώσεων σχημάτισαν άμέσως ομάδες πολιτοφυλακής, κάθε μία
 ξεχωριστή από την άλλη, με τη δική της σημαία, με τον δικό
 της όπλισμό, και πάνω απ' όλα με τη δική της διοίκηση. Η θέση
 των αναρχικών ήταν άρκετά ξεκάθαρη: «Δέν μπορούμε νά είμα-
 στε στρατιώτες με στολή. Θέλουμε νά είμαστε πολιτοφύλακες της
 έλευθερίας. Στο μέτωπο, ναι. Άλλά στα όδοφράγματα σαν στρα-
 τιώτες που δέν υπάγονται στις Λαϊκές Δυνάμεις, σφώς όχι.» (35)
 Με τον πρώτο ένθουσιασμό ή έλλειψη πειθαρχίας και όργάνωσης
 στους λόχους των αναρχικών αντίσταθμίστηκε από τον επαναστα-
 τικό ζήλο· αλλά καθώς ο πόλεμος στο μέτωπο της Άραγωνίας
 άρχισε νά τελματώνεται και νά γίνεται μονότονος και άθλιος πό-
 λεμος χαρακωμάτων (που περιγράφεται έκπληκτικά από τον
 Τζώρτζ Όργουελ, που άγωνίστηκε με τους αναρχικούς σαν μέ-
 λος της πολιτοφυλακής του κομμουνιστικού POUM), άρχισαν νά
 αποκαλύπτονται τά μειονεκτήματα αυτής της στρατιωτικής αυ-
 τονομίας. Όρισμένοι όμως από τους αναρχικούς στρατιωτικούς ή-
 γέτες μπόρεσαν νά αποκτήσουν σημαντική προσωπική φήμη. Ο
 Ντουρρούτι, λογουχάρη, δημιούργησε τον πιο γνωστό λόχο αναρ-
 χικών και ξεκίνησε από τη Βαρκελώνη κάνοντας μία άποτυχημέ-
 νη απόπειρα νά ανακαταλάβει τη Σαραγκόσα. Στις περιοχές που
 κατέλαβαν οί δυνάμεις του προσπάθησε, όπως και ο Μάχνο στη
 Ρωσία πριν απ' αυτόν, νά εφαρμόσει την άποψή του ότι ο πόλε-
 μος και ή επανάσταση ήταν έννοιες άξεχώριστες (και κατά συ-
 νέπεια ένισχύθηκε ή φήμη του όσον άφορά τη βία και την τρο-
 μοκρατία). Άν ή προέλαση των αναρχικών σήμαινε την έρείπω-
 ση και την καταστροφή στα χωριά που κατελάμβαναν, αυτό μπο-
 ρούσε νά έπισπεύσει την κοινωνική επανάσταση. «Δέν περιμένω
 βοήθεια από καμιά κυβέρνηση στον κόσμο», δήλωσε στον ανταπο-
 κριτή της έφημερίδας Montreal Star. Κι όσο για τά έρείπια:
 «Ζούσαμε πάντοτε μέσα σέ παράγκες και σέ τρύπες μέσα στους
 τοίχους... Μπορούμε ακόμα και νά οίκοδομήσουμε. Έμείς χτίσαμε
 τά παλάτια και τίς πόλεις έδω στην Ίσπανία, στην Άμερική και
 σ' όλο τον κόσμο. Έμείς, οί εργάτες, μπορούμε νά χτίσουμε πό-
 λεις στη θέση των έρειπίων. Και καλύτερες μάλιστα —δέν φο-
 βούμαστε καθόλου τά έρείπια. Θα κληρονομήσουμε τη γή. Η
 μπουρζουαζία μπορεί νά καταστρέφει και νά έρειπώνει τον κό-

αμο της πρίν εγκαταλείπει τή σκηνή της Ιστορίας. Ἐμεῖς δμως φέρνουμε ἕναν καινούργιο κόσμο μέσα στίς καρδιές μας.»⁽³⁶⁾

Ὅταν ἐγίνε κρίσιμη ἡ κατάσταση στή Μαδρίτη τὸ Νοέμβριο τοῦ 1936, ὁ Ντουρρούτι πείστηκε νὰ μετακινήσει τὸ λόχο του, ποὺ ἀριθμοῦσε 3.000 πολιτοφύλακες, ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς Ἀραγωνίας γιὰ νὰ βοηθήσει τὴν ἀμυνα τῆς πρωτεύουσας. Δυσπιστοῦσε στὴ συνεργασία μὲ τίς ἄλλες δυνάμεις στή Μαδρίτη, ὅπου ἡ ἐπιρροή τῶν ἀναρχικῶν δὲν ἦταν τόσο ἰσχυρή ὅσο στή Βαρκελώνη, καὶ ἐπέμεινε νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἕνας ἀνεξάρτητος τομέας τοῦ μετώπου. Ἡ ματαιοδοξία του δέχτηκε σύντομα σκληρὰ χτυπήματα, γιὰ τὴν πρώτη μέρα στή νέα τους θέση οἱ ἄντρες του ἀρνήθηκαν νὰ ἀναλάβουν δράση μπροστὰ στὰ γτουφέκια τοῦ Φράνκο· καὶ παρόλο ποὺ ὁ Ντουρρούτι ζητοῦσε θυμωμένα μιὰ νέα εὐκαιρία γιὰ νὰ διαλύσει αὐτὴ τὴ ντροπή, ἦταν οἱ κομμουνιστικὲς Διεθνεῖς Ταξι-αρχίες— ποὺ τίς ἀντιμετώπιζαν μὲ φοβερὴ δυσπιστία ὅλοι οἱ κα-λοὶ ἀναρχικοὶ— ποὺ δέχτηκαν τὸν ἔπαινο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Μαδρίτης. Ὁ Ντουρρούτι δὲν εἶχε στήν οὐσία ἄλλη εὐκαιρία γιὰ νὰ δείξει τὰ ἡγετικά του χαρίσματα στὸ πεδίο τῆς μάχης, γιὰ τὴν 21 Νοεμβρίου σκοτώθηκε στὴ διάρκεια μιᾶς μικρῆς ἀνά-παυλας ἀπὸ μιὰ ἀδέσποτη σφαῖρα ποὺ μπορεῖ νὰ ρίχτηκε ὄχι ἀπὸ τοὺς σκοπευτὲς τοῦ Φράνκο, ἀλλὰ, ὅπως πιστεύουν πολλοί, ἀπὸ κάποιον ἐχθρὸ τοῦ Ντουρρούτι —ἴσως κομμουνιστὴ, ἴσως ἀναρχι-κὸ ἐξτρεμιστὴ, δυσαρεστημένο μὲ τὴ νέα πολιτικὴ τῆς CNT/FAI, ποὺ εἶχε ἀποφασίσει τὴ συνεργασία μὲ τὴν κυδέρνηση. Ὁ θά-νατος τοῦ Ντουρρούτι στέρησε τοὺς ἀναρχικοὺς ἀπὸ ἕναν θρυλικὸ ἥρωα, καὶ ἡ κηδεῖα του στή Βαρκελώνη ἦταν ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ γίνει ἡ τελευταία ἐπίδειξη τῆς ἀναρχικῆς δυνάμεις, μὲ 200.000 ἀναρχικοὺς στοὺς δρόμους —ἡ περίπτωσις αὕτη θυμίζει ἴσως μιὰ ἀνάλογη στὴ Μόσχα πρίν ἀπὸ 24 χρόνια, ὅταν ἡ κηδεῖα τοῦ Κρο-πότκιν ἔδωσε μιὰ τελευταία εὐκαιρία στοὺς Ρώσους ἀναρχικοὺς νὰ παρουσιάσουν τὴ δυνάμη τους πρίν τελικὰ ἐξολοθρευτοῦν ἐντε-λῶς ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς. Ἐνα μῆνα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ντουρρούτι ἡ σοβιετικὴ ἐφημερίδα «Πράβδα» μποροῦσε νὰ ἰσχυ-ριστεῖ ὅτι: «Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Καταλωνία, ἔχει ἀρχίσει τὸ ξε-καθάρισμα τῶν τροτσκιστῶν καὶ τῶν ἀναρχικῶν, καὶ θὰ διεξαχθεῖ μὲ τὴν ἐνεργητικότητα ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν ΕΣΣΔ.»⁽³⁷⁾

Ο Ισχυρισμός αυτός ήταν πραγματικά πρόωρος. Οι αναρχικοί δεν «ξεκαθαρίστηκαν» ποτέ εντελώς και οι δυνάμεις τους συνέχισαν να δραματίζουν ρόλο μέχρι το τέλος του πολέμου. Ύστερα από το θάνατο του Ντουρρούτι εξακολούθησε να υπάρχει τουλάχιστον ένας αναρχικός διοικητής, ο Σιπριάνο Μέρα, που συνέχισε μια αποτελεσματική στρατιωτική σταδιοδρομία σε ανώτερη θέση, παρόλο που αναγκάστηκε να αποδεχτεί ένα βαθμό οργάνωσης και πειθαρχίας, πράγμα που για τον Ντουρρούτι θα ήταν αδιανόητο. Όπως δήλωσε ο ίδιος το Δεκέμβριο του 1937: «Το αίμα των συντρόφων μου που χύθηκε στον αγώνα με έκανε ν' αλλάξω γνώμη. Κατάλαβα τότε ότι αν δεν θέλαμε να ήττηθούμε δολοκληρωτικά, έπρεπε να φτιάξουμε τον δικό μας στρατό... Ήταν πειθαρχημένο και ικανό στρατό, οργανωμένο για την άμυνα των εργατών. Δεν δίστασα λοιπόν να ωθήσω όλους τους αγωνιστές να αποδεχτούν τις νέες στρατιωτικές αρχές.»⁽³⁸⁾

Ο καθαρά αναρχικός χαρακτήρας των λόχων που είχαν οργανωθεί από την CNT και την FAI εξαφανιζόταν καθώς οι ανάγκες του πολέμου απαιτούσαν μεγαλύτερη πειθαρχία και περισσότερο κεντρικό έλεγχο. Ο αποκαλούμενος «Σιδερένιος Λόχος», που είχε σχηματιστεί στη Βαλένθια κυρίως από ανθρώπους που απελευθερώθηκαν από τη φυλακή με την επανάσταση του Ιουλίου και επομένως περιλάμβανε δρισμένους κοινούς εγκληματίες καθώς και ιδεαλιστές αναρχικούς, στάλθηκε στο μέτωπο της Τερουέλ, και μετά το Μάρτιο του 1937 αναγκάστηκε να γίνει συμβατικά οργανωμένη ταξιαρχία, απλώς και μόνο γιατί αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για να προμηθεύεται πυρομαχικά. Αυτό ακριβώς το πρόβλημα του εξοπλισμού και των πρώτων υλών οδήγησε πάνω απ' όλα στην παρακμή των αναρχικών. Η επαναστατική ιδέα μιας αναρχικής πολιτοφυλακής που παίρνει τις προμήθειές της από ελεγχόμενα από αναρχικούς εργοστάσια κατέρρευσε αναπόφευκτα όταν παρουσιάστηκε γενική έλλειψη βασικών αγαθών. Το γεγονός βέβαια ότι στη διάρκεια του έμφυλου πολέμου η κυβέρνηση μπορούσε να εξασφαλίζει προμήθειες μόνο από τη Σοβιετική Ένωση, βοήθησε κατά πολύ ν' αυξηθεί ή επιρροή των κομμουνιστών και να εξολοθρευθούν οι αντίπαλοί τους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η απαίτηση των κομμουνιστών για κεντρικό έλεγχο

και πειθαρχία ήταν δικαιολογημένη από την άποψη της στρατιωτικής αποτελεσματικότητας και μια κατάσταση, όπου ανταγωνιζόμενες ένοπλες ομάδες προσπαθούσαν να κλέψουν ή κάθε μια τον όπλισμό της άλλης — όπως ήταν το Μάρτιο του 1937 οι κομμουνιστές κατάφεραν να κλέψουν 12 θωρακισμένα οχήματα από μια αποθήκη των αναρχικών στη Βαρκελώνη, παρουσιάζοντας μια πλαστή διαταγή ενός αναρχικού διοικητή⁽³⁹⁾ — ήταν απόλυτα αφόρητη.

Η τραγωδία των αναρχικών ηγέτων ήταν ότι όσο περισσότερες παραχωρήσεις έκαναν για να βοηθήσουν την ένοποιημένη πολεμική προσπάθεια της δημοκρατίας, τόσο λιγότερη επιρροή είχαν στην πορεία των γεγονότων που είχαν ελπίσει ότι θα έλεγξουν. Όταν ο Ντουρρούτι και ο Γκαρθία Όλιβερ είχαν συναντήσει τον Κόμπανους τον Ιούλιο του 1936, ο Κόμπανους είχε αναγνωρίσει το γεγονός ότι η συνεργασία της CNT ήταν απαραίτητη για το ξέπέρασμα της δύσκολης κατάστασης, που σε εκείνη τη φάση δεν περίμενε ότι θα εξελισσόταν σε κανονικό πόλεμο. Στην αρχή του πολέμου οι ηγέτες της CNT ήταν αποφασισμένοι να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους και να τηρήσουν τις αρχές τους, αρνούμενοι να πάρουν μέρος στην κυβέρνηση ή να συμμετάσχουν στην πολιτική. «Ίσως πολλοί να άπορούν», έγραφε η εφημερίδα τους στη Μαδρίτη τον Σεπτέμβριο του 1936, «πώς γίνεται και η CNT, μια από τις σημαντικότερες δυνάμεις που προετοιμάζεται για τη νίκη του λαού στο μέτωπο και στα μετόπισθεν... δεν συμμετέχει στην κυβέρνηση. Αναμφίβολα, αν η CNT ακολουθούσε πολιτικές ιδέες ή συμμετοχή της στην κυβέρνηση θα ήταν τόσο πλατιά όσο και της UGT και των σοσιαλιστών. Η CNT όμως για άλλη μια φορά διακηρύχνει την αμετάκλητη προσήλωσή της στα αντιεξουσιαστικά ιδανικά και πιστεύει ότι η ελευθεριακή μεταμόρφωση της κοινωνίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με την κατάργηση του κράτους και με τη διεύθυνση της οικονομίας από την ίδια την εργατική τάξη.»⁽⁴⁰⁾ Όπως και στη Γαλλία, όμως, όπου κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οι συνδικαλιστές ηγέτες διαπίστωσαν ότι ήταν αναγκασμένοι να αναγνωρίσουν την ύπαρξη του κράτους και να συνεργαστούν με την κυβέρνηση, έτσι και οι Ισπανοί αναρχικοί της CNT και της FAI δρέθηκαν στη

δυσάρεστη θέση γὰ παρὰκολουθήσουν τῇ μετατροπῇ τεσσάρων ἀπὸ τοὺς πιδ γνωστοὺς ἡγέτες τοὺς σὲ ὑπουργοὺς τῆς περιφρονημένης δημοκρατίας. Στὸ τέλος τοῦ Σεπτεμβρίου οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἤδη ἔναν ἀντιπρόσωπο στὴν κυβέρνησιν τῆς Καταλωνίας σὰν ὑπεύθυνο τῶν οἰκονομικῶν ὑποθέσεων. Καθὼς μεγάλωνε ἡ κρίσις τοῦ πολέμου, τὰ κόμματα τῆς ἀριστερᾶς προσπαθοῦσαν νὰ ξεχάσουν προσωρινὰ τὶς διαφορὰς τοὺς καὶ νὰ συνενωθοῦν, ἐλπίζοντας νὰ νικήσουν τὸν Φράνκο. Πρὸς τὸ τέλος λοιπὸν τοῦ Ὀκτωβρίου, καθὼς γινόταν πιδ ἐπικίνδυνη ἡ ἀπειλὴ ἐνάντια στὴ Μαδρίτη, ἡ CNT στὴ Βαρκελώνη θυσίασε ἕνα μέρος τῆς θεωρητικῆς της καθαρότητος γιὰ νὰ συμφωνήσῃ σ' ἕνα κοινὸ πρόγραμμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑποστήριξιν τόσο τῆς CNT ὅσο καὶ τῆς UGT. Τοῦτο σήμαινε τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς ἐνοποιημένης στρατιωτικῆς διοικήσεως καὶ τῆς στρατιωτικῆς πειθαρχίας, καθὼς καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑποχρεωτικῆς κατάταξης στὸ στρατὸ σὰν ἀπαραίτητο μέτρο (ὅπως ἀνακάλυψε καὶ ὁ Μάχνο στὸν ρωσικὸ ἐμφύλιον πόλεμον), γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἀριθμητικὴ δύναμις τοῦ στρατοῦ. Ἐπίσης σταμάτησε ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν μικροῦδιοκτητῶν καὶ τῶν μικροεπιχειρηματιῶν, πράγμα ποὺ ἀποκαλύπτει μέχρι ποῖο σημεῖο ἤθελαν νὰ προχωρήσουν οἱ ἡγέτες τῆς CNT ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπανάστασίν τοὺς, ποὺ προσωρινὰ εἶχε ἀναδληθεῖ, ἀκόμα κι ἂν ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὰς τοὺς —ἰδιαίτερα τὸ Κίνημα Ἀναρχικῆς Νεολαίας— ἐναντιώονταν δυναμικὰ σὲ τέτοιους συμβιβασμούς.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ὀκτωβρίου 1936 ἡ κατάστασις ἦταν πολὺ ἄσχημη γιὰ τὴ δημοκρατία. Τὰ στρατεύματα τοῦ Φράνκο πολιόρκουσαν τὴ Μαδρίτη καὶ φαινόταν νὰ πλησιάζει ἡ πτώσις τῆς πρωτεύουσας. Σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα κινδύνου οἱ ἀναρχικοὶ ξεπέρασαν τοὺς τελευταίους δισταγμοὺς τοὺς καὶ συμφώνησαν νὰ συμμετάσχουν στὴν κεντρικὴ κυβέρνησιν. Στὴν Καταλωνία οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν καθησυχάσει τὴν συνείδησίν τοὺς ὀνομάζοντας τὴ «Γενικὴ Διοίκησις» τοπικὸ συμβούλιο ἄμυνας, ἀλλὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴν κεντρικὴ κυβέρνησιν ἐγκαταλείφθηκαν πιδ ὅλα τὰ προσχήματα. Ἡ ἴδια ἐφημερίδα ποὺ πρὶν ἀπὸ ἕξι μῆνες εἶχε διακηρύξει τὴν ἀμετάκλητη προσήλωσιν τῆς CNT στὰ ἰδανικά της ἔγραφε: «Γιὰ νὰ κερδίσουμε τὸν πόλεμον καὶ νὰ σώσουμε τοὺς

λαούς του κόσμου, (ή CNT) είναι έτοιμη να συνεργαστεί με τον
 καθένα μέσα σ' ένα διευθυντικό όργανο, είτε αυτό λέγεται συμδού-
 λιο είτε κυβέρνηση.»⁽⁴¹⁾ Οί λόγοι που έκαναν τους αναρχικούς
 να πάρουν μέρος στην κυβέρνηση ήταν καθαρά πρακτικοί, και
 οι τέσσερεις ηγέτες της CNT που αποδέχτηκαν τη θέση του
 ύπουργού έδειξαν θάρρος και λογική, προσπαθώντας σ' αυτή την
 κρίσιμη στιγμή να συνενώσουν το δημοκρατικό στρατόπεδο και
 να συμμετάσχουν στην πραγματική διεύθυνση του πολέμου. Ή-
 ταν από τους πιο σεβαστούς ανθρώπους του κινήματος. Ο Χουάν
 Πεϊρό, εργάτης ύαλοβιομηχανίας, με τεράστια πείρα στη συνδι-
 καλιστική οργάνωση υποστήριξε αρχικά, όπως είδαμε, τη στα-
 θερή απόριψη κάθε συνδικαλιστικής ανάμειξης με την πολιτική
 και είχε εναντιωθεί στην προθυμία του Πεστάνια να συνεργαστεί
 με τους πολιτικούς της άριστερας. Οί έμπειρές όμως της δικτατο-
 ρίας του Πρίμο γτε Ριβέρα και των πρώτων ημερών της δημο-
 κρατίας τον έκαναν να εγκαταλείψει την προηγούμενη άδιαλλα-
 ξία του και σαν ένας από τους πιο σημαντικούς συντάκτες του Μα-
 νιφέστου των Τριάντα, υποστήριξε ότι ήταν αναγκαία ή πειθαρχία
 και ή οργάνωση σε αντίθεση με τον ασυντόνιστο και αϋθόρ-
 μητο επαναστατικό ζήλο των γνήσιων αναρχικών. Παρόλο που
 ή ρήξη του με την CNT είχε αποκατασταθεί λίγο πριν αρχίσει
 ο εμφύλιος πόλεμος, εξακολουθούσε να εκπροσωπεί τα πιο μετριο-
 παθή στοιχεία της CNT και σαν Ύπουργός Βιομηχανίας εναντι-
 ώθηκε στη βίαιη κολλεκτιβοποίηση και πλησίαζε περισσότερο, ό-
 σον αφορά τις απόψεις του, τους ηγέτες του γαλλικού συνδικαλι-
 στικού κινήματος παρά τους αναρχικούς συντρόφους του της
 FAI. Το Ύπουργείο Εμπορίου και Βιομηχανίας είχε χωριστεί
 για να δημιουργηθούν δύο ύπουργικές θέσεις, και συνεργάτης του
 Πεϊρό σαν Ύπουργός Εμπορίου ήταν ένας άλλος μετριοπαθής
 συνδικαλιστής, ο Χουάν Λόπεζ Σάντσεζ, ηγέτης της σημαντικής
 όμοσπονδίας της CNT στη Βαλένθια. Οί άλλοι δύο αναρχικοί ύ-
 πουργοί εκπροσωπούσαν την πιο μαχητική πτέρυγα του κινήματος
 και ήταν ήγετικά μέλη της FAI. Ο ένας ήταν ο Γκαρθία Όλιβέρ,
 τριανταπέντε χρονών και, μετά τον Ντουρρούτι, ο αναγνωρισμένος
 ηγέτης των μαχητικών αναρχικών της Καταλωνίας, που ήταν έ-
 πικεφαλής της ένοπλης εξέγερσης του Ίανουαρίου 1933. Έγινε

Υπουργός Δικαιοσύνης καί, ἀφοῦ ἔκανε μιὰ πραγματική ἀναρχική χειρονομία καί κατέστρεψε τοὺς φακέλλους τῶν καταδίκων ποὺ θρίσκονταν στὶ ἰσπανικὲς φυλακὲς, ἐξέπληξε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ σὰν θυναμικὸς καί πρακτικὸς ὑπουργὸς ποὺ προσπάθησε νὰ ἐπιβάλει μεταρρυθμίσεις στὸ ὅλο νομικὸ καί ποινικὸ σύστημα· κατάργησε τὰ παράδοξα ποὺ ἔκαναν πολὺ δύσκολο νὰ καταφεύγουν οἱ φτωχοὶ στὰ δικαστήρια, δημιούργησε εἰδικὰ Λαϊκὰ Δικαστήρια γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν ἀδικήματα ἐνάντια στὴ δημοκρατία καί ἱδρυσε στρατόπεδα συγκέντρωσης, στὰ ὁποῖα οἱ καταδικασμένοι ἀπὸ αὐτὰ τὰ Λαϊκὰ Δικαστήρια μποροῦσαν, στὴ θεωρία, νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ κάποια ἐπωφελεῖ ἔργασία.

Ὁ τέταρτος ὑπουργὸς τῶν ἀναρχικῶν ἦταν γυναίκα, ἐκπρόσωπος τοῦ καθαρὰ διανοουμενίστικου ἀναρχισμοῦ, ἡ Φεντερίκα Μοντσένυ. Καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια ἀναρχικῶν διανοουμένων τῆς Βαρκελώνης, καί ὁ πατέρας τῆς ἦταν ὁ πασίγνωστος προπαγανδιστὴς καί συγγραφέας ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὸ ψευδώνυμο Φεντερίκο Οὐράλες. Εἶχε εὐφράδεια καί πάθος, καί ἡ εἰλικρίνεια, ἡ ἀκεραιότητα καί ἡ πνευματικὴ τῆς σαφήνεια προκαλοῦσαν μεγάλο σεβασμὸ. Σὰν Ὑπουργὸς Ὑγιεινῆς σὲ μιὰ πολεμικὴ κυβέρνηση δὲν εἶχε καί πολλὲς εὐκαιρίες γιὰ νὰ ἐπιβάλει στὸν τομέα τῆς καθαρὰ ἀναρχικῆς μεταρρυθμίσεις, παρόλο ποὺ μ' ἓνα διάταγμα τῆς νομιμοποίησε τὴν ἔκτρωση. Ὁ ρόλος τῆς —πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἔδινε τὸ παράδειγμα, ἀνήκουστο γιὰ τὴν Ἰσπανία, μιᾶς γυναίκας σὲ ὑπουργικὸ ἀξίωμα— φαίνεται πὼς ἦταν νὰ καθησυχάσει τοὺς ἀναρχικοὺς ἀγωνιστὲς γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἡγετῶν τους στὴν κυβέρνηση, μιὰ καί ἡ γνωστὴ ἀφοσίωση τῆς Φεντερίκα Μοντσένυ στὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις καί ἡ προσωπικὴ τῆς ἐντιμότητα φαίνεται πὼς σήμαιναν ὅτι κάθε πορεία ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε, θὰ πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον ἐντιμὴ καί λογικὴ.

Ὅπωςδήποτε ἡ ἀπόφαση νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ὑπουργοποίηση καί ἐπομένως νὰ καταπατήσουν τίς ἀρχὲς πάνω στὶς ὁποῖες εἶχαν βασίσει τὴ ζωὴ τους, θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ σκληρὴ γιὰ ὅλους τοὺς ὑπουργοὺς τῆς CNT/FAI καί ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Φεντερίκα Μοντσένυ, ποὺ ἦταν πραγματικὴ διανοούμενη. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1937, μετὰ τὴν πτώση τῆς κυβέρνησης, τῆς ὁποίας ἦταν μέλος, περιέγραψε ἀρκετὰ συγκινητικὰ τὴν προσωπικὴ τῆς δοκιμα-

σία: «Κόρη μιᾶς οἰκογένειας παλιῶν ἀναρχικῶν, ἀπόγονος μιᾶς δυναστείας, θὰ λέγαμε, ἀντιεξουσιαστῶν, μέ τήν ἀγωνιστική δράση μου καί τή ζωή μου σέ διαρκή ὑπεράσπιση τῶν ἰδανικῶν ποῦ κληρονόμησα ἀπὸ τοὺς γονεῖς μου, ἡ εἰσοδός μου στήν κυβέρνηση... ἀναπόφευκτα δὲν σήμαινε ἀπλῶς τὸν διορισμό μου στή θέση τῆς Ὑπουργοῦ. Γιὰ μᾶς ποῦ ἀγωνιστήκαμε συνέχεια ἐνάντια στὸ κράτος, ποῦ διακηρύχναμε πάντοτε ὅτι τὸ κράτος δὲν μπορεῖ νὰ πετύχει τίποτα, ὅτι οἱ λέξεις Κυβέρνηση καὶ Ἐξουσία σήμαιναν τὴν ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, ἡ ἐνσωμάτωσή μας σὰν ὀργάνωση καὶ σὰν ἄτομα μέσα σ' ἓνα κυβερνητικὸ πρόγραμμα σήμαινε ἡ πράξη ἱστοικοῦ θάρρους μέ θεμελιακὴ σημασία, ἡ θεωρητικὴ καὶ τακτικὴ διόρθωση ὁλόκληρης δομῆς καὶ ὁλόκληρου κεφαλαίου τῆς ἱστορίας... Συνηθισμένοι: σέ ἄλλες δραστηριότητες, συνηθισμένοι νὰ δουλεύουμε στὰ συνδικάτα, στή δράση, στήν προπαγάνδα, στή συνεχῆ σιωπηλὴ ἐργασία ἐνὸς κινήματος, ποῦ δημιουργήθηκε καὶ διαμορφώθηκε μέσα στήν ἀμφισβήτηση καὶ λειτούργησε μέσα στήν ἀμφισβήτηση, μέ πολὺ καλὴ θέληση, ἐνθουσιασμό, σεβασμὸ καὶ γενναιότητα, ποῦ δὲν εἶχαν ἄλλα κινήματα, γιὰ μᾶς ἡ εἰσοδος στήν κυβέρνηση ἀποτέλεσε ἓνα ὀδυνηρὸ βῆμα πρὸς μιὰ ἀρκετὰ διδακτικὴ ἐμπειρία. Πόσες ἐπιφυλάξεις, πόσες ἀμφισβολίες, τί ἐσωτερικὴ ἀγωνία ἔπρεπε ἐγὼ προσωπικὰ νὰ ξεπεράσω πρὶν ἀναλάβω αὐτὸ τὸ καθήκον! Γιὰ ἄλλους μπορεῖ αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ στόχος τους, μπορεῖ ἔτσι νὰ ἱκανοποιῶσαν ὅλες τίς φιλοδοξίες τους. Γιὰ μένα ἦταν σύγκρουση μέ ὅλο μου τὸ ἔργο, μέ ὅλη μου τὴ ζωή, μέ ὅλο μου τὸ παρελθὸν ποῦ μέ συνέδεε μέ τὴ ζωὴ τῶν γονιῶν μου. Ἀντιπροσώπευε γιὰ μένα μιὰ τρομακτικὴ προσπάθεια ποῦ μοῦ κόστισε πικρὰ δάκρυα. Καὶ δέχτηκα. Δέχτηκα, κυριαρχώντας στὸν ἑαυτό μου... Ἔτσι μπήκα στήν κυβέρνηση καὶ ἔτσι φύγαμε γιὰ τὴ Μαδρίτη.» (42) *

Ἡ ὀδυνητὴ ἀπόφαση ἦταν ἡ λογικὴ συνέπεια τῆς στάσης ποῦ εἶχαν υἱοθετήσει οἱ ἀναρχικοὶ μετὰ τὴν ἐξέγερση στὴ Βαρκελώνη στίς 19 καὶ 20 Ἰουλίου, ὅταν συμφώνησαν νὰ συνεργαστοῦν μέ τὸν Πρόεδρο Κόμπανγς καὶ τὴν καταλάνικη κυβέρνηση. Εἰ-

* Δὲν ἔμεινε πολὺ καιρὸ στή Μαδρίτη, γιατί λίγο μετὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς νέας κυβένης ἀποφασίστηκε παρὰ τίς ἀντιρῆσεις τῶν ἀναρχικῶν νὰ μεταφερθεῖ ἡ κυβέρνηση στή Βαλένθια.

χαν συνειδητοποιήσει ότι στην ίδια τη Βαρκελώνη τίποτα δεν μπορούσε να τους εμποδίσει να αναλάβουν τα πάντα, πραγματοποιώντας την επανάστασή τους και επιβάλλοντας την αναρχική κοινωνία. Άλλα οι αναρχικοί ηγέτες ήταν αρκετά λογικοί για να καταλάβουν ότι αυτή η κατάσταση στις συνθήκες του εμφυλίου πολέμου και με την επανάσταση να έχει θριαμβεύσει μόνο σε περιορισμένες περιοχές, δεν θα κρατούσε πολύ, και ότι προς το παρόν έπρεπε να συνεργαστούν με τα άλλα κινήματα —ιδιαίτερα με τους σοσιαλιστές και την UGT— αν ήθελαν να επιβιώσουν, πόσο μάλλον να πραγματώσουν τους επαναστατικούς στόχους τους. Ταυτόχρονα ήξεραν τι είχε συμβεί στους αναρχικούς στη Ρωσική Επανάσταση και φοβόντουσαν ότι, αν παρέμεναν μακριά από τα πολιτικά κόμματα που εξακολουθούσαν να ελέγχουν την κυβέρνηση, ή επιρροή τους θα υπονομευόταν από τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές ανταγωνιστές τους. Επιπλέον, στην κρίση που προκάλεσε η πολιορκία της Μαδρίτης, ήταν απαραίτητη κάποια συντονισμένη προσπάθεια, αν δεν ήθελαν να καταφέρει ο Φράνκο άμεση νίκη από την οποία οι αναρχικοί δεν θα έχαναν μόνο όλα όσα είχαν κατακτήσει, αλλά θα δέχονταν και κατηγορίες που μπορούσαν να διαλύσουν για πάντα το κίνημα. Οι αναρχικοί ύπουργοί έλπιζανε ότι η παρουσία τους στην κυβέρνηση θα διευκόλυνε τη συνεργασία με τα άλλα επαναστατικά και δημοκρατικά κινήματα· έλπιζανε επίσης, πράγμα αρκετά φυσικό, ότι με την τεράστια δύναμη της CNT, θα μπορούσαν να επηρεάσουν την πολιτική και τους θεσμούς της δημοκρατίας προς την κατεύθυνση που ήθελαν οι αναρχικοί.

Και οι δύο έλπίδες τους έμελλε να διαψευσθούν. Στους έξι μήνες που οι αναρχικοί ήταν στην κυβέρνηση, οι σχέσεις τους με τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές επιδεινώθηκαν σε σημείο εμφυλίου πολέμου, ενώ η όλη δομή των επιτροπών, που φαινόταν στους αναρχικούς ο φυσικός τρόπος για τη διοργάνωση του πολέμου, αντικαταστάθηκε από τα βρθόδοξα σοσιαλιστικά μέτρα, τόν συγκεντρωτισμό και τόν κυβερνητικό ή δημοτικό έλεγχο. Η βασική αιτία γι' αυτή την ενέργεια ήταν η αυξανόμενη επιρροή των κομμουνιστών και η απόφασή τους να συντρίψουν όλους τους ανταγωνιστές τους. Η δύναμή τους αυξήθηκε εν μέρει γιατί η

Σοβιετική Ένωση ήταν ή μοναδική χώρα που πρόσφερε βοήθεια στους δημοκρατικούς· και κατά συνέπεια, οι κομμουνιστές, οι πράκτορες με τους οποίους εξασφαλιζόταν αυτή ή βοήθεια, απέκτησαν σημασία έντελως δυσανάλογη με την αρχική λαϊκή τους βάση στην Ίσπανία. Οι σοσιαλιστές ήγέτες εξ ακολουθοῦσαν να ἐλπίζουν ότι παρουσιάζοντας μιὰ αξιοσέβαστη και καθόλου επαναστατική εἰκόνα στον ἐξωτερικό κόσμο, θα μπορούσαν να πείσουν την Ἀγγλία και τὴ Γαλλία να ἐγκαταλείψουν τὴν πολιτική τῆς μὴ ἐπέμβασης και να τοὺς προσφέρουν τὰ ὕλικά που χρειάζονται. Ὅπως ἐξήγησε ὁ Λάργκο Καμπαλιέρο, ὁ σοσιαλιστής ήγέτης και Πρωθυπουργός, στους ἀναρχικούς συνεργάτες του, δὲν ἔπρεπε να γίνει τίποτα που θα ἔθιγε τις ἀγγλικές και τις γαλλικές ἐπεγνύσεις στην Ίσπανία. Ἐπαμένως τόσο ή πίεση που ἀσχοῦσαν οἱ κομμουνιστές και οἱ σοσιαλιστές για να πραγματοποιήσουν τὴν ἐνότητα (και τὴν ὁμοιομορφία) τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου, ὅσο και ή ἐπιθυμία τοῦ Λάργκο Καμπαλιέρο και τῶν ἄλλων ήγετικῶν μελῶν τῆς κυβέρνησης να καταστείλουν τὴν ἐπαναστατική πλευρά τῆς πολιτικῆς τους, εἶχαν σὰ συνέπεια τὸ γεγονός ότι οἱ ἀναρχικοὶ ὑπουργοὶ —που ἦταν μειοψηφία στην κυβέρνηση— δὲν εἶχαν ἄλλη δυνατότητα παρὰ να ἀποδεχτοῦν συμβιβασμούς που ἦταν ἐνάντια στὶς ἀρχές τους ή να παραιτηθοῦν και να καλέσουν τοὺς ὁπαδούς του σὲ διαδήλωση ἐνάντια στην κυβέρνηση σὲ μιὰ ἐποχή που τὸ να κερδηθεῖ ὁ πόλεμος φαινόταν τὸ σημαντικότερο ἀπ' ὅλα. Ἀποδέχτηκαν τοὺς συμβιβασμούς· κι ἔτσι ἀναγκάστηκαν να δοῦν να συντρίβονται τὰ ἐπιτεύγματά τους στὶς πρώτες βδομάδες τοῦ πολέμου. Οἱ λόχοι τῆς πολιτοφυλακῆς μετατράπηκαν σὲ τακτικές ταξιαρχίες, με πειθαρχία, μόνιμους ἀξιωματικούς και συγκεντρωτική διοίκηση. Ὁ ἀκραῖος ἀναρχισμός τῶν ἐλευθεριακῶν κοινοτήτων παραχώρησε τὴ θέση του στὶς κρατικές ἐπιτάξεις. Ὅταν τὰ χωριά δὲν καταλαμβάνονταν, ἄπως τὸ Κάστρο γτέλ Ρίο, ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Φράγκο, ὁ ἀγνός ἀναρχισμός τῶν πρώτων ἐξεγέρσεων δὲν μπορούσε να ἐπιδιώσει με τὴν ἀντίσταση που πρόσβαλαν οἱ μικροῦδιοκτῆτες και οἱ ἐνοικιαστές γεωργοὶ που ἦταν πρόθυμοι να αὐξήσουν τὴν περιουσία τους σὲ δάρος τῶν γαιοκτημόνων, ἀλλὰ δὲν εἶχαν καμιά διάθεση να προσφέρουν στην κολλεκτίδα τὸ μικρὸ κομμάτι γῆς που εἶχαν ἤδη στην κατοχή τους.

Οι αναρχικοί της FAI είχαν ανυποχώρητες απόψεις σ' αυτό το θέμα: «Δέν μπορούμε νά συγκατατεθοῦμε στη μικρή ιδιοκτησία», ἔγραφε μιὰ ἡμερίδα τους, «γιατί ἡ ἰδιωτική ιδιοκτησία στη γῆ δημιουργεῖ πάντοτε ἀστική νοοτροπία, ὑπολογιστική καὶ ἐγωϊστική, πού θέλουμε νά τήν ξεριζώσουμε μιὰ γιά πάντα.»⁽⁴³⁾ Κι δ-
ταν ἀναγκάζονταν νά παραδεχτοῦν τήν ἀποτυχία τους ἀναγνώ-
ριζαν τήν αἰτία: «Ἀντιτεθήκαμε περισσότερο ἀπ' ὅλα ἐνάντια
στην καθυστερημένη νοοτροπία τῆς πλειονότητας τῶν μικροῖδιο-
κτητῶν. Φανταστεῖτε τί σήμαινε γιά τὸν ἀγρότη ἰδιοκτήτη, συ-
νηθισμένο νά ζεῖ μέ τὸ μικρὸ κομμάτι γῆς του, μέ τὸ γαϊδούρι
του, μέ τὴ μισογκρεμισμένη καλύβα του, τὴν ἐλάχιστη σοδειά του
...νά πρέπει νά ἐγκαταλείψει αὐτὸ τὸ φορτίο του πού τὸ κουβαλάει
ἀπὸ ἀμνημόνευτα χρόνια, καὶ νά πεῖ: Πάρτε τα σύντροφοι. Τὰ
ταπεινά μου ὑπάρχοντα ἀνήκουν σὲ ὅλους. Εἴμαστε ὅλοι ἴσοι. Μιὰ
νέα ζωὴ ἄρχισε γιά μᾶς.»⁽⁴⁴⁾ Δέν ἦταν μόνο οἱ μικρογεωργοὶ
καὶ οἱ καταστηματαρχεσ πού δέν ἤθελαν νά κάνουν αὐτὴ τὴ
θυσία, ἀλλὰ καὶ ἡ κυδέρνηση, πού τὰ σοσιαλιστικὰ ἢ δημοκρατι-
κὰ μέλη της βασίζονταν συχνὰ σ' αὐτὴν ἀκριδῶς τὴν τάξη, δι-
σταζε νά τοὺς τὸ ζητήσει.

Ὅπως τὸ στρατιωτικὸ καὶ οἰκονομικὸ πρόγραμμα τῶν ἀναρ-
χικῶν εἶχε παραμεριστεῖ ἀπὸ τίς θάρδαρες ἀνάγκες τοῦ πολέμου
ἢ ἀπὸ τὸ πείσμα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἔτσι καὶ ἡ ἐπιμονή τους
στὸν ἀντισυγκεντρωτισμὸ καὶ τὴ λειτουργία τῶν ἐπιτροπῶν ξεπε-
ράστηκε. Ἐκεῖνο πού ἐλπίζανε πιά οἱ μετριοπαθεῖς συνδικαλιστὲς
ὅπως ὁ Πεῖρό ἢ ὁ Λόπεζ Σάντσεζ, ἦταν μιὰ ὁμοσπονδιακὴ δη-
μοκρατία μέ κάποιο ποσοστὸ ἐργατικοῦ ἐλέγχου στὴ βιομηχανία·
ἀλλὰ καθὼς συνεχιζόταν ὁ πόλεμος καὶ χειροτέρευε ἡ οἰκονομικὴ
καὶ ἡ στρατιωτικὴ κατάσταση καὶ αὐξανόταν ἡ ἐπιρροή τῶν κομ-
μουνιστῶν στὴν κυδέρνηση, ἀκόμα κι αὐτὸ ἔγινε ἀδύνατο. Φάνη-
καν λοιπὸν νά δικαιώνονται οἱ προβλέψεις τῶν περισσότερο ἐξτρε-
μιστικῶν μελῶν τῆς FAI πού εἶχαν ἐναντιωθεῖ στὴ συμμετοχὴ
στὴν κυδέρνηση, καὶ οἱ προειδοποιήσεις τῶν ξένων ἀναρχικῶν ὅ-
πως τοῦ βετεράνου Γάλλου ἀρθρογράφου Σεμπαστιέν Φώρ, πού
εἶχε ἐπιζήσει τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς τοῦ γαλλικοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ
ἐπισκέφτηκε τὴν Ἰσπανία στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου. Πολλοὶ ἄλ-
λοι συναδοιπόροι ἦταν ἐξίσου ἀδιάλλακτοι. Ὑπῆρχε μιὰ ἰταλικὴ

ομάδα, που αγωνιζόταν μαζί με το λόχο του Ντουρρούτι και έχασε σχεδόν όλα τα μέλη της σαν Ίταλικό Τάγμα των Διεθνών Ταξιαρχιών· τα έναπομείναντα μέλη ήταν ιδιαίτερα ανυπότακτα, αρνήθηκαν οποιαδήποτε συνεργασία με τις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις και σε μια περίπτωση αποχώρησαν από τη μάχη, παρόλο που απαλλάχτηκαν από τις κατηγορίες δειλίας με το να πολεμήσουν αργότερα σύμφωνα με τη δική τους άποψη.⁽⁴⁵⁾ Ύπηρχε επίσης μέσα στο Ισπανικό κίνημα μια μειονότητα που συμμεριζόταν αυτές τις απόψεις και ήταν έτοιμη να τις εκφράσει και με τη βία αν ήταν ανάγκη. Το επαναστατικό κύρος του Γκαρθία Όλιβερ και της Φεντερίκα Μοντσένυ ήταν αρκετό για να ξεπεραστεί αυτό το είδος ή αντιπολίτευση· αλλά όπωςδήποτε δεν ήταν ανεξάντλητο. Τους πρώτους μήνες του 1937 στην Καταλωνία οι σχέσεις ανάμεσα στους αναρχικούς και στο κομμουνιστικό PSUC («Ένοποιημένο Σοσιαλιστικό Κόμμα Καταλωνίας») χειροτέρευσαν: παρουσιάστηκαν διαφωνίες στη Βαρκελώνη σχετικά με το θέμα του ελέγχου των τροφίμων, όταν οι σοσιαλιστές κατάργησαν το σιτηρέσιο στην πόλη και διέλυσαν τις επιτροπές που είχαν αρχικά δημιουργήσει οι αναρχικοί. Ύπηρχαν κι άλλου παρόμοιες διαμάχες· στη Βαλένθια οι διαφωνίες αφορούσαν το εμπόριο της σοδειάς πορτοκαλιού: ένα χωριό εξεγέρθηκε ενάντια στην κυβέρνηση, γιατί ισχυρίστηκε πως η τιμή που έπαιρνε από τη συνδικαλιστική επιτροπή που πουλούσε τη σοδειά του δεν ήταν αρκετά καλή. Το Φεβρουάριο του 1937 οι αναρχικοί λόχοι στο μέτωπο της Αραγωνίας είχαν έλλειψη όπλισμού και η FAI απείλησε ότι θα δώσει οδηγίες στους ύπουργους της να παραιτηθούν αν δεν σταματούσε άμέσως αυτή η διάκριση. Ένα μήνα αργότερα τα αναρχικά μέλη της Καταλάνικης «Γενικής Διοίκησης» παραιτήθηκαν, αφού οι δημοκρατικοί και οι σοσιαλιστές επέμεναν να δημιουργήσουν μια ένοποιημένη αστυνομική δύναμη και να διαλύσουν τα επαναστατικά περίπολα. Οι αναρχικοί συμφώνησαν τελικά να ξαναμπούν στην κυβέρνηση, αφού τα μέλη της CNT που συμμετείχαν στην κεντρική κυβέρνηση τους ζήτησαν να διαφυλάξουν την αλληλεγγύη του Λαϊκού Μετώπου, αλλά τον Απρίλιο του 1937 η κατάσταση στη Βαρκελώνη έγινε ακόμα πιο κρίσιμη και οι εξτρεμιστές της FAI άρχισαν να κριτικά-

ρουν δλοένα και περισσότερο τόσο τους ήγέτες τους όσο και τους σοσιαλιστές και κομμουνιστές αντιπάλους τους. Στην Καταλωνία, πάλι, το άλλο επαναστατικό αντιπολιτευτικό κόμμα, το POUM, δάδιζε προς την άνοιχτή σύγκρουση με τους κομμουνιστές, που είχαν αποφασίσει να τον εξολοθρεύσουν. Και στο τέλος του 'Απριλίου όλη αυτή ή εκδηλη ήχρότητα ξέσπασε σε άνοιχτό πόλεμο. Ένώ ή άναρχική ήφημερίδα Solidaridad Obrera δημοσίευε μια άνοιχτή επίθεση ενάντια στους κομμουνιστές, οι δολοφόνοι κι από τις δύο πλευρές άρχισαν το έργο τους. Στις 25 'Απριλίου δρέθηκε δολοφονημένος ο ήγέτης της κομμουνιστικής νεολαίας: δυο μέρες αργότερα σκοτώθηκαν τρεις άναρχικοί, μαζί κι ο δήμαρχος της μεθοριακής πόλης Πουίχθέρντα, που προσπάθησε να επιβάλει άναρχικό έλεγχο στη μεθόριακή φρουρά. Ο σοσιαλιστικός τύπος άπάντησε με μια επίθεση ενάντια στους «άνεξέλεγκτους» της FAI —που αντιπροσώπευαν πάντοτε μια άπειλή που μπορούσε να ξεσηκώσει τους κατοίκους της Βαρκελώνης που δέν θυμόντουσαν μόνο τον προηγούμενο 'Ιούλιο, αλλά και τον αίματη-ρο συμμοριτοπόλεμο πριν από είκοσι περίπου χρόνια. Όταν έφτασε ή Πρωτομαγιά —ή παραδοσιακή στιγμή για να εκδηλωθεί ή σύμπνοια της έργατικής τάξης ενάντια στους καταπιεστές της— άποφασίστηκε να μη γίνουν διαδηλώσεις από φόβο μήπως έξελιχθούν σε βίαιη σύγκρουση μεταξύ των διαφορετικών παρατάξεων. Στη Βαλένθια οι ήγέτες των άναρχικών και των σοσιαλιστών ξεκάναν εκκλήσεις για ένότητα· αλλά στη Βαρκελώνη ή κατάσταση ήταν έκρηκτική.

Στις 3 Μαΐου άρχισε ή μάχη. Το πώς ή γιατί άρχισε είναι κάτι που έξακολουθεί να παραμένει σκοτεινό. Οι κομμουνιστές και οι σοσιαλιστές ίσχυρίστηκαν ότι άρχισε από τους άμφοιςήτιες της άριστερας—άπό το POUM και τους άναρχικούς. Υπάρχουν επίσης κάποια στοιχεία που δείχνουν ότι πράκτορες του Φράνκο στη Βαρκελώνη προσπάθουσαν να στρέψουν τη μια έργατική όργάνωση ενάντια στην άλλη. Όπωςδδήποτε όμως τα πνεύματα ήταν άρκετά έρεθισμένα, ώστε το παραμικρό, ανεξάρτητα από το ποιός το προκάλεσε, μπορούσε να οδηγήσει σε έκτεταμένη σύγκρουση. Τελικά ή μάχη άρχισε στην Τηλεφωνική —το βασικό τηλεπικοινωνιακό κέντρο της πόλης. Το κτίριο της Τηλεφωνικής έλεγ-

χόταν από μια κοινή επιτροπή της CNT, της UGT και ενός κυβερνητικού αντιπροσώπου, και οι φασαρίες άρχισαν με την άφιξη του σοσιαλιστή αρχηγού της αστυνομία για να έρευνήσει αν ήταν αληθινές οι ύπαφες ότι η CNT χρησιμοποιούσε τηλεφωνικές γραμμές για λογαριασμό της. Οι πρώτες μάχες έγιναν στην ούσια από όροφο σε όροφο του κτιρίου. Πολύ γρήγορα όμως ολόκληρη η πόλη είχε διχαστεί, με τις παραδοσιακές αναρχικές συνοικίες έξω από το κέντρο της πόλης να συγκρούονται άνοιχτά με τις περιοχές που ελέγχονταν από τις κυβερνητικές δυνάμεις και τους όπαδούς της UGT. Η καταλάνικη κυβέρνηση πείστηκε από την CNT να αποσύρει την αστυνομία από το κτίριο της Τηλεφωνικής, αλλά αρνήθηκε να ζητήσει την παραίτηση του αρχηγού της αστυνομίας και του Υπουργού Εσωτερικών, πούς όποιους θεωρούσε υπεύθυνους ή CNT για τη δημιουργία της αναταραχής.* Την επόμενη μέρα, ο Γκαρθία Όλιβερ και η Φεντερίκα Μοντσένυ, δυό από τους πιο αξιοσέβαστους ηγέτες των αναρχικών, έφτασαν από τη Βαλένθια με αὐτοκίνητο, και με μεγάλο θάρρος βγήκαν στους δρόμους της Βαρκελώνης, χρησιμοποιώντας την προσωπική τους επιρροή και το κύρος τους για να πείσουν τους όπαδούς τους να σταματήσουν τη μάχη. Παρόλο που στις 5 Μαΐου έγινε μια προσωρινή ανακωχή, την επόμενη μέρα ξανάρχισαν οι μάχες και για δύο μέρες ο άδελφοκτόνος πόλεμος μαινόταν στην πόλη. Με τον λόχο Ντουρρούτι στη Λερίντα έτοιμο να ξεκινήσει για τη Βαρκελώνη, η σύγκρουση άπειλούσε να γενικευθεί. Η κυβέρνηση στη Βαλένθια, ύστερα από τους άρχικούς δισταγμούς της μήπως επιδεινώσει την κατάσταση, αποφάσισε να αποκαταστήσει την τάξη με τη βία κι έστειλε 4.000 άντρες. Γι' άλλη μια φορά οι αναρχικοί διαπίστωσαν ότι δεν ήταν αρκετή η τοπική τους δύναμη, έφόσον εξακολουθούσε να υπάρχει μια κεντρική κυβέρνηση, και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Στις 8 Μαΐου οι ηγέτες της CNT κάλεσαν τους όπαδούς τους να διαλύσουν τὰ όδοφράγματα και να επαναφέρουν την τάξη, και τὰ μέλη της βάσης δεν είχαν άλλη έκλογη παρά να υπακούσουν.

Στις μάχες σκοτώθηκαν περίπου 400 άτομα και τραυματίστη-

* Και οι δυό ήταν πρώην αναρχικοί, επομένως θα πρέπει να επικρατούσαν αρκετά σκληρές διαθέσεις και στίς δυό πλευρές.

χαν 1.000. Ένα από τα θύματα που δολοφονήθηκε στο δρόμο ήταν ο Καμίλλο Μπερνέρι, ένας από τους σημαντικότερους Ιταλούς αναρχικούς διανοούμενους. Οι συνέπειες όμως για το αναρχικό κίνημα της Ισπανίας ήταν πολύ σοβαρότερες από την απώλεια πολλών μεμονωμένων αγωνιστών. Μετά τη μάχη της Βαρκελώνης επακολούθησε άμεσα η πτώση της κυβέρνησης του Λάργκο Καμπαλιέρο και η αντικατάστασή της από μια άλλη, στην οποία η επιρροή των κομμουνιστών ήταν πολύ μεγαλύτερη. Οι αναρχικοί ύπουργοι παρόλο που πολλές φορές είχαν ασκήσει έντονη κριτική ενάντια στον Λάργκο Καμπαλιέρο, αυτή τη φορά τον υποστήριξαν, έφόσον μάλιστα ένα από τα αιτήματα των κομμουνιστών και εκείνων των σοσιαλιστών που ήταν αντίθετοι με τον Λάργκο Καμπαλιέρο, ήταν η καθυστάση των διαφωνούντων κομμάτων της αριστεράς. Έτσι λοιπόν οι αναρχικοί ύπουργοι παραιτήθηκαν όταν έπεσε ο Λάργκο Καμπαλιέρο. Το κακότυχο αν και αναπόφευκτο πείραμα της συμμετοχής των αναρχικών στην κυβέρνηση είχε τελειώσει. Παρόλο που η νέα κυβέρνηση κήρυξε παράνομο το POUM και συνέλαβε πολλά από τα μέλη του, η CNT σαν σύνολο εξακολουθούσε να παραμένει ισχυρή και δεν ήταν εύκολο να διαλυθεί, αν και δεν ήταν τόσο ισχυρή πια για να εμποδίσει τη διάλυση της επιτροπής που είχε δημιουργήσει για τον έλεγχο της επαρχιακής κυβέρνησης της Αραγωνίας. Η γλώσσα του κυβερνητικού διατάγματος με το όποιο διορίστηκε ένας γενικός κυβερνήτης στη θέση του Συμβουλίου της Αραγωνίας δείχνει με τι πληρότητα, έστω και δικαιολογημένα είχε πραγματοποιηθεί η ανασκευή των αναρχικών απόψεων: «Οι ήθικες και υλικές ανάγκες του πολέμου απαιτούν άπωσδήποτε την συγκέντρωση της εξουσίας του κράτους... Ο καταμερισμός της ισχύος και της εξουσίας, σε περισσότερες από μια περιπτώσεις, παρεμπόδιζε την αποτελεσματικότητα στη δράση...» (46) Ήταν αλήθεια· γι' άλλη μια φορά, στη διάρκεια του πολέμου που εξακολουθούσαν να υποστηρίζουν, οι αναρχικοί δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα άλλο από το να υπακούσουν στην απόφαση.

Από το Ιούνιο του 1937 μέχρι το τέλος του πολέμου ο ρόλος της CNT και της FAI ήταν λιγότερο σημαντικός απ' ό,τι προηγούμενος· και, παρόλο που όρισμένοι από τους εξτρεμιστές αναρ-

χικούς διακήρυξαν πάλι την έχθρότητά τους για κάθε εξουσία, τα περισσότερα μέλη της FAI και της CNT άρχισαν να φαίνονται σαν μέλη όποιουδήποτε συνηθισμένου πολιτικού κόμματος ή συνδικαλιστικού κινήματος. Η FAI βρισκόταν πράγματι σε πολύ δύσκολη θέση. Έπρεπε ή να ξαναγυρίσει στον άρχικό της ρόλο σαν εξτρεμιστική ομάδα που αποτελούσε ένα συνωμοτικό δίκτυο υπεύθυνο για την διατήρηση της CNT στο δρόμο της επανάστασης, ή να συγχωνευτεί με την CNT και να υιοθετήσει, στις ειδικές συνθήκες του έμφυλίου πολέμου, άνοιχτά πολιτικούς και προπαγανδιστικούς στόχους. Στην άρχή του πολέμου ή FAI είχε την έλπίδα να εκπληρώσει τον άρχικό της ρόλο: «Καθήκον μας είναι να διατηρήσουμε μια όργάνωση που εκπροσωπεί τα ιδανικά μιας υπέροχης θεωρίας, που τή διαφυλάξαμε με τόση αποφασιστικότητα και την εμπλουτίσαμε με τα διδάγματα της πράξης». Και έφθον τα συνδικάτα, λόγω των άναγκών του πολέμου, άναγκάστηκαν να συνεργαστούν με τα πολιτικά κόμματα, ή FAI ήταν άπαραίτητο να αποτελέσει «τή πηγή για τή θρυλική ενεργητικότητα που ήταν άπαραίτητη για να κινηθούν τα συνδικάτα προς την κατεύθυνση που έξυπηρετεί τους πόθους της άνθρωπότητας για άναγέννηση και χειραφέτηση.»⁽⁴⁷⁾

Πρόκειται για ένα ιδανικό που οί άναρχικοί είχαν άναγκαστεί να τώ εγκαταλείψουν άπό τώ 1938. Η άποτυχία της άναρχικής επανάστασης, ή άδυναμία των άναρχικών ύπουργών και ή άπειλή καταστολής μετά τή μάχη της Βαρκελώνης, όλα αυτά άποκάλυψαν ότι οί άναρχικοί άπείχαν ακόμα πολύ άπό την πραγμάτωση των όνείρων τους. Η CNT γινόταν όλοένα και περισσότερο μια συνδικαλιστική όργάνωση που συμμετείχε στην διεξαγωγή του πολέμου σε συνεργασία με την κυβέρνηση και την UGT. Όταν ένας σοσιαλιστής ήγέτης έπιδοκίμασε τή συμφωνία ανάμεσα στην CNT και την UGT με τή φράση, «Ο Μπακούνιν και ο Μάρξ άγκαλιάστηκαν πάνω άπ' αυτό τώ γτοκουμένο της CNT»⁽⁴⁸⁾, ήταν οί άπόψεις του Μπακούνιν που άναγκάστηκαν να θυσιαστούν. Τήν άνοιξη του 1938, όταν έδειχνε να πλησιάζει ή νίκη του Φράνκο, ένας εκπρόσωπος της CNT ξαναπήρε μέρος στην κυβέρνηση και τώ γεγονός ότι ή CNT άναγκάστηκε να δεχτεί ένα ύπουργείο σε σύγκριση με τα τέσσερα που

είχε προηγουμένως, αποτελεί ένδειξη του πόσο είχε έξασθενήσει ή επίρροή της· δέν υπάρχει κανένα στοιχείο που νά θεβαιώνει ότι ο εκπρόσωπός της, ο Σεγκούντο Μπλάνκο, είχε σημαντική επίρροή στη διεξαγωγή του πολέμου.

Τόν Οκτώβριο του 1938, ένα έθνικό συνέδριο, στο οποίο πα-
ραδρέθηκαν αντιπρόσωποι της CNT, της FAI και του κινήματος
αναρχικής νεολαίας (καθώς και ή "Ερμία Γκόλντμαν) συζήτησε
γι' άλλη μιá φορά τις βασικές αρχές του αναρχισμού. Αυτό που
είναι σημαντικό είναι ότι οι άνυποχώρητοι αντιεξουσιαστές άπο-
τελούσαν πιά μειοψηφία, ενώ ή πλειοψηφία ήταν έτοιμη νά ά-
ναθεωρήσει τις πεποιθήσεις της και νά άποδεχτεί τά λυπηρά δε-
δομένα της ζωής στον 20ό αιώνα. Σύμφωνα μ' έναν όμιλητή:
«Πρέπει ν' άπαλλαχτούμε από τις θεωρητικές και φιλοσοφικές ά-
ποσκευές μας για νά μπορέσουμε ν' άποκτήσουμε τήν αύριανή
ήγεμονία. Η άρνηση από μέρους των συντρόφων μας νά άπο-
δεχτούν από τήν αρχή τόν μιλιταρισμό, είναι υπεύθυνη για τήν
περιορισμένη θέση στην οποία βρισκόμαστε τώρα.»⁽⁴⁸⁾ * Όπως
δήποτε όμως, παρόλο που διαμορφώθηκαν καινούργια προγράμ-
ματα για τήν όργάνωση του κινήματος και επαναλήφθηκε ή πί-
στη στους παλιούς στόχους του αντισυγκεντρωτισμού και του έρ-
γατικού έλέγχου, οι αναρχικοί, σαν όλους τους άλλους από τό δη-
μοκρατικό στρατόπεδο, ήταν άνίσχυροι και δέν μπόρεσαν νά ά-
ποφύγουν τήν ήττα. Τήν τελευταία στιγμή, τό Μάρτιο του 1939,
ο Σιπριάνο Μέρα, ένας από τους ελάχιστους αναρχικούς διοικητές
που διατήρησαν τή στρατιωτική τους θέση και τό κύρος τους, έ-
κανε μιá απελπισμένη προσπάθεια για νά άποτρέψει τήν όλο-
κληρωτική ήττα και έκμηδένιση, χρησιμοποιώντας τήν επίρροή
του για νά ύποστηρίξει τήν άπόπειρα του συνταγματάρχη Κα-
σάντο για τήν έξασφάλιση κάποιας ειρήνης με διαπραγματεύσεις,
παρόλη τήν ήδη διατυπωμένη πρόθεση της κυβέρνησης νά πολεμή-
σει μέχρι και τόν τελευταίο άντρα. Άλλά και ή ενέργεια αύτή ή-
ταν μάταιη· οι αναρχικοί ύποστήκανε πολύ βαριές ποινές με τά
σκληρά αντίποινα που έφάρμοσε ο Φράνκο για νά γιορτάσει τή

* Ο όμιλητής, Μαριάνο Ρ. Βάσκεζ, Γενικός Γραμματέας της CNT, βρέ-
θηκε δολοφονημένος στο Παρίσι τό 1939. Ίσως νά έπεσε θύμα των αναρ-
χικών έξτρεμιστών που δυσανεστήθηκαν με τόν ρεαλισμό του.

νίκη του. Όρισμένοι σκοτώθηκαν κάνοντας μιὰ τελευταία χειρονομία αντίστασης· άλλοι δραπέτευσαν κι έζησαν στην έξορλα.* Πάρα πολλοί δέν στάθηκαν τόσο τυχεροί καί, σάν τόν Χουάν Πεϊρό, παραδόθηκαν από τόν Πεταίν στοδ Φράνκο τδ 1940. Οί περισσότεροι όμως, αν γλύτωναν τήν άμεση εκτέλεση, κλείνονταν στίς φυλακές τής 'Ισπανίας· μερικοί απ' αυτούς παραμένουν ακόμα καί σήμερα στή φυλακή.

Η άναρχική παράδοση στην 'Ισπανία όπωσδήποτε δέν είναι νεκρή· αλλά είναι άδύνατο νά πούμε πόσο σημαντικό ρόλο μπορεί νά παίξει σήμερα ή τί μορφή θά πάρει· κι ένδέχεται νά μή κατορθώσουν ποτέ οί άναρχικοί νά κατακτήσουν τδ έδαφος πού έχασαν από τούς κομμουνιστές στη διάρκεια του έμφυλλου πολέμου. Ίσως όμως ό ιστορικός τους ρόλος νά έχει περιγραφεί καλύτερα από τόν σημαντικότερο ιστορικό του κινήματος, τόν Χοσέ Πεϊράτς: «Μπορεί νά υπάρχει κάποια δυσαναλογία ανάμεσα στη δύναμη πού ανάλωσε τδ ισπανικό εργατικό κίνημα καί στα άποτελέσματα πού έπιτεύχθηκαν... Αυτό πού είναι πέρα από κάθε κριτική καί πέρα από κάθε επιφύλαξη είναι ή ευρύτητα του γενναϊούωρου ιδεαλισμού, τής έντιμότητας καί τδ πνεύμα αγωνιστικότητας καί θυσίας τών 'Ισπανών άντιεξουσιαστών.» (50)

* Η Φεντερίκα Μοντσένυ βρίσκεται στη Γαλλία καί εξακολουθεϊ νά οργανώνει θαρραλέα καί άκαταπόνητα τούς έξόριστους 'Ισπανούς εργάτες· ό Γκαρθία Όλιβέρ βρίσκεται στο Μεξικό.

Συμπεράσματα

«Δώσε λουλούδια στους επαναστάτες που απέτυχαν». Αυτός είναι ο πρώτος στίχος ενός ιταλικού αναρχικού ποιήματος που μετέφραζε ο Βαντζέτι μέσα στο κελί της φυλακής του. Δελεάζεται κανείς να μιλήσει με ελεγειακό ύφος, όταν εξετάζει τις επαναλαμβανόμενες αποτυχίες του αναρχισμού σε δράση, που αποκορυφώνεται με την τραγωδία του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Οι αντιφάσεις και οι ασυνέπειες της αναρχικής θεωρίας, ή δυσκολία, αν όχι ή ανυπαρξία δυνατότητων, να εφαρμοστεί στην πράξη, όλα αυτά φαίνονται να επεξηγούνται από τις εμπειρίες των προηγούμενων 150 χρόνων. Παρόλα αυτά ο αναρχισμός είναι μια θεωρία που γοητεύει αρκετούς ανθρώπους σε κάθε γενιά, και οι ιδέες του εξακολουθούν να έχουν απήχηση, αν και περισσότερο σαν προσωπικό ήθικo πιστεύω παρά σαν κοινωνική επαναστατική δύναμη. Οι περισσότεροι από τους ανθρώπους που έγιναν αναρχικοί δεν ήταν αυτοδασανιζόμενοι νευρωτικοί —αν και μερικοί από τους τρομοκράτες θα πρέπει σίγουρα να ήταν— αλλά άνθρωποι που θεωρούσαν τον αναρχισμό πρακτικό και πραγματοποιήσιμο επαναστατικό ιδανικό. Οι αναρχικοί φιλόσοφοι —ο Γκόντουϊν, ακόμα και ο Προυντόν ή ο Κροπότκιν— ίσως να κατέληξαν στη σκέψη ότι η κριτική τους ενάντια στην υπάρχουσα κοινωνία ήταν περισσότερο θεωρητική παρά πρακτική και ότι το σύστημα κοινωνικών αξιών που επιβλήτησαν να επιβάλουν δεν ήταν άμεσα πραγματοποιήσιμο· όπωσδήποτε όμως πίστευαν ότι θα μπορούσε κάποτε να πραγματοποιηθεί. Οι μάζες των φτωχών ανθρώπων που, από την δεκαετία του 1880 και μετά, αποδέχτηκαν τον αναρχισμό σαν βάση για την ανάπτυξη δράσης, κινήθηκαν έτσι, γιατί η απόλυτη επανάσταση, που υπόσχονταν οι αναρχικοί, φαινόταν να προσφέρει μια άμεση ελπίδα επιτυχίας, και πράγματι έδειχνε να είναι η μοναδική δυνατότητα για να βελτιώσουν την απελπισμένη τους κατάσταση.

Ο αναρχισμός είναι αναγκαστικά ένα δόγμα για όλους ή για κανέναν, και κατά συνέπεια είχε λιγότερη επιτυχία στις χώρες

εκείνες που υπήρχε κάποια ελπίδα να πραγματοποιηθούν δριαιμένα πράγματα με το υπάρχον σύστημα. Όταν ένα συνδικάτο μπορεί να διαπραγματευθεί με επιτυχία την αύξηση των μισθών ή τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, κι όταν τα πολιτικά κόμματα μπορούν να επιβάλουν μεταρρυθμίσεις και να ικανοποιήσουν τις διαμαρτυρίες και τα αιτήματα, τότε η εξτρεμιστική λύση της απόλυτης επανάστασης φαίνεται λιγότερο επιθυμητή. Μέχρι κάποιο σημείο, λοιπόν, η πεποίθηση του Μπακούιν ότι οι αληθινοί επαναστάτες είναι εκείνοι που δεν έχουν να χάσουν τίποτα, δικαιώθηκε. Ο αναρχισμός όμως στη δράση είχε πάντοτε να αντιμετωπίσει το γεγονός ότι όλες οι χώρες της δύσης — ακόμα και η Ρωσία ή η Ισπανία, όπου ο αναρχισμός έδειχνε να έχει τις καλύτερες προοπτικές επιτυχίας — αποφάσισαν να ακολουθήσουν την άποψη της πολιτικής δράσης και της συγκεντρωτικής κυβέρνησης σαν το μόνο μέσο για την πραγματοποίηση της επιθυμούμενης κοινωνίας. «Η κυβέρνηση των ανθρώπων πρέπει να παραχωρήσει τη θέση της στη διαχείριση των πραγμάτων», αυτό το σύνθημα των ουτοπικών σοσιαλιστών που πρωτορίχτηκε στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα απέιχε ακόμα πολύ από την πραγμάτωσή του. Το πολιτικό κόμμα, τόσο μισητό απ' όλους τους γνήσιους αναρχικούς, έχει γίνει το χαρακτηριστικό όργανο της κυβέρνησης του 20ού αιώνα, έτσι που ακόμα και οι δικτατορίες χρησιμοποιούν την ύπαρξη ενός και μόνο κόμματος σαν μέσο για να επιβάλουν την τυραννία τους αντί να ασκούν τον απροκάλυπτο δεσποτισμό τους όπως παλιότερα. Στην πράξη οι αναρχικοί απομακρύνθηκαν σκόπιμα απ' αυτό που οι περισσότεροι άνθρωποι του 20ού αιώνα θεώρησαν ουσιαστικό για την πολιτική και κοινωνική πρόοδο. Ένώ η κριτική τους ενάντια στις παραδοσιακές ιδέες της κρατικής κυριαρχίας, της αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης και της πολιτικής μεταρρύθμισης υπήρξαν πολύ συχνά και ξεγυρεσ και αξιόλογες, και οι συχνές προειδοποιήσεις τους για τον κίνδυνο που υπάρχει όταν θυσιάζεται η ελευθερία υπέρ των υποτιθέμενων συμφερόντων της επανάστασης δικαιώθηκαν πολλές φορές, οι αναρχικοί δεν κατάφεραν να εξηγήσουν με τί τρόπο θα λειτουργήσει το εναλλακτικό σύστημα που προτείνουν. Ποτέ τους δεν δραματίστηκαν την ύπαρξη κάποιας ενδιάμεσης φάσης ανάμεσα

στήν υπάρχουσα κοινωνία και στην απόλυτη επανάσταση των ονείρων τους.

Από μια άλλη άποψη, πάλι, οι αναρχικοί εμφανίστηκαν να εγαντιώνονται στις κυρίαρχες τάσεις της σύγχρονης οικονομικής οργάνωσης. Η μαζική παραγωγή και κατανάλωση και η μεγάλη κλίμακας βιομηχανία κάτω από συγκεντρωτική διεύθυνση, καπιταλιστική ή σοσιαλιστική, έχουν γίνει, άσχετα με το τί μπορεί να σκέφτεται κανείς, οι χαρακτηριστικές μορφές της δυτικής κοινωνίας και των νέων βιομηχανικών χωρών σε άλλες περιοχές του κόσμου. Είναι δύσκολο να καταλάβουμε πώς μπορούν όλα αυτά να προσαρμοστούν με τις αναρχικές αντιλήψεις για την παραγωγή και την ανταλλαγή· γι' αυτό οι αναρχικοί που δραματίστηκαν την ολοκληρωτική καταστροφή της υπάρχουσας κοινωνίας σαν απαραίτητη προϋπόθεση για την οικοδόμηση της νέας τάξης πραγμάτων, έχουν αναμφίβολα δίκιο. Η αμφίροπη όμως στάση των αναρχικών απέναντι στην τεχνολογική πρόοδο άφησε και μια ανάλογη ασάφεια όσον αφορά τις απόψεις τους για τη μελλοντική κοινωνία. Παρόλο που, όπως είδαμε, ο Γκόντουϊν και ο Κροπότκιν δέχονταν με χαρά τις νέες εφευρέσεις που θα ανακούφιζαν τους ανθρώπους από δυσάρεστες και σιχαμερές εργασίες — το πέταμα των σκουπιδιών αποτελούσε πάντοτε ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ούτοπικοί στοχαστές — τα βασικά επιχειρήματα του αναρχισμού στρέφονται ενάντια στην ανάπτυξη μεγάλης κλίμακας βιομηχανίας και της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης. Όταν αναφέρονται σ' αυτό το τό θέμα, όλοι οι αναρχικοί συμφωνούν ότι στη νέα κοινωνία ο άνθρωπος θα ζει με εξαιρετική απλότητα και λιτότητα και θα είναι εύτυχισμένος όταν δεν θα έχει καμιά σχέση με τα τεχνολογικά επιτεύγματα της βιομηχανικής εποχής. Γι' αυτόν το λόγο, μεγάλο μέρος της αναρχικής σκέψης δείχνει να βασίζεται σε ένα ρομαντικό δράμα για μια εξιδανικευμένη κοινωνία τεχνιτών και χωρικών, που υπήρξε κάποτε στο παρελθόν, και στην καθολική απόρριψη των συνθηκών της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης του 20ού αιώνα. Ενώ όρισμένα συνδικαλιστικά ιδανικά και κάποιο ποσοστό εργατικού ελέγχου στη βιομηχανία ενδέχεται να μετριάσουν κάπως την απανθρωπιά των μεγάλων εργοστασίων

ων, ή ολοκληρωτική καταστροφή τής σύγχρονης βιομηχανικής δομής δέν γίνεται νοητή χωρίς τή βία. Σέ συγκεκριμένες όμως καταστάσεις κινδύνου, όπως στή Ρωσία τό 1917 και στήν Καταλωνία τό 1936, όταν είχε αποδιοργανωθεί ή καταστραφεί από τόν πόλεμο ο κυβερνητικός και οικονομικός μηχανισμός, ένδέχεται πράγματι νά υπήρχε κάποια ευκαιρία νά τεθούν σέ εφαρμογή οι αναρχικές απόψεις και νά ξεκινήσει από τό μηδέν ή ανοικοδόμηση τής κοινωνίας σύμφωνα μέ τις αναρχικές πεποιθήσεις. Ίσως νά ήταν δυνατόν νά πραγματοποιηθεί ή αναρχική επανάσταση μόνο μετά τήν ολοκληρωτική αποδιοργάνωση των μέσων διακυβέρνησης, επικοινωνίας, παραγωγής και ανταλλαγής από έναν πυρηνικό πόλεμο, ως ποϋμε· και ίσως τελικά νά είχαν δικιο οι τρομοκράτες, και μόνο μια δόμδα τεραστίων διαστάσεων, μεγαλύτερη απ' όλες όσες δραματίστηκαν, νά μπορεί νά ανοίξει τό δρόμο για τήν γνήσια κοινωνική επανάσταση.

Στις χώρες όμως που ή βιομηχανική ανάπτυξη δέν έχει ακόμα επηρεάσει απόλυτα ολοκληρη τήν κοινωνική δομή όπως έχει γίνει στήν Ευρώπη και τή θόρειο Αμερική, πά ιδανικά των αναρχικών έξακολουθούν, όπως φαίνεται, νά θεωρούνται πραγματοποιήσιμα. Στήν Ινδία, ο ίδιος ο Γκάντι και οι μεταγενέστεροι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές όπως ο Τζαγιαπρακάς Ναραγιάν και ο Βινόμπα Μπχάδε δραματίστηκαν νά βασιστεί ή ινδική κοινωνία (σύμφωνα μέ τή φράση του Γκάντι) «σε αυτόάρχεις, αυτοδιοικούμενες αγροτικές δημοκρατίες.» (1) Ίσως ακόμα στήν Ινδία ή ανάπτυξη μιας συγκεντρωτικής βιομηχανικής κοινωνίας νά έχει προχωρήσει πολύ για νά είναι δυνατή ή ανάσχεσή της, και ο Τζαγιαπρακάς Ναραγιάν συνειδητοποίησε ότι οι μεταβολές που προτείνει συνεπάγονται και τήν έγκατάλειψη του δυτικού τύπου κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Πράγματι, ή επίθεσή του ενάντια στους φιλελεύθερους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και τό αίτημά του για «αυτοδιοικούμενες, αυτόάρχεις, αγροβιομηχανικές κοινότητες» θυμίζει πάρα πολύ τά λόγια του Προυντόν και ο Ναραγιάν είναι ίσως πολύ αλισόδοξος όταν ισχυρίζεται ότι ή απόριψη των φιλελεύθερων θεσμών θα οδηγήσει σε μια καλύτερη μορφή διακυβέρνησης. Γράφει ότι «Τά σχετικά στοιχεία από τό Κάϊρο μέχρι τή Τζακάρτα δείχνουν ότι οι άσιατικοί λαοί έχουν και κάποιον άλλ-

λο στόχο· ψάχνουν να βρουν καλύτερες μορφές από την κοινοβουλευτική δημοκρατία για να εκφράσουν και να ενσαρκώσουν τις δημοκρατικές βλέψεις τους.»⁽²⁾ Τò λυπηρό είναι ότι τὰ σχετικά στοιχεία αποδείχνουν ότι αυτές οι νέες μορφές έχουν ελάχιστη σχέση με τὰ θαυμαστά Πрунтоνικά ιδεώδη του Ναραγιάν. Πράγματι, εφόσον οι Ίνδοι, με την μακρόχρονη παράδοσή τους στον άφορμό τις αγροτικές κοινότητες και με τὸ παράδειγμα και τή διδασκαλία του Γκάντι, τοῦ μοναδικοῦ πολιτικοῦ στὸν 20ό αἰώνα που εἶχε τὸ ἠθικὸ ἀνάστημι νὰ πραγματοποιήσῃ μιὰ ἐπανάσταση που ἦταν ταυτόχρονα ἠθική, κοινωνική και πολιτική, δὲν κατάφεραν νὰ ξεκινήσουν μιὰ κοινωνική ἐπανάσταση σύμφωνα με τις ἀπόψεις που ὑποστηρίζει ὁ Ναραγιάν, δὲν μπορούμε νὰ καταλάβουμε ποιοί ἄλλοι θὰ τὸ καταφέρουν.

Ἄν οἱ ἀναρχικοὶ δὲν κατόρθωσαν νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἐπανάστασή τους και σήμερα φαίνονται νὰ ἀπέχουν ἀπὸ αὐτὸν τὸ στόχο τους περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε, μπόρεσαν ὅμως νὰ ἀσκήσουν συνεχῇ κριτικὴ ἐνάντια στὶς ἀπόψεις που ἐπικρατοῦν και ὀρισμένες φορές μᾶς ἔκαναν νὰ ξανασκεφτοῦμε τὸ ὅλο θέμα τῶν πολιτικῶν και κοινωνικῶν μας προϋποθέσεων. Μὲ ἀφάνταστη συνέπεια ἀποκάλυψαν τοὺς κινδύνους που ὑπάρχουν όταν πραγματοποιεῖται μιὰ λαθεμένη ἐπανάσταση, και οἱ προειδοποιήσεις τους, στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια, ότι ὁ μαρξισμὸς θὰ καταλήξῃ στὴ δικτατορία και στὴν ἀντικατάσταση τῶν παλιῶν τυραννιῶν με μιὰ νέα, ἀποδείχτηκαν ἀπόλυτα σωστές. Ὅ,τιδήποτε κι ἂν πίστευαν ότι ἔκαναν, οἱ ἀναρχικοὶ δημιούργησαν στὴν οὐσία ἕνα ἐπαναστατικὸ ἰδανικὸ που ἀντιστοιχεῖ με φοβερὴ ἀκρίβεια στὸ μῦθο τοῦ Σορέλ —«ὄχι μιὰ περιγραφή πραγμάτων, ἀλλὰ ἐκφραση θέλησης». Μὲ τὴν ἀνελέητη και ἐξτρεμιστικὴ προβολὴ τῶν ἀνυποχώρητων πεποιθήσεών τους, οἱ ἀναρχικοὶ πρόσφεραν ἕνα παράδειγμα κι ἕνα πρότυπο ἀμφισβήτησης. Σὰν ὅλους τοὺς πουριτανούς, κατόρθωσαν νὰ μᾶς κάνουν νὰ νιώσουμε δυσάρεστα γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς μας.

Ὁ Κλεμανσώ εἶπε κάποτε: «Λυπᾶμαι γιὰ ὅλους ὅσους δὲν ὑπῆρξαν ἀναρχικοὶ στὰ εἴκοσι χρόνια τους»· και εἶναι ὀλοφάνερο ότι ἡ φλογερὴ και ἀπεριόριστη αἰσιοδοξία τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν θὰ ἔχει πάντοτε ἀπήχηση στὸς νέους που ἐξεγείρονται ἐ-

νάγνια στις κοινωνικές και ήθικες αντιλήψεις των μεγαλύτερων τους. Κι όμως δεν είναι τόσο πολύ ο ενθουσιασμός της νεολαίας που έκανε τόσο έντυπωσιακούς τους αναρχικούς ηγέτες. Αλλά μάλλον, στην περίπτωση ανθρώπων όπως του Κροπότκιν ή του Μαλατέστα, ή συνέπεια και η άφροσύνη με την οποία, παρόλες τις απογοητεύσεις και ενάντια σε συντριπτικά αντίθετα στοιχεία, διατήρησαν τις πεποιθήσεις τους αμετάβλητες και τις ελπίδες τους ανθηρές. Η δύναμη του αναρχισμού έγκειται στο χαρακτήρα των ανθρώπων που τον έκαναν πράξη και έτσι ακριβώς, σαν ασκητικός, προσωπικός ήθικος και κοινωνικός κώδικας θα εξακολουθήσει να γοητεύει τους ανθρώπους που αναζητούν μια καθολική εναλλακτική λύση απέναντι στη σύγχρονη κοινωνία και πολιτική ανθρώπους που η ιδιοσυγκρασία τους ανταποκρίνεται στην απήχηση ιδεών που ώθούνται μέχρι την έσχατη λογική τους κατάληξη, ανεξάρτητα από τις πρακτικές δυσκολίες που συνεπάγεται κάτι τέτοιο.

Υπάρχει κι ένα άλλο χαρακτηριστικό, χάρη στο οποίο ο αναρχισμός, ανεξάρτητα από την επιτυχία ή την αποτυχία του σαν κοινωνικό επαναστατικό κίνημα, θα βρίσκει πάντοτε νέους οπαδούς. Ορισμένοι τύποι αναρχικών προσφέρουν άκρατα παραδείγματα εξτρεμιστικής ατομικιστικής αυτο-έκφρασης, που απορρίπτει όλες τις συμβάσεις κι όλους τους περιορισμούς. Οί αναρχικοί αυτοί εφαρμόζουν στην καθημερινή τους ζωή τη Νιτσεϊκή άποψη *Umwertung aller Werte*, την ανατροπή όλων των αποδεκτών αξιών. Οί μποέμ της δεκαετίας του 1890 άπηχοῦνται από τη γενιά των μπήτνικς της δεκαετίας του 1950 που διαμαρτύρονται ενάντια στην πνιγηρότητα και τον καμφορμισμό της άστικής κοινωνίας στην οποία ανατράφηκαν. Κι ενώ αυτό το είδος εξέγερσης καταλήγει συχνά στην ματαιότητα και μερικές φορές στην προσωπική καταστροφή, δημιουργεί μια επαναστατική τέχνη που άμφισβητεί δυναμικά τη συμβατικότητα και την παράδοση και είναι άληθινά αναρχική όσον άφορά τα άποδιοργανωτικά της άποτελέσματα. Οί ντανταϊστές ζωγράφοι και συγγραφείς, λογουχάρη, δημιούργησαν μια τέχνη που, επιτιθέμενη ενάντια στην ίδια την ιδέα της τέχνης, τους έδωσε τη δυνατότητα, όπως πίστευαν, να γλυτώσουν από κάθε είδους αξίες. Οί διάδοχοί τους, οί σουρρε-

αλιστές, διεκδίκησαν γι' άλλη μιὰ φορά τὸ δικαίωμα τους στὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία. Σύμφωνα μ' ἔγαν ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τους: «Ὁ σουρρεαλισμὸς δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μ' ἓνα θρησκευτικὸ κίνημα. Κι ὅμως εἶναι ὁ μόνος ποὺ μπορεῖ νὰ δώσει στὸν ἄνθρωπο αὐτὸ ποὺ τοῦ ὑποσχέθηκαν ὅλες οἱ θρησκείες: τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος μέσα σ' ἓνα ἀπελευθερωμένο κόσμο.»⁽³⁾ Αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία γιὰ διεκδίκηση τῆς ἀπόλυτης ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὶς συμβάσεις ἔχει καὶ τοὺς κινδύνους της: μπορεῖ νὰ γίνεи τόσο κοινότοπη ὥς καὶ ἀνόητη. Ὅπως παρατήρησε ἕνας σημαντικὸς σουρρεαλιστής, ὁ Ἀντρέ Μπρετόν: «Δὲν ὑπάρχει τίποτα πρὸ ἐπικίνδυνου ἀπὸ τὸ νὰ παίρνεις ἐλευθερίες μὲ τὴν ἐλευθερία.»⁽⁴⁾ Μιὰ κατάσταση διαρκoῦς ἀπόριψης ὅλων τῶν κανόνων εἶναι ὁ ἀπαιτητικότερος τρόπος γιὰ νὰ γίνεи δυνατὴ ἡ ζωὴ, καὶ ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς, ὅπως καὶ ὁ κοινωνικὸς ἀναρχισμὸς, ἀπαιτεῖ ἀφοσίωση καὶ ἀσκητισμὸ ποὺ ἐλάχιστοι ὁπαδοὶ τοῦ κατορθώνουν νὰ τηρήσουν. (Δὲν εἶναι καθόλου παράξενο, γιὰ παράδειγμα, τὸ γεγονὸς ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους σουρρεαλιστὲς προτίμησαν τὴν ἐτοιματζίδικη πειθαρχία τῶν κομμουνιστῶν ἀπὸ τὴν αὐτο-ἐπιβεδλημένη ἐλευθερία τῶν ἀρχικῶν τους πεποιθήσεων). Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐπαναστάτες ἀναρχικοὶ στοχαστὲς πρόσφεραν ἓνα ὄραμα γιὰ μιὰ ἐναλλακτικὴ κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων καὶ ἀμφισβήτησαν ὅλες τὶς ἀποδεκτὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συμβάσεις μας, ἔτσι καὶ οἱ ἀτομικιστὲς ἀναρχικοὶ καθὼς καὶ οἱ καλλιτέχνες ποὺ τὸ ἔργο τους ἀντανακλοῦσε τὶς πεποιθήσεις τους, κλόνησαν εὐεργετικὰ τὶς ἠθικὲς καὶ αἰσθητικὲς πεποιθήσεις μας. Ἡ ἰδέα μιᾶς «ἠθικῆς χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση» εἶναι τόσο ἐλκυστικὴ ὥς καὶ ἡ ἰδέα μιᾶς κοινωνίας χωρὶς κυβέρνηση ἢ κυβερνώμενους· καὶ μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἰδέες θὰ ἔχει τοὺς ὁπαδούς της σὲ κάθε γενιά.

- 1 NORMAN COHN, «PURSUIT OF THE MILLENNIUM», LONDON 1957.
- 2 Αναφέρεται από τον GEORG ADLER, «GESCHICHTE DES SOZIALISMUS UND KOMMUNISMUS VON PLATO BIS ZUR GEGENWART», Μέρος Ι, LEIPZIG 1899, σελ. 98.
- 3 COHN, στο ίδιο, σελ. 36.
- 4 Στο ίδιο.
- 5 COHN, στο ίδιο, σελ. 89.
- 6 Στο ίδιο.
- 7 EMMANUEL AEGERTER, «LE HERESIES DU MOYEN AGE», PARIS 1939, σελ. 42.
- 8 ARNO BEUST, «DIE KATHARER», STUTTGART 1953.
- 9 COHN, στο ίδιο, σελ. 267.
- 11 Αναφέρεται από τον MAXIME LEROY, HISTOIRE DES IDEES SOCIALES EN FRANCE, τόμ. Ι, DE MONTESQUIEU A ROBESPIERRE, PARIS 1946, σελ. 239.
- 12 Αναφέρεται από τον ALAIN SERGENT και CLAUDE HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, PARIS 1949, σελ. 35.
- 13 MORELLY, CODE DE LA NATURE OU LE VERITABLE ESPRIT DE SES LOIS, 1755, ED. E. DOLLEANS, PARIS 1910, σελ. 48.
- 14 J.J. ROUSSEAU, EMILE (νέα έκδοση) Παρίσι 1951.
- 15 H. N. BRAILSFORD, SHELLEY, GODWIN AND THEIR CIRCLE, LONDON 1913. Για τη ζωή του Γκόντουϊν βλ. GEORGE WOODCOCK, WILLIAM GODWIN, LONDON 1946.
- 16 Στο ίδιο, σελ. 88.
- 17 WILLIAM GODWIN, AN ENQUIRY CONCERNING POLITICAL JUSTICE, πρώτη έκδοση, Λονδίνο 1793, τόμ. Ι, σελ. 233-234.
- 18 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 11.
- 19 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 31.
- 20 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 866.
- 21 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 9.
- 22 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 788.
- 23 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 845.
- 24 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 858.
- 25 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 844.
- 26 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 846-47.
- 27 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 842.
- 28 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 852.
- 29 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 853.
- 30 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 853-54.
- 31 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 851.
- 32 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 269.
- 33 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 558.
- 34 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 564.
- 35 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 564-65.
- 36 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 215.
- 37 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 734.
- 38 H. S. SALT, Εισαγωγή στο GODWIN'S POLITICAL JUSTI-

- CE (ανάπτυξη του Μέρους VIII της «Πραγματείας»), Λον-
δίνο 1890, σελ. 29.
39 H. N. BRAILSFORD, στο ίδιο, σελ. 91-92.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

- 1 Βλ. Κεφάλαιο V και VI.
- 2 P. A. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, NEW YORK 1909, σελ. 581-82.
- 3 Ροβεσπιέρος, 2 Ιουνίου 1793, αναφέρεται από τον ALBERT SOBOUL, LES SANS - CULOTTES PARISIENS EN L'AN II, PARIS 1958, σελ. 419.
- 4 Στο ίδιο, σελ. 461.
- 5 Στο ίδιο, σελ. 411.
- 6 Στο ίδιο, σελ. 459.
- 7 Αναφέρεται από τους A. SERGENT και C. HARMEL, στο ίδιο, σελ. 59.
- 8 Στο ίδιο, σελ. 82.
- 9 A. SOBOUL, στο ίδιο, σελ. 211.
- 10 L' AMI DU PEUPLE, No. 647, αναφέρεται από τον P. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, σελ. 265-66.
- 11 CHRONIQUE DE PARIS, 3 Οκτωβρίου 1792, αναφέρεται από τον A. SOBOUL, στο ίδιο, σελ. 655.
- 12 Αναφέρεται από τον MAXIME LEROY, HISTOIRE DES IDEES SOCIALES EN FRANCE, τόμ. I, PARIS 1946, σελ. 282.
- 13 ADVIELLE, HISTOIRE DE GRACCHUS BABEUF ET DU BABOUVISME I. 30, αναφέρεται από τον MAXIME LEROY, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 57. Η καλύτερη έκθεση στα Άγγλικά είναι του DAVID THOMSON, THE BABEUF PLOT, LONDON 1947.
- 14 MAXIME LEROY, στο ίδιο, σελ. 69-70.
- 15 Στο ίδιο, σελ. 73.
- 16 Στο ίδιο, σελ. 76.
- 17 ABBE DE BARMEL, MEMOIRES POUR SERVIR A L' HISTOIRE DU JACOBINISME, DE L' IMPIETE ET L' ANARCHIE, LONDON 1897, αναφέρεται από τον M. LEROY, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 346.
- 18 Για τον Μπουοναρρότι βλέπε κυρίως A. GALANTE GARRONI, BUONARROTI E BABEUF, TORINO 1948, και FILIPPO BUONARROTI E I RIVOLUZIONARI DELL' OTTOCENTO, TORINO 1954. Επίσης στα Άγγλικά ELIZABETH L EISENSTEIN, FILIPPO MICHELE BUONARROTI, CAMBRIDGE, MASS. 1959.
- 19 E. L. EISENSTEIN, στο ίδιο, σελ. 69.
- 20 ARMANDO SAITTA, FILIPPO BUONARROTI, ROMA 1951 αναφέρεται από την E. L. EISENSTEIN, στο ίδιο, σελ. 10.
- 21 Αναφέρεται από την E. L. EISENSTEIN, στο ίδιο, σελ. 149.
- 22 Αναφέρεται από τον M. LEROY, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 47.
- 23 F. ENGELS, DIE ENTWICKLUNG DES SOZIALISMUS VON DER UTOPIE ZUR WISSENSCHAFT, αναφέρεται από το KARL MANNHEIM, IDEOLOGY AND UTOPIA, LONDON 1960, σελ. 220.
- 24 CHARLES GIDE, SELECTIONS FROM THE WORKS OF FOURIER, αγγλική μετάφραση, LONDON 1901, σελ. 22.

- 25 GEORGE WOODCOCK, PIERRE - JOSEPH PROUDHON, LONDON 1956, σελ. 13.
- 26 J. A. LANGLOIS, NOTICE SUR PROUDHON, στο PROUDHON, CORRESPONDENCE, τόμ. I, PARIS 1874, σελ. XXII. Βλέπε επίσης A. CUVILLIER INTRODUCTION TO P. J. PROUDHON, DE LA CREATION DE L' ORDRE DANS L' HUMA-NITE ("Απαντα, νέα έκδοση), PARIS 1927, σελ. 21 κ.έ.
- 27 H. DE SAINT - SIMON, ON SOCIAL ORGANIZATION, στο HENRI DE SAINT - SIMON: SELECTED WRITINGS, OX-FORD 1952, σελ. 78. Βλ. επίσης μια εξαιρετική περιγραφή της ζωής και του έργου του SAINT - SIMON από τον FRANK E. MANUEL, THE NEW WORLD OF HENRI SAINT - SIMON, CAMBRIDGE, MASS. 1956.
- 28 E. DOLLEANS, PROUDHON, PARIS 1948, σελ. 41.
- 29 E. H. CARR, MICHAEL BAKUNIN, LONDON 1937, σελ. 62.
- 30 WILHELM WEITLING, EVANGELIUM EINES ARMEN SUN-DERS, BERN 1845, σελ. 17.
- 31 Αναφέρεται από τον CARL WITTKE, THE UTOPIAN COM-MUNIST, BATON ROUGE 1950, σελ. 39.
- 32 WILHELM WEITLING, GARANTIEN DER HARMONIE UND FREIHEIT, BERLIN 1908, σελ. 247.
- 33 Στο ίδιο.
- 34 Γι' αυτό το αρκετά σκοτεινό έπεισόδιο βλ. DIE KOMMUNI-STEN IN DER SCHWEIZ NACH DEN BEI WEITLING VOR-GEFUNDENEN PAPIEREN, ZÜRICH 1843. Πρόκειται για ά-ναφορά γραμμένη με έντολη των αρχών της Ζυρίχης από τον BLUNTCHLI, τον διάσημο καθηγητή του Δικαίου, την εποχή της σύλληψης του WEITLING. Βλ. επίσης WITTKE, στο ίδιο, σελ. 35 - 44.
- 35 WEITLING, GARANTIEN, σελ. 236.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

- 1 P. J. PROUDHON, LA REVOLUTION SOCIALE DEMON-STRÉE PAR LE COUP D' ETAT DU DEUX DECEMBRE, "Α-παντα, (νέα έκδοση), Παρίσι 1938, σελ. 126.
- 2 P. J. PROUDHON, MÉMOIRES SUR MA VIE (γραμμένα το 1841), σελ. 5, περιέχονται στο CARNETS DE P. J. PROUDHON, τόμ. I, Παρίσι 1960. Για τη ζωή του PROUDHON βλ. GEORGE WOODCOCK, PIERRE - JOSEPH PROUDHON, LON-DON 1956. EDOUARD DOLLEANS, PROUDHON, PARIS 1948. DANIEL HALEVY, LA JEUNESSE DE PROUDHON, PARIS 1948. Μια εξαιρετική έκθεση μερικῶν απόψεων της σκέψης του Πroudhon είναι του H. DE LUBAC, PROUDHON ET LE CHRI-STIANISME, PARIS 1945, αγγλική έκδοση ως THE UNMAR-CHIAN SOCIALIST, LONDON 1948.
- 3 P. J. PROUDHON, CARNETS, τόμ. I, σελ. 3.
- 4 SYSTEM DE CONTRADICTIONS ECONOMIQUES, (νέα έκ-δοση, Παρίσι 1923), τόμ. II, σελ. 310.
- 5 Στο ίδιο, II, σελ. 361.
- 6 P. J. PROUDHON, QU'EST - CE QUE LA PROPRIETE; (PA-RIS 1840), σελ. 87.
- 7 E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 173.

- 8 PIERRE HAUBTMANN, MARX ET PROUDHON, PARIS 1947, σελ. 27.
- 9 P. HAUBTMANN, στο ίδιο, σελ. 63-64. Βλ. επίσης G. WOODCOCK, PROUDHON, σελ. 92-93.
- 10 E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 99.
- 11 P. J. PROUDHON, SYSTEME... τόμ. I, σελ. 356.
- 12 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 372.
- 13 Στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 252.
- 14 P. J. PROUDHON, CARNETS, τόμ. I, σελ. 169.
- 15 Έπιστολή του Προυντόν στον Μάρξ, 17 Μαΐου 1840, περιέχεται στα Άπαντα του Προυντόν: PROGRAMME REVOLUTIONNAIRE, PARIS 1938, σελ. 292.
- 16 CARNETS, τόμ. II, σελ. 26, 173.
- 17 Έπιστολή του Προυντόν στον Ρολλάν, 3 Ιουνίου 1861, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 384-85.
- 18 G. WOODCOCK, PROUDHON, σελ. 106-7.
- 19 CARNETS, 15 Ιουνίου 1858, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 318.
- 20 CORNETS, τόμ. I, σελ. 226.
- 21 QU' EST - CE QUE LA PROPRIETE; σελ. 169-70.
- 22 Στο ίδιο, σελ. 242-43.
- 23 Έπιστολή του Προυντόν στον Άλφρε Νταριμόν, 14 Φεβρουαρίου 1850, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 207.
- 24 E. H. CARR, MICHAEL, BAKUNIN, LONDON 1937, σελ. 130.
- 25 LES CONFESSIONS D' UN REVOLUTIONNAIRE PUR SERVIR A L' HISTOIRE DE LA REVOLUTION DE FEVRIER (1849), (νέα έκδοση Παρίσι 1929), σελ. 65.
- 26 LA REVOLUTION SOCIALE DEMONTREE PAR LE COUP D' ETAT DU DEUX DECEMBRE (νέα έκδοση, Παρίσι 1938), σελ. 288.
- 27 Στο ίδιο, σελ. 290.
- 28 L' IDEE GENERALE DE LA REVOLUTION AU 19E SIECLE (νέα έκδοση, Παρίσι 1924), σελ. 302.
- 29 DE LA JUSTICE DANS LA REVOLUTION ET DANS L' EG-LISE (πρώτη έκδοση, Παρίσι 1858), 3 τόμοι.
- 30 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 151.
- 31 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 423.
- 32 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 486.
- 33 Έπιστολή του Προυντόν στον Πιέρ Λερού, 13 Δεκεμβρίου 1849, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 221.
- 34 DE LA JUSTICE, τόμ. I, σελ. 575.
- 35 P. J. PROUDHON, CONTRADICTIONS... σελ. 235.
- 36 L' IDEE GENERALE DE LA REVOLUTION AU 19E SIECLE (νέα έκδοση, Παρίσι 1929), σελ. 344.
- 37 ALAIN SERGENT και CLAUDE HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, PARIS 1949, σελ. 301.
- 38 DE LA CAPACITE POLITIQUE DES CLASSES OUVRIERES (δεύτερη έκδοση, Παρίσι 1865).
- 39 Στο ίδιο, σελ. 80.
- 40 Βλ. GEORGES DUVEAU, LA VIE OUVRIERE EN FRANCE SOUS LE SECOND EMPIRE, PARIS 1946.
- 41 Στο ίδιο, σελ. 230.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

- 1 Για τη ζωή του Μπακούνιν βλ. E. H. CARR, MICHAEL BAKUNIN, LONDON 1937.
- 2 Στο ίδιο, σελ. 38.
- 3 Στο ίδιο, σελ. 8-9.
- 4 Στο ίδιο, σελ. 12.
- 5 Στο ίδιο, σελ. 130.
- 6 Στο ίδιο, σελ. 173.
- 7 Στο ίδιο.
- 8 Στο ίδιο, σελ. 378.
- 9 Στο ίδιο, σελ. 242.
- 10 Για τις σχέσεις του Μπακούνιν με τον Ματσίνι βλ. N. ROSSELLI, MAZZINI E BAKUNIN, TORINO 1927. Βλ. επίσης RICHARD HOSTETTER, THE ITALIAN SOCIALIST MOVEMENT I. ORIGINS (1860-1882), PRINCETON, N. J., 1958, και ARTHUR LEHNIN, MICHAEL BAKUNIN ET L' ITALIE, LEIDEN 1961.
- 11 SERGENT και HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, σελ. 413.
- 12 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 180.
- 13 M. BAKUNIN, STATISM AND ANARCHY, αναφέρεται από τον F. VENTURI, IL POPULISMO RUSSO, 2 τόμοι, Τουρίνο 1952, τόμ. II, σελ. 710.
- 14 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. IV, σελ. 32.
- 15 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. VI, σελ. 399.
- 16 M. BAKUNIN, STATISM AND ANARCHY, αναφέρεται από τον F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 708.
- 17 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 107.
- 18 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 252.
- 19 Έπιστολή του Μπακούνιν στον Τζέιμς Γκυγιώμ, 13 'Απριλίου 1869, αναφέρεται από τον Βεντούρι, στο ίδιο, σελ. 595.
- 20 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 592.
- 21 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 601.
- 22 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 379 - 80.
- 23 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 605 - 606.
- 24 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 393.
- 25 M. BAKUNIN, Διάλεξη στο Βάλ ντε Σαίν - 'Ιμιέ, 1871, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 325 - 26.
- 26 VYRUBOV, αναφέρεται από τον E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 329.
- 27 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 338.
- 28 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 344.
- 29 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. IV, σελ. VIII.
- 30 Έπιστολή του Μάρξ στον Φ. Μπολτέ, 23 Νοεμβρίου 1871, KARL MARX AND FRIEDRICH ENGELS, SELECTED WORKS, LONDON 1950, τόμ. II, σελ. 422.
- 31 M. BAKUNIN, AUX FRERES DE L' ALLIANCE EN ESPAGNE (1872), αναφέρεται από τον MAX NETTLAU: BAKUNIN UND DIE INTERNATIONALE IN ITALIEN BIS ZUR HERBST 1872, ARCHIV FÜR DIE GESCHICHTE DES SOZIALISMUS UND DER ARBEITERBEWEGUNG, τόμ. II (1911 - 12), σελ. 283 - 84.
- 32 Έπιστολή του Μάρξ στον Κούγκελμαν, 23 Αυγούστου 1866, αναφέρεται από τον J. L. PUECH, LE PROUDHONISME DANS

- L' ASSOCIATION INTERNATIONALE DES TRAVAILLEURS, PARIS 1907, σελ. 112.
- 33 Στο ίδιο, σελ. 135-36.
- 34 Έπιστολή του Μπακούνιν στον Μάρξ, 22 Δεκεμβρίου 1868, NEUE ZEIT, 1900-1, σελ. 6-7.
- 35 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 352.
- 36 FRANZ MEHRING, KARL MARX, LEIPZIG 1918, σελ. 424.
- 37 M. BAKUNIN, άρθρο στο L' EGALITE 1869, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 151.
- 38 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 366.
- 39 Έπιστολή του Μάρξ στη Λάουρα Λαφάργκ, αναφέρεται από τον MEHRING, στο ίδιο, σελ. 427.
- 40 F. MEHRING, στο ίδιο, σελ. 497.
- 41 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. II, σελ. XLX-L.
- 42 Έπιστολή του Μπακούνιν στον Χέρτσεν, 28 Οκτωβρίου 1869, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 233-34.
- 43 Απόφαση IX της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου. Για τη σημασία της συνδιάσκεψης και την παρακμή της Διεθνούς Θλ. την εξαιρετική εργασία του MIKLOS MOLNAR, LE DECLIN DE LA PREMIERE INTERNATIONALE: LA CONFERENCE DE LONDRES DE 1871, GENEVA 1963.
- 44 LES PRETENDUES SCISSIONS DANS L' INTERNATIONALE, CIRCULAIRE PRIVEE DU CONSEIL GENERAL DE L' ASSOCIATION INTERNATIONALE DE TRAVAILLEURS (GENEVA 1872), σελ. 37. Αυτό και άλλα ντουκουμέντα περιέχονται στην έκδοση του JACQUES FREYMOND, LA PREMIERE INTERNATIONALE, RECUEIL DE DOCUMENTS, GENEVA 1962, 2 τόμοι.
- 45 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. II, σελ. L.
- 46 J. GUILLAUME, L' INTERNATIONALE: DOCUMENTS SOUVENIRS 1864-1878 (4 τόμοι, Παρίσι 1905-10), τόμ. I, σελ. 74-75.
- 47 MAX NETTLAU, BAKUNIN UND DIE INTERNATIONALE IN ITALIEN, σελ. 283-84.
- 48 M. BAKUNIN, AI MIEI AMICI D' ITALIA.. αναφέρεται από τον M. NETTLAU, BAKUNIN E L' INTERNATIONALE IN ITALIA, GENEVA 1928, σελ. 253.
- 49 Στο ίδιο, σελ. 320.
- 50 J. GUILLAUME, στο ίδιο, τόμ. II, 160-61.
- 51 M. BAKUNIN, L' EMPIRE KNOUTO-GERMANIQUE ET LA REVOLUTION SOCIALE (1871), OEUVRES, τόμ. II, σελ. 297.
- 52 F. ENGELS (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1873) στο ALMENACCO REPUBBLICANO 1874, περιέχεται στο KARL MARX AND FREDERICK ENGELS, SELECTED WORKS, τόμ. I, Λονδίνο 1950.
- 53 MAX NETTLAU, MIGUEL BAKUNIN, LA INTERNATIONAL Y LA ALIANZA EN ESPANA 1868-1873, BUENOS AIRES 1925, σελ. 20.
- 54 ANSELMO LORENZO, EL PROLETARIADO MILITANTE, MEXICO CITY, σελ. 19.
- 55 MAX NETTLAU, M. BAKUNIN, LA INTERNATIONAL Y LA ALIANZA EN ESPANA, σελ. 53.
- 56 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. II, σελ. 272.
- 57 Έπιστολή του Μπακούνιν στον Έλιζε Ρεκλύ, 15 Φεβρουαρίου

- 1875, αναφέρεται από τον J. GUILLAUME, στο ίδιο, τόμ. III, σελ. 284.
- 58 LE PERE DUCHEME, No 8 DU 30 VENTOSE AN 79, αναφέρεται από τον CHARLES THOMANN, LE MOUVEMENT ANARCHISTE DANS LES MONTAGNES NEUCHATELOISES ET LE JURA BERNOIS, LA CHAUX-DE-FONDS 1947, σελ. 52.
- 59 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 699.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

- 1 Για τον Λαζαρέτι βλ. E. J. HOBSBAWM, PRIMITIVE REBELS, MANCHESTER 1959.
- 2 CARLO MONTICELLI, A. COSTA E L' INTERNATIONALE, αναφέρεται από τον ARMANDO BORGHI, ERRICO MALATESTA, MILANO 1947, σελ. 48.
- 3 GEORGE WOODCOCK, ANARCHISM, NEW YORK 1961, σελ. 344.
- 4 A. COSTA, BAGLIORI DI SOCIALISMO (FIRENZE 1900) αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 146.
- 5 βλ. HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 252 - 53.
- 6 Έπιστολή του CESSARELLI στον CIPRIANI, Άπρίλιος 1881, αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 377.
- 7 Η περιγραφή αυτή βασίζεται κυρίως στις έρευνες του HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 381.
- 8 A. COSTA, OPEN LETTER FROM A GROUP OF INTERNATIONALISTS TO G. NICOTERA, Ιανουάριος 1877, αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 409.
- 9 A. BORGHI, MALATESTA, σελ. 63.
- 10 EMILIO COVELLI στη LA PLEBE, 27 Ιουλίου 1879, αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 409.
- 11 SERGENT και HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, σελ. 443.
- 12 Για τη ζωή του Κροπότκιν βλ. GEORGE WOODCOCK και IVAN AVAKUMOVIC, THE ANARCHIST PRINCE, LONDON 1950, καθώς και τα Άπομνημονεύματα του Κροπότκιν, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST.
- 13 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 790.
- 14 Ό Κροπότκιν δίνει μια δραματική περιγραφή στα Άπομνημονεύματά του· επίσης οι G. WOODCOCK και I. AVAKUMOVIC, που συγκέντρωσαν πολλές πρόσθετες λεπτομέρειες, στο ίδιο, σελ. 140 - 44.
- 15 LE REVOLTE, Δεκέμβριος 1880, αναφέρεται από τον JEAN MAITRON, HISTOIRE DU MOUVEMENT ANARCHISTE EN FRANCE (1880 - 1914), PARIS 1951, σελ. 70.
- 16 G. WOODCOCK και I. AVAKUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 343.
- 17 Οι σχετικές γνώσεις του Τζέιμς βασίζονται σε δημοσιεύσεις των εφημερίδων. βλ. LIONEL TRILLING, THE LIBERAL IMAGINATION, NEW YORK 1953, σελ. 65 - 96.
- 18 GAETANO NATALE, GIOLITTI E GLI ITALIANI, MILANO 1949, σελ. 467 - 70.
- 19 LE DROIT SOCIAL, 12 Μαρτίου 1888, αναφέρεται από τον MAITRON, στο ίδιο σελ. 150.
- 20 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 194.
- 21 Στο ίδιο.

- 22 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 213.
- 23 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 169.
- 24 ANDRE SALMON, LA TERREUR NOIRE, PARIS 1959, σελ. 141 - 256. Βλ. επίσης MAITRON, στο ίδιο, σελ. 195 - 212.
- 25 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 205, σημ. 4.
- 26 EUGENIA W. HERBERT, THE ARTIST AND SOCIAL REFORM: FRANCE AND BELGIUM 1885 - 1900, NEW HAVEN 1961, σελ. 119.
- 27 THE LETTERS OF OSCAR WILDE, έκδοση RUPERT HART-DAVIS, LONDON 1962, σελ. 768.
- 28 A. SALMON, στο ίδιο, σελ. 343.
- 29 'Ο MAITRON, στο ίδιο, σελ. 529 - 34, παραθέτει ολόκληρη την άπολογία του Έμιλ Ανρύ.
- 30 Για τη ζωή του Μόστ βλ. RUDOLF ROCKER, JOHANN MOST, BERLIN 1924.
- 31 R. ROCKER, στο ίδιο, σελ. 209.
- 32 HENRY DAVID, HISTORY OF THE HAYMARKET AFFAIR, NEW YORK 1936, σελ. 292.
- 33 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 121 - 22. LOUIS ADAMIC, DYNAMITE, LONDON 1931, σελ. 47.
- 34 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 194.
- 35 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 208.
- 36 L. ADAMIC, στο ίδιο, σελ. 79.
- 37 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 339. L. ADAMIC, στο ίδιο, σελ. 79.
- 38 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 463.
- 39 Για τη ζωή της Έμμα Γκόλντμαν βλ. το δικό της LIVING MY LIFE, 2 τόμοι, NEW YORK 1932, και RICHARD DRINNON, REBEL IN PARADISE, CHICAGO 1961.
- 40 LE JOURNAL, 19 Φεβρουαρίου 1894, αναφέρεται από τον MAITRON, στο ίδιο, σελ. 227.
- 41 R. ROCKER, στο ίδιο, σελ. 301.
- 42 MAX NETTLAU, ELISEE RECLUS; ANARCHIST UND GELEHRTER, BERLIN 1928, σελ. 248.
- 43 MAX NETTLAU, στο ίδιο, σελ. 241.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

- 1 Αναφέρεται από L. LEY, COMMENT ILS SONT DEVENUS SOCIALISTS, PARIS 1932, σελ. 21.
- 2 G. BRANDES, πρόλογος στο P. KROPOTKIN, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST, LONDON 1889, τόμ. I, σελ. XIII - XIV.
- 3 P. KROPOTKIN, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST, σελ. 139.
- 4 WOODCOCK και AVARUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 381.
- 5 Στο ίδιο, σελ. 380.
- 6 Στο ίδιο, σελ. 360.
- 7 Εισαγωγή στο L. TOLSTOY, LA GUERRE ET LE SERVICE OBLIGATOIRE, BRUSSELS 1896.
- 8 Έπιστολή του Κροπότκιν στην κυρία DRYHURST, 1893, αναφέρεται από τους WOODCOCK και AVARUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 248.
- 9 P. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, NEW YORK 1909, σελ. 535.

- 10 WOODCOCK και ΑΒΑΚΥΜΟΒΙC, στο ίδιο, σελ. 351.
- 11 Στο ίδιο, σελ. 353.
- 12 P. KROPOTKIN, LAW AND AUTHORITY, ανατυπωμένο στο KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, έκδοση G. ROGER N. BALDWIN, NEW YORK 1927, σελ. 205-6.
- 13 P. KROPOTKIN, MUTUAL AID: A FACTOR OF EVOLUTION, LONDON 1902, σελ. 34.
- 14 P. KROPOTKIN, ETHICS: ORIGIN AND DEVELOPMENT, NEW YORK 1924, σελ. 22.
- 15 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM (1887) στο KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, σελ. 47.
- 16 M. GUIYAU, ESQUISSE D' UN MORALE ANS OBLIGATION, PARIS 1885, σελ. 29.
- 17 Στο ίδιο, σελ. 252.
- 18 Στο ίδιο, σελ. 246.
- 19 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, PARIS 1892, σελ. 60.
- 20 Στο ίδιο, σελ. 20 - 21.
- 21 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM, σελ. 60.
- 22 Στο ίδιο, σελ. 59.
- 23 THE TIMES, 21 Ιουλίου 1960.
- 24 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, σελ. 81.
- 25 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM, σελ. 71.
- 26 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, σελ. 159.
- 27 P. KROPOTKIN, MODERN SCIENCE AND ANARCHISM στο KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, σελ. 157.
- 28 P. KROPOTKIN, FIELDS, FACTORIES AND WORKSHOPS LONDON 1899, σελ. 272.
- 29 WOODCOCK και ΑΒΑΚΥΜΟΒΙC, στο ίδιο, σελ. 302.
- 30 OSCAR WILDE, DE PROFUNDIS, LONDON 1950, σελ. 112.
- 31 SAVERIO MERLINO, NECESSITA E BASI DI UNA INTE-SA, BRUSSELS 1892, ανατυπωμένο στο SAVERIO MERLINO, CONCEZIONE CRITICA DEL SOCIALISMO LIBERTORIO, έκδοση ALDO VENTURINI και PIER CARLO MASINI, FIRENZE 1957, σελ. 99.
- 32 P. J. PROUDHON, DU PRINCIPE DE L' ART ET DE SA DESTINATION SOCIALE, PARIS 1865, σελ. 43.
- 33 Στο ίδιο, σελ. 46.
- 34 Στο ίδιο, σελ. 367 - 68.
- 35 Έπιστολή του COURBET στον WEY, 26 Νοεμβρίου 1849. αναφέρεται από τον GERSTLE MACK, GUSTAVE COURBET, LONDON 1951, σελ. 69 - 70.
- 36 P. J. PROUDHON, DU PRINCIPE DE L' ART, σελ. 236 - 67, αναφέρεται από τον MACK, στο ίδιο, σελ. 70.
- 37 MACK, στο ίδιο, σελ. 71.
- 38 J. GUILLAUME, L' INTERNATIONALE, τόμ. III, σελ. 295.
- 39 L' AVANT - GARDE, 12 Ιανουαρίου 1878, αναφέρεται από τον CHARLES THOMANN, LE MOUVEMENT ANARCHIST DANS LE MONTAGNES NEUCHATELOISES ET LE JURA BERNOIS, LA CHAUX - DE - FONDS 1947, σελ. 123.
- 40 LE COURIER DU DIMANCHE, 29 Δεκεμβρίου 1861, αναφέρεται από τον MACK, στο ίδιο, σελ. 102.
- 41 1861, MACK, στο ίδιο, σελ. 89.

- 42 BENEDICT NICOLSON, THE ANARCHISME OF CAMILLE PISSARRO, στο THE ARTS, τεύχος 2, LONDON 1947, σελ. 43' - 51.
- 43 EUGENIA W. HERBERT, στο ίδιο, 189.
- 44 JOHN REWALD, POST - IMPRESSIONISM FROM VAN GOGH TO GAUGUIN, NEW YORK 1956, σελ. 155.
- 45 ROBERT L. και EUGENIA W. HERBERT, ARTIST AND ANARCHISM: UNPUBLISHED LETTERS OF PISSARRO, SIGNAC AND OTHERS. I. (THE BURLINGTON MAGAZINE, τόμ. CII, τεύχος 692, Νοέμβριος 1960, σελ. 479).
- 46 JOHN REWALD, FELIX FENEON (GAZETTE DES BEAUX-ARTS, 6η σειρά, τόμοι XXXI - XXXII, 1947 - 48, τόμ. II, σελ. 110.
- 47 MAURICE BARRES, L' ENNEMI DES LOIS, νέα έκδοση, Παρίσι 1910, σελ. 302.
- 48 LES TEMPS NOUVEAUX, Μάρτιος 1896, αναφέρεται από την EUGENIA W. HERBERT, στο ίδιο, σελ. 83.
- 49 EMMA GOLDMAN, LIVING MY LIFE, LONDON 1932, 2 τόμοι, τόμ. I, σελ. 194.
- 50 MAX STIRNER, DER EINZIGE UND SEIN EIGENTUM, τρίτη έκδοση, Λειψία 1901, σελ. 8.
- 51 MAX STIRNER, στο ίδιο, σελ. 379.
- 52 LAURA FERMÍ, MUSSOLINI, CHICAGO 1961, σελ. 70.
- 53 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 379.
- 54 VIKTOR SERGE, MEMOIRS D' UN REVOLUTIONNAIRE, PARIS 1951, σελ. 20 - 21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

- 1 LEONARD SCHAPIRO, THE ORIGIN OF THE COMMUNIST AUTOCRACY, LONDON 1955, σελ. 182.
- 2 ERRICO MALATESTA, στο STUDI SOCIALI, 15 'Απριλίου 1931, ανατυπωμένο στο E. MALATESTA, SCRITTI SCELTI, έκδοση C. ZACCARIA και G. BERNERI, NAPOLI 1947, σελ. 326.
- 3 ARMANDO BORGHI, ERRICO MALATESTA, MILANO 1947, σελ. 95.
- 4 ENZO SANTARELLI, L' AZIONE DI ERRICO MALATESTA E I MOTI DI 1898 AD ANCONA, στο MOVIMENTO OPERAIO, 1954, σελ. 248 - 72.
- 5 QUESTIONE SOCIALE, 14 'Ιουνίου 1899, αναφέρεται από τον BORGHI, MALATESTA, σελ. 26 - 27.
- 6 RUDOLF ROCKER, THE LONDON YEARS, LONDON 1956, σελ. 208.
- 7 GAUDENS MEGARO, MUSSOLINI DAL MITO AL REALTA, MILANO 1947, σελ. 245.
- 8 MAX NETTLAU, ERRICO MALATESTA: LA VIDA DE UN ANARQUISTA, BUENOS AIRES 1923, σελ. 193.
- 9 E. MALATESTA, SCRITTI SCELTI, σελ. 170.
- 10 WOODCOCK και AVAKUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 391.
- 11 Στο ίδιο, σελ. 425 - 26.
- 12 Στο ίδιο, σελ. 430.
- 13 VOLINE (V. M. EICHENBAUM), NINETEEN - SEVENTE-

- EN: THE RUSSIAN REVOLUTION BETRAYED, αγγλική μετάφραση, Λονδίνο 1954, σελ. 76.
- 14 ALEXANDER BERKMAN, THE BOLSHEVIK MYTH, LONDON 1925, σελ. 90—91.
 - 15 Για τη ζωή του Μάχνο βλ. τη θασιζόμενη σὲ αξιόπιστες ρωσικές πηγές ἐξαιρετὴ ἐργασία τοῦ DAVID FOOTMAN, CIVIL WAR IN RUSSIA, LONDON 1961, σελ. 245—303.
 - 16 D. FOOTMAN, στὸ ἴδιο, σελ. 253—54.
 - 17 Στὸ ἴδιο, σελ. 271.
 - 18 Στὸ ἴδιο, σελ. 280.
 - 19 Στὸ ἴδιο, σελ. 284.
 - 20 Στὸ ἴδιο, σελ. 289.
 - 21 Στὸ ἴδιο, σελ. 289.
 - 22 EMMA GOLDMAN, MY DISILLUSIONMENT IN RUSSIA, LONDON, 1925, σελ. 69.
 - 23 EMMA GOLDMAN, LIVING MY LIFE, LONDON 1932, τόμ. II, σελ. 577.
 - 24 G. KATKOV, THE KRONSTADT RISING, στὸ ST ANTONY'S PAPERS, τεύχος 6, LONDON 1959.
 - 25 VOLINE, στὸ ἴδιο, σελ. 154.
 - 26 ALEXANDER BERKMAN, στὸ ἴδιο, σελ. 319.
 - 27 JAMES JOLL, THE SECOND INTERNATIONAL, LONDON 1955, κεφ. III.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

- 1 LA REVOLTE, Μάρτιος 1891, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 240.
- 2 LES TEMPS NOUVEAUX, Αὐγούστος 1900, ἀναφέρεται στὸ ἴδιο, σελ. 385.
- 3 M. BAKUNIN, OEUVRÉS, τόμ. V, σελ. 182.
- 4 BULLETIN DE LA FEDERATION JURASSIENNE, 1 Νοεμβρίου 1774, ἀναφέρεται στὸ ἴδιο, σελ. 261.
- 5 Στὸ ἴδιο, σελ. 261.
- 6 MAURICE PELLUTIER, FERNAND PELLUTIER: SA VIE SON OEUVRE (1867—1901), PARIS 1911, σελ. 5.
- 7 Στὸ ἴδιο, σελ. 62.
- 8 F. PELLUTIER, L' ANARCHISME ET LES SYNDICATS OUVRIERS, στὸ LES TEMPS NOUVEAUX, Νοέμβριος 1895, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 251.
- 9 J. MAITRON, LE SYNDICALISME REVOLUTIONNAIRE: PAUL DELESALLE, PARIS 1952, σελ. 24.
- 10 J. MAITRON, HISTOIRE DU MOUVEMENT ANARCHISTE, σελ. 252.
- 11 Τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1906 καὶ τὰ παραθέτουν οἱ BERNARD GEORGES καὶ DENISE TINTANT, LEON JOUHAUX: CINGUANTE ANS DE SYNDICALISME, τόμ. I, PARIS 1952, σελ. 11.
- 12 J. MAITRON, DELESALLE, σελ. 81.
- 13 E. DOLLEANS, HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER, τόμ. II, δεύτερη ἐκδοση, Παρίσι 1964, σελ. 117.
- 14 J. MAITRON, DELESALLE, σελ. 111.
- 15 G. D. H. COLE, THE SECOND INTERNATIONAL, τόμ. III τῆς A HISTORY OF SOCIALIST THOUGHT, LONDON 1956, Μέρος I, σελ. 371.

- 16 AMEDEE DUNOIS στο CONGRES ANARCHISTE TENU A AMSTERDAM 24—31 AOÛT 1907. COMPTE RENDU ANALYTIQUE... PARIS 1908, σελ. 14.
- 17 COMPTE RENDU, σελ. 36—38.
- 18 Στο ίδιο, σελ. 62.
- 19 Στο ίδιο, σελ. 70.
- 20 Στο ίδιο, σελ. 46.
- 21 Στο ίδιο, σελ. 85.
- 22 Στο ίδιο, σελ. 83.
- 23 JEAN VARIOT, PROPOS DE GEORGES SOREL, PARIS 1935, σελ. 54—57.
- 24 J. VARIOT, στο ίδιο, σελ. 65.
- 25 G. SOREL, MATERIAUX D' UNE THEORIE DU PROLETARIAT, PARIS 1918, σελ. 58.
- 26 G. SOREL, REFLEXIONS SUR LA VIOLENCE, τρίτη έκδοση, Παρίσι 1912, σελ. 205.
- 27 G. SOREL, εισαγωγή στο F. PELLUTIER, HISTOIRE DE BOURSES DU TRAVAIL, PARIS 1902.
- 28 G. SOREL, LA DECOMPOSITION DU MARXISME, PARIS 1907, σελ. 53—54.
- 29 G. SOREL, MATERIAUX D' UNE THEORIE DU PROLETARIAT, σελ. 268. Βλ. επίσης RICHARD HUMPHREY, GEORGES SOREL: PROPHET WITHOUT HONOR, CAMBRIDGE, MASS. 1951, σελ. 18.
- 30 G. SOREL, REFLEXIONS, σελ. 120.
- 31 G. SOREL, DE EGLISE ET DE L' ETAT, σελ. 31—32.
- 32 G. SOREL, REFLEXIONS, σελ. 46.
- 33 Στο ίδιο, σελ. 180.
- 34 G. SOREL, MATERIAUX, σελ. 199.
- 35 Για γενική παρουσίαση των διαφόρων απόψεων της σκέψης του SOREL βλ. RICHARD HUMPHREY, GEORGES SOREL: PROPHET WITHOUT HONOR, H. STUART HUGHES, CONSCIOUSNESS AND SOCIETY, LONDON 1969.
- 36 WYNDHAM LEWIS, THE ART OF BEING RULED, LONDON 1926, σελ. 128.
- 37 DANIEL HALEVY, PEGUY ET LE CAHIERS DE LA QUINZAINE, PARIS 1941, σελ. 108.
- 38 E. DOLLEANS, HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER, τόμ. II, σελ. 127.
- 39 Ο L. JOUHAUX ανάφερε αυτούς τους αριθμούς σε μια διάλεξη του στις Βρυξέλλες τον Δεκέμβριο του 1911. Βλ. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 189, σημ. 1.
- 40 E. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 155.
- 41 BERNARD GEORGES και DENISE TINTANT, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 3.
- 42 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 320.
- 43 Στο ίδιο, σελ. 388—89.
- 44 P. E. BRISSENDEN, THE IWW: A STUDY OF AMERICAN SYNDICALISM, δεύτερη έκδοση, Νέα Υόρκη 1920, σελ. 66.
- 45 Στο ίδιο, σελ. 92.
- 46 THOMAS HAGERTY, στο IRA KIPNIS, THE AMERICAN SOCIALIST MOVEMENT 1897—1912. NEW YORK 1952, σελ. 192.
- 47 Στο ίδιο.
- 48 BRISSENDEN, στο ίδιο, σελ. 138—39.

- 49 THE INDUSTRIAL WORKER, 23 Ἀπριλίου 1910, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BRISSENDEN, στὸ ἴδιο, σελ. 271.
- 50 MOTHER EARTH, Ὀκτώβριος 1913, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BRISSENDEN, στὸ ἴδιο, σελ. 318.
- 51 MARJORIE RUTH CLARK, ORGANIZED LABOUR IN MEXICO, CHAPEL HILL, NC 1934.
- 52 BEATRICE WEBB'S DIARIES, 1912—1924, ἔκδοση MARGARET COLE, LONDON 1952, σελ. 7.
- 53 FANNY F. SIMON, ANARCHISME AND AMARCHO—SYNDICALISM IN SOUTH AMERICA, στὸ THE HISPANIC AMERICAN HISTORICAL REVIEW, τόμ. XXVI, 1946, σελ. 38—59.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

- 1 JOAQUIN MAURIN, HACIA LA SEGUNDA REVOLUTION, BARCELONA 1935.
- 2 R. MELLA, στὸ J. DIAZ DEL MORAL, HISTORIA DE LAS AGITACIONES CAMPESINAS ANDAUZAS — CORDOBA, MADRID 1929, σελ. 90.
- 3 Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς ἰδέες τοῦ PI Y MARGALL βλ. ALASTAIR HENNESSY, THE FEDERAL REPUBLIC IN SPAIN, LONDON 1962.
- 4 CASIMIRO MARTI, ORIGENES DEL ANARQUISMO EN BARCELONA, BARCELONA 1959, σελ. 37.
- 5 ANSELMO LORENZO, EL PROLETARIADO MILITANTE MEXICO, σελ. 164.
- 6 RAFAEL COLONA, LA REVOLUTION INTERNATIONALISTA ALCOYANA DE 1873, ALICANTE 1959.
- 7 GERALD BRENAN, THE SPANISH LABYRINTH, LONDON, 1960, σελ. 156.
- 8 RUDOLF ROCKER, FERMIN SALVOCHEA, EDICIONES TIERRA Y LIBERTAD, 1945.
- 9 SOL FERRER, LA VIE ET L' OEUVRE DE FRANCISCO FERRER, PARIS 1962.
- 10 YVONNE TURIN, L' EDUCATION ET L' ECOLE EN ESPAGNE DE 1874 A 1902, PARIS 1959, σελ. 315.
- 11 YVONNE TURIN, στὸ ἴδιο, σελ. 37.
- 12 FEDERICA MONTSENY, ANSELMO LORENZO: EL HOMBRE Y LA OBRA, TOULOUSE, σελ. 36.
- 13 S. FERRER, στὸ ἴδιο, σελ. 231.
- 14 PALMIRO MARBO, ORIGEN, DESARROLLO, Y TRANCENDENCIA DEL SINDICALISMO, MEXICO 1919.
- 15 J. DIAZ DEL MORAL, στὸ ἴδιο, σελ. 61.
- 16 Στὸ ἴδιο, σελ. 305.
- 17 Στὸ ἴδιο, σελ. 264 κ.έ.
- 18 Στὸ ἴδιο.
- 19 MANUEL BUENACASA, EL MOVIMIENTO OBRERO ESPANOL: 1886—1926, BARCELONA 1928, σελ. 133—37.
- 20 J. PEIRATS, LA CNT EN LA REVOLUTION ESPANOLA, 3 τόμοι Τουλούζη 1951, τόμ. I, σελ. 7.
- 21 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 42—43.
- 22 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 46—47.
- 23 G. BRENAN, THE SPANISH LABYRINTH, σελ. 250.
- 24 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 51.
- 25 Στὸ ἴδιο, σελ. 53.
- 26 E. J. HOBBSBAWM, PRIMITIVE REBELS, σελ. 84 κ.έ. Βλ. ἐπίσης PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 55 κ.έ.

- 27 EDWARD CONZE, SPAIN TODAY, LONDON 1936.
- 28 Οι σημαντικότερες όμιλίες και αποφάσεις αυτού του συνεδρίου παρατίθενται από τον PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 109 κ.έ.
- 29 FEDERICA MONTSENY, στο SOLIDARIDAD OBRERA, 22 Δεκεμβρίου 1936, αναφέρεται από τον BURNETT BOLLOTEN, THE GRAND CAMOUFLAGE, LONDON 1961, σελ. 20.
- 30 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 162—63.
- 31 REVISTA BLANCA, 8 Ιουνίου 1934, αναφέρεται από τον BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 65, σημ. 21.
- 32 Για την ιδιαίτερη θέση των RABASSAIRES, σαν εκπρόσωπος των όποιων διακρίθηκε ο Κόμπανυς, βλ. BRENNAN, στο ίδιο, σελ. 276 κ.έ.
- 33 B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 74.
- 34 FRANZ BORKENAU, THE SPANISH COCKPIT, Λονδίνο 1937, σελ. 167. Μια παρόμοια περιγραφή για την κομμούνα της Άλκóρα στην έπαρχία Καστελιόν θρίσκειται στο H.E. KAMINSKI, CEUX DE BARCELONA, PARIS 1947, σελ. 113 κ.έ.
- 35 HUGH THOMAS, THE SPANISH CIVIL WAR, LONDON 1961, σελ. 189.
- 36 MONTREAL STAR, 30 Οκτωβρίου 1936, αναφέρεται από τον H. THOMAS, στο ίδιο, σελ. 289.
- 37 Πράξδα, 17 Δεκεμβρίου 1936, αναφέρεται από τον H. THOMAS, στο ίδιο, σελ. 363.
- 38 CNT, 20 Σεπτεμβρίου 1937, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 251.
- 39 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 172 κ.έ.
- 40 CNT, 5 Σεπτεμβρίου 1936, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 155—56.
- 41 CNT, 23 Οκτωβρίου 1936, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 158.
- 42 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 270—72.
- 43 TIERRA Y LIBERTAD, 16 Ιανουαρίου 1937, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 57.
- 44 Ο γενικός γραμματέας της CNT προς την Ένωση των Άγροτών της Καστίλλης, στο JUVENTUD LIBRE, 10 Ιουλίου 1937, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 70.
- 45 Για τους Ιταλούς αναρχικούς στην Ισπανία βλ. UN TRENTENNIO DI ATTIVITA ANARCHICA, FORLI, σελ. 192—201.
- 46 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 360.
- 47 Έγκύκλιος της FAI άριθ. 3, Οκτώβριος 1936, αναφέρεται από τον J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 319.
- 48 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. III, σελ. 53.
- 49 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. III, σελ. 304.
- 50 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. X.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X

- 1 JAYAPRAKASH NARAYAN, A PLEA FOR RECONSTRUCTION OF INDIAN POLITY, WARDHA 1959, σελ. 63.
- 2 Στο ίδιο, σελ. 36.
- 3 MAURICE NADEAU, HISTOIRE DU SURREALISME, PARIS 1945, σελ. 268.
- 4 PETER HEINTZ, ANARCHISMUS UND GEGENWART, ZURICH 1951.

Ὁ Τζέημς Τζὸλ γεννήθηκε τὸ 1918 καὶ σπούδασε στὴν Ὁξφόρδη. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἀντιστασιακὰ κινήματα, γεγονὸς ποὺ κέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων καὶ γιὰ τὴν νεότερη ἱστορία τῆς Εὐρώπης γενικά. Μετὰ τὸν πόλεμο γύρισε στὴν Ἀγγλία καὶ δίδαξε στὴν Ὁξφόρδη. Σὰν προσκεκλημένος καθηγητὴς δίδαξε ἐπίσης στὰ Πανεπιστήμια Στάνφορντ καὶ Χάρβαρντ. Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα του εἶναι : «Ἡ Δεύτερη Διεθνὴς» (1955) καὶ «Οἱ διανοούμενοι στὴν πολιτικὴ» (1960).

Στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ὁ ἀναρχισμὸς ἀνακίνησε μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη του μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀποφασιστικὰ πολιτικά, κοινωνικά καὶ οἰκονομικά ζητήματα καὶ ἀναζήτησε λύσεις ποὺ ἀποτελέσαν πρόκληση γιὰ τὴν κατεστημένη κοινωνικὴ τάξη, καὶ γι' αὐτὸ καταδιώχτηκαν καὶ καταπιέστηκαν ἀπ' αὐτὴ μὲ ὅλα τὰ μέσα. Ὁ Τζέημς Τζὸλ ἀσχολεῖται στὸ βιβλίον του αὐτὸ λεπτομερειακὰ μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ τὴν ἱστορία του, παρουσιάζει τοὺς θεωρητικούς του καὶ σκιαγραφεῖ τὰ πορτραῖτα τῶν σημαντικότερων ἐκπροσώπων του· κλείνει τὴν περιγραφὴ του μὲ ἓνα δραματικὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν ἀναρχοσυνδικαλισμὸ στὴν Ἰσπανία, ὅπου τὸ 1936 ἡ «ὀλοκληρωτικὴ ἐπανάσταση» πλησίασε χειροπιαστὰ στὴν ἐμπρακτὴ ἐδραίωσή της. Αὐτὴ ἡ θεμελιακὴ καὶ περιεκτικὴ ἐργασία τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ συμβάλλει ὅσο λίγα ἄλλα ἔργα τοῦ τομέα αὐτοῦ στὴ δικαίωση ἑνὸς πολιτικοῦ κινήματος, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἔχει θλαφτεῖ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τοῦ πλατιοῦ κοινοῦ καὶ τὴν παραμέληση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἱστορικῶν.